

५५८ । हृपिषिरुहिवृतिविदिच्छिदिकीर्तिभ्यश्च । हरिर्विष्णावहाविन्द्रे
भेके सिंहे हये रवौ । चन्द्रे कीले प्लवङ्गे च यमे वाते च कीर्तितः । पेपि-
र्वञ्जम् । रोहिर्वृती । वर्तिः । वेदिः । छेदिश्छेत्ता । कीर्तिः ।

५५९ । इगुपधात्कित् । कृषिः । ऋषिः । शुचिः । लिपिः । बाहुलका-
द्वत्वे लिबिः । तूल निष्कर्षे । तूलिः । तूली । कूर्चिका ।

५६० । भ्रमेः संप्रसारणं च । भूमिर्वातः । बाहुलकाद्धमिः ।

५६१ । क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च । क्रिमिः । संप्रसारणानुवृत्तेः
कृमिरपि । तिभिर्मत्स्यभेदः । शितिर्मेचकशुक्रयोः । स्तिम्भिः समुद्रः ।

५६२ । मनेरुच्च । मुनिः ।

युगे' इति च । इह इन्नित्येव सूत्रम् । अधिकन्तु प्रक्षिप्तं व्यर्थञ्च । एव 'सर्वधातुभ्यष्टृन्'
इत्यादावपि । अत एव दशपाद्यामिन्नित्येव पठितमिति दिक् । हृपिषि ॥ हरते' कीर्तयतेश्च
'अच इ' इति प्राप्ते इतरेषां तु 'इगुपधात्' इति कित्त्वे प्राप्ते वचनम् । 'हरिश्चन्द्रार्कवाताश्व-
शुकभेकयमाहिषु । कर्पौ सिंहे हरेऽर्जेऽशौ शके लोकान्तरे पुमान् । वाच्यवल्लिङ्गहरितोः' इति
मेदिनी । 'वर्तिर्भेषजनिर्माणे नयनाञ्जनलेखयो । मात्रानुलेपनीदीपदशादीपेषु योषिति । वेदिः
स्यात्पण्डिते पुमान् । स्त्रियामङ्गुलिमुद्राया स्यात्परिष्कृतभूतले' इति च । 'कीर्तिः प्रसादयशसो-
र्विकारे कर्दमेऽपि च' इति विश्वः । 'सा रसवत्ता विगता नवका विलमन्ति चरति नो कङ्क' ।
सरसीव कीर्तिशेष गतवति भुवि विक्रमादित्ये' इति कविप्रयोगः । इगुपधात्कित् ॥ इन' कित्त्वं
विधीयते । केचित्तु किरिति पठित्वा इनोऽपवादः किप्रत्यय इत्याहुः । तन्न । प्रत्ययस्वरेण
प्रातिपदिकानामन्तोदात्तात्तापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । 'अग्निः पूर्वैर्भिरुषिभिः । ऋषिर्विप्रः काव्येन ।
शुचिर्विप्रः शुचिः कविः' इत्यादौ ऋषिशुचिप्रभृतीनामायुदात्तत्वदर्शनात् । कथं तर्हि 'अक्षैर्मा
दिव्य कृषिमिक्तृषस्व' इत्यादौ कृषिशब्दस्यान्तोदात्ततेति चेत् । 'इक् कृष्यादिभ्यः' इतीक्प्रत्यये
सतीति गृहाण । 'ऋषिर्वेदे वसिष्ठादौ दीधितौ च पुमानयम् । शुचिर्प्राष्माग्निश्चङ्गरेष्वाषधे
शुद्धमन्त्रिणि' इति मेदिनी । यत्तु माधवेन 'अग्निं पूर्वैर्भिरित्यग्न्याख्यावसरे ऋषिशब्दस्ये-
त्ययान्तत्वमङ्गीकृत्य, 'ऋष्यन्धक' इति निपातनाल्लघूपधगुणाभाव इत्युक्तं तत्प्रकृतसूत्र-
विस्मरणमूलकत्वादुपेक्ष्यम् । भ्रमेः ॥ 'भूमिं विद्यथावसवोऽजुषन्त' इति मन्त्रे भूमि भ्रमण-
शीलन्दरिद्रञ्जनमिति वेदभाष्यम् । क्रमितमि ॥ 'क्रमु पादविक्षेपे ।' 'कृमिर्ना किमिवत्कृमिः' इति
द्विरूपकोशः । तिमिरिति ॥ 'तमु काङ्क्षायाम् ।' 'अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम तथा चास्ति
तिमिङ्गिलः । तिमिङ्गिलगिलोऽप्यस्ति तद्गिलोऽप्यस्ति लक्ष्मण' इति रामायणे सप्तमे काण्डे
रामवाक्यम् । 'शितिः कृष्णेऽसिते भूर्जे' इति विश्वः । 'शितिर्भूर्जे ना रसितासितयोस्त्रिषु'
इति मेदिनी । मनेरुच्च ॥ 'मुनिः पुंसि वसिष्ठादौ वज्रसेनतरौ जिने' इति मेदिनी ।

५६३ । वर्णेर्बलिश्चाहिरण्ये । वर्णिः सौत्रः । अस्य बलिःरादेशः । करो-
पहारयोः पुंसि बलिः प्राण्यङ्गके स्त्रियाम् । ववयोरैक्यात् बलिः । हिरण्ये तु
वर्णिः सुवर्णम् ।

५६४ । वसिषपियजिराजिब्रजिसदिहनिवाशिवादिवारिभ्य इञ् ।
वासिश्छेदनवस्तुनि । वापिः । वापी । याजिर्यष्टा । राजिः । राजी । ब्राजिर्वा-
तालिः । सादिः सारथिः । निघातिर्लोहघातिनी । वाशिरग्निः । वादिर्विद्वान् ।
वारिर्गजबन्धनी । जले तु क्लीबम् । बाहुलकाद्वारिः पथिकसंहतौ ।

५६५ । नहो भश्च । नाभिः स्यात्क्षत्रिये पुंसि । प्राण्यङ्गे तु स्त्रियाम् । पुंस्-
पीति केचित् ।

५६६ । कृषेष्टृद्धिश्छन्दसि । कार्षिः ।

५६७ । श्रः शकुनौ । शारिः शारिका ।

५६८ । कृञ् उदीचां कारुषु । कारिः शिल्पी ।

५६९ । जनिघसिभ्यामिण् । जनिर्जननम् । घासिर्भक्ष्यमग्निश्च ।

वर्णेः ॥ वलिर्दैत्यप्रभेदे च करचामरदण्डयोः । उपदायां पुमान् स्त्री तु जरया श्लथचर्मणि । गृहदाह-
प्रभेदे च जठरावयवेऽपि च' इति मेदिनी । वसि ॥ एभ्यो दशभ्य इञ्स्यात् । वाशिरिति ॥
दन्त्यसः । सूत्रे अष्टमस्तु तालव्यशः । द्वयमपि च्छेदनसाधने प्रयुज्यते । वास्यादीनामिव
करणानाङ्कर्तृव्यापार्यत्वनियमादिति वैशेषिकाः । वास्यर्थमित्यत 'स्कोः' इति सलोपः प्राप्नोतीति
भाष्यम् । 'वाशीमन्य अष्टिमन्तो मनीषिणः' इति मन्त्रः । 'राजिः स्त्री पङ्क्तिरेखयोः' इति
मेदिनी । इह वादीति प्यन्तो निर्दिष्टः । बाहुलकादप्यन्तादपि । तथा च भूवादिसूत्रे
'वदन्तीति वादयो वाचकाः' इति न्यासकारादयः । 'वारिर्गजबन्धयोः स्त्री क्लीबेऽम्बुनि
वालके । वारी स्याद्गजबन्धन्याङ्कलश्यामपि योषिति' इति च । 'वारिः स्मृता सरस्वत्यां
वारिहीभेदनीरयोः । वारी घटीभवन्योः' इति विश्वः । 'हारिः पथिकसन्तानघूतादिभङ्गयोः
स्त्रियाम्' इति मेदिनी । खटतेः खाटि । 'खाटिस्त्वसद्गृहेऽपि स्यात् किणे शवरथे स्त्रियाम्'
इति मेदिनी । नहो भश्च ॥ स्त्रियामिति ॥ लिङ्गानुशासने स्त्रियामित्यधिकारे नाभिरक्षत्रिय
इति सूत्रितत्वादिति भावः । केचिदिति ॥ तथा च मेदिनी । 'नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्य-
क्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात् स्त्रियाङ्कस्तूरिकामदे' इति । भारविश्च प्रायुङ्क्त ।
'समुल्लसत्पङ्कजकोशकोमलैरुपाकृतश्रीषुपनीवि नाभिभिः' इति । श्रः ॥ 'शारिर्नाक्षेपकरणे
स्त्रिया शकुनिकान्तरे । युद्धार्थगजपर्याणे व्यवहारान्तरेऽपि च' इति मेदिनी । कपिलकादि-
त्वाल्लवम् । शालिस्तु कलमादौ च गन्धमार्जारके पुमान्' इति मेदिनी । कृञः ॥ 'कारिः
स्त्रियां क्रियायां स्याद्वाच्यलिङ्गस्तु शिल्पिनि' इति मेदिनी । जनिघसिभ्यामिण् ॥ प्रत्यया-
न्तरकरण स्वरार्थम् । यच्च घासिञ्घास । आजिन्न जग्मुः सुकृतोत्तमर्णः' इत्यादौ घास्याजि-
पाणिप्रभृतीनामन्तोदात्तत्वात् । जनिरिति स्त्रीलिङ्गम् । 'कृदिकारात्' इति पक्षे ङीष् । 'जनी

५७० । अज्यतिभ्यां च । आजिः संग्रामः । आतिः पक्षी ।

५७१ । पादे च । पदाजिः । पदातिः ।

५७२ । अशिपणाय्यो रुडायलुकौ च । अशेरुट् । राशिः पुञ्जः ।
पणायतेरायलुक् । पाणिः करः ।

५७३ । वातेर्दिञ्च । विः पक्षी । स्त्रियां वीत्यपि ।

५७४ । प्रे हरतेः कूपे । प्रहिः कुपः ।

५७५ । नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः । व्येव इण् स्याद् यलो-
पश्च नेर्दीर्घः । नीविः नीवी । वल्लग्रन्थौ मूलधने च ।

५७६ । समाने ख्यः स चोदात्तः । समानशब्दे उपपदे ख्या इत्यस्मा-
दिण् स्यात् स च डिञ् यलोपश्च । समानस्य तूदात्तः स इत्यादेशश्च । समानं
ख्यायते जनैरिति सखा ।

सीमन्तिनीवध्वोरुत्पत्तावोषधीभिदि' इति मेदिनी । 'आजिः सभावनौ युद्धे' इति विश्वः ।
'शरारिराजिराटिश्च' इत्यमरः । पादे च ॥ पादे उपपदे अज्यतिभ्यामिण् । 'पादस्य
पदाज्यतिगोपहतेषु' इति पदादेशः । अत एव निर्देशात् बाहुलकादजेर्विभावो न । 'पदाति-
पत्तिपदगपादातिकपदाजयः । पदश्च पदिकश्च' इत्यमरः । आशि ॥ 'राशिर्मेषादिपुञ्जयोः'
इति मेदिनी । प्रे ॥ 'पुंस्वेवान्धुः प्रहिः कूप उदपानन्तु पुसि वा' इत्यमरः । नौ ॥ 'स्त्री-
कटीवल्लवन्धेऽपि नीवी परिपणेऽपि च' इत्यमरः । परिपण मूलधनम् । समाने ॥ इण्
स्यादिति ॥ यत्तुज्ज्वलदत्तेनोक्तम् । इण् स्यात् स चोदात्त इतीति । तत्र इणः सन्निधानात्
इओ विच्छिन्नत्वात् । यदपि तेनैव नौव्य इति पूर्वसूत्रे उक्तम् । इजेवात्रानुवर्तते, न त्विण् ।
उत्तरत्रोदात्तवचनाज्ज्ञापकादिति । तदपि न, स चोदात्त इति हि नाय प्रत्यय निर्देष्टुं तच्छब्दः,
किं तु समानशब्दस्य स्थाने विधेय निर्देष्टुं शब्दस्वरूपपरः । तथा च कथं ज्ञापकता । यदपि
स इजिति व्याख्याय समानस्य सभाव इति प्रक्रियास्मरणमात्राद्भूतम् । तदपि न । विधायका-
भावात् । यदपि खरमञ्जरीकारादिभिः 'समानस्य छन्दसि' इति सूत्रेणेत्युक्तं तदपि न । लोके
सखिशब्दस्यासाधुतापत्तेः । अपि च—'सखा सखायमत्रवीत् । सखा सख्ये अयचत् । सखा-
यस्त्वा ववृमहे । सखा सखिभ्य ईज्यः ।' इत्यादिमन्त्रेषु सर्वत्र सखिशब्द आद्युदात्त एवेति
निर्विवादम् । एवञ्च इण् उदात्त इति व्याख्यानं वेदवार्तानभिज्ञत्वप्रयुक्तमेव । तथा च ज्ञापको-
पन्यासोऽपि गर्भस्त्रावेणैव गतः । अपि च । त्वत्पक्षे 'सख्य इण्' इत्येव सूत्र्यता, किं स चेत्यादिना,
शब्दतोऽर्थतश्च गौरवप्रसङ्गात् । अपि च । इणित्यपि मास्तु । नौव्य इत्यादित्रिसूत्री
जनिघसिभ्यामित्यतः प्रागेव उपेयताम् । एव हि महदेव लाघवम् । स चोदात्त इति
मण्डूकल्लुतौ ज्ञापकस्यानाश्रयणात् । ननु 'वातेर्दिञ्च' इति ङित्वोपजीवनार्थमित्थं पाठ इति चेत् ।
तर्हीणप्रकरणानन्तरमेव इङ्प्रकरणं सर्वत्रास्तु । नौव्य इति सूत्रे इण् पठ्यताम् । आङि

५७७ । आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च । इण् स्यात्स च डित् आङो ह्रस्वश्च । स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः । सर्पे वृत्रासुरेऽप्यहिः ।

५७८ । अच इः । रविः । पविः । तरिः । कविः । अरिः । अलिः ।

५७९ । खनिकष्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचलिभ्यश्च । खनिः । कषिर्हिंस्रः । अजिः । असिः । वसिर्वस्त्रम् । वनिरग्निः । सनिर्भक्तिर्दानं च । ध्वनिः । ग्रन्थिः । चलिः पशुः ।

५८० । वृंतेऽछन्दसि । वर्तिः ।

५८१ । भुजेः किञ्च । भुजिः ।

५८२ । कृगृशृपृकुटिभिदिछिदिभ्यश्च । इः कित्स्यात् । किरिर्वराहः । गिरिर्गोत्राक्षिरोगयोः । गिरिणा काणः गिरिकाणः । शिरिः शलभो हन्ता च । पुरिर्नगरं राजा नदी च । कुटिः शाला शरीरं च । भिदिर्वज्रम् । छिदिः परशुः ।

श्रौत्यस्यानन्तरं वसिवपीत्यादि पठ्यताम् । इण् चानुवर्तिष्यते, न तु डित्वम् । वकाराद्यनेकधातुपाठवैयर्थ्यापत्तेरिति दिक् । तस्मादस्य उक्तैव व्याख्या सुधीभिरार्दतव्या । दशपादीवृत्तिग्रन्थाः, ह्याधातौ माधवग्रन्थः, 'यस्ते सखिभ्य आवरन्' इत्यादीन् मन्त्रान् व्याचक्षाणानां वेदभाष्यकृतामनेकप्रघट्टकस्थिता ग्रन्थाश्चेहानुकूला इत्यवधेयम् । अश्रिः कोण । अमरोक्तिमाह । स्त्रिय इति ॥ एवञ्च 'सुप्रातसुख' इति सूत्रे चतुरश्रेति तालव्यपाठ एव । केषाञ्चिदन्त्यपाठस्तु एतत्पूत्रानालोचनमूलक इत्यवधेयम् । न चैतावता चतुरस्रमिति दन्त्यप्रयोगोऽशुद्ध इति भ्रमितव्यम् । अकारान्तेन दन्त्यगर्भेणास्त्रशब्देन विग्रहे तत्सौष्ठवात् । न च तादृशशब्देऽपि विप्रतिपत्तव्यम् । 'अस्त्र कोणे कचे पुंसि क्लीबमश्रुणि शोणिते' इति मेदिनीकोशात् । 'अहि-वृत्रासुरे सर्पे' इति मेदिनी । अच इः ॥ 'कुड् शब्दे ।' 'कविर्वाल्मीकिशुक्रयो । सूरौ काव्यकरे पुंसि स्यात् खलीने तु योषिति' इति मेदिनी । खनिकष्य ॥ 'खनिः स्त्रियामाकर-स्यात्' इत्यमरः । प्यन्तात् 'अच इ' इतीप्रत्यये खानिरपि । 'खनिरेव मता खानिः' इति द्विरूपकोशः । 'ग्रन्थिस्तु ग्रन्थिपर्णे ना बन्ध रुग्भेदपर्वणो' इति मेदिनी । वृतेऽछन्दसि ॥ बाहुलकाल्लोकेऽपि । 'वर्तिर्भेषजनिर्माणे नयनाञ्जनलेखयो' । गात्रानुलेपनीदीपदशादीपेषु योषिति' इति मेदिनी । कृगृ ॥ यत्तु 'न पदान्त' इति सूत्रे न्यासकारहरदत्ताभ्यां किर्योगिर्योरित्यत्र 'कृप्रोरिवच' इत्युपन्यस्तम् । तत् कचिदुणादिवृत्तिषु अन्वेषणीयम् । कुर्वोः गुर्वोः । 'कृप्रोरिवच' इति वा पाठः शोधनीयः । 'वराहः सूकरो गृष्टिः कोलः पोत्री किरिः कटि' इत्यमरः । 'इगुपधज्ञात्री' इति कप्रत्यये किरोऽपि । 'स्यात्किरौ किरः प्रोक्तः पथः पथि' इति द्विरूपकोशः । 'गिरिर्ना नेत्ररुग्भदि । अद्वै गिरिजके योषिद्गीर्णे पूज्ये पुनस्त्रिषु' इति मेदिनी । कुटिरिति ॥ डीषि तु कुटी । 'कुटः कीटे पुमानस्त्री घटे स्त्रीपुंसयोर्गृहे । कुटी स्यात्कुम्भदास्याच्च सुरायां

५८३ । कुडिकम्प्योर्नलोपश्च । कुडि दाहे । कुडिर्देहः । कपिः ।

५८४ । सर्वधातुभ्यो मनिन् । क्रियत इति कर्म । चर्म । भस्म । जन्म । शर्म । स्थाम बलम् । इस्मन्निति ह्रस्वः । छद्म । सुत्रामा ।

५८५ । बृहेर्नोच्च । नकारस्याकारः । ब्रह्म तत्त्वं तपो वेदो ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः ।

५८६ । अशिशकिभ्यां छन्दसि । अश्मा । शक्मा ।

५८७ । हृभृष्टृस्तृभ्य ईमनिच् । हरिमा कालः । भरिमा कुटुम्बम् । धरिमा रूपम् । सरिमा वायुः । स्तरिमा तल्पम् । शरिमा प्रसवः ।

५८८ । जनिमृङ्भ्यामिमनिन् । जनिमा जन्म । मरिमा मृत्युः ।

५८९ । वेजः सर्वत्र । छन्दसि भाषायां चेत्यर्थः । वेमा तन्तुवायदण्डः । अर्धर्चादिः । सामनी वेमनी इति वृत्तिः ।

५९० । नामन् सीमन् व्योमन् रोमन् लोमन् पाप्मन् धामन् । सर्वे सप्त अमी निपात्यन्ते । भ्रायतेऽनेनेति नाम । सिनोतेर्दार्ढः । सीमा । सीमानौ । सीमानः । पक्षे डाप् । सीमे । सीमाः । व्यञ्चोऽन्त्यखोत्वं गुणः । व्योम । रौतेः । रोम । लोम । पाप्मा पापम् । धाम परिमाणं तेजश्च ।

चित्रगुच्छके' इति मेदिनी । 'कपिर्ना सिंहके शाखामृगे च मधुसूदने' इति च । सर्व-
धातुभ्यः ॥ कर्म व्याप्ये क्रियायाश्च पुत्रपुसकयोर्मतम्' इति रुद्र । 'चर्म कृतौ च फलके'
इति मेदिनी । बृहेः ॥ 'ब्रह्म तत्त्वतपोवेदे न द्वयो पुंसि वेधसि । ऋत्विग्योगभिदोर्विप्रे'
इति मेदिनी । अश्मेति ॥ भाषायामपीष्यते । छन्दसीति तु शकिनैवान्वेति । हृभृ ॥
शरिमेति ॥ 'शृ हिंसायाम् ।' एतच्चोज्ज्वलदत्तरीत्योक्तम् । दशपाधान्तु शृणानिर्णयते ।
तत्स्थाने सः प्रत्ययश्च दीर्घादिर्निच 'स्तृभृष्टृभ्य ईमन्' इति छन्दोप्रहणश्चानुवर्तितम् ।
युक्तञ्चैतत् । 'पिपृतान्नो भरीमाभिः । वातस्य सर्गो अभवत्सरीमणि । स्तीर्णं वह्निः सृष्टरीमा
जुषाणा । यस्यामतिर्भा अदिद्युतत्सवीमनिहिरण्यपाणिः ।' इत्यादिमन्त्राणां तद्ग्राह्यस्य चानुगुण-
त्वादुक्तप्रयोगाणा भाषायामदर्शनेन छन्दोऽनुवृत्तेर्न्याय्यत्वाच्च । अत एव 'वेजः सर्वत्र' इति
सूत्रे सर्वत्रप्रहणं करिष्यति । नामन् सीमन् ॥ सर्वे इति ॥ मनिनन्ता इति शेषः ।
नामेति ॥ 'न्ना अभ्यासे' मलोपः । सीमेति ॥ 'सीमसीमे ख्रियासुभे' इत्यमरः ।
पाप्मेति ॥ पिबते पुमागमः । बाहुळकादन्यतोऽपि । 'यक्ष पूजायाम् ।' 'क्षयः शोषश्च
यक्ष्मा च' इत्यमरः । 'षू प्रेरणे ।' सोमा चन्द्रः । 'डु धाव् ।' 'धाम देहे गृहे रश्मौ स्थाने

५९१ । मिथुने मनिः । उपसर्गक्रियासंबन्धो मिथुनम् । न तु स्त्रीपुंसौ ।
स्वरार्थमिदम् । सुशर्मा ।

५९२ । सातिभ्यां मनिन्मनिणौ । स्यतीति साम । सामनी । आत्मा ।

५९३ । हनिमशिभ्यां सिकन् । हंसिका हंसयोषिति । मक्षिका ।

५९४ । कोररन् । कवरः ।

५९५ । गिर उडच् । गरुडः ।

५९६ । इन्देः कर्मिर्नलोपश्च । इदम् ।

५९७ । कायतेर्डिमिः । किम् ।

५९८ । सर्वधातुभ्यः ध्रुन् । वस्त्रम् । अस्त्रम् । शस्त्रम् । इस्मन्निति ह्रस्व-
त्वम् । छादनाच्छत्रम् ।

५९९ । भ्रस्जिगमिनमिहनिविश्यशां वृद्धिश्च । भ्राष्ट्रः । गान्त्रं शक-
टम् । नान्त्रं स्तोत्रम् हान्त्रं मरणम् । वैष्ट्रं पिष्टपम् । आष्ट्रमाकाशम् ।

६०० । दिवेर्द्युञ्च । द्यौत्रं ज्योतिः ।

६०१ । उषिस्वनिभ्यां कित् । उष्ट्रः । खात्रं खनित्रं जलाधारश्च ।

जन्मप्रभावयोः' इति मेदिनी । सुशर्मैति ॥ कृदुत्तरपदस्वरेणान्तोदात्त पदम् । मनिनि तु मञ्चोदात्त स्यात् । सुष्टु शृणातीति विग्रहः । स्यति दुःखयति दुरध्येयत्वात्साम । 'साम क्लीबमुपायस्य भेदे वेदान्तरेऽपि च' इति मेदिनी । 'आत्मा पुंसि स्वभावेऽपि प्रसन्नमनसो-
रपि । धृतावपि मनीषाया शरीरब्रह्मणोरपि' इति च । हनि ॥ 'मक्षिका भम्भराळी स्यात्' इति हारावळी । कवरः पाठकः । 'वयोरैक्यात्कवरी केशविन्यासः । 'जानपद' इति डीष् । अन्यत्र कवरा । गिर उडच् ॥ इद सूत्रं केचित् पठन्ति । अत एव गरुडा डयत इति विग्रह्य डप्रत्यये पृषोदरादित्वाल्लोपे गरुडशब्द व्युत्पादयन्ति । इन्देः कर्मिः ॥ उज्ज्वलदत्तस्तु कस्मिन्निति नित पपाठ । तत्र । 'इदन्ते पात्रमिन्द्रियाणाम् । इद ते सौम्य मधु' इत्यादौ नित्स्वराभावात् । दशपाद्यान्तु 'इणो दमक्' इति सूत्रितम् । इदमिति ॥ सर्वनामशब्दो-
ऽयं प्रत्यक्षपरामर्शी । कायतेर्डिमिः ॥ 'प्रयोजनाभावादेव मकारस्येत्सज्ञाविरहे सिद्धे इकारः उच्चारणार्थः । दशपाद्यान्तु डिमिलेव सूत्रितम् । किमिति सर्वनाम । सर्व ॥ दशपाद्यान्तु ध्रुनिलेव सूत्रम् । अत एवाधिक प्रक्षिप्तमित्याहुः । 'असु क्षेपणे । 'अस्त्र प्रहरणे चापे करवाले नपुंसकम्' इति मेदिनी । 'पत्तन्तु बाहने पर्णे स्यात्पक्षे शरपक्षिणोः' इति मेदिनी । पिबतेः पात्वम् । शित्वात् डीष् । 'पात्र्यमत्रे त्रिषु क्लीब सुवादौ राजमन्त्रिणि । तीरद्वयान्तरे योग्ये' इति मेदिनी । भ्रस्जि ॥ 'क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना' इत्यमरः । वैष्ट्रं पिष्टपम् । उष्ट्रः

६०२ । सिविमुच्योष्टेरू च । सूत्रम् । सूत्रम् ।

६०३ । अमिचिमिदिशसिभ्यः कत्रः । आत्रम् चित्रम् । मित्रम् । शस्त्रम् ।

६०४ । पुवो ह्रस्वश्च । पुत्रः ।

६०५ । स्त्यायतेर्द्ध । स्त्री ।

६०६ । गुधृवीपचिवचियमिसदिक्षदिभ्यस्त्रः । गोत्रं स्यान्नामवंशयोः । गोत्रा पृथिवी । धर्त्रं गृहम् । वेत्रम् । पक्त्रम् । वक्त्रम् । यन्त्रम् । सत्त्रम् । क्षत्त्रम् ।

६०७ । हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् । होत्रम् । यात्रा । मात्रा । श्रोत्रम् । भस्त्रा ।

६०८ । गमेरा च । गात्रम् ।

६०९ । दादिभ्यश्छन्दसि । दात्रम् । पात्रम् ।

६१० । भूवादिगृभ्यो णित्रन् । भावित्रम् । वादित्रम् । गारित्रमोदनम् ।

६११ । चरेर्वृत्ते । चारित्रम् ।

इति ॥ ‘उष्ट्रे क्रमेलकमयमहाङ्गाः’ इत्यमरः । सिविमुच्योः ॥ सूत्रिमुत्रिभ्या चुरादि-
प्यन्ताभ्यामेरच्चा रूपसिद्धेः आद्युदात्तार्थमिदं सूत्रम् । न च घञा तत्सिद्धिः । अच्चा घञो
बाधात् । ‘सूत्रन्तु सूचनाप्रस्थे सूत्रतन्तुव्यवस्थयोः’ इति विश्वः । अमिचिमिदि ॥
आन्त्रमिति ॥ ‘अनुनासिकस्य किञ्चलो’ इति दीर्घः । ‘चित्राश्चपणीगोतुम्बीसुमद्रादन्तिकासु
च । मायाया सर्पनक्षत्रनदीभेदेषु च स्त्रियाम् । तिलकालेख्ययोः क्लीब कर्बुराद्भुतयोरपि ।
तद्युक्तयोस्त्वन्यलिङ्गम्’ इति मेदिनी । ‘मित्रं सुहृदि न द्वयोः सूर्ये पुसि’ इति च । ‘शस्त्र
लोहास्त्रयोः क्लीब छुरिकायान्तु योषिति’ इति च । प्रत्ययस्वरेणैव अन्तोदात्ताः । ‘शुन आन्त्राणि
पेचे । चित्र देवानाम् । मित्र त्रयम् । शस्त्रस्य शस्त्रमसि’ इत्यादि । पुवो ह्रस्वश्च ॥
पुत्र इति ॥ पुनातीति पुत्रः । पुत्राभा नरकः तस्मात् त्रायते इति तु व्युत्पत्त्यन्तरम् ।
स्त्रीति ॥ ङित्वाङ्लोपः । बलि लोपः । टित्त्वात् ङीप् । ‘स्त्री योषिदबला योषा नारी
सीमन्तिनी वधू’ इत्यमरः । गुधृ ॥ ‘गुड् अव्यक्ते शब्दे ।’ ‘गोत्रा भूगव्ययोगोत्रं शौले
गोत्रं कुलाख्ययोः । सम्भावनीयबोधे च काननक्षेत्रवर्त्मसु’ इति मेदिनी । ‘सत्रमाच्छादने
यज्ञे सदा दाने धनेऽपि च’ इत्यमरः । ‘सत्र यज्ञसदादानाच्छादनारण्यकैतवे’ इति मेदिनी ।
हुयामा ॥ होत्राशब्दः ऋत्विक्त्वपि स्त्रीलिङ्ग इति ‘होत्राभ्यश्छ’ इति सूत्रे हरदत्तादयः । श्रूयते
च । ‘कारादद्धोत्राश्विनावाम्’ इति । होत्र हविः । ‘यात्रा तु यातनेऽपि स्यात् गमनोत्सवयोः
स्त्रियाम् । माता कर्णविभूषायां वित्ते माने परिच्छदे । अक्षरावयवे स्वल्पे क्लीवं कात्स्न्य-
स्वधारणे’ इति च मेदिनी । ‘कर्णशब्दप्रहौ ध्रौत्र श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः’ इत्यमरः । ‘भस्त्रा
चर्मप्रसेविका’ इति च । गमेः ॥ ‘गात्रमङ्गे कलेबरे । स्तम्बेरमाग्रजङ्घादिविभागेऽपि
समीरितम्’ इति विश्वः । चरेर्वृत्ते ॥ चारित्रमिति ॥ इत्रप्रत्यये चरित्रमित्युक्तम् ।

६१२ । अशिन्नादिभ्य इत्रोत्रौ । अशिन्त्रम् । वहिन्त्रम् । धरिन्त्री मही ।
त्रैङ् एवमादिभ्य उत्रः । त्रोत्रं प्रहरणम् । वृञ् वरुत्रं प्रावरणम् ।

६१३ । अमेर्द्विषति चित् । अमित्रः शत्रुः ।

६१४ । आः समिण्णिकषिभ्याम् । संपूर्वादिगो निपूर्वात्कषेश्च आ
स्यात् । । स्वरादित्वादव्ययत्वम् । समया । निकषा ।

६१५ । चितेः कणः कश्च । बाहुलकादगुणः । चिक्कणं मसृणं स्निग्धम् ।

६१६ । सूचेः स्मन् । सूक्ष्मम् ।

६१७ । पातेर्डुम्सुन् । पुमान् ।

६१८ । रुचिभुजिभ्यां किष्यन् । रुचिष्यमिष्टम् । भुजिष्यो दासः ।

६१९ । वसेस्तिः । वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः । वस्तयः स्युर्दशासूत्रे । बाहु-
लकात् शासः शास्तिः राजदण्डः । विन्ध्याख्यमगमस्यतीत्यगस्तिः । शक-
न्धादिः ।

६२० । सावसेः । स्वस्ति । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् ।

६२१ । वौ तसेः । वितस्तिः ।

६२२ । पदिप्रथिभ्यां नित् । पत्तिः । प्रथितिः । तितुत्रेष्वग्रहादीनाम्
(वा ४३१३) इतीट् ।

६२३ । दृणातेर्ह्रस्वश्च । दृतिः ।

न च तत एव प्रज्ञाद्यणा सिद्धे किमनेनेति वाच्यम् । स्वरे विशेषात् । धरिन्त्रीति ॥ गौरा-
दित्वान्डीष् । अमेः ॥ इत् एवानुवर्तते नोत्रः । आः समिण् ॥ समयानिकषाशब्दौ
समीपवाचकौ । बाहुलकादुषेः दोषा । दिवेर्गुणाभावश्च । दिवा । स्वदर्धश्च । स्वधा इत्यादि ।
अमरोक्तमाह । चिक्कणमिति ॥ सूचेः ॥ सूक्ष्ममिति ॥ णिलोपे कृते कुत्वादि । 'सूक्ष्मं
स्यात्कण्टकेऽध्यामे पुस्यणौ त्रिषु चाल्पके' इति मेदिनी । पातेः ॥ डित्वाट्टिलोपः । उकार-
नकारयोस्तु फल 'पुसोऽसुड्' इति सूत्रेऽवोचाम । यतूज्ज्वलदत्तेनोक्तम् । उकार उच्चारणार्थ
इति । तदाकरविरुद्धम् । 'पुसोऽसुड्' इति सूत्रे न्यासरक्षिताभ्यां पुनातेर्मक् सुन् ह्रस्वश्चेति
पठितम् । पूजो डुम्सुन्नित्यन्ये । भाष्ये तु सूतेः सप्प्रसवे पुमानित्युक्तम् । 'उपेयप्रतिपत्त्यर्था
उपाया अव्यवस्थिताः' इति तु तत्त्वम् । रुचिभुजि ॥ 'भुजिष्यस्तु स्वतन्त्रे च हस्तसूत्रक-
दासयोः । स्त्रिया दासीगणिकयोः' इति मेदिनी । वसेस्तिः ॥ 'वस्तिर्द्वयोर्निरूढे नाभ्यधो-
भूमिदशासु च' इति मेदिनी । 'अगस्तिः कुम्भयोनौ च वङ्गसेनतरौ पुमान्' इति च ।
सावसेः ॥ अस भुवि बहुलवचनान्न भूभावः । वौ तसेः ॥ 'अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्ति-
र्द्वादशाङ्गुलः' इत्यमरः । 'स्त्रीपुंसयोर्वितस्तिः स्यात्' इत्यमरमाला । दृणातेः ॥ 'दृतिश्चर्मपुटे

६२४ । कृतृकृपिभ्यः क्रीटन् । किरीटं शिरोवेष्टनम् । तिरीटं सुवर्णम् ।
कृपीटं कुक्षिवारिणोः ।

६२५ । रुचिवचिकुचिकुटिभ्यः कितच् । रुचितमिष्टम् । उचितम् ।
कुचितं परिमितम् । कुटितं कुटिलम् ।

६२६ । कुटिकुषिभ्यां कमलम् । कुट्मलम् । कुष्मलम् ।

६२७ । कुषेर्लश्च । कुल्मलं पापम् ।

६२८ । सर्वधातुभ्योऽसुन् । चेतः । सरः । पयः । सदः ।

६२९ । रपेरत एच्च । रेपोऽवद्यम् ।

६३० । अशेर्देवने युद् च । देवने स्तुतौ । यशः ।

६३१ । उब्जेर्बले बलोपश्च । ओजः ।

६३२ । श्वेः संप्रसारणं च । शवः । शवसी । बलपर्यायोऽयम् ।

मत्स्ये ना' इति मेदिनी । 'कृतृकृपिकपिभ्यः' इति पठित्वा कृपीट इति चतुर्थमुदाहृतम् ।
'कृपो रो ल' इत्यत्र न्यासे तु कृतृकृपिभ्यामिति पठ्यते । अतस्तरतिरत्र प्रक्षिप्त इति कश्चित् ।
तरतेश्चेति पृथक् पठित्वा 'तिरीट कूलवृक्ष' इति कश्चित् व्याख्यन् । **रुचिवचि** ॥ 'उचित
तु भवे न्यस्ते मिते जाते समञ्जसे' इति मेदिनी । 'कुङ्गलो मुकुले पुसि न द्वयोर्निरकान्तरे'
इति मेदिनी । **कुटिकुषि** ॥ कुष्मल छर्दन विकसितमित्यन्ये । **सर्वधातुभ्योऽसुन्** ॥
दशपाद्यादिष्वसुन् इत्येव सूत्रम् । **सर इति** ॥ अयं स्त्रियामपि । गौरादित्वान्डीष् । 'सरसी
तु महासरः' इति शब्दार्णवः । महान्ति सरासि सरस्य इति भाष्यम् । **पय इति** ॥ 'पीड्
पाने ।' 'पयः स्यात् क्षीरनीरयोः' इति मेदिनी । 'वर्चं दीप्तौ ।' 'वर्चो नपुसक रूपे विष्णायामपि
तेजसि । पुसि चन्द्रस्य तनये' इति मेदिनी । 'णभ हिंसायाम् ।' भौवादिकः क्रैयादिकश्च ।
'तप सन्तापे', 'षह मर्षणे', 'मह पूजायाम्', 'तमु ग्लानौ', 'रञ्ज रागे' एभ्यः षड्भ्योऽसुनि
सान्तम् । अच्कयोरदन्तमपि । 'नभन्तु नभसा सार्धन्तपन्तु तपसा सह । सहश्च सहसा
सार्धं महश्च महसा सह । तमेन च तमः प्रोक्त रजेनापि रजः समम्' इति द्विरूपकोशः ।
'तपो लोकान्तरेऽपि च । चान्द्रायणादौ धर्मे च पुमान् शिशिरमाधयोः । सहो बले ज्योतिषि
च पुसि हेमन्तमार्गयोः' इति च मेदिनी । 'मह उत्सवतेजसोः' इति च । 'तम क्लीब गुणे
शोके सैहिकेयान्धकारयोः' इति रभसः । तमो ध्वान्ते गुणे शोके क्लीब वा ना विधुन्तुदे' इति
मेदिनी । नमोरजसी तु व्याख्यास्येते । रुदिर् 'रोदश्च रोदसी चापि दिवि भूमौ पृथक्
पृथक् । सह प्रयोगेऽप्यनयो रोदस्यावपि रोदसी' इति विश्वः । 'वी गत्यादिषु ।' 'वयः पक्षिणि
बाल्यादौ यौवने च नपुसकम्' इति मेदिनी । 'अन प्राणने ।' अनो भक्त तत्स्थानञ्च । 'अनो-
ऽऽमायःसरसां जातिसङ्गयोः' इति टचि तु अदन्तम् । 'पाकस्थान महानसम्' इत्यमरः ।
रेपोऽवद्यमिति ॥ 'अरेपसा तन्वा' इति मन्त्रे निरवद्ययेति भाष्यम् । ओजो बले ।

६३३ । श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किञ्च । श्रयतेः शिर आदेशोऽसुन् किञ्च । शिरः । शिरसी ।

६३४ । अर्तेरुच्च । उरः ।

६३५ । व्याधौ शुट् च । अर्शो गुदव्याधिः ।

६३६ । उदके नुट् च । अर्तेरसुन्स्यात्तस्य च नुट् । अर्णः । अर्णसी ।

६३७ । इण आगसि । एनः ।

६३८ । रिचेर्धने घिञ्च । चात्प्रत्ययस्य नुट् । घित्वात्कुत्वम् । रेक्णः सुवर्णम् ।

६३९ । चायतेरन्ने ह्रस्वश्च । चनो भक्तम् ।

६४० । वृङ्शीङ्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः पुट् च । वर्पो रूपम् । शेषो गुह्यम् ।

६४१ । स्रुरीभ्यां तुट् च । स्रोतः । रेतः ।

६४२ । पातेर्बले जुट् च । पाजः । पाजसी ।

‘ओजो दीप्ताववष्टम्भे प्रकाशबलयोरपि’ इति मेदिनी । श्रयतेः ॥ ‘उत्तमाङ्ग शिरः शीर्षम्’ इत्यमरः । शृणातेर्घञर्थे कप्रत्यये अदन्तोऽपि ‘शिरोवाची शिरोऽदन्तो रजोवाची रजस्तथा’ इति कोशान्तरम् । ‘पिण्ड दद्यात् गयाशिरे’ इति वायवीये । ‘कुण्डलोद्धृष्टगण्डानां कुमाराणां तरस्विनाम् । निचकर्त शिरान्द्रीणिर्नालेभ्य इव पङ्कजान्’ इति महाभारतम् । अर्तेः ॥ ‘उरो वत्स च वक्षश्च’ इत्यमरः । रिचेः ॥ इह दशपादीवृत्तौ तु नुट् नानुवर्तितः । रेकः रेकसी इत्युदाहृतश्च । तत्र । उत्तरसूत्रे नुडनुवृत्तेर्निर्विवादत्वात् मण्डूकप्लुतौ मानाभावात् लक्ष्यविसवादाच्च । उज्ज्वलदत्तेन तु ‘रिचेर्धने चिक्किञ्च’ इति पठित्वा नुट् चानुवर्त्य कित्वात् गुणाभावे नुटश्चुत्वेन अकारे रिञ्चमिति साधितम् । तदपि न । उक्तोदाहरणस्य लोकवेदयो-रप्रसिद्धत्वात् । ‘नित्य रेक्णे अमर्य । परिषद्य ह्यरणस्य रेक्णः’ । रेक्णः स्वत्यभिया वाममेति’ इत्यादिमन्त्रेषु रेक्ण इति शब्दस्य प्रसिद्धत्वात् । वैदिकनिघण्टौ च सुवर्णपर्यायेषु तथा पाठात् । वेदभाष्यादिषु प्रकृतसूत्रेणैव तस्य साधितत्वाच्च रेक्ण इति प्रयोग एव साधीयानिति दिक् । चायतेः ॥ चनो दधिष्वपचतः । सुनेदधिष्वनश्चनः । इत्यादिमन्त्रेषु चनशब्द प्रसिद्धः । एतेन चणोऽन्नमित्युदाहृत्य बाहुलकाण्णत्वमिति वदन्तो दशपादीवृत्तिकारास्तदनुगाः प्रसादकारा-दयश्च परास्ताः । वर्पो रूपमिति ॥ ‘घ्नन्छिन्नदेवा अभिवर्षसाभू’ इत्यादिमन्त्रेषु प्रसिद्ध-मिदम् । ‘शेषः स्याद्वृषण पेलम्’ इति सुभूतिचन्द्रः । अकारान्तोऽप्ययमिति ‘शेषपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः’ इत्यत्राबोचाम । ‘शेषःशेषौ च शेफश्च शेफ प्रोक्तश्च शेफपा’ इति द्विरूपकोशः । स्रुरीभ्याम् ॥ ‘स्रोतोऽम्बुवेगेन्द्रिययोः’ इति विश्वः । ‘रेतः शुके पारदे च’ इति मेदिनी । पातेर्बले ॥ चवर्गर्तृतीयादिः । उज्ज्वलदत्तस्तु युट् चेत्यन्तस्थादि पपाठः । तत्र । ‘विपाजसा

६४३ । उदके थुच् च । पाथः ।

६४४ । अन्ने च । पाथो भक्तम् ।

६४५ । अदेर्नुम्भौ च । अदेर्भक्ते वाच्येऽसुन्नुमागमो धादेशश्च । अन्धो-
ऽन्नम् ।

६४६ । स्कन्देश्च स्वाङ्गे । स्कन्धः—स्कन्धसी ।

६४७ । आपः कर्माख्यायाम् । कर्माख्यायां ह्रस्वो नुच् च वा । अप्रः ।
अपः । बाहुलकान् आपः आपसी ।

६४८ । रूपे जुच् च । अवजो रूपम् ।

६४९ । उदके नुम्भौ च । अम्भः ।

६५० । नहेर्दिवि भश्च । नभः ।

६५१ । इण आगोऽपराधे च । ‘आगः पापापराधयोः’ ।

६५२ । अमेर्हुक्च । अंहः ।

६५३ । रमेश्च । रंहः ।

६५४ । देशे ह च । रमन्तेऽस्मिन् रहः ।

पृथुना । पृथुपात्रा अमर्त्यः’ इत्यादिमन्त्रतद्भाष्यविरोधात् । अदेः ॥ ‘भिस्सा स्त्री भक्तमन्धो-
ऽन्नम्’ इत्यमरः । ‘द्विजातिशेषेण यदेतदन्धसा’ इति भारविः । ‘समन्धसा समदः पृष्ठेन’
इति श्रुतिः । स्कन्देश्च ॥ असुन् धश्चान्तादेशः । आपः कर्माख्यायाम् ॥ असुन् ।
ह्रस्वश्च धातोः । प्रत्ययस्य नुडागमस्तु वा । ‘अप्रस्वतीमश्विना । अपासि यस्मिन्नधिसन्दधुः’ ।
बाहुलकादित्युपलक्षणम् । ह्रस्वनुटौ वा स्त इति व्याख्यानादित्यपि बोध्यम् । तथा च ब्रुवते
‘कतमेऽपि नपुसकमापः’ इति कोशमुदाहृत्य ‘सर्वमापोमयज्जगत्’ इति प्रयोगो दुर्घटश्रुतौ
समर्थितः । रूपे ॥ आप्रोतेरसुन् ह्रस्वत्वञ्च धातोः प्रत्ययस्य जुच् चेत्यर्थः । अवज इति ॥
‘झलाञ्जश् झशि’ इति पकारस्य बकारः । नहेः ॥ ‘नभो व्योम्नि नभो मेघे श्रावणे च
पतद्बहे । प्राणे मृणालसूत्रे च वर्षासु च नभः स्मृतम्’ इति विश्वः । ‘नभः क्लीबं व्योम्नि
पुमान् । घने श्रावणवर्षासु बिसतन्तौ पतद्बहे’ इति मेदिनी । ‘नभन्तु नभसा सार्द्धम्’ इति
द्विरूपकोशादकारान्तोऽपि । विश्वोक्तिमाह । आग इति ॥ अमेः ॥ अमन्ति गच्छन्त्यधो-
ऽनेनेत्यहो दुरितम् । रमेश्च ॥ रहो वेगः । अहिरहिभ्यामसुना सिद्धेऽधिरधिभ्यामसनि अह्नो
रङ्गः इति माभूदिति सूत्रद्वयमिति गोवर्द्धनः । तथा च ‘स्यान्मज्जोष्मचतुर्थत्वमहसो रहसस्तथा’
इति द्विरूपकोशः । एवञ्च ‘दत्तार्थाः सिद्धसङ्घैर्विदधतु वृणयः शीघ्रमह्नोविघातम्’ इति । ‘रङ्गः
सङ्घः सुराणाञ्जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य यस्य स्तौति प्रीतिप्रसन्नोऽन्वहमहिमरुचेः सोऽवतात्
स्यन्दनो वः’ इति घकारपाठोऽनुप्रासरसिकानां ग्रामादिक इति वदन्ति । देशे ह च ॥

६५५ । अञ्ज्यञ्जियुजिभृजिभ्यः कुश्च । एभ्योऽसुनकवर्गश्चान्तादेशः ।
‘अङ्गश्चिह्नशरीरयोः’ । अङ्गः पक्षी । योगः समाधिः । भर्गस्तेजः ।

६५६ । भूरञ्जिभ्यां कित् । भुवः । रजः ।

६५७ । वसेणित् । वासो वस्त्रम् ।

६५८ । चन्देरादेश्च छः । छन्दः ।

६५९ । पचिवचिभ्यां सुट् च । ‘पक्षसी तु स्मृतौ पक्षौ’ । वक्षो हृदयम् ।

६६० । वहिहाधाञ्ज्यश्छन्दसि । वक्षा अनङ्गान् । हासाश्चन्द्रः ।
धासाः पर्वत इति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु णिदित्यनुवर्तते न तु सुट् । तेन वहे-
रुपधावृद्धिः । इतरयोः ‘आतो युक्—’ (सू २७६१) इति युक् । ‘शोणा
धृष्णू नृवाहसा’ । ‘श्रोता हवं गृणतः स्तोमवाहाः’ । ‘विश्वो विहायाः’ ।
‘वाजम्भरो विहायाः’ । ‘देवो नयः पृथिवीं विश्वधायाः’ । ‘अधारयत्पृथिवीं
विश्वधायासम्’ । ‘धर्णसं भूरिधायसम्’ इत्यादि ।

६६१ । इण आसिः । अयाः वह्निः । खरादिपाठादव्ययत्वम् ।

६६२ । मिथुनेऽसिः पूर्ववच्च सर्वम् । उपसर्गविशिष्टो धातुर्मिथुनं तत्रा-
सुनोऽपवादोऽसिः स्वरार्थः । यस्य धातोर्यत्कार्यम् असुनप्रत्यये उक्तं तदत्रापि
भवतीत्यर्थः । अशेर्देवने युट् चेत्यादि सुयशाः ।

६६३ । नञि हन एह च । अनेहाः । अनेहसौ ।

६६४ । विधावो वेध च । विदधातीति वेधाः ।

‘रहस्तत्वे रते गुह्ये’ इति मेदिनी । अञ्ज्यञ्जियुजि ॥ अङ्ग—अङ्गसी—अङ्गांसि । अङ्ग—
अङ्गसी—अङ्गांसि । योगः—योगसी—योगांसि । ‘उच्च समवाये’ अस्मादसुनि बाहुलकात्
कुत्व, न्यङ्कादित्वाद्वा । ‘ओक आश्रयमात्रेऽपि मन्दिरेऽपि नपुसकम्’ इति मेदिनी । भूर-
ञ्जिभ्याम् ॥ भुव. अन्तरिक्षम् । षष्ठ्यन्तप्रतिरूपकमव्ययमिदम् । रजो रेणुः । ‘रजः क्लीब
गुणान्तरे । आर्तवे च परागे च रेणुमात्रेऽपि दृश्यते’ इति मेदिनी । घञर्थे कप्रत्यये तु
अकारान्तोऽप्ययम् । ‘रजोऽय रजसा सार्द्धं स्त्रीपुष्पगुणधूलिषु’ इत्यजयकोशः । विरजा
नदीम् । विरजा दीक्षामिति । चन्देरादेश्च छः ॥ छन्द इति ॥ ‘छन्दः पद्यप्रभेदेऽपि
स्वैराचारामिलाषयो’ इति मेदिनी । अकारान्तोऽपि । ‘अभिप्रायवसौ छन्दौ’ इत्यमरद्विरूप-
कोशौ । पचिवचिभ्याम् ॥ पक्ष—पक्षसी—पक्षांसि । अनीकाधिकरणे ‘पूर्वोत्तरे द्वे पक्षसी’
इति शबरंस्वाम्यादयः । माधवस्तु ‘पक्ष परिग्रहे’ इत्यस्मादसुन् । पक्षः । छदिः सवत्सरा-
धेञ्चेत्याह । वहिहा ॥ अत्र पूर्वसूत्रात्सुटमनुवर्तयता उज्ज्वलदत्तादीनां मतेनोदाहरणमाह ।
वक्षा इत्यादि ॥ प्राञ्च इति ॥ सकलवृत्तिकृतः प्रसादकारादयश्चेत्यर्थः । एतच्चायुक्तम् ।
उक्तोदाहरणानीह तावलोके दृश्यन्ते । न च सम्भवन्ति । छन्दसीति सूत्रात् । वेदे तु
विपरीतमेवास्तीत्याह । वस्तुतस्त्विति ॥ वेदभाष्यकाराश्चेह साक्षिण इत्यवधेयम् ।
मिथुनेऽसिः ॥ सुपयाः सुस्रोताः इत्याद्युदाहरणम् । विधाजः ॥ ‘वेधाः पुंसि हृषीकेशे

६६५ । नुवो धुद् च । नोधाः ऋषिः ।

६६६ । गतिकारकोपपदयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । असिः स्यान् ।
सुतपाः । जातवेदाः । ‘गतिकारकोपपदात्कृन्’ (सू ३८७३) इत्युत्तरपदप्रकृ-
तिस्वरत्वे सति शेषस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादार्थमिदम् ।

६६७ । चन्द्रे मो ङित् । चन्द्रोपपदान्माङोऽसिः स्यात्स च ङित्,
चन्द्रमाः ।

६६८ । वयसि धावः । वयोधास्तरुणः ।

६६९ । पयसि च । पयोधाः समुद्रो मेघश्च ।

६७० । पुरसि च । पुरोधाः ।

६७१ । पुरुरवाः । पुरुशब्दस्य दीर्घो रौतेरसिश्च निपात्यते ।

६७२ । चक्षेर्वहुलं शिञ्च । नृचक्षाः ।

६७३ । उषः कित् । उषः ।

६७४ । दमेरुनसिः । ‘सप्तार्चिर्दमुनाः’ ।

६७५ । अङ्गतेरसिरिरुडागमश्च । अङ्गिराः ।

६७६ । सर्तेरप्पूर्वादसिः । अप्सराः । प्रायेणायं भ्रून्नि । अप्सरसः ।

बुधे च परमेष्ठिनि’ इति मेदिनी । नोधा इति ॥ ‘सद्योभुवद्वीर्याय नोधाः’ इति मन्त्रे,
नोधा ऋषिर्भवतीति निरुक्तम् । नव दधातीति तु नैरुक्त व्युत्पत्त्यन्तर बोध्यम् । अत्र स्वर-
सूत्रम् ‘गतिकारकयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च’ इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरापवादोऽयम् ।
चन्द्रे ॥ चन्द्र रजतम् अमृतञ्च, तदिव मीयते असौ चन्द्रमा इति हरदत्तः । पुरसि
च ॥ ‘पुरोधास्तु पुरोहितः’ इत्यमरः । ‘पुरुरवाः बुधसुतो राजर्षिश्च पुरुरवाः’ इत्यपि ।
‘विद्यात्पुरुरव शब्दे रुकारस्यापि दीर्घताम्’ इति द्विरूपकोशः । नृचक्षा इति ॥ शिञ्चेत्युक्ते
सार्वधातुकसङ्गा । अतः ख्याञ् न । उषः कित् । दशपाद्यान्तु वसः किदिति पाठः । ‘वसति
सूर्येण सहेत्युषा । अपो भीति सूत्रे उषसश्चेष्यते’ इति वार्तिकस्य समुषद्विरित्युदाहरण
विवृण्वद्भिर्हरदत्तादिभिरय पाठः पुरस्कृतः । दमेरुनसिः ॥ ‘सप्तार्चिर्दमुन शुक्रः’ इत्यमरः ।
पक्षे ‘अन्येषामपि दृश्यते’ इति दीर्घः । जुष्टो दमुनाः । दमूनसङ्ग्रहपतिं वरेण्यम् । दशपाद्या
तु सूत्रे दीर्घः पठ्यते । तन्मते पक्षे हस्वो बाहुलकाद्बोध्यः । प्रायेणेति ॥ ‘स्त्रियां बहुष्वप्स-
रसः’ इत्यमरः । ‘स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्यादेकत्वेऽप्सरा अपि’ इति शब्दार्णवः । ‘अप्सर-
स्वप्सराः प्रोक्ताः सुमनाः सुमनःसु च’ इति द्विरूपकोशः ‘एकाप्सरःप्रार्थितयोर्विवादः’ इति

६७७ । विदिभुजिभ्यां विश्वे । विश्ववेदाः । विश्वभोजाः ।

६७८ । वशेः कनसिः । संप्रसारणम् । उशनाः ।

॥ इत्युणादिषु चतुर्थः पादः ॥

॥ अथ उणादिषु पञ्चमः पादः ॥

६७९ । अदि भुवो डुतच् । अद्भुतम् ।

६८० । गुधेरूमः । गोधूमः ।

६८१ । मसेरूरन् । मसूरः । प्रथमे पादे असेरूरन्, 'मसेश्च' इत्यत्र व्याख्यातः ।

६८२ । स्थः किच्च । स्थूरो मनुष्यः ।

६८३ । पातेरतिः । पातिः स्वामी । संपातिः पक्षिराजः ।

६८४ । वातेर्नित् । 'वातिरादित्यसोमयो.' ।

६८५ । अर्तेश्च । अरतिरुद्वेगः ।

६८६ । तृहेः क्रो हलोपश्च । तृणम् ।

६८७ । वृञ्जुटितनिताडिभ्य उलच्च तण्डश्च । त्रियन्ते लुट्यन्ते तन्यन्ते ताड्यन्ते इति वा तण्डुलाः ।

६८८ । दंसेष्टनौ न आ च । 'दासः सेवकशूद्रयोः' ।

रघुः । विदिभुजिभ्याम् ॥ विश्वे । शब्दस्वरूपपरत्वात्स्मिन्नादेशो न कृतः । उदाहरणं विश्वं वेत्ति विन्दति भुङ्क्ते इति विग्रहः । अल्लोज्ज्वलदत्तेन विश्वेवेदा अग्निः । विश्वेभोजा इन्द्रः । 'तत्पुरुषे कृति' इति सप्तम्या अलुगित्युक्तम् । तन्न, तथा सति स्मिन्नादेशस्य दुर्वारत्वापत्तेः । 'सुमृलीको भवतु विश्ववेदाः । पूषा भगः प्रभृथे विश्वभोजा' इत्यादिमन्त्रेषु सुपो लुक् एव दर्शनात् वृत्त्यन्तरेषु तथैवोदाहरणाच्च । वशेः ॥ 'वश कान्तौ ।' 'उशना भार्गवः कविः' इत्यमरः ॥

॥ इत्युणादिषु चतुर्थः पादः ॥

अद्भुतमिति ॥ अत् इत्यव्ययमाकस्मिकार्थे । तस्मिन्नुपपदे भुवः डुतच्प्रत्ययः । गुच्यते परितो वेष्ट्यते प्राणिभिरिति गोधूमः । 'गोधूमो नागरङ्गे स्यादोषधीव्रीहिभेदयोः' इति मेदिनी । मसेः ॥ 'मसी परिणामे' । स्थूरो मनुष्य इति ॥ 'स्थूरस्य रायो बृहतो ययीशे' इति मन्त्रे तु योगपुरस्कारात् स्थिरस्य इत्यर्थः । रभसकोशस्थमाह । वातिरिति ॥ वृञ्जुटि ॥ यद्यपि 'सानसिवर्णसि' इति सूत्रे तण्डुलशब्दो निपातितः । तथापि प्रत्ययस्वरेण मञ्जोदात्तः सः । अयं तु चित्स्वरेणान्तोदात्त इति विवेकः । दंसेः ॥ 'दासः शूद्रे दानपत्रे भृत्यधीवरयोरपि'

६८९ । दंशेश्च । दाशो धीवरः ।

६९० । उदि चेर्देसिः । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । उच्चैः ।

६९१ । नौ दीर्घश्च । नीचैः ।

६९२ । सौ रमेः क्तो दमे पूर्वपदस्य च दीर्घः । रमेः सुपूर्वाद्दमे वाच्ये क्तः स्यात् । कित्वादनुनासिकलोपः । सूरत उपशान्तो दयालुश्च ।

६९३ । पूजो यणुग्नस्वश्च । यत्प्रत्ययः । पुण्यम् ।

६९४ । संसेः शि कुट् किच्च । संसतेः शिरादेशो यत्प्रत्ययः कित्तस्य कुडागमश्च । शिक्वम् ।

६९५ । अर्तेः क्युरुच्च । उरणो मेषः ।

६९६ । हिंसेरीरन्नीरचौ । हिंसीरो व्याघ्रदुष्टयोः ।

६९७ । उदि ढणातेरजलौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च । उदरम् ।

६९८ । डित्स्वनेर्मुट् स चोदात्तः । अजल् च डित्स्याद्धातोर्मुट् स चोदात्तः । मुखम् ।

६९९ । अमेः सन् । अंसः ।

७०० । मुहेः खो मूर्च । मूर्खः ।

७०१ । नहेर्हलोपश्च । नखः ।

७०२ । शीडो ह्रस्वश्च । शिखा ।

७०३ । माड ऊखो मय्च । मयूखः ।

७०४ । कलिगलिभ्यां फगस्योच्च । कुल्फः शरीरावयवो रोगश्च ।

गुल्फः पादग्रन्थिः ।

इति विश्वः । दंशेश्च ॥ 'कैवर्ते दाशधीवरौ' इत्यमरः । पूजः ॥ 'पुण्य मनोहेऽभिहित तथा सुकृतधर्मयोः' इति विश्वः । अर्तेः ॥ 'मेद्वोरभोरणोर्णायुमेषवृष्णय एडके' इत्यमरः । डित्स्वनेः ॥ 'मुख नि.सरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि' इति विश्वः । सन्ध्यन्तरे नाटकादेः शब्देऽपि च नपुसकम्' इति मेदिनी । अमेः सन् ॥ 'स्कन्धो भुजशिरोऽसौ स्त्री' इत्यमरः । 'असः स्कन्धविभागे च' इति दन्त्यान्ते विश्वः । मुहेः ॥ 'अज्ञे मूढयथाजातमूर्खवैधेय-बालिशः' इत्यमरः । नहेः ॥ 'नखः करस्ये शण्डे गन्धद्रव्ये नख नखी' इति विश्वः । 'नखी स्त्रीह्नीबयोः शुक्तौ नखरे पुन्रपुंसकम्' इति मेदिनी । शीडः ॥ 'ह्रस्वविधिसामर्थ्याद्गुणो न । 'शिखाशाखाबहिर्चूडालाङ्गुलिष्वग्रमात्रके । चूडामात्रे शिफायाश्च ज्वालाया प्रपदेऽपि च' इति मेदिनी । माडः ॥ 'मयूखस्त्विदकरज्वालासु' इत्यमरः । गुल्फ इति ॥ 'तदग्रन्थी शुटिके

७०५ । स्पृशेः श्वण्शुनौ पृ च । श्वण्शुनौ प्रत्ययौ 'पृ' इत्यादेशः ।
पार्श्वम् 'पार्श्वोऽस्त्री कक्षयोरधः' । पशुरायुधम् ।

७०६ । श्मनि श्रयतेर्ङुन् । श्मञ्छब्दो मुखवाची । मुखमाश्रयत इति
श्मश्रु ।

७०७ । अश्वादयश्च । अश्रु नयनजलम् ।

७०८ । जनेष्टन्लोपश्च । जटा ।

७०९ । अत्तस्य जङ्घ च । तस्य जनेर्जङ्घादेशः स्यादञ्च । जङ्घा ।

७१० । हन्तेः शरीरावयवे द्वे च । जघनम् । 'पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः
क्लीबे तु जघनं पुरः' ।

७११ । क्लिशेरन्लो लोपश्च । लकारस्य लोपः । केशः ।

७१२ । फलेरितजादेश्च पः । पलितम् ।

७१३ । कृजादिभ्यः संज्ञायां वुन् । करकः-करका । कटकः । नरकम्-
नरकः । 'नरको नारकोऽपि च' इति द्विरूपकोशः । सरकं गगनम् । कोरकः ।
कोरकं च ।

उल्फौ' इत्यमरः । तयो. पादयोर्ग्रन्थी इत्यर्थः । स्पृशेः ॥ 'पार्श्वङ्क्षाधरे चक्रोपान्ते पशुगणे-
ऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ । श्मनि ॥ 'तद्वद्धौ श्मश्रु पुमुखे' इत्यमरः । पुरुषस्य मुखे
तेषां रोम्णा वृद्धौ श्मश्रुशब्दो वर्तते इत्यर्थः । अश्वादयश्च ॥ 'अश्व व्याप्तौ' । रुन्प्रत्ययः ।
नञ्पूर्वात् श्रयतेर्ङुन् वा । यत्तु अश्रुतेर्ङुन् रुट् चेत्युज्ज्वलदत्तेनोक्त, तन्न । धातुलोपापत्तेः ।
तदभावोऽपि निपात्यत इति चेत् । तर्हि डिच्वोत्प्रेक्षण निष्फलमिति दिक् । जनेष्टन् लोप-
श्च ॥ अलोऽन्त्यस्य । 'जटा लग्नकचे मूले मास्या षष्ठे पुनर्जटी' इति मेदिनी । हन्तेः ॥
चादच् अभ्यासकार्यम् । 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वम् । अमरोक्तिमाह । पश्चादिति ॥
'जघनञ्च स्त्रियाः श्रोणिपुरोभागे कटावपि' इति मेदिनी । क्लिशेः ॥ 'केशः स्यात् पुंसि
वरुणे कुविरे कुन्तलेऽपि च' इति मेदिनी । 'पलितजरसा शौक्ल्यं केशादौ' इत्यमरः ।
कृजादिभ्यः ॥ 'करकस्तु पुमान् पक्षिविशेषे दाडिमेऽपि च । द्वयोर्मैघोपले न स्त्री करके च
कमण्डलौ' इति मेदिनी । कटक इति ॥ 'क्वुन् शिल्पिसङ्गयोः' इति क्वुनाप्यय सिद्धः ।
गुणभाज इहैवोदाहृतः । गुणनिषेधभाजस्तु क्वुनि । उदासीनास्तु यत्र कुत्रचिदिति भावः ।
'नृ नये ।' 'नरकः पुंसि निरये देवारातिप्रदेशयोः' इति मेदिनी । उदयनाचार्यास्तु न नरका-
प्येव सन्तीति क्लीबं प्रयुज्जते । तत्र मूलं मृग्यम् । 'स गतौ ।' 'सरकोऽस्त्री शीधुपात्रे
शीधुपानेक्षुशीधुनोः' इति मेदिनी । 'कुर शब्दे ।' 'कोरकोऽस्त्री कुट्मले स्यात् कक्कोलक-
मृणालयोः' इति मेदिनी । 'विचकार कोरकाणि' इति माघः । 'कोरकः पुमान्' इत्यमरस्य

७१४ । चीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च । कीचको वंशभेदः ।

७१५ । पचिमच्योरिच्चोपधायाः । पेचकः । मेचकः ।

७१६ । जनेररष्ट्र च । जठरम् ।

७१७ । वचिमनिभ्यां चिच्च । वठरो मूर्खः । ‘मठरो मुनिशौण्डयो.’ ।
बिदादित्वान्माठरः । गर्गादित्वान्माठर्यः ।

७१८ । ऊर्जिं दृणातेरलचौ पूर्वपदान्तलोपश्च । ‘ऊर्दरः शूररक्षसो.’ ।

७१९ । कृदरादयश्च । कृदरः कुसूलः । मृदरं विलसन् । मृदरः सर्पः ।

७२० । हन्तेर्युनाद्यन्तयोर्यत्वतत्वे । घातनो मारकः ।

७२१ । क्रमिगमिक्षमिभ्यस्तुवृद्धिश्च । क्रान्तुः पक्षी । गान्तुः पथिकः ।
क्षान्तुर्मशकः ।

७२२ । हर्यतेः कन्यन्हिरच् । कन्यन्प्रत्ययः । हिरण्यम् ।

७२३ । कृञः पासः । कर्पासः । बिल्वादित्वात्कार्पासं वस्त्रम् ।

७२४ । जनेस्तु रश्च । जर्तुर्हस्ती योनिश्च ।

७२५ । ऊर्णोतेर्ङः । ऊर्णा ।

७२६ । दधातेर्यन्नुद् च । धान्यम् ।

७२७ । जीर्यतेः क्रिन्श्च वः । ‘जिन्निः स्यात्कलपक्षिणोः’ । बाहुलकान्
‘हलि च’ (सू ३५४) इति दीर्घो न ।

७२८ । मव्यतेर्यलोपो मश्चापतुद् चालः । मव्यतेरालप्रत्ययः स्यात्तस्या-
पतुडागमो धातोर्यलोपो मकारश्चान्यस्य । ममापतालो विषये ।

प्रमाद । अपवरकावरकादयोऽपीहैव बोध्याः । चीकयतेः ॥ बाहुलकबललब्धोऽयमर्थः ।
एवमनुपद वक्ष्यमाण पचिमच्योरित्यपि बोध्यम् । ‘कीचको दैत्यभिद्राताहतसस्वनवशयो ।
पेचको गजलाङ्गूलमूलोपान्ते च कौशिके । मेचकस्तु मयूरस्य चन्द्रके श्यामले पुमान् । तद्युक्ते
वाच्यवत् क्लीब स्रोतोऽञ्जनान्धकारयो’ इति मेदिनी । जनेः ॥ ‘जठरः कठिनोऽपि स्यात्’
इत्यमरः । जठरो न स्त्रिया कुक्षौ बद्धकर्कटयोस्त्रिषु’ इति मेदिनी । वचि ॥ ‘वठरः कुक्कुटे
वण्टे शठे च’ इति मेदिनी । ऊर्जि ॥ ‘तमूर्दरत्नपृणतायनेन’ इति मन्त्रः । हर्यतेः ॥ ‘हर्य
गतिकान्त्योः ।’ हिरण्यं रेतसि द्रव्ये शातकुम्भवराटयोः । अक्षये मानभेदे स्यादकुप्ये च
नपुसकम्’ इति मेदिनी । जनेः ॥ तु इत्यविभक्तिकम् । तुप्रत्ययः । रेफश्चान्तादेशः ।
ऊर्णोतेः ॥ ‘ऊर्णा मेषादिलोन्नि ख्यादावर्ते चान्तरा भ्रुवोः’ इत्यमरः । भ्रुवोर्मध्ये य आवर्त-
स्तत्वेत्यर्थः । ‘अन्तरान्तरेण’ इति द्वितीया । दधातेः ॥ ‘धान्यं व्रीहिषु धान्याके’ इति

७२९ । ऋजेः कीकन् । ऋजीक इन्द्रो धूमश्च ।

७३० । तनोतेर्दुः सन्वच्च । 'तितउः पुंसि क्लीबे च' ।

७३१ । अर्भकपृथुकपाका वयसि । 'ऋधु वृद्धौ' । अतो वुन् । भकार-
श्चान्तादेशः । प्रथेः कुकन्संप्रसारणं च । पिबतेः कन् ।

७३२ । अवद्याबमाधमार्वरेफाः कुत्सिते । वदेर्नञि यत् । अवद्यम् ।
अवतेरमः । बस्य पक्षे धः । अवमः । अधमः । अर्तेर्वन् । अर्वा । रिफतेस्तौ-
दादिकात् अः रेफः ।

७३३ । लीरीङोर्ह्रस्वः पुट् च तरौ श्लेषणकुत्सनयोः । तरौ प्रत्ययौ
कमात्स्तौ धातोर्ह्रस्वः प्रत्ययस्य पुट् । लिप्तं श्लिष्टम् । रिप्रं कुत्सितम् ।

७३४ । क्लिशेरीचोपधायाः कन्लोपश्च लो नाम्च । क्लिशेः कन्ध्यादु-
पधाया ईत्वं लस्य लोपो नामागमश्च । कीनाशो यमः । कित्त्वफलं चिन्त्यम् ।

७३५ । अश्नोतेराशुकर्मणि वरट् च । चकारादुपधाया ईत्वम् । ईश्वरः ।

७३६ । चतेरुरन् । चतुरः ।

७३७ । प्रा (प्रेऽ) ततेररन् । प्रातः ।

७३८ । अमेस्तुट् च । अन्तर्मध्यम् ।

मेदिनी । तनोतेः ॥ 'चालनी तितउः पुमान्' इत्यमरः । 'चालन तितउन्युक्तम्' इति
कोशान्तरम् । 'तितउ परिपवन भवति' इति पस्पशायां भाष्यम् । 'स्याद्वास्तु हिङ्गु तितउः'
इति पुनपुसकवर्गे विकण्डशेषः । अर्भक ॥ 'अर्भकः कथितो बाले मूर्खेऽपि च कृशेऽपि च ।
पृथुक' पुंसि चिपिटे शिशौ स्यादभिधेयवत् । पाकः परिणते शिशौ । केशस्य जरसा शौक्ल्ये
स्थाल्यादौ पचनेऽपि च' इति मेदिनी । अवद्य ॥ 'निकृष्टप्रतिकृष्टार्वरेफयाप्यावमाधमाः ।
विपूयकुत्सितावद्यखेटगर्हाणका समा' इति सर्वत्रामरः । 'अधम स्याद्गर्ह्य ऊनेऽपि' इति
मेदिनी । 'अर्वा तुरङ्गमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गक' । रेफो रवर्णे पुंसि स्यात् कुत्सिते पुन-
रन्यवत्' इति च । लीरीङोः ॥ 'लिप्त विषाक्ते भुक्ते च वाच्यवत् स्याद्विलेपित' इति
विश्वः । क्लिशेः ॥ 'कीनाशः कर्षकक्षुद्रोपाशुघातिषु वाच्यवत् । यमे ना' इति मेदिनी ।
ईश्वर इति ॥ स्त्रियां टित्वात् डीप् । ईश्वरी मध्योदात्ता । वनिपि डीव्रयोस्तु आशुदात्ता ।
पुयोगलक्षणे डीषि अन्तोदात्ता । 'स्थेशभास' इति वरजन्तादपि तु ईश्वरेति विवेकः । 'ईश्वरो
मन्मथे शम्भौ नाथे स्वामिनि वाच्यवत् । ईश्वरी चेश्वरोमायाम्' इति मेदिनी । 'ईश्वरः
शङ्करेऽधीशे तत्पत्न्यामीश्वरीश्वरा' इति वोपालितः । विन्यस्तमङ्गलमहौषधिरीश्वरायाः' इति
भारविः । दशपाद्यान्तु सूत्रान्तरमपि । "हन्तेरन् घश्च" रन्प्रत्ययः स्यात् घश्चादेशः ।
हन्यते गम्यतेऽतिथिभिः घर गृहम् । प्रातरिति ॥ 'अत सातत्यगमने ।' प्रपूर्वः ।

७३९ । दहेर्गो लोपो दश्च नः । गप्रत्ययो धातोरन्त्यस्य लोपो दकारस्य नकारः । नगः ।

७४० । सिचेः संज्ञायां हनुमौ कश्च । सिञ्चतेः कप्रत्ययो हकारादेशो नुम्व स्यान् । सिंहः ।

७४१ । व्याङि घ्रातेश्च जातौ । कप्रत्ययः स्यान् । व्याघ्रः ।

७४२ । हन्तेरच्युर च । घोरम् ।

७४३ । क्षमेरुपधालोपश्च । चादच् । क्षमा ।

७४४ । तरतेर्द्भिः । त्रयः । त्रीन ।

७४५ । ग्रहेरनिः । ग्रहणिः । डीप् । ग्रहणी व्याधिभेदः ।

७४६ । प्रथेरमच् । प्रथमः ।

७४७ । चरेश्च । चरमः ।

७४८ । मङ्गेरलच् । मङ्गलम् ।

॥ इत्युणादिषु पञ्चमः पादः ॥

स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । दहेः ॥ ‘नगो महीरुहे शैले भास्करे पवनाशने’ इति मेदिनी । सिचेः ॥ ‘सिह कण्ठीरवे राशौ सत्तमे चोत्तरस्थिते । सिही क्षुद्रवृहत्योः स्याद्वासके राहु-मातरि’ इति विश्व । ‘हिसेर्वर्णव्यत्ययत सिह’ इति व्युत्पत्त्यन्तरम् । व्याङि ॥ ‘व्याघ्र स्यात्पुसि शार्दूले रक्तैरण्डकरजयो । श्रेष्ठेनराशुतरस्थ कण्टकार्याञ्च योषिति’ इति मेदिनी । हन्तेः ॥ ‘घोर भीमे हरे घोर’ इति विश्वः । ग्रहेः ॥ ‘ग्रहणी रुक्प्रवाहिका’ इत्यमरः । प्रथेः ॥ ‘प्रथमस्तु भवेदादौ प्रधानेऽपि च वाच्यवत्’ इति मेदिनी । ‘प्रथमचरम’ इति सर्वनामत्वात्पक्षे जसः शी । प्रथमे प्रथमा । चरेश्च ॥ चरमे । चरमाः । ‘प्रथिचरिभ्याम्’ इति सुवचम् । मङ्गेरलच् ॥ उखवखेत्यादिदण्डके मणिः पठ्यते । ‘मङ्गला सितदूर्वाया-मुमाया पुसि भूमिजे । नपुसक तु कल्याणे सर्वार्थे रक्षणेऽपि च’ इति मेदिनी । भावे ष्यञि माङ्गल्यम् । तत्र साधुरिति यत् । ‘मङ्गल्य स्यात्तायमाणाश्चत्थबिल्वमसूरके । स्त्रिया शम्भ्या-मध-पुष्पीमिसिशुक्लवचासु च । रोचनायामथो दक्षि क्लीब शिवकरे त्रिषु’ इति मेदिनी ॥

॥ इत्युणादिषु पञ्चमः पादः ॥

प्राचा तु कतिपयानामेवोणादीनामुपन्यास कृतः । सोऽपि नैकप्रघट्टकतया । किन्तु विच्छिद्येति स्पष्टमेव । तत्रापि प्रमाद लेशतो दर्शयामः । ‘भजो णिव’ इति णिवप्रकरणे, ‘छन्दसि सहः, वहश्च’ इत्युपन्यस्य, ‘परौ व्रजेः ष पदान्ते’ इति णिवस्तेनैव षः । परित्राट् इति तावत् प्राचो ग्रन्थः । तद्याख्याया तत्प्राक्तेण पञ्चपाद्युणादिसूत्रे इदं पठ्यते इत्युक्तम् । तत्र । क्विब्वचि

इति किञ्दीर्घौ प्रकम्य, 'परौ व्रजे.' इति सूत्रस्य पाठात् । अस्मिन्नशे पञ्चपादीदशपाद्योरैक-
वाक्यत्वात् । यदपि प्राचो ग्रन्थे क्वचित्पठ्यते चिणिति तदप्यपाणिनीयत्वादुपेक्ष्यम् । एतेन
प्रघट्टकान्तरे स्तुद्र परित्रजा दीर्घश्चेति केचिदिति प्राचो ग्रन्थोऽपि प्रत्युक्तः । सूत्रारूढे सर्वसम्मत-
चार्ये केचिदित्युक्तेरप्रामाणिकत्वात् । यदपि धनर्तिचक्षिद्वृपिनपिजनियजेरुस् इति पाठत तदप्य-
नाकरम् । तथा हि । जनेरुसिः । अर्तिपूवपियजितनिधनितपिभ्यो नित् । एतेर्णिच्च । 'चक्षे-
शिच्च' इति सर्वसम्मतः पाठः । 'वपूषि तस्मे वपुषो वपुष्टरम्' इत्यादिमन्त्रेष्वायुदात्ततया अनु-
कूलश्च । वेदभाष्येऽप्येवमेव स्थितम् ॥ इति द्वितीये प्रमादाः ॥ तृतीयेऽपि 'स्तनिहृषिपुषि-
गदिमदिहृदिभ्यो णेरित्तुच्' इति प्राचा पठितम् । तत्र दूषिहृदी प्राचां वृत्तिकृता ग्रन्थे कापि न
पठितौ । दूषयित्तु हृदयित्तुरिति प्रयोगोऽप्याकरे न दृष्टः । स्तनिहृषिपुषिमुदिगदिमदिभ्य-
इति हि पञ्चपादीपाठः । घुषिगन्धिमण्डजनिगमिभ्य इति दशपाद्यामधिकमित्यन्यदेतत् । यदपि
श्रुदक्षिस्तृहिगृहिदजिभ्य आद्य इति पठित्वा दाराद्यः जयाद्य इति प्राचोक्त तदपि न ।
दजिग्रहणस्याकरविरुद्धत्वात् । यदपि जूविशिभ्यां झच् गण्डिमण्डजनिनन्दिभ्यश्चेत्युक्त्वा गण्ड-
यन्तो जनयन्त इत्युदाहृत प्राचा, यच्च गण्डयन्त इति प्रतीकमुपादाय मेघनादमिति व्याख्याय
'गडि वदनैकदेशे' इति व्याख्यातृभिर्विवृतं तदेतत्सर्वं प्रामादिकम् । तथा हि उणादिवृत्तिषु
गडीति निरनुषङ्ग पठित्वा 'गड सेचने' इति विवृतम् । अयामन्त' इति सूत्रवृत्तिन्यासहरदत्तादि-
सकलग्रन्थेष्वेवम् । माधवग्रन्थेऽप्येवमेव । युक्तञ्चेतत् । मेघ इति व्याख्यान प्रति सेचनार्थ-
स्यैवानुगुणत्वात् । जने पाठोऽप्यप्रामाणिकः । जिधातुं पठित्वा जयन्तः पाकशासनिरिति
सर्वैर्निवृत्तत्वात् अप्रसिद्धत्वाच्च ॥ इति तृतीये प्राचः प्रमादाः ॥ यदपि कृगस्तृजागृभ्य-
क्त्विन् । गीर्विः स्तृविरिति । तदपि लिपिभ्रमप्रयुक्तमेव । 'कृ विक्षेपे, गृ निगरणे, स्तृञ्
आच्छादने' इति प्राचो ग्रन्थ विवृण्वतामुक्तिरपि मूलाशुद्ध्यैव हेया । जृगृस्तृजागृभ्यः क्त्विन्
इति पाठः उणादिवृत्तिकृता माधवादीनाञ्च सम्मतः । जीर्वि पशु । शीर्विर्हिंस्र । स्तीर्विरध्वर्यु-
रिति च तत्तद्ग्रन्थेषुदाहृतम् । स्तृ इत्यस्य दीर्घान्तत्वे एव हि, 'ऋत इद्धातो' इतीत्व लभ्यते,
न तु ह्रस्वान्तत्वेऽपि । तस्माद्यथाकरमेव प्रहीतुमुचितमिति दिक् । 'ग्लाज्याहात्वरिभ्यो निरित्य-
प्यनाकरम् । वीज्याज्वरिभ्यो निरिति पठित्वा सूत्रद्वयानन्तरं बहिःश्रीति सूत्रे ग्लाहात्वरिभ्यो
नित्' इति सूत्रितत्वात् । तूर्णरथः सदानव इत्यादावायुदात्तदर्शनाच्च । न च 'स्त्रियां क्त्विन्'
इत्यधिकारस्थं वार्तिकमेवेदं प्राचोदाहृतं न तूणादिस्थमिति वाच्यम् । एवमपि त्वरते पाठस्यानु-
चितत्वात् । न ह्यसौ वार्तिकेऽस्तीति दिक् । एवं संस्थाने स्त्यायतेर्ङिति प्राचोदाहृतमप्यनाकरम् ।
स्त्यायतेर्ङित्येव सूत्रस्याकरे पञ्चपाद्यान्दशपाद्याञ्च उपलम्भात् । सस्थाने स्त्यायतेर्ङ्ङ् स्त्री
सूते सप्रसवे पुमान्' इति तु भाष्ये श्लोकपाठः । स एव माधवेनोपन्यस्तः । न तु सूत्रपाठस्य
तथात्वं दृश्यते । एतद्ग्रन्थव्याख्यातृणामपि प्रमादा ऊह्याः । यथा पाणिन्यादिमुनीनिति
व्याचक्षाणैरुक्तम् । मनेरुचोपधाया इति । न ह्येवविध सूत्र पञ्चपाद्या दशपाद्यामप्यस्ति । अत
इत्यनुवर्तमाने मनेरुचोते सूत्रितत्वात् इति दिक् ॥ इति चतुर्थे प्राचः प्रमादाः ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ अथ उत्तरकृदन्तप्रकरणम् ॥

३१६९ । उणादयो बहुलम् । (३-३-१)

एते वर्तमाने संज्ञायां च बहुलं स्युः । केचिदविहिता अप्यूह्याः ।

‘संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।

कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु’ (भाष्यम्) ॥

३१७० । भूतेऽपि दृश्यन्ते । (३-३-२)

३१७१ । भविष्यति गम्यादयः । (३-३-३)

३१७२ । दाशगोमौ संप्रदाने । (३-४-७३)

अथ उत्तरकृदन्तप्रक्रिया. निरूप्यन्ते—उणादयो बहुलम् ॥ तृतीयेऽध्याये तृतीय-
पादस्येदमादिम सूत्रम् । वर्तमाने संज्ञायाञ्चेति ॥ ‘वर्तमाने लट्’ इत्यतः ‘पुवस्संज्ञायाम्’
इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । अत एव नञि हन एह च नञपूर्वाद्धन्तेरसिप्रत्यये प्रकृतेः
एहादेशे व्युत्पन्न अनेहसशब्दो वर्तमानकाल एवेत्युक्त भाष्ये । संज्ञाशब्दश्चात्र रूढशब्दपरः ।
वैदिकानामपि शब्दानामुपलक्षणम् । अत एव ‘नैगमरूढिभव हि सुसाधु’ इति वार्तिकम् ।
वैदिका रूढशब्दाश्चौणादिका इति भाष्यञ्च सङ्गच्छते । रूढाश्चैते उणादिप्रत्ययान्ताः अवयवार्थ-
शून्या असन्तमप्यवयवार्थमाश्रित्य प्रायः कर्तरि व्युत्पाद्याः । उणादयो वेत्यनुक्ता बहुलप्रहणस्य
प्रयोजनमाह । केचिदविहिता अप्यूह्या इति ॥ तदेवाह । संज्ञास्वित्यादि ॥
भाष्यस्थोऽयं श्लोकः । डिथो डिबित्थ इत्यादौ धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च यथासम्भवमूह्याः । गुण-
निषेधादिकार्यवशात् अनूबन्ध विद्यात् । अनूबन्धमित्यत्र ‘उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये’ इति दीर्घः ।
एतत् उणादिषु शास्त्रं शासितव्यम् । ‘कृवापाजि’ इत्यादिसूत्राणि तु शाकटायनप्रणीतानि
अस्यैव बहुलप्रहणस्य प्रपञ्च इत्यर्थः । भूतेऽपि दृश्यन्ते ॥ उणादय इति शेषः । वर्तमाना-
धिकारादिदं भूतप्रहणम् । दृशिः प्रयोगानुसारार्थः । इदं सूत्रं बहुलप्रहणवत्प्रपञ्चार्थम् ।
भविष्यति गम्यादयः ॥ भविष्यति काले गम्यादयश्शब्दाः णिनिप्रत्ययान्ताः निपात्यन्ते
इत्यर्थः । ग्रामङ्गमीति निपातनान्नात्र णित्वम् गमिष्यन्नित्यर्थः । प्रस्थाथी प्रस्थास्यमान इत्यर्थः ।

एतौ संप्रदाने कारके निपात्येते । दाशन्ति तस्मै दाशः । गां हन्ति तस्मै गोघ्नोऽतिथिः ।

३१७३ । भीमादयोऽपादाने । (३-४-७४)

भीमः । भीष्मः । प्रस्कन्दनः । प्ररक्षः । मूर्खः । खलतिः ।

३१७४ । ताभ्यामन्यत्रोणादयः । (३-४-७५)

संप्रदानापादानपरामर्शार्थं ताभ्यामिति । ततोऽसौ भवति तन्तुः । वृत्तं तदिति वर्त्म । चरितं तदिति चर्म ।

३१७५ । तुमुन्पुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् । (३-३-१०)

क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यत्यर्थे धातोरेतौ स्तः । मान्तत्वादव्ययत्वम् । कृष्णं द्रष्टुं याति । कृष्णं दर्शको याति । अत्र वाऽसरूपेण तृजादयो न । पुनर्पुलुक्तेः ।

३१७६ । समानकर्तृकेषु तुमुन् । (३-३-१५८)

अक्रियार्थोपपदार्थमेतत् । इच्छार्थेष्वेककर्तृकेषूपपदेषु धातोस्तुमुन्धात् । इच्छति भोक्तुम् । वष्टि वाञ्छति वा ।

तुमुन्पुलौ ॥ क्रियार्थायामिति ॥ क्रियोद्देश्यभूतक्रियावृत्तिधातौ उपपदे इत्यर्थः । भविष्यतीत्यनुवर्तते । तुमुनि नकार इत् मकारादुकार उच्चारणार्थः । पुलि णलावितौ, बोरकादेशः । मान्तत्वादिति ॥ तुमुनो मान्तकृत्वात् 'कृन्मेजन्त' इत्यव्ययत्वमित्यर्थः । ततश्च 'अव्ययकृतो भावे' इति वचनाद्भावे तुमुन् । पुल् तु कर्तर्येव । कृष्णं द्रष्टुमिति ॥ 'न लोकाव्यय' इति न षष्ठी । कृष्णकर्मक भविष्यद्दर्शनार्थं यानमित्यर्थः । अत्र यातीत्युपपदम् । अत्र तुमुन्प्रत्ययप्रकृत्यर्थस्य दर्शनस्य यानार्थत्वं तुमुना बोध्यं वाच्यं वा । कृष्णं दर्शको यातीति ॥ कृष्णं द्रक्ष्यन् तदर्थं यातीत्यर्थः । 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्णयो' इति न षष्ठी । ननु तुमुनो भावार्थकत्वे तद्विषये कर्तरि विहितानां तृजादीनामप्रवृत्तावपि ण्वुल्विषये कर्तरि तृजादयः कुतो न स्युः । न च विशेषविहितेनानेन ण्वुला तृजादयो बाध्यन्ते इति वाच्यम् । वासरूपविधिना तद्वाधस्य पाक्षिकत्वादित्यत आह । अत्रेति ॥ क्रियार्थक्रियोपपदे विषये वासरूपविधिना पक्षे प्राप्ताः ये तृजादयस्ते न भवन्तीत्यर्थः । आदिना 'नन्दिप्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः' इत्यादिसङ्ग्रहः । कुतोऽत्र तृजादयो नेत्यत आह । पुनर्पुलुक्तेरिति ॥ 'ण्वल् तृचौ' इति कालसामान्ये कर्तरि विहितो ण्वल् क्रियार्थक्रियोपपदे विषये भवतीति पुनरिह ण्वुल्विधानात् तदितरतृजादयो न भवन्तीति विज्ञायते इति भावः । समानकर्तृकेषु ॥ 'तुमुन्पुलौ क्रियायाम्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह । अक्रियार्थेति ॥

३१७७ । शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्यर्थेषु तुमुन् ।

(३-४-६५)

एषूपपदेषु धातोस्तुमुन्ख्यान् । शक्नोति भोक्तुम् । एवं धृष्णोतीत्यादौ । अर्थग्रहणमस्तिनैव संबध्यते । अनन्तरत्वात् । अस्ति भवति विद्यते वा भोक्तुम् ।

३१७८ । पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु । (३-४-६६)

पर्याप्तिः पूर्णता । तद्वाचिषु सामर्थ्यवचनेषूपपदेषु तुमुन्ख्यात् । पर्याप्तो भोक्तुं प्रवीणः कुशलः पटुरित्यादि । ‘पर्याप्तिवचनेषु’ किम् । अलं भुक्त्वा । ‘अलमर्थेषु’ किम् । पर्याप्तं भुङ्क्ते । प्रभूततेह गम्यते न तु भोक्तुः सामर्थ्यम् ।

३१७९ । कालसमयवेलासु तुमुन् । (३-३-१६७)

पर्यायोपादानमर्थोपलक्षणार्थम् । कालार्थेषूपपदेषु तुमुन्ख्यात् । कालः समयो वेला अनेहा वा भोक्तुम् । प्रैषादिग्रहणमिहानुवर्तते तेनेह न । ‘भूतानि कालः पचतीति वार्ता’ ।

इच्छार्थेष्विति ॥ ‘इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । इच्छति भोक्तु-
मिति ॥ अत्र इच्छत्युपपदार्थस्य इच्छाया भोजनोद्देश्यत्वाभावेऽपि तुमुन् । इच्छार्थेष्वित्यर्थ-
ग्रहणस्य प्रयोजनमाह । वष्टि वाञ्छति वेति ॥ यद्यपि वशेः छान्दसेषु परिगणन धातुपाठे ।
तथापि ‘वष्टि भागुरिः’ इति वार्तिकप्रयोगात् लोकेऽपि प्रयोग इति भावः । शकधृष ॥
‘शकधृषज्ञा’ इति सूत्रमप्यक्रियोपपदार्थम् । शक्नोति भोक्तुमिति ॥ अत्र शक्तेर्भोजनो-
द्देश्यत्वाभावेऽपि तुमुन् । एवमिति ॥ धृष्णोति जानाति ग्लायति घटते आरभते लभते
क्रमते उत्सहते अर्हति वा भोक्तुमित्युदाहार्यम् । अस्तिनैवेति ॥ न तु शकादिनेत्यर्थः ।
कुत इत्यत आह । अनन्तरत्वादिति ॥ सन्निहितत्वादित्यर्थः । पर्याप्तिवचने ॥ पर्याप्ति
इत्यस्य विवरणम् । पूर्णतेति ॥ अलमर्थेष्वित्यस्य विवरणम् । सामर्थ्यवचनेष्विति ॥
पर्याप्तो भोक्तुमिति ॥ अन्यूनसामर्थ्यवानित्यर्थः । वचनग्रहणस्य फलमाह । प्रवीण
इत्यादि ॥ अलं भुक्त्वेति ॥ अत्र अलमिति प्रतिषेधार्थकम् । नतु पर्याप्त्यर्थकमिति
भावः । पर्याप्तं भुङ्क्ते इति ॥ बहुलमत्र भुङ्क्ते इत्यर्थः । प्रभूततेति ॥ अत्रत्येति शेषः ।
कालसमयवेलासु ॥ अक्रियोपपदेऽपि प्रवृत्त्यर्थमिदम् । ननु कालपर्यायाणां कतिपयानां
ग्रहणात्तदितरस्मिन् अनेह आदिशब्दे उपपदे न स्यादित्यत आह । पर्यायोपादानमर्थो-
पलक्षणार्थमिति ॥ अनुवर्तते इति ॥ प्रैषातिसर्गसूत्रादिति भावः । भूतानीति ॥
पृथिव्यादिपञ्चभूतानि कालः पचति उपचयापचयादिविकारं प्रापयति इति वार्ता लोकवृत्तान्त

३१८० । भाववचनाश्च । (३-३-११)

भाव इत्यधिकृत्य वक्ष्यमाणा घञादयः क्रियार्थायां क्रियायां भविष्यति स्युः । यागाय याति । 'तुमर्थान्' (सू. ५८२) इति चतुर्थी ।

३१८१ । अण्कर्मणि च । (३-३-१२)

कर्मण्युपपदे क्रियार्थायां क्रियायां चाणस्यात् । ण्वुलोऽपवादः । काण्ड-
लावो व्रजति । परत्वादयं कादीन्बाधते । कम्बलदायो व्रजति ।

इत्यर्थः । भाववचनाश्च ॥ क्रियार्थाया क्रियायामिति भविष्यतीति चानुवर्तते । भावे
चेत्येव सिद्धे वचनग्रहणस्य प्रयोजनमाह । भाव इत्यधिकृत्येति ॥ भावे इत्यधिकृत्य
घञादयो विधास्यन्ते ये सामान्यतः ते क्रियार्थाया क्रियायां उपपदे भविष्यति काले विशेष-
विहितेनापि तुमुना समुच्चिता भवन्तीत्यर्थः । न च वाऽसरूपविधिना सिद्धमेतदिति शङ्क्यम् ।
'क्त्युद् तुमुन् खल्वेषु वाऽसरूपविधिर्नास्ति' इत्युक्तेरिति भावः । ननु यागाय यातीत्यत्र
यागस्य सम्प्रदानाभावात् कथं चतुर्थी ? नापि तादर्थ्यचतुर्थी तादर्थ्यस्य प्रत्ययेनैव लाभा-
दित्यत आह । तुमर्थान् इति ॥ अण् कर्मणि च ॥ चकारण क्रियार्थाया क्रियायामिति
समुच्चिता । तदाह । क्रियार्थायां क्रियायाञ्चेति ॥ तथा च क्रियार्थाया क्रियाया कर्मणि
चेत्युपपदद्वये सत्येवास्य प्रवृत्तिः नान्यतरस्मिन्निति भाष्ये स्पष्टम् । कर्त्रर्थकोऽयमण् । कर्तरि
कृदित्यधिकारात् । अत्र 'ण्वुल्लुचौ' इति बाधित्वा 'कर्मण्यण्' इति सामान्यविधिना अण्
प्राप्तः । तन्तावत्क्रियार्थाया क्रियायामुपपदे विशेषविहितस्तुमुण्वुलाविति ण्वुल् बाधितुमुयुक्ते,
पुनर्णुल्विधिसामर्थ्येन वाऽसरूपविधेरत्राप्रवृत्तेरुक्तत्वात् । तमिम ण्वुलम्बाधितुमयमण्विधिः ।
तदाह । ण्वुलोऽपवाद इति ॥ 'तुमुण्वुलौ' इति विहितस्य ण्वुलोऽपवाद इत्यर्थः ।
एवञ्च ण्वुला बाधितस्य 'कर्मण्यण्' इत्यस्य अयमण्विधिः प्रतिप्रसवार्थ इति स्थितम् । ननु
ण्वुला बाधितस्याणः प्रतिप्रसवेऽपि 'आतोऽनुपसर्गे' इति कप्रत्ययः कम्बलदायो व्रजतीत्यत्र
दुर्निवारः । कप्रत्ययस्य कर्मण्यणपवादत्वात् सरूपत्वेन च वाऽसरूपविध्यप्रवृत्तेः । न चायं
वैशेषिकोऽण्विधिः कप्रत्ययस्याप्यपवाद इति शङ्क्यम् । न ह्ययमपूर्वोऽण्विधिः । किन्तु लाघवात्
'कर्मण्यण्' इत्यणोवात्र प्रतिप्रसूयते । सच 'कर्मण्यण्' इत्यण् सामान्यविहितः 'आतोऽनुपसर्गे
क' इति वैशेषिकस्य नापवादः । प्रत्युत कप्रत्यय एव तदपवादः । अतः कम्बलदायो व्रजती-
त्यत्र कर्मण्यणपवादस्तुमुण्वुलाविति ण्वुलम्बाधित्वा कप्रत्ययः स्यादित्यत आह । परत्वादयं
कादीन् बाधते इति ॥ आदिना सामगो गुरुकुल व्रजतीत्यादौ गापोष्टगित्यादिसङ्ग्रहः ।
अण्कर्मणि चेति ह्यनुवर्तते । प्रतिप्रसवविधिरपूर्वविधिश्च । तत्र प्रतिप्रसवविधिना ण्वुला अणो
बाधनिवृत्तिः । अपूर्वविधिविहितस्य त्वणः तृतीयपादीयस्य द्वितीयपादस्थकप्रत्ययापेक्षया
परत्वात् कादिप्रत्यया अणा अनेन बाध्यन्ते इत्यर्थः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । इत ऊर्ध्वम् 'लट्
शेषे च' इत्यादिसूत्रेषु क्रियार्थाया क्रियायामिति निवृत्तम् । भविष्यतीत्येवानुवर्तते इति

३१८२ । पदरुजविशस्पृशो घञ् । (३-३-१६)

भविष्यतीति निवृत्तम् । पद्यनेऽसौ पादः । रुजतीति रोगः । विशतीति वेशः । स्पृशतीति स्पर्शः ।

३१८३ । सृ स्थिरे । (३-३-१७)

‘सृ’ इति लुप्तविभक्तिकम् । स्थिरे कर्तरि मर्तेः घञस्यान् । सरति कालान्तरमिति सारः । ‘व्याधिमत्स्यबलेषु चेति वाच्यम् । (वा २१७४) अतीसारो व्याधिः । ‘उपसर्गस्य’ इति दीर्घः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र सरतिः । रुधिरादिकमतिशयेन सारयतीत्यर्थः । विसारो मत्स्यः । ‘सारो बले दृढांशे च ।’

३१८४ । भावे । (३-३-१८)

सिद्धावस्थापन्ने धात्वर्थे वाच्ये धातोर्घञस्यान् । पाकः । पाकौ ।

३१८५ । स्फुरतिस्फुल्ल्योर्घञि । (६-१-४७)

अनयोरेच आत्वं स्याद्धञि । स्फारः । स्फालः । ‘उपसर्गस्य घञि—’ (सू १०४४) इति दीर्घः । परीहारः । ‘इकः काशे’ (सू १०४५) । काशे उत्तरपदे इगन्तस्यैव प्रादेर्दीर्घः स्यान् । नीकाशः अनूकाशः । ‘इकः’ किम् ।

बोध्यम् । पदरुज ॥ कर्तरीत्येव । पद्यतेऽसाविति ॥ करणस्याप्यत्र विवक्षातः कर्तृत्वम् । ‘एरच्’ इत्यतः प्राक् घञधिक्रियते । सृ स्थिरे ॥ लुप्तविभक्तिकमिति ॥ लुप्तपञ्चमीकमित्यर्थः । स्थिरे कर्तरीति ॥ स्थिरे इति कर्तृविशेषणम् । न तूपपदमिति भावः । सतेरिति ॥ भ्वादेर्जुहात्यादेश्व ग्रहणम्, न तु जुहोत्यादेशेव, व्याख्यानात् । तदाह । सरति कालान्तरमिति सार इति ॥ अर्धर्चादिपाठात् पुस्त्व ङ्गीबत्वञ्च । अत एव च स्थिर इति नोपपदम् । व्याधीति ॥ वार्तिकमस्थिरार्थम् । सारो बल इति ॥ भाष्ये तु बले खदिरमार इत्यु दाहृतम् । भावे ॥ भावो भावना क्रिया सा च धातुत्वेन सकलधातुवाच्येत्यादि मूलव्याख्या-वसरे सर्वधातुवाच्य क्रियासामान्य तद्विशेषः पाकादिश्च धातुविशेषवाच्यः । तत्र क्रियासामान्य भावशब्दार्थः । तिङ्वाच्य लिङ्सङ्ख्यान्वयायोग्य साध्यावस्थापन्नम् । कृद्वाच्यन्तु लिङ्सङ्ख्यान्वय-योग्य सिद्धावस्थापन्नम्, कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशत इति भाष्यादिति प्रपञ्चितम् । तदाह । सिद्धावस्थापन्न इत्यादिना ॥ घञिति ॥ ‘पदरुज’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । इकः काशे ॥ उत्तरपदे इति ॥ ‘अलुगुत्तरपदे’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । ‘दूलोपे पूर्वस्य’ इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । ‘उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये’ इत्यतो घञीति । तेनैव सिद्धे नियमार्थमिदम् । तदाह । इगन्तस्यैवेति ॥ दीर्घः स्यादिति ॥ घञीति शेषः ।

प्रकाशः । 'नोदात्तोपदेश—' (सू २७६३) इति न वृद्धिः । शमः । आचमा-
देस्तु । आचामः । कामः । वामः । विश्राम इति त्वपाणिनीयम् ।

३१८६ । अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् । (३-३-१९)

कर्तृभिन्ने कारके घञ्स्यात् ।

३१८७ । घञि च भावकरणयोः (६-४-२७)

रञ्जेर्नलोपः स्यात् । रागः । 'अनयोः' किम् । रज्यत्यस्मिन् रङ्गः ।
प्रास्यत इति प्रासः । 'संज्ञायाम्' इति प्रायिकम् । को भवता लाभो लब्धः ।
इत उत्तरं 'भावे' 'अकर्तरि कारके' इति 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (सू २८४९)
इति यावद्द्वयमप्यनुवर्तते ।

३१८८ । स्यदो जवे । (६-४-२८)

स्यन्देर्घञि नलोपो वृद्धचभावश्च निपात्यते । स्यदो वेगः । अन्यत्र
स्यन्दः ।

३१८९ । अवोदैधौघप्रश्रथहिमश्रथाः । (६-४-२९)

आचाम इति ॥ अनाचमेरिति पर्युदासान्न वृद्धिनिषेध इति भावः । अपाणिनीयमिति ॥
'नोदात्तोपदेशस्य' इति वृद्धिनिषेधादिति भावः । अकर्तरि ॥ कारक इति प्रत्ययार्थनिर्देशः ।
न तूपपदम् । व्याख्यानात् । सज्ञाशब्देन रूढिर्विवक्षितः । तेन राग इति वक्ष्यमाणमुदाहरण
सङ्गच्छते । घञि ॥ 'अनिदिताम्' इति नलोपप्रकरणे 'रञ्जेश्च' इत्युत्तरमिदं सूत्रम् । तदाह ।
रञ्जेर्नलोपः स्यादिति ॥ सूत्रे शेषपूरणमिदम् । राग इति ॥ 'चजोः कु विष्ण्यतोः'
इति जस्य ग, नलोपे कृते उपधावृद्धिः रजनक्रियेत्यर्थः, रजनद्रव्यं वा । प्रास्यत इति ॥
प्रपूर्वात् 'असु क्षेपणे' इत्यस्मात् 'अकर्तरि च' इति करणे घञि प्रास इति रूपमित्यर्थः ।
प्रास्यन्ते क्षिप्यन्ते शत्रवोऽन्नेति प्रासः आयुधविशेषः । प्रायिकमिति ॥ स्पष्टमिदं भाष्ये ।
ततश्च असंज्ञायामपि क्वचिदयं घञ् भवतीति भावः । तदाह । को भवतेति ॥ लाभ
इति ॥ भावे घञ् । कः लाभः हिरण्यादिप्राप्तिरूपः लब्धः सम्पन्न इत्यर्थः । भवतेत्यस्य लब्ध
इत्यत्रान्वयात् 'नलोक' इति षष्ठी निषेधः । अनुवर्तत इति ॥ अत्र व्याख्यानमेव शरणम् ।
'स्यन्दू प्रस्ववणे' इत्यस्मात् 'अकर्तरि च' इति घञि विडढभावात् 'अनिदिताम्' इति
नलोपो न प्राप्तः । तत्र स्यन्देश्वेत्युक्तौ यद्यपि नलोपस्सिद्ध्यति । तथापि कृते नलोपे उपधावृद्धिः
स्यात् । तत्र नलोपमुपधावृद्ध्यभावश्च प्रापयितुमाह । स्यदो जवे ॥ स्यदो वेग इति ॥
वेगे रूढोऽयम् । अन्यत्रेति ॥ प्रस्ववणे इत्यर्थः । अवोदैधौघ ॥ अवोद, एध, ओघ,
प्रश्रथ, हिमश्रथ, एषा द्वन्द्वः । अवोद इति ॥ घञि नलोपो निपात्यते । कृते नलोपे

अबोदः अवच्छेदनम् । एध इन्धनम् । ओद्ग उन्दनम् । श्रन्थेर्नलोपो वृद्धञ्चभावश्च । प्रश्रथः । हिमश्रथः ।

३१९० । परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः । (३-३-२०)

घञ् । अजपोर्बाधनार्थमिदम् । एकस्तण्डुलनिचायः । तण्डुलानां निचायः राशिः परिच्छिद्यते । द्वौ शूर्पनिष्पावौ । शूर्पेण निष्पावौ । द्वौ कारौ । अत्र विक्षिप्यमाणो धान्यादिः परिच्छिद्यते । ‘दारजारौ कर्तरि णिलुक्च’ (वा २१८२) । दारयन्तीति दाराः । जरयतीति जारः उपपतिः ।

आट्टण । लघूपधगुणस्तु न भवति । ‘न धातुलोपे’ इति निषेधात् । एध इति ॥ ‘जि इन्धी दीप्तौ’ इत्यस्मात् घञि नलोपः । ‘न धातुलोप’ इति निषेध बाधित्वा गुणश्च निपात्यते । ओद्ग इति ॥ उन्देरौणादिके मन्प्रत्यये नलोपो गुणश्च निपात्यते । श्रन्थेरिति ॥ प्रपूर्वस्य हिमपूर्वस्य च घञीति शेषः । परिमाणाख्यायां ॥ घञिति ॥ शेषपूरणम् । सर्वेभ्य धातुभ्य अकर्तरि कारके वाच्ये घञ् स्यात् प्रत्ययार्थस्य परिच्छेदे गम्ये इत्यर्थः । ननु ‘अकर्तरि कारके’ इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह । अजपोरिति ॥ ‘एरच्’ ‘ऋदोरप्’ इति वक्ष्यमाणयोर्बाधनार्थमित्यर्थः । ‘अकर्तरि च’ इति घञ् तु ताभ्या विशेषविहिताभ्या बाध्येत, सरूपत्वेन वाऽसरूपविधेरप्रवृत्तेरिति भावः । एकस्तण्डुलनिचाय इति ॥ निष्कृष्य चांयते सङ्कीक्रियते इति निचायः । कर्मकारके वाच्ये ‘एरच्’ इत्यस्यापवादो घञ् । तण्डुलनिचायशब्दे विग्रह दर्शयति । तण्डुलानामिति ॥ निचायशब्दस्य विवरणम् । राशिरिति ॥ परिच्छिद्यते इति ॥ तण्डुलावयवकसङ्घातात्मक राशिरेकत्वेन परिच्छिद्यते इत्यर्थः । द्वौ शूर्पनिष्पावाविति ॥ निष्पूयते तुषापनयनेन शोध्यते इति निष्पावः । तण्डुलादिराशिः । कर्मणि घञ् अवपवादः । शूर्पेण निष्पावः शूर्पनिष्पावः । ‘कर्तृकरणे कृता बहुलम्’ इति समासः । द्वित्वन्तु शूर्पद्वारा निष्पावेऽन्वेति । अतश्शूर्पद्वित्वमधिकम् । न तु शाब्दमित्येकवचन निर्वाधम् । तदाह । शूर्पेणेत्यादि ॥ द्वौ काराविति ॥ कीर्यते विक्षिप्यते इति कारः । धान्यादिराशिः कर्मणि घञ् अवपवादः । तदाह । अत्र विक्षिप्यमाण इति ॥ न च धातोरित्यधिकारादेव धातु-मात्रात्सिद्धे सर्वग्रहण व्यर्थमिति शङ्क्यम् । प्रकृत्याश्रय एवापवादो बाध्यते । नत्वर्थाश्रय इत्येतदर्थत्वात् । तेनेह न । एका तिलोच्छ्रितः । उच्छ्रियते ऊर्ध्वक्रियते इत्युच्छ्रितः । ऊर्ध्व कृतो राशिः कर्मणि स्त्रिया क्तिन् । स च अर्थाश्रयत्वात् प्रकृत्याश्रयत्वाभावात् नानेन घञा बाध्यते । किन्तु एरच् ‘ऋदोरप्’ इति प्रकृत्याश्रयावेव अजपौ बाध्यते इति भाष्ये स्पष्टम् । दारजाराविति ॥ वार्तिकम् । ‘दृ विदारणे’, ‘जृ वयोहानौ’ आभ्या प्यन्ताभ्याङ्कर्तरि घञ् । णिलोप बाधित्वा णिलुक् चेत्यर्थः । दारयन्ति चित्तं विद्रावयन्तीति दाराः भार्या । “दारा पुंसि च भूम्येव” इत्यमरः । घञि णिलुक् । प्याश्रयवृद्धौ निवृत्तायां घञाश्रया वृद्धिः । तदाह । दारयन्तीति दारा इति ॥ जरयति नाशयति कुल-मिति जार जृधातोर्प्यन्तात् घञ् णिलुक् । णिलोपे सति तु तस्य परनिमित्तकत्वेन ‘अचः परस्मिन्’ इति स्थानिवत्त्वात् घञाश्रया वृद्धिः न स्यात् । न च णिनिमित्तैव

३१९१ । इङश्च । (३-३-२१)

घञ् । अचोऽपवादः । उपेत्यास्मादधीयते उपाध्यायः । ‘अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा ङीष्’ (वा २१८४) । उपाध्याया—उपाध्यायी । ‘शू वायुवर्णनिवृत्तेषु’ (वा २१८५) । ‘शू’ इत्यविभक्तिको निर्देशः । शारो वायुः । करणे घञ् । शारो वर्णः । चित्रीकरणमिह धात्वर्थः । निव्रियते आव्रियतेऽनेनेति निवृतमावरणम् । बाहुलकात्करणे क्तः । ‘गौरिवाकृतनीशारः प्रायेण शिशिरे कृशः’ । अकृतप्रावरण इत्यर्थः । प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां शाराणाम्’ इति वार्तिककारप्रयोगादक्षेष्वापि शार इति भवति ।

३१९२ । उपसर्गे रुवः । (३-३-२२)

घञ् । संरावः । ‘उपसर्गे’ किम् । रुवः ।

३१९३ । अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायाम् । (८-३-८६)

अस्मात्स्तनः सस्य मूर्धन्यः अभिनिष्ठानो वर्णः । शब्दसंज्ञायां किम् । अभिनिःस्तनति मृदङ्गः ।

वृद्धिरस्तिवति वाच्यम् । ‘जनीजूषूक्कसुरज्जोऽमन्ताश्च’ इति मित्त्वे ‘मिता ह्रस्वः’ इति णिनि-मित्तकह्रस्वापत्तेः । णिङ्गुकि तु तस्य परनिमित्तकत्वाभावेन स्थानिवत्त्वाभावान्न ह्रस्वप्रसङ्गः । तदाह । जरयतीति जार इति ॥ उपपतिरिति ॥ “जारस्तूपपतिस्समौ” इत्यमरः । इङश्च ॥ घञिति शेषपूरणम् । ‘इङ् अध्ययने’ नित्यमधिपूर्वः । अस्मादकर्तरि कारके घञित्यर्थः । अकर्तरि चेति सिद्धेराह । अचोऽपवाद इति ॥ ‘एरच्’ इत्युच्चापवाद इत्यर्थः । उपेत्येति ॥ समीपम्प्राग्य यस्मादधीते स उपाध्यायः इत्यर्थः । अपादाने घञिति भावः । ‘आख्यातोपयोगे’ इत्यपादानत्वम् । अपादाने इति ॥ अपादानकारके वाच्ये स्त्रीत्वे गम्ये इङो घञ उपसङ्ख्या-नमित्यर्थः । तदन्ताच्च वा ङीषिति ॥ वार्तिकम् । ‘अपादाने स्त्रियाम्’ इति विहितघञ-न्तात् इत्यर्थः । अत्र पठितमेव वार्तिकं स्त्रीप्रत्ययाधिकारे या तु स्वयमेव अध्यापिका, तत्र वा ङीषित्युपन्यस्त मूले । ननु ‘अकर्तरि च’ इत्येव सिद्धे किमर्थद्वजो विधानमिति चेन्न । ‘घञनुक्रमणमजपोर्विषये’ इति ‘एरच्’ ‘ऋदोरप्’ इत्यजपोरेव विषये ‘अकर्तरि च’ इति घञिव-धिरिति भाष्यवचनात् स्त्रीत्वे गम्ये ‘स्त्रियां क्तिन्’ इति क्तिन्विषये घञि अप्राप्ते ‘अपादाने स्त्रियाम्’ इति घञवचनात् । उपाध्यायेति ॥ उपेत्य अस्यास्सकाशादधीयते इत्यर्थः । शृवायिवति ॥ वार्तिकम् । अविभक्तिकमिति ॥ लुप्तपञ्चमीकमित्यर्थः । वायौ वर्णं निवृत्ते च कर्तरि शृधातोर्घञित्यर्थः । अपोऽपवादः । शारो वायुरिति ॥ शीर्यन्ते पर्ण-फलादीनि यैरिति विग्रहः । तदाह । करणे घञिति ॥ चित्रीकरणमिति ॥ शीर्यन्ते चित्रीक्रियन्ते पटादयः अनेनेति भावः । गौरिवेति ॥ भाष्यस्थ श्लोकार्धम् । नीशार इत्यत्र ‘उपसर्गस्य घञि’ इति दीर्घः । अक्षे शारशब्द साधयति । प्रदक्षिणेति ॥ वार्तिककार-प्रयोगादिति ॥ पञ्चमस्य द्वितीये ‘अनुपदसर्वात्रायानयम्’ इति सूत्रभाष्ये स्थितमिदम् । उपसर्गे

३१९४ । समि युद्दुदुवः । (३-३-२३)

संयूयते मिश्रीक्रियते गुडादिभिरिति संयावः पिष्टविकारोऽपूपविशेषः ।
संद्रावः । संदावः ।

३१९५ । श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे । (३-३-२४)

श्रायः । नायः । भावः । 'अनुपसर्गे' किम् । प्रश्रयः । प्रणयः । प्रभवः ।
कथम् 'प्रभावो राज्ञः' इति । प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमासः । कथम् ।
'राज्ञो नयः' इति । बाहुलकान् ।

३१९६ । वौ क्षुश्रुवः । (३-३-२५)

विक्षावः । विश्रावः । 'वौ' किम् । क्षवः । श्रवः ।

३१९७ । अवोदोर्नियः । (३-३-२६)

अवभायोऽधोनयनम् । उन्नायः ऊर्ध्वनयनम् । कथम् 'उन्नयः उत्प्रेक्षा'
इति । बाहुलकान् ।

३१९८ । प्रे द्रुस्तुसुवः । (३-३-२७)

प्रद्रावः । प्रस्तावः । प्रस्त्रावः । 'प्रे' इति किम् । द्रवः । स्तवः । स्रवः ।

३१९९ । निरभ्योः पूल्वोः । (३-३-२८)

निष्पूयते शूर्पादिभिरिति निष्पावो धान्यविशेषः । अभिलावः । 'निर-
भ्योः' किम् । पवः । लवः ।

३२०० । उन्न्योर्ग्रः । (३-३-२९)

उद्गारः । निगारः । 'उन्न्योः' किम् । गरः ।

३२०१ । कृ धान्ये । (३-३-३०)

रुवः ॥ घञिति शेषः । उपसर्गे उपपदे रुधातोर्घञित्यर्थः । अवपवादः । समि युद्दुदुवः ॥
समित्युपसर्गे उपपदे यु द्रु दु एभ्यः घञित्यर्थः, अवपवादः । श्रिणी ॥ उपसर्गे असति श्रि,
नी, भू, एभ्यो घञित्यर्थः, अजपोरपवादः । बाहुलकादिति ॥ 'कृत्यल्युटो बहुलम्'
इति बहुलप्रहणादियर्थः । वौ क्षुश्रुवः ॥ वि इत्युपसर्गे उपपदे क्षु, श्रु, धातोर्घञित्यर्थः ।
अवपवादः । अवोदोर्नियः ॥ अव, उत्, अनयोरुपपदयोः नीधातोर्घञित्यर्थः । अजपवादः ।
उन्नय इत्यस्य विवरणम् । उत्प्रेक्षेति ॥ प्रे द्रुस्तुसुवः ॥ प्र इत्युपपदे द्रु, स्तु, सु, एभ्यः
घञित्यर्थः । अवपवादः । निरभ्योः ॥ निर, अभि, अनयोरुपपदयोर्घञित्यर्थः । अवपवादः ।
उन्न्योर्ग्रः ॥ उत्, नि, इत्युपपदयोर्घञित्यर्थः, अवपवादः । कृ धान्ये ॥ कृ इति

‘कृ इत्यस्माद्धान्यविषयकादुन्नयोर्धञ्स्यात् । उत्कारो निकारो धान्यस्य
विक्षेप इत्यर्थः । ‘धान्ये’ किम् । भिक्षोत्करः । पुष्पनिकरः ।

३२०२ । यज्ञे समि स्तुवः । (३-२-३१)

समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन्देशे छन्दोगाः स देशः संस्तावः । ‘यज्ञे’
किम् । संस्तवः परिचयः ।

३२०३ । प्रे स्त्रोऽयज्ञे । (३-३-३२)

‘अयज्ञे’ इति छेदः । यज्ञे इति प्रकृतत्वात् । प्रस्तारः । ‘अयज्ञे’
किम् । बर्हिषः प्रस्तारो मुष्टिविशेषः ।

३२०४ । प्रथने वावशब्दे । (३-३-३३)

विपूर्वात्स्तृणातेर्धञ्स्यादशब्दविषये प्रथने । पटस्य विस्तारः । ‘प्रथने’
किम् । तृणविस्तरः । ‘अशब्दे’ किम् । ग्रन्थविस्तरः ।

३२०५ । छन्दोनाम्नि च । (३-३-३४)

‘छ’ इत्यनुवर्तते । विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः । विस्तीर्यन्तेऽस्मिन्नक्षराणीत्यधि-
करणे घञ् । ततः कर्मधारयः ।

३२०६ । छन्दोनाम्नि च । (८-३-९४)

विपूर्वस्य स्तृणातेर्धञ्जन्तस्य सस्य षत्वं स्याच्छन्दोनाम्नि । इति षत्वम्

३२०७ । उदि ग्रहः । (३-३-३५)

उद्गाहः ।

छसपञ्चमीकम् । तदाह । कृ इत्यस्मादिति ॥ यज्ञे समि स्तुवः ॥ समित्युपपदे स्तुधातो-
र्धञ् स्यात् यज्ञविषये प्रयोग इत्यर्थः । अधिकरणे ल्युटोऽपवादः । सस्तव इत्यस्य विवरणम् ।
परिचय इति ॥ प्रे स्त्रोऽयज्ञे ॥ प्रकृतत्वादिति ॥ यज्ञे इति तु छेदो न भवति ।
पूर्वसूत्रायज्ञग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धेरित्यर्थः । प्र इत्युपपदे स्तुधातोर्धञित्यर्थः । प्रस्तार इति ॥
इष्टकासन्निवेशविशेष इति याज्ञिकाः । प्रथने वावशब्दे ॥ वौ अशब्दे इति छेदः । तदाह ।
विपूर्वादिति ॥ छन्दो नाम्नि च ॥ विपूर्वात् स्तृधातोर्धञ् स्यात् । अक्षरेयत्तात्मक-
छन्दसः सज्ञायामित्यर्थः । शब्दविषयत्वात् पूर्वेणाप्राप्ते वचनम् । कर्मधारय इति ॥
विष्टरश्चासौ पङ्क्तिश्चेति विग्रह इति भावः । ननु ‘सात्पदायो’ इति निषेधादादेशसकाराभावाच्च
कथमिह षत्वमित्यत आह । छन्दोनाम्नीति ॥ ‘वृक्षासनयोर्विष्टर’ इत्युत्तरं सूत्रम् ।
वेदप्रसिद्धसंज्ञाया विष्टरशब्दः निपात्यते इत्यर्थः । उदि ग्रहः ॥ उदित्युपपदे ग्रहधातोः

३२०८ । समि मुष्टौ । (३-३-३६)

मल्लस्य संग्राहः । 'मुष्टौ' किम् । द्रव्यस्य संग्रहः ।

३२०९ । परिन्योर्नीणोर्घूताभ्रेषयोः । (३-३-३७)

परिपूर्वान्नयतेर्निपूर्वादिणश्च घञ्स्यात्क्रमेण द्यूते अभ्रेषे च विषये । परिणयेन शारान्दहन्ति । समन्तान्नयनेनेत्यर्थः । एषोऽत्र न्यायः । उचितमि-
त्यर्थः । 'घूताभ्रेषयोः' किम् । परिणयो विवाहः । न्ययो नाशः ।

३२१० । परावनुपात्यय इणः । (३-३-३८)

क्रमप्राप्तस्यानतिपातोऽनुपात्ययः । तव पर्यायः । 'अनुपात्यये' किम् ।
कालस्य पर्ययः अतिपात इत्यर्थः ।

३२११ । व्युपयोः शेतेः पर्याये । (३-३-३९)

तव विशायः । तव राजोपशायः । 'पर्याये' किम् । विशयः संशयः ।
उपशयः समीपशयनम् ।

३२१२ । हस्तादाने चेरस्तेये । (३-३-४०)

हस्तादान इत्यनेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते । पुष्पप्रचायः । 'हस्ता-
दाने' किम् । वृक्षाग्रस्थानां फलानां यष्ट्या प्रचयं करोति । 'अस्तेये' किम् ।
पुष्पप्रचयञ्चौर्येण ।

३२१३ । निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः । (३-३-४१)

घञित्यर्थः । 'ग्रहवृद्धानिश्चिगमश्च' इत्यप्रत्ययस्य वक्ष्यमाणस्यापवादः । समि मुष्टौ ॥ समि-
त्युपपदे ग्रहधातोर्घञ् स्यात् मुष्टिविषये धात्वर्थे गम्ये इत्यर्थः । मल्लस्य सङ्ग्राह इति ॥
दृढग्रहण मुष्टेरित्यर्थः । परिन्योः ॥ द्यूते अभ्रेषे चेति ॥ द्यूतविषये नयने अभ्रेषविषये
गमने च विद्यमानादित्यर्थः । अचोऽपवादः । शारान् अक्षान् । एषोऽत्र न्याय इति ॥
अभ्रेषेण वर्तनमित्यर्थः । उचितस्वार्थस्य अनपचारः अभ्रेषः । तदाह । उचितमिति ॥
परावनुपात्यय इणः ॥ परौ उपपदे इणधातोर्घञ् अनुपात्यये गम्ये इत्यर्थः । तव पर्याय
इति ॥ अनतिक्रमणमित्यर्थः । कालस्य पर्यय इति ॥ अतिक्रम इत्यर्थः । तदाह ।
अतिपात इति ॥ व्युपयोः शेतेः ॥ वि, उप, इत्युपपदयोः शीङधातोः घञ् स्यात्
पर्याये गम्ये इत्यर्थः, अजपवादः । पर्यायः प्राप्तावसरता । हस्तादाने ॥ हस्तादाने गम्ये
चिञ्धातोर्घञ् न तु स्तेये इत्यर्थः । ननु वृक्षशिखरमात्रमारुह्य पुष्पापचयं करोतीत्यत्राति-
व्याप्तिमाशङ्क्य आह । प्रत्यासत्तिरिति ॥ आदेयस्य पुष्पादिद्रव्यस्य भूमिस्थितपुरुषीय-
हस्तग्रहणयोग्यावस्थितिरित्यर्थः । पुष्पप्रचयञ्चौर्येणेति ॥ करोतीति शेषः । निवास ॥

एषु चिनोतेर्घञ् स्यात् । आदेशश्च ककारः । उपसमाधानं राशीकरणं तच्च धात्वर्थः । अन्ये प्रत्ययार्थस्य कारकस्योपाधिभूताः । निवासे । काशीनिकायः । चितौ । आकायमग्निं चिन्वीत । शरीरे । चीयतेऽस्मिन्नस्थ्यादिकमिति कायः । समूहे, गोमयनिकायः । ‘एषु’ किम् । चयः । ‘चः कः’ इति वक्तव्ये आदेरित्युक्तेर्यङ्लुक्पादेरेव यथा स्यादिति । गोमयानां निकेचायः । पुनःपुना राशीकरणमित्यर्थः ।

३२१४ । संघे चानौत्तराधर्ये (३-३-४२)

चेर्घञ् आदेशश्च कः । भिक्षुनिकायः । प्राणिनां समूहः संघः । ‘अनौत्तराधर्ये’ किम् । सूकरनिचयः । स्तन्यपानादौ उत्तराधरभावेन शेरते । सङ्घे किम् । ज्ञानकर्मसमुच्चयः ।

३२१५ । कर्मव्यतिहारे णच्छ्रियाम् । (३-३-४३)

स्त्रीलिङ्गे भावे णच् ।

३२१६ । णचः स्त्रियामञ् । (५-४-१४)

३२१७ । न कर्मव्यतिहारे । (७-३-६)

अत्र ऐज्ज स्यात् । व्यावक्रोशी । व्यावहासी ।

‘अकर्तरि च कारके’ इति भाव इति चानुवर्तते एव । अन्ये इति ॥ निवासचितिशरीरात्मका अर्था इत्यर्थः । उपाधिभूता इति ॥ विशेषणभूता इत्यर्थः, अजपवादः । काशीनिकाय इति ॥ निचीयते मोक्षोऽत्रैत्यधिकरणे घञ् काशी मोक्षार्जनस्य निवास इत्यर्थः । ‘चजोः कु घिण्यतोः’ इत्यस्य अव्यवहितयोरेव चजोः प्रवृत्तेरिह कत्ववचनम् । आकायमिति ॥ आचीयते इति कर्मणि घञ् । शरीरे इति ॥ उदाहरणसूचनमिदम् । समूहे इति ॥ उपसमाधानस्योदाहरणसूचनम् । निचीयते राशीक्रियते इति भावे घञ् । ननु निवासचितिशरीरोपसमाधानेषु चः क इत्येवास्तु । चकारस्य ककार इत्यर्थलाभादित्यत आह । चः क इति वक्तव्य इति ॥ पुनःपुना राशीति ॥ अत्र ‘रो रि’ इति लोपे ‘दूलाप’ इति दीर्घः । सङ्घे चानौत्तराधर्ये ॥ चेर्घञिति शेषपूरणमिदम् । चेर्घञ् स्यात् सङ्घे वाच्ये न त्वौत्तराधर्ये इत्यर्थः । उत्तराधरयोर्भावात् औत्तराधर्यम् । प्राणिनां समूहः सङ्घ इति ॥ व्याख्यानमेवात्र शरणम् । कर्मव्यतिहारे ॥ कर्मव्यतिहारः क्रियाविनिमयः परस्परकरणम्, तस्मिन्विषये धातोर्णिच् स्यात् स्त्रीत्वे गम्ये इत्यर्थः । अत्र अकर्तरि च कारके इति तु नानुवर्तते, व्याख्यानादिति बोध्यम् । व्यावक्रोशीति ॥ परस्परं निन्दक इत्यर्थः । व्यावहासीति ॥ परस्परं हासक इत्यर्थः । उभयत्रापि ‘णचः

३२१८ । अभिविधौ भाव इनुण् । (३-३-४४)

आदिवृद्धिः ।

३२१९ । अणिनुणः । (५-४-१५)

‘इनण्यनपत्ये’ (सू १२४५) स्वभावतः पुंलिङ्गे, साराविणं वर्तते ।

३२२० । आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः । (३-३-४५)

‘अव’ ‘नि’ एतयोर्ग्रहैर्ध्वञ्स्यात् शापे । अवग्राहस्ते भूयात् । अभिभव इत्यर्थः । निग्राहस्ते भूयात् । बाध इत्यर्थः । ‘आक्रोशे’ किम् । अवग्रहः पदस्य । छेदः पदस्येत्यर्थः । निग्रहश्चोरस्य । निरोधश्चोरस्येत्यर्थः ।

३२२१ । प्रे लिप्सायाम् । (३-३-४६)

पात्रप्रग्राहेण चरति भिक्षुः । अन्यत्र पात्रप्रग्रहः ।

३२२२ । परौ यज्ञे । (३-३-४७)

उत्तरः परिग्राहः । स्फ्येन वेदेः स्वीकरणम् ।

३२२३ । नौ वृ धान्ये । (३-३-४८)

स्त्रियामञ्’ इति स्वार्थिकोऽञ् तद्धितः । ‘टिडढ’ इति ङीप् । अभिविधौ ॥ कात्स्न्येन सम्बन्धः अभिविधिः । तस्मिन् गम्ये इनुण् स्यात् भावेऽर्थे इत्यर्थः । अणिनुण इत्यनेन सूत्रेण इनुणन्तात् अण् तद्धितः स्वार्थिक इत्यर्थः । आदिवृद्धिरिति ॥ तद्धितेष्वचामादे-रित्यनेनेति शेषः । साराविन् अ इति स्थिते ‘नस्तद्धिते’ इति टिलोपमाशङ्क्य प्रकृतिभाव स्मारयति । इनण्यनपत्य इति ॥ स्वभावत इति ॥ लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति भावः । आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः ॥ एतयोरिति ॥ उपपदयोरिति शेषः । ‘प्रहवृद्धनिश्चिगमश्च’ इति वक्ष्यमाणस्य अप्रत्ययस्यापवादः । अवग्रह इत्यस्य विवरणम् । छेदः पदस्येति ॥ पुरोहितमित्यादिसमस्तपदस्य पुरः हितमित्यादि विभज्य पठनमवग्रह इत्यर्थः । अत्र शापानव-गमान्न घञ् । निग्रह इत्यस्य विवरणम् । निरोधश्चोरस्येति ॥ प्रे लिप्सायाम् ॥ प्र इत्युपपदे ग्रहधातोर्घञ् स्यात् लिप्सायामित्यर्थः । ‘प्रहवृद्धनिश्चिगमश्च’ इत्यपोऽपवादः । पात्रप्रग्राहेण चरति भिक्षुरिति ॥ भिक्षालाभायेति गम्यते । अन्यत्रेति ॥ लिप्सा-यामगम्यायामित्यर्थः । परौ यज्ञे ॥ परि इत्युपपदे ग्रहधातोर्घञ् स्यात् यज्ञे प्रयुज्यमाने इत्यर्थः । ‘प्रहवृद्ध’ इत्यपोऽपवादः । उत्तरः परिग्राह इति ॥ “वसवस्त्वा” इत्यादिमन्त्रैः पूर्वः परिग्राहो वेदेरुक्तः । तदपेक्षया द्वितीय इत्यर्थः । स्फ्येनेति ॥ स्फ्यः खङ्गाकृतिः दारुमय-विशेषः । तेन समन्ताल्लेखया वेदिदेशस्य स्वीकरण परिग्राह इत्यर्थः । नौ वृ धान्ये ॥ नि

‘वृ’ इति लुप्तपञ्चमीकम् । नीवाराः । ‘धान्ये’ किम् । निवरा कन्या ।
क्तिन्विषयेऽपि बाहुलकादप् । प्रवरा सेना, प्रवरा गौरितिवत् । एवञ्च
स्त्रीलिङ्गोऽपि ।

३२२४ । उदि श्रयतियौतिपूद्भुवः । (३-३-४९)

उच्छ्रायः । उद्यावः । उत्पावः । उद्भावः । कथं ‘पतनान्ताः समुच्छ्रयाः’
इति । बाहुलकात् ।

३२२५ । विभाषाडि रुप्लुवोः । (३-३-५०)

आरावः—आरवः । आप्लावः—आप्लवः ।

३२२६ । अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे । (३-३-५१)

विभाषेति वर्तते । देवस्य अवग्रहः—अवग्रहः । देवकर्तृकमवर्षणमित्यर्थः ।
‘वर्षप्रतिबन्धे’ किम् । अवग्रहः पदस्य ।

३२२७ । प्रे वणिजाम् । (३-३-५२)

प्रे ग्रहर्धञ्वा वणिजां संबन्धी चेत्प्रत्ययार्थः । तुलासूत्रमिति यावत् ।
तुलाग्रग्राहेण चरति । तुलाग्रग्रहेण ।

३२२८ । रश्मौ च । (३-३-५३)

प्रग्रहः—प्रग्रहः ।

इत्युपपदे वृधातोर्धञित्यर्थः । ‘ग्रहवृद्ध’ इत्यपोऽपवादः । नीवारा इति ॥ ‘उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये’
इति दीर्घः । निवरा कन्येति ॥ नितरा वरणीयेत्यर्थः । ‘ग्रहवृद्ध’ इत्यप् । ननु प्रवरा
कन्येत्यत्र कथमपु स्त्रियां क्तिन प्रसङ्गात् । नह्यत्र वाऽऽसरूपविधिः प्रवर्तते । ‘अजग्भ्यां स्त्री-
खलनाः विप्रतिषेधेन’ इत्युक्तेरित्यत आह । क्तिन्विषयेऽपीति ॥ तत्र वृद्धप्रयोग प्रमाणयति ।
प्रवरा सेना, प्रवरा गौरितिवदिति ॥ ननु ‘घञजबन्ताः पुंसि’ इत्यबन्तस्य पुस्त्वात् स्त्रीत्व
दुर्लभमित्यत आह । एवञ्चेति ॥ उक्तवृद्धप्रयोगादित्यर्थः । लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति भावः ।
उदि श्रयति ॥ उत् इत्युपपदे श्रि, यु, पू, ड, एभ्यः घञित्यर्थः । अजपोरपवादः ।
विभाषाडि रुप्लुवोः ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी । आडि उपपदे रु, प्लु, आभ्यां घञित्यर्थः ।
अपोऽपवादः । अवे ग्रहो वर्ष ॥ अव इत्युपपदे ग्रहधातोर्धञ् वा स्यात् वर्षप्रतिबन्धे इत्यर्थः ।
पक्षे ‘ग्रहवृद्ध’ इत्यप् । देवस्येति ॥ पर्जन्यस्येत्यर्थः । कर्तारं षष्ठी । तदाह । देवकर्तृ-
कमिति ॥ अवग्रहः पदस्येति ॥ समस्तस्य पदद्वयस्य विच्छिद्य पाठ इत्यर्थः । प्रे वणि-
जाम् ॥ ‘ग्रहवृद्ध’ इत्यपोऽपवादः । तुलासूत्रमिति ॥ व्याख्यानादिति यावत् । तुला
धरा । रश्मौ च ॥ प्रे उपपदे ग्रहधातोर्धञ् रश्मावपि वाच्ये इत्यर्थः । चशब्दः उक्तसमुच्चये ।

३२२९ । वृणोतेराच्छादने । (३-३-५४)

विभाषा प्र इत्येव । प्रावारः—प्रवरः ।

३२३० । परौ भुवोऽवज्ञाने । (३-३-५५)

परिभावः—परिभवः । ‘अवज्ञाने’ किम् । सर्वतो भवनं परिभवः ।

३२३१ । एरच् । (३-३-५६)

चयः । जयः । ‘भयादीनामुपसंख्यानं नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम्’
(वा २१९७-९८) । भयम् । वर्षम् ।

३२३२ । ऋदोरप् । (३-३-५७)

ऋवर्णान्तादुवर्णान्तादप् । करः । गरः । शरः । यवः । लवः ।
स्तवः । पवः ।

३२३३ । वृक्षासनयोर्विष्टरः । (८-३-९३)

अनयोर्विपूर्वस्य स्तः षत्वं निपात्यते । विष्टरो वृक्ष आसनं च । ‘वृक्ष—’
इति किम् । वाक्यस्य विस्तरः ।

३२३४ । ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च । (३-३-५८)

अप्स्यात् । घञचोरपवादः । ग्रहः । वरः । दरः । निश्चयः । गमः ।
‘वशिरण्योरुपसंख्यानम्’ (वा २२०३) । वशः । रणः । ‘घञर्थे कवि-

वृणोतेराच्छादने ॥ प्रे उपपदे वृधातोर्धञ्वा स्यादाच्छादने इत्यर्थः । पक्षे ‘ग्रहवृद्ध’ इत्यप् ।
प्रावार इति ॥ पट इत्यर्थः । ‘उपसर्गस्य घञि’ इति दीर्घः । परौ भुवोऽवज्ञाने ॥
परि इत्युपपदे अवहेलनवृत्तेर्भूधातोर्धञ्वा स्यादित्यर्थः । एरच् ॥ इवर्णान्ताद्धानो अच् स्यात्
भावे अकर्तरि च कारके इत्यर्थः । घञपवादः । भयादीनामिति ॥ भयादीना सिद्धये
भीप्रभृतिधातुभ्यः अच्प्रत्ययस्योपसङ्गधानमित्यर्थः । ननु ‘एरच्’ इत्येव सिद्धे भयग्रहण व्यर्थ-
मित्यत आह । नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थमिति ॥ आदिना ल्युडादिसङ्ग्रहः । अन्यथा
परत्वात् क्तादयः स्युः । वाऽसरूपविधिस्तु नात्र भवति । अपवादत्वाभावादिति भावः ।
वर्षमिति ॥ अत्र नपुंसके क्तल्युडादि बाधित्वा अच् अपूर्वो विधीयते । ऋदोरप् ॥
पञ्चम्यर्थे षष्ठी । ऋत्, उ, अनयोस्समाहारे सौत्र पुस्त्वम् । ऋदन्तादुवर्णान्ताच्च अप् स्याद्भावे
अकर्तरि च कारके इत्यर्थः । घञपवादः । ग्रहवृद्ध ॥ ग्रह, वृ, द, निश्चि, गम्, एषा द्वन्द्वः । अप्
स्यादिति शेषः । घञचोरिति ॥ निष्पूर्वाच्चेज्ज अजपवादः, इतरेभ्यस्तु घञपवाद इति विवेकः ।
वशिरण्योरिति ॥ वार्तिके घञपवादः अप् । वश इति ॥ ‘वश कान्तौ ।’ भावे अप् ।

धानम्' (वा २२०४) प्रस्थः । विघ्नः । 'द्वित्वप्रकरणे के कृजादीनामिति वक्तव्यम्' (वा ३४२९) । चक्रम् । चिह्निदम् । चङ्क्रमः । (चक्रसः) ।

३२३५ । उपसर्गेऽदः । (३-३-५९)

अप्स्यात् ।

३२३६ । घञपोश्च । (२-४-३८)

अदेर्घस्त्व स्याद्व्यपि च । प्रघसः । विघसः । 'उपसर्गे' किम् । घासः ।

३२३७ । नौ ण च । (३-३-६०)

नौ उपपदे अदेर्घः स्यादप्च । न्यादः । निघसः ।

३२३८ । व्यधजपोरनुपसर्गे । (३-३-६१)

अप्स्यात् । व्यधः । जपः । उपसर्गे तु, आव्याधः । उपजापः मन्त्रभेदः ।

३२३९ । स्वनहसोर्वा । (३-३-६२)

इच्छेत्यर्थः । यद्यपि वशाधातुः छान्दसः । तथापि वष्टि भागुरिरित्यादिप्रयोगात् लोकेऽपि प्रयुज्यते इति भावः । रण इति ॥ रणन्ति शब्दायन्ते अस्मिन्निति रणस्सङ्ग्रामः । घञर्थे कवि-
धानमिति ॥ वार्तिकमिदम् । 'स्थालापाव्यधिहनिष्युध्यर्थम्' इति वार्तिकशेषो भाष्ये पठितः ।
प्रस्थ इति ॥ प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन् धान्यानीति प्रस्थः । 'आतो लोप इटि च' इत्यालोपः ।
प्रस्नान्यस्मिन्निति प्रस्नः । प्रपिबन्त्यस्यामिति प्रपा । आविध्यन्त्यस्मिन्नित्याविधम् । 'प्रहिज्यावयि-
व्यधि' इति सम्प्रसारणम्, इति सिद्धवत्कृत्य आह । विघ्न इति ॥ विहन्यस्मिन्मनांसीति विघ्नः ।
'गमहन' इत्युपधालोपः । 'हो हन्ते' इति कुत्वम् । आयुध्यतेऽनेनेत्यायुधमित्यप्युदाहार्यम् ।
द्वित्वप्रकरणे इति ॥ 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इति द्वित्वप्रकरणे इत्यर्थः । के कृजादीना-
मिति ॥ कप्रत्यये परे कृजादीना एकाचः प्रथमस्य द्वे स्त इत्यर्थः । चक्रमिति ॥ 'स्थाला'
इत्यस्य उपलक्षणत्वात् कृज क । क्रियते शत्रुवधः अनेनेति विग्रहः । कित्वात्र गुणः । द्वित्वम् ।
अभ्यासकार्यम् । चिह्निदमिति ॥ क द्वित्वादि । चङ्क्रम इति । पूर्ववत् । उपसर्गेऽदः ॥
अद इति छेदः । अप् स्यादिति शेषः । उपसर्गे उपपदे अदधातोः अप् स्यादित्यर्थः । घञो-
ऽपवादः । घञपोश्च ॥ 'अदो जग्धि' इत्यतः अद इति 'छुड्सनोर्घस्त्व' इत्यतः घस्त्व इति
चानुवर्तते । तदाह । अदेरिति ॥ अपि चेति ॥ अप्रत्यये चेत्यर्थः । विघस इति ॥
अतिथिशिष्टमन्त्रमुच्यते । घास इति ॥ "शष्प बालवृणं घासः" इत्यमरः । नौ ण च ॥
णेति छुप्तप्रथमाकम् । निघस इति ॥ 'घञपोश्च' इति घस्त्वभावः । व्यधजपोः ॥
पञ्चम्यर्थे षष्ठी । अप् स्यादिति शेषः । व्यध, जप् आभ्यां अप् स्यात्, न त्पसर्गे
इत्यर्थः । उपजापो मन्त्रभेद इति ॥ पैशुन्यमित्यर्थः । स्वनहसोर्वा ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी ।

अप् । पक्षे घञ् । स्वनः—स्वानः । हसः—हासः । अनुपसर्ग इत्येव ।
प्रस्वानः । प्रहासः ।

३२४० । यमः समुपनिविषु च । (३-३-६३)

एष्वनुपसर्गे च यमेरच्वा । संयमः—संयामः । उपयमः—उपयामः ।
नियमः—नियामः । वियमः—वियामः । यमः—यामः ।

३२४१ । नौ गदनदपठस्वनः (३-३-६४)

अच्वा स्यात् । निगदः—निगादः । निनदः—निनादः । निपठः—निपाठः ।
निस्वनः—निस्वानः ।

३२४२ । कणो वीणायां च । (३-३-६५)

नावनुपसर्गे च वीणाविषयाच्च कणतेरच्वा स्यात् । वीणाग्रहणं प्राद्य-
र्थम् । निक्कणः—निकाणः । कणः—काणः । वीणायां तु, प्रकणः—प्रकाणः ।

३२४३ । नित्यं पणः परिमाणे । (३-३-६६)

अप्स्यात् । मूलकपणः । शाकपणः । व्यवहारार्थं मूलकादीनां परिमितो
मुष्टिर्बध्यते सोऽस्य विषयः । 'परिमाणे' किम् । पाणः ।

३२४४ । मदोऽनुपसर्गे । (३-३-६७)

धनमदः । उपसर्गे तु, उन्मादः ।

३२४५ । प्रमदसम्मदौ हर्षे । (३-३-६८)

'हर्षे' किम् । प्रमादः । सम्मादः ।

अबिति शेषः । स्वन, हस, आभ्यामब्बेल्यर्थः । यमः समुप ॥ सम्, उप, नि, वि, एषा
द्वन्द्वः । चकारादनुपसर्गे इति समुच्चीयते । तदाह । एष्वनुपसर्गे चेति ॥ नौ गदनद ॥
गद, नद, पठ, स्वन, एषा द्वन्द्वः । अब्बेति ॥ शेषपूरणमिदम् । कणो वीणायां च ॥
नाविति ॥ नौ उपपदे च तदितरस्मिन्नुपसर्गे असति च वीणाविषयाच्चेत्यर्थः । ननु कण-
श्चेत्येतावता नौ उपसर्गे च कण अब्बेल्यर्थलाभात् वीणाविषयादपि कणस्सिद्धेः वीणायामिति
व्यर्थमित्यत आह । वीणाग्रहणं प्राद्यर्थमिति ॥ सोपसर्गार्थमित्यर्थः । नित्यं पणः ॥
अबिति शेषः । 'पण व्यवहारे' इत्यस्मान्नित्यमप स्यात् परिमाणविशेषे गम्ये इत्यर्थः ।
नित्यप्रहणाद्वाग्रहणनिवृत्तम् । व्यवहारार्थमिति ॥ विक्रयार्थमित्यर्थः । पण्यते विक्रयार्थं
बध्यते मुष्टिमात्रमिति कर्मण्यप् । मूलकानां पण इति विग्रहः । मदोऽनुपसर्गे ॥ अनुप-
सर्गे उपपदे मदेरबिल्यर्थः । प्रमदसम्मदौ ॥ प्रमद, सम्मद, एतावबन्तौ निपात्येते हर्षे

३२४६ । समुदोरजः पशुषु । (३-३-६९)

संपूर्वोऽजिः समुदाये उत्पूर्वश्च प्रेरणे तस्मात्पशुविषयकादप्स्यात् ।
‘अघञपोः’ इत्युक्तेर्विभावो न । समजः पशूनां संघः । उदजः पशूनां
प्रेरणम् । ‘पशुषु’ किम् । समाजो ब्राह्मणानाम् । उदजः क्षत्रियाणाम् ।

३२४७ । अक्षेषु ग्लहः । (३-३-७०)

अक्षशब्देन देवनं लक्ष्यते तत्र यत्पणरूपेण ग्राह्यं तत्र ‘ग्लहः’ इति
निपात्यते । अक्षस्य ग्लहः । ‘व्यात्युक्षीमभिसरणग्लहामदीव्यन्’ । ‘अक्षेषु’
किम् । पादस्य ग्रहः ।

३२४८ । प्रजने सर्तेः । (३-३-७१)

प्रजनं प्रथमगर्भग्रहणम् । गवामुपसरः । कथम् ‘अवसरः’ ‘प्रसरः’
इति । अधिकरणे ‘पुंसि संज्ञायाम्—’ (सू. ३२९६) इति घः ।

गम्ये इत्यर्थः । कन्यानां प्रमदः कोकिलानां सम्मदः इत्युदाहरणम् । प्रसमोर्मदो हर्ष इत्येव सिद्धे
निपातनं रूढिपरिग्रहार्थम् । समुदोरजः ॥ समुदोः अज इति च्छेदः । सम्, उत्, अनयोः
उपपदयोरित्यर्थः । अक्षेषु ग्लहः ॥ अक्षशब्दे उपपदे इत्यर्थे अक्षेष्वाति बहुवचनानुपपत्ति-
रित्यत आह । अक्षशब्देनेति ॥ लक्ष्यते इति ॥ प्रायेण देवनस्य अक्षसाध्यत्वादिति
भावः । तत्रेति ॥ देवने इत्यर्थः । पणरूपेणेति ॥ देवने जितवते पराजितेन देयं द्रव्यं
पण तेन रूपेण ग्राह्यं यद्द्रव्यं तस्मिन् कर्मणि ‘ग्रह उपादाने’ इति धातोः ‘ग्रहवृट्’ इत्यप्प्रत्य-
यान्तः कृतत्वो ग्लहशब्दो निपात्यते इत्यर्थः । ‘ग्रहू ग्रहणे’ इत्यत्र तु ‘ग्लह च’ इति पठितम् ।
तत्र ग्लहेरप्रत्ययो निपात्यते । घञपवादः । अक्षस्य ग्लह इति ॥ अक्षक्रीडायां पणत्वेन
ग्राह्यमित्यर्थः । “पणोऽक्षेषु ग्लहः” इत्यमरः । अत्र देवनत्वरूपेण देवनमक्षशब्दस्य लक्ष्यम् ।
न त्वक्षदेवनत्वेनेत्यभिप्रेत्योदाहरति । व्यात्युक्षीमिति ॥ माघकाव्यस्थमिदम् । ‘दिव-
स्तदर्थस्य’ इति करणस्य कर्मत्वात् द्वितीया । अभिसरणग्लहां अभिसरणञ्चौर्यसुरतार्थमभि-
गमनम् । तदेव ग्लहः पणरूपेण ग्राह्यं द्रव्यं यस्याः तथाविधा व्यात्युक्षीम् । ‘उक्ष सेचने’
परस्परञ्जलसेचनं व्यात्युक्षीं तयेत्यर्थः । ‘कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्’ इति णच् । व्यत्युक्ष-
शब्दात् ‘णच्ःस्त्रियामञ्’ इति स्वार्थे अच् तद्धितः । आदिवृद्धिः । ‘टिड्ढ’ इति ङीप् । क्रीडाया-
ञ्जितवते पुंसे अभिसरणमेव पणत्वेन समयबन्धं कृत्वा प्रवृत्तेन परस्परजलसेचनेन अक्रीडन्निति
यावत् । अत्र जलक्रीडायामभिसरणात्मकपणस्य अक्षसाधनकत्वाभावेऽपि ग्लहेरप् भवत्येव ।
सूत्रे अक्षशब्देन देवनसामान्यस्य विवक्षितत्वात् । अक्षक्रीडाया एव विवक्षितत्वे त्विह ग्लहे-
रप् न स्यादिति भावः । अक्षेषु किमिति ॥ देवने किमित्यर्थः । पादस्य ग्रह इति ॥
वन्दनाद्यर्थमिति भावः । अत्र ग्रहधातोः ‘ग्रहवृट्’ इत्यप् । न तु लत्वम् । ग्लहेस्तु घञि
पादस्य ग्लह इत्येव । प्रजने सर्तेः ॥ प्रजनं प्रथमगर्भग्रहणमिति ॥ प्रशब्द आद्यर्थकः ।

३२४९ । हः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु । (३-३-७२)

निहवः । अभिहवः । उपहवः । विहवः । 'एषु' किम् । प्रह्वायः ।

३२५० । आङि युद्धे । (३-३-७३)

आहूयन्तेऽस्मिन्नित्याहवः । 'युद्धे' किम् । आह्वायः ।

३२५१ । निपानमाहावः । (३-३-७४)

आङ्पूर्वस्य ह्यतेः संप्रसारणमवृद्धिश्चोदकाधारश्चेद्वाच्यः । 'आहा-
वस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये' ।

३२५२ । भावेऽनुपसर्गस्य । (३-३-७५)

अनुपसर्गस्य ह्यतेः संप्रसारणमप्य स्याद्भावे । हवः ।

३२५३ । हनश्च वधः । (३-३-७६)

अनुपसर्गाद्धन्तेर्भावे अप्र्यात् । वधादेशश्चान्तोदात्तः । 'वधेन दस्युम्' ।

चाद्ध्व् । घातः ।

३२५४ । मूर्तौ घनः । (३-३-७७)

मूर्तिः काठिन्यं तस्मिन्नभिधेये हन्तेरप्स्यात् । घनश्चादेशः । अभ्रघनः ।

कथम् 'सैन्धवघनमानय' इति । धर्मशब्देन धर्मी लक्ष्यते ।

प्रथम जायते इति भावे घञ् । 'जनिवध्योश्च' इति नोपधावृद्धिरिति भावः । प्रजनार्थकात्
सृधातोर्प् स्यादिति फलितम् । कथमिति ॥ उपसरणं प्रसरणमित्यर्थे प्रजनाप्रतीतेरवभावात्
घञि उपधावृद्धिः स्यादित्याक्षेपः । समाधत्ते । अधिकरण इति ॥ उपसरत्यस्मिन्निति प्रसर-
त्यस्मिन्निति च अधिकरणकारके कालेऽर्थे 'पुसि संज्ञायाङ्घ्रः प्रायेण' इति घप्रत्यय इत्यर्थः ।
हः सम्प्रसारणञ्च ॥ नि, अभि, उप, वि, एषु चतुर्षूपपदेषु ह्यतेरप् स्यात् सम्प्रसारणञ्च ।
घञोऽपवादः । निहव इति ॥ अप् । वस्य सम्प्रसारणमुकारः पूर्वरूप तस्य गुणावादेशौ ।
प्रह्वाय इति ॥ घञि वृद्ध्यादेशौ । आङि युद्धे ॥ आङि उपपदे ह्यतेरप् सम्प्रसारणञ्च
युद्धे वाच्ये इत्यर्थः । निपानमाहावः ॥ आहाव इति निपात्यते । निपानञ्चेद्वाच्यमित्यर्थः ।
फलितमाह । आङ्पूर्वस्येति ॥ हनश्च वधः ॥ चकारो व्युत्क्रमः । तदाह । वधा-
देशश्चेति ॥ अन्तोदात्त इति ॥ सूत्रे वध इत्यन्तोदात्तस्योच्चारणादिति भावः । यद्यपि
स्वतन्त्रवधेरेव 'घञर्थे कविधानम्' इत्येव सिध्यति । तथाप्यनुपसर्गादिति विशेष वक्तुमिदम् ।
वस्तुतो वधिः स्वतन्त्रो नास्त्येवेति शब्देन्दुशेखरे । वधेन दस्युमिति ॥ ऋग्वेदस्थोऽय
मन्त्रः स्वरप्रदर्शनाय पठितः । घात इति ॥ 'हनस्तोऽचिण्णलो' इति तत्वम् । 'चजोः'
इति कुत्वम् । मूर्तौ घनः ॥ अभ्रघन इति ॥ अभ्रस्य काठिन्यमित्यर्थः, भाव इत्यनुवृत्तेः ।

३२५५ । अन्तर्धनो देशे । (३-३-७८)

वाहीकग्रामविशेषस्य संज्ञेयम् । 'अन्तर्धणः' इति पाठान्तरम् ।

३२५६ । अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च । (३-३-७९)

द्वारैकदेशे द्वौ प्रकोष्ठावल्लिन्दौ आभ्यन्तरो बाह्यश्च । तत्र बाह्ये प्रकोष्ठे निपातनमिदम् । प्रविशद्भिर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यते इति प्रघणः—प्रघाणः । कर्मण्यप् । पक्षे वृद्धिः ।

३२५७ । उद्धनोऽत्याधानम् । (३-३-८०)

अत्याधानमुपरिस्थापनम् । यस्मिन्काष्ठेऽन्यानि काष्ठानि स्थापयित्वा तक्ष्यन्ते तदुद्धनः । अधिकरणेऽप् ।

३२५८ । अपघनोऽङ्गम् । (३-३-८१)

अङ्गं शरीरावयवः । स चेह न सर्वः किं तु पाणिः पादश्चेत्याहुः । करणेऽप् । अपघातोऽन्यः ।

३२५९ । करणेऽयोविद्रुषु । (३-३-८२)

एषु हन्तेः करणेऽस्याद्धनादेशश्च । अयो हन्यतेऽनेनेत्ययोघनः । विघनः । द्रुघनः । 'द्रुघणः' इत्येके । 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्—' (सू ८५७) इति णत्वम् । संज्ञैषा कुठारस्य । द्रुवृक्षः ।

कथमिति ॥ सैन्धवकाठिन्यस्यानयनान्वयासम्भवादिति भावः । समाधत्ते । धर्मशब्दे-
नेति ॥ अन्तर्धनो देशे ॥ देशविशेषे वाच्ये अन्तरित्युपपदे हन्तेरप् प्रकृतेर्धनादेशश्चेत्यर्थः ।
निपातनात् 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्' इति णत्वाभावः । अगारैकदेशे ॥ अगारैकदेशशब्देन
अगारैकदेशविशेषो विवक्षितः, व्याख्यानात् । तदाह । द्वारैकदेश इत्यादि ॥ प्रकोष्ठौ
दीर्घचतुरश्रधिष्ण्यौ तौ अलिन्दनामानौ प्रवेशयोग्यौ । उद्धनोऽत्याधानम् ॥ अत्याधानं
वाच्यञ्चेत् उपपूर्वात् हन्तेरप् । हस्य घत्वे च उद्धन इति निपात्यते इत्यर्थः । अपघनोऽङ्गम् ॥
अङ्गं वाच्यञ्चेत् अपपूर्वाद्वन्तेरप् । हस्य घत्वे चापघन इति निपात्यते इत्यर्थः । पाणिः
पादश्चेति ॥ अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । करणे इति ॥ अपहन्यतेऽनेनेति करण-
व्युत्पत्तेरिति भावः । करणेऽयोविद्रुषु ॥ अयस्, वि, द्रु, एषां द्वन्द्वः । द्रुघन इति ॥
असंज्ञात्वात् 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्' इति न णत्वमिति भावः । संज्ञात्वमते आह । द्रुघण इति ॥

३२६० । स्तम्बे क च । (३-३-८३)

स्तम्ब उपपदे हन्तेः करणे कः स्यादप्य पक्षे घनादेशश्च । स्तम्बघ्नः-
स्तम्बघनः । करण इत्येव । स्तम्बघातः ।

३२६१ । परौ घः । (३-३-८४)

परौ हन्तेरप्यात्करणे घशब्दश्चादेशः । परिहन्त्यतेऽनेनेति परिघः ।

३२६२ । परेश्च घाङ्कयोः । (८-२-२२)

परेः रेफश्च लो वा स्यादशब्देऽङ्कशब्दे च । पलिघः-परिघः । पर्यङ्कः-
पल्यङ्कः । इह 'तरप्तमपौ घः' (सू २००३) इति कृत्रिमस्य न ग्रहणं
व्याख्यानात् ।

३२६३ । उपघ्न आश्रये । (३-३-८५)

उपपूर्वाद्धन्तेरप्यादुपधालोपश्च । आश्रयशब्देन सामीप्यं लक्ष्यते ।
पर्वतेनोपहन्यते सामीप्येन गम्यत इति पर्वतोपघ्नः ।

३२६४ । संघोद्धौ गणप्रशंसयोः । (३-३-८६)

संहननं संघः । भावेऽप् । उद्धन्यते उत्कृष्टो ज्ञायत इत्युद्धः । कर्मण्यप् ।
गत्यर्थानां बुद्धयर्थत्वाद्धन्तिर्ज्ञाने ।

३२६५ । निघो निमित्तम् । (३-३-८७)

स्तम्बे क च ॥ केति छत्प्रथमाकम् । अप् च पक्षे इति ॥ अप्सम्बद्धस्यैव घनादेशस्यानु-
वृत्तेरिति भावः । स्तम्बघ्न इति ॥ कप्रत्यये सति 'गमहन' इत्युपधालोपः । स्तम्बघात
इति ॥ घञि 'चजो' इति कुत्वम् । परौ घः ॥ करणे हन इति अबिति चानुवर्तते ।
तदाह । परौ हन्तेरिति ॥ परेश्च घाङ्कयोः ॥ रेफस्य लो वेति ॥ 'कृपो रो ल'
इत्यतो रो ल इति 'अचि विभाषा' इत्यतो विभाषेति चानुवर्तते इति भावः । ननु 'कृत्रिमा-
कृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्ययः' इति न्यायादिह घसङ्गकयोः तरप्तमपरेव ग्रहणं स्यात् । ननु
घशब्दस्य 'स्व रूप शब्दस्य' इत्यत्र अशब्दसङ्गेति पर्युदासाच्चेत्यत आह । इहेति ॥ उपघ्न
आश्रये ॥ आश्रये गम्ये उपघ्न इति निपात्यते इत्यर्थः । फलितमाह । उपपूर्वादिति ॥
लक्ष्यते इति ॥ व्याख्यानादिति भावः । सङ्घोद्धौ ॥ यथासङ्गचमन्वयः । गणे सङ्घ इति
प्रशंसायामुद्ध इति निपात्यते इत्यर्थः । सम्, उत्, अनयोरुपपदयोः हन्तेरपप्रत्ययः टिलोप-
घत्वश्च निपात्यते इति यावत् । संहननमिति ॥ मेळनमित्यर्थः, उपसर्गवशात् । गत्यर्था-
नामिति ॥ 'सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था' इति न्यायादिति भावः । निघो ॥ निमित्तं वाच्यञ्चेत् निघ

समन्तान्मितं निमितम् । निर्विशेषं हन्यन्ते ज्ञायन्ते इति निघाः
वृक्षाः । समारोहपरिणाहाः इत्यर्थः ।

३२६६ । द्वितः क्रिः । (३-३-८८)

अयं भाव एव स्वभावात् । 'कर्मन्त्रियम्' । (सू १५७०) क्रिप्रत्यया-
न्तान्मप् निर्वृत्तेऽर्थे नित्यग्रहणात्किर्मन्विषयः । अत एव कत्र्यन्तेन न विग्रहः ।
डुपचप् । पाकेन निर्वृत्तं पक्तिमम् । डुवप् । उप्त्रिमम् ।

३२६७ । द्वितोऽथुच् । ३-३-८९)

अयमपि स्वभावाद्भाव एव । डुवेष्ट । वेपथुः । श्वयथुः ।

इति निपात्यते इत्यर्थः । इहाप्यप् टिलोपः घत्वञ्च निपात्यते इत्यर्थः । निमित्तशब्द व्याचष्टे ।
समन्तान्मितन्निमित्तमिति ॥ नि. समन्तादित्यर्थे अव्ययानामनेकार्थत्वादिति भावः ।
निर्विशेषमिति ॥ इह नि इत्यव्यय निर्विशेषे हन्तिर्ज्ञानार्थे इति भावः । **समेति** ॥ समौ
आरोहपरिणाहौ औन्नत्यस्थौल्ये येषामिति विग्रहः । **द्वितः क्रिः** ॥ डु इत् यस्य सः द्वि-
त्तस्मात् क्रिप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । ककार इत् । **अयं भाव एवेति** ॥ अत्र भावे इत्येवानु-
वर्तते, न तु 'अकर्तरि च कारके' इत्यपीति भावः । **स्वभावादिति** ॥ पाकादिना
निर्वृत्तमित्यर्थे पक्तिममित्यादौ क्रिप्रत्ययान्तानां पाकादिष्वेव लोके प्रयोगदर्शनादिति भावः ।
कर्मन्त्रियम् ॥ चतुर्थस्य चतुर्थपादे इदं सूत्रम् । मप् नित्यमिति छेदः । **निर्वृत्ते इति** ॥
'निर्वृत्तेऽक्षयूतादिभ्यः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । तद्धितप्रकरणे व्याख्यातमप्येतत् इह
स्मरणाया पुनर्व्याख्यातम् । नन्विह नित्यग्रहणं व्यर्थम् । न च 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति
महाविभाषानिवृत्त्यर्थं तदिति वाच्यम् । अत्र हि निर्वृत्तग्रहणमनुवर्तते । तथा च निर्वृत्तार्थ-
विवक्षाया क्रिप्रत्ययान्तात् मप्प्रत्ययस्य नित्यतया पक्त्र्यादिनिर्वृत्तामिति वाक्यनिवृत्तावपि पाको-
ऽस्तीत्यादिवत् पक्तिरस्ति भविष्यतीत्याद्यपि प्रसज्येत । तच्चानिष्टम् । क्रिप्रत्ययान्तस्य निर्वृत्तार्था-
विवक्षायामपि सर्वदा मप्प्रत्ययशिरस्कताया एवेष्टत्वादित्यत आह । **नित्यग्रहणादिति** ॥
न हि महाविभाषानिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणम् । 'निर्वृत्तेऽक्षयूतादिभ्यः क्स्तु मप्' इत्येकसूत्रत्वेनैव
सिद्धे पृथग्योगकरणादेव महाविभाषानिवृत्तिसिद्धे । तथा च नित्यग्रहणसामर्थ्यान्नित्यामिति
योगान्तश्च विज्ञायते । तथा च निर्वृत्ते इति निवृत्तम् । तथा च क्रिप्रत्ययान्त निर्वृत्तार्थयोगे तदयोगे
च सर्वदा मप्प्रत्ययान्त एव स्यादिति लभ्यते । एवञ्च क्रिप्रत्ययो मप्प्रत्ययं विना केवलः क्वापि
न प्रयुज्यते इति लभ्यते इत्यर्थः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । **अत एवेति** ॥ क्रिप्रत्ययस्य
मप्प्रत्ययं विना प्रयोगाभावात् पक्त्र्या निर्वृत्तमिति स्वपदविग्रहो नास्ति । किन्तु पाकेन निर्वृत्त-
मित्यस्वपदविग्रह इत्यर्थः । **उप्त्रिममिति** ॥ कित्वात् 'वचिखपि' इति सम्प्रसारणमिति
भावः । **द्वितोऽथुच्** ॥ अधुजिति छेदः । डु इत् यस्येति विग्रहः । **श्वयथुरिति** ॥

३२६८ । यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् । (३-३-९०)

यज्ञः । याचया । यत्नः । विश्रः । प्रश्नः । 'प्रश्ने चासन्न-' (सू १७७७)
इति ज्ञापकान्न संप्रसारणम् । डित्वं तु विश्र इत्यत्र गुणनिषेधाय । रक्षणः ।

३२६९ । स्वपो नन् । (३-३-९१)

स्वप्नः ।

३२७० । उपसर्गे घोः किः । (३-३-९२)

प्रधिः । अन्तर्धिः । उपाधीयतेऽनेनेत्युपाधिः ।

३२७१ । कर्मण्यधिकरणे च । (३-३-९३)

कर्मण्युपपदे घोः किः स्यादधिकरणेऽर्थे । जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति
जलधिः ।

३२७२ । स्त्रियां क्तिन् (३-३-९४)

स्त्रीलिङ्गे भावादौ क्तिन्स्यात् । घञोऽपवादः । अजपौ तु परत्वाद्वाधते ।
कृतिः । चितिः । स्तुतिः । स्फायी-स्फातिः । 'स्फीतिकामः' इति तु प्रामा-

'टु ओ श्वि गतिवृद्धो' इत्यस्य रूपम् । यजयाच ॥ 'अकर्तरि च कारके' इति भाव
इति चानुवर्तते । याचयेति ॥ नस्य श्चुत्वेन ज । विश्र इति ॥ विच्छेर्नङ् । 'च्छो'
इति शः । एव प्रच्छेर्नङि रूपम् । 'प्रहिज्या' इति सम्प्रसारणमाशङ्क्य आह । प्रश्ने चेति ॥
ननु सम्प्रसारणाभावे डित्वं व्यर्थमित्यत आह । डित्वं त्विति ॥ स्वपो नन् ॥ नकारो
नित्स्वरार्थः । उपसर्गे घोः किः ॥ भावे अकर्तरि च कारके । कित्त्वमातो लोपार्थम् ।
प्रधिरिति ॥ धाञो रूपम् । उपाधीयते इति ॥ स्वनिष्ठधर्मः अन्यत्रासज्यते इत्यर्थः ।
कर्मण्यधिकरणे च ॥ इह कर्म उपपदं अधिकरणमर्थः व्याख्यानात् । तदाह । कर्म-
ण्युपपद इत्यादि ॥ स्त्रियां क्तिन् ॥ 'कृत्यल्युटो बहुळम्' इत्यतः प्राक् स्त्रियामित्यधि-
क्रियते । स्त्रीलिङ्ग इति ॥ स्त्रीत्वविशिष्टे भावे अकर्तरि च कारके इत्यर्थः । धातुमात्रादय
क्तिन् । घञोऽपवाद इति ॥ 'हलश्च' इति वक्ष्यमाणघञोऽपवाद इत्यर्थः । एवञ्च
स्त्रीत्वविशिष्टे भावादौ क्तिनेव । घञ् तु पुस्त्वविशिष्टभावादाविति लभ्यते । वाऽसरूपविधिर्नात्र
प्रवर्तते, अस्त्रियामित्युक्ते । ननु तर्हि इकारान्तात् ऋकारान्तात् उकारान्ताच्च स्त्रीत्वविशिष्टे
भावादौ 'एरञ्' इति 'ऋदोरप्' इति च अजपावेव क्तिन् बाधित्वा स्याताम् । विशेष-
विहितत्वात् । स्त्रिया वाऽसरूपविध्यभावाच्चेत्यत आह । अजपौ त्विति ॥ तौ तु पुंस्त्व-
विशिष्टे भावादौ सावकाशाविति भावः । स्फातिरिति ॥ 'लोपो व्योः' इति यलोपः ।
'तितुत्र' इति नेट् । प्रामादिकमिति ॥ 'स्फाय स्फी निष्ठायाम्' इति स्फीभावस्य

दिकम् । क्तान्ताद्धात्वर्थे णिचि 'अच इः' इति वा समाधेयम् । 'श्रुयजीषि-
स्तुभ्यः करणे' (वा २२११) । श्रूयतेऽनया श्रुतिः । यजेरिषेश्च इष्टिः । स्तुतिः ।
ऋल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः (वा ४८२६) । तेन नत्वम् । कीर्णिः । गीर्णिः ।
लूनिः । धूनिः । यूनिः । 'ह्लादः—' (सू ३०७३) इति योगविभागात्किन्तनि
ह्रस्वः । प्रहृन्निः । 'ति च' (सू ३०३७) । चूर्तिः । फुलितः । 'चायतेः क्तिनि
चिभावो वाच्यः' (वा ४४१८) । अपचितिः । 'संपदादिभ्यः क्तिप्' (वा
२२३३) । संपत् । विपत् । 'क्तिन्नपीष्यते' । संपत्तिः । विपत्तिः ।

३२७३ । स्थागापापचो भावे । (३-३-९५)

क्तिन्स्यादङोऽपवादः । प्रस्थितिः । उपस्थितिः । संगीतिः । संपीतिः ।
पक्तिः । कथम् 'अवस्था' 'संस्था' इति । 'व्यवस्थायाम्' इति ज्ञापकात् ।

निष्ठायामेव प्रवृत्तेरिति भावः । कथञ्चित्समाधत्त । क्तान्तादिति ॥ स्फायं । क्तप्रत्यये स्फीभावे
स्फीतशब्दः स्फीतस्याख्यान क्रिया वा स्फीति 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिच् अल्लोपः ।
'अच इः' इति भावे इप्रत्ययः । स्फीति कामयते इति स्फीतिकाम इति वा कथञ्चित्समा-
धेयमिति भावः । श्रुयजीषिस्तुभ्यः करणे ॥ वार्तिकम् । एभ्यश्चतुर्भ्यः करणे स्त्रिया
क्तिन्नित्यर्थः । श्रुधातोः स्तुधातोश्च 'एरच्' इति 'ओरप्' इति च प्राप्ते यजीष्योस्तु 'हलश्च'
इति घञि च प्राप्ते वचनम् । भावे कर्तृव्यतिरिक्तकारके च सर्वत्र प्राप्ते करणप्रहणम् ।
इष्टिरिति ॥ यजे 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणम् । ब्रश्वादिना षत्वम् । ऋल्वादिभ्य
इति ॥ ऋकारान्ताल्ल्वादिभ्यश्च पर इत्यर्थः । तेनेति ॥ निष्ठावद्भवनेनेत्यर्थः । नत्वमिति ॥
'रदाभ्यां निष्ठातः' इति नत्वस्य प्रकृतत्वादिति भावः । कीर्णिरिति ॥ कृधातोः क्तिनि इत्वे
रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घः । तकारस्य नत्वम्, णत्वम् । एव गृधातो गीर्णि । ल्वादिभ्यः
उदाहरति । लूनिरित्यादि ॥ अथ प्रहृन्निरित्यत्र उपधाह्रस्व साधयति । ह्लाद इतीति ॥
'ह्लादो निष्ठायाम्' इत्युपधाह्रस्वविधौ ह्लाद इति योगविभागात् अनिष्ठायामपि क्वचिद्ध्रस्व इति
भावः । भाष्ये तु नैतद्दृष्टम् । अथ चरे । फलेश्च क्तिनि अकारस्य उत्व स्मारयति । तिचेति ॥
चरफलोश्च, उत्परस्यातः, इत्युत्तरमिदं सूत्रम् । तादौ प्रत्यये परे चरफलोः उकार स्यादिति
व्याख्यातं यङ्लुक्प्रकरणे । चूर्तिरिति ॥ चरेः क्तिनि अकारस्य उत्वे 'हलि च' इति
दीर्घः । फुलितरिति ॥ फले क्तिनि उत्वे रूपम् । रेफवान्तत्वाभावान्न दीर्घः । उभयत्रापि
'तितुव' इति नेट् । सम्पदादिभ्यः क्तिप् ॥ वार्तिकम् । भावे अकर्तरि च कारके
स्त्रियाम् इति शेषः । ननु अस्त्रियामिति निषेधेन वाऽसरूपविधेरभावात् क्तिपाऽनेन क्तिनो
बाधात् सम्पत्तिरित्यादि कथमित्यत आह । क्तिन्नपीष्यते इति ॥ 'कृत्तल्युटो बहुलम्'
इति बहुलप्रहणेन सिद्धमित्याहुः । भाष्ये तु नैतद्दृश्यते । स्थागापा ॥ क्तिन् स्यादिति ॥
क्तिप् तु अस्वरितत्वाच्चानुवर्तते इति भावः । अङ् इति ॥ स्थादिभ्यस्त्रिभ्यः 'आतश्चोपसर्गे'

३२७४ । ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च । (३-३-९७)

अवते: 'ज्वरन्वर-' (सू २६५४) इत्यूठ् । ऊति: । स्वरार्थं वचनम् । उदात्त इति हि वर्तते । यूति: । जूति: । अनयोर्दीर्घत्वं च निपात्यते । स्यते: साति: । 'द्यतिस्यति-' (सू ३०७४) इतीत्त्वे प्राप्ते इह इत्वाभावो निपात्यते । सनोतेर्वा 'जनसन-' (सू १५०४) इत्यात्वे कृते स्वरार्थं निपातनम् । हन्ते-हिनोतेर्वा हेति: । कीर्ति: ।

३२७५ । व्रजयजोर्भावे क्यप् । (३-३-९८)

व्रज्या । इज्या ।

३२७६ । संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृजिणः । (३-३-९९)

इति वक्ष्यमाणस्य, पचेस्तु 'षिद्धिदादिभ्यः' इति विहितस्याङ्प्रत्ययस्यापवाद इत्यर्थः । प्रस्थितिरित्यादि ॥ 'द्यतिस्यतिमास्थाम्' इति इत्त्वम् । 'धुमास्थागापा' इति च ईत्त्वम् । कथ-मिति ॥ 'स्थागापा' इति किना 'आतश्चोपसर्गे' इति वक्ष्यमाणस्य अडो बाधादिति भावः । समाधत्ते । व्यवस्थायामिति ॥ ज्ञापकादिति ॥ ऊतियूति ॥ एते स्त्रिया क्तिन्नन्ता निपात्यन्ते इत्यर्थः । ऊठिति ॥ अकारवकारयोरित्यर्थः । ननु 'स्त्रियां क्तिन्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमूतिप्रहणमित्यत आह । स्वार्थमिति ॥ कः स्वर इत्यत आह । उदात्त इतीति ॥ 'मन्त्रे वृषेपचमनविदभूर्वीरा उदात्त' इति पूर्वसूत्रस्थमुदात्तप्रहणमेकवचनान्त-तया विपरिणतमिहानुवर्तते इत्यर्थः । तथा च क्तिन् उदात्तत्वं लभ्यते । अन्यथा ङित्यादि-र्नित्यमिति प्रकृतेरुदात्तत्वं स्यादित्यर्थः । अनयोरिति ॥ युधातोर्जुधातोश्चेत्यर्थः । स्यतेरिति ॥ 'षोऽन्तकर्मणि' इत्यस्मात् क्तिनि सातिरिति रूपमित्यर्थः । 'आदेचः' इत्यात्त्वम् । तत्र 'द्यतिस्यतिमास्थामिति किति' इति इत्त्वमाशङ्क्य आह । इह इत्त्वाभाव इति ॥ सनधातोर्वा सातीति निपातनमित्याह । सनोतेर्वेति ॥ सनेर्वा क्तिनि 'जनसन' इत्यात्त्वे कृते सातीति निपातनमित्यर्थः । अत्र 'द्यतिस्यति' इतीत्त्वस्याप्रसक्तैस्तदभावो न निपात्यते इति लाघवमिति भावः । ननु सनोतेस्त्रियां क्तिनि सातीति रूपसिद्धेः किमर्थमिह सातीति निपातनमित्यत आह । स्वार्थमिति ॥ 'मन्त्रे वृष' इति पूर्वसूत्रात् उदात्तप्रहणानुवृत्तेः क्तिन् उदात्तत्वं सिध्यति । अन्यथा प्रकृतेरुदात्तत्वं स्यादित्यर्थः । हन्तेरिति ॥ हनः क्तिनि नकारस्य निपातनादित्त्वे आहुणे हेतिरिति रूपम् । हिनोतेरिति ॥ हिधातोः क्तिनि तु 'किडति च' इति निषेध बाधित्वा निपातनात् गुणे रूपमित्यर्थः । कीर्तिरिति ॥ 'कृत सशब्दने' । स्वार्थिकण्यन्तात् 'ण्यासश्रन्थो युच्' इति युच् बाधित्वा क्तिन्निपात्यते । उदात्तश्च सः । व्रजयजोः ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी । स्त्रियामित्येव । व्रज्येति ॥ 'व्रजी वर्जने' क्यप् । 'व्रजयजोः' इति पाठे 'व्रज गतौ' इत्यस्मात् क्यप् व्रज्या । इज्येति ॥ 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणम् । संज्ञायां समजनिषद ॥ समज, निषद, निपत, मन, विद, षुञ्,

समजादिभ्यः स्त्रियां भावादौ क्यप् स्यात्स चोदात्तः संज्ञायाम् । ‘अजेः क्यपि वीभावो नेति वाच्यम्’ (वा १५९६) समजन्यस्यामिति संमज्या सभा । निषीदन्यस्यामिति निषद्या आपणः । निपतन्यस्यामिति निपत्या पिच्छिला भूमिः । मन्यतेऽनयेति मन्या गलपार्श्वसिरा । विदन्यनया विद्या । सुत्या अभिषवः । शय्या । भृत्या । ईयतेऽनया इत्या शिविका ।

३२७७ । कृञः श च । (३-३-१००)

‘कृञः’ इति योगविभागः । कृञः क्यप्स्यात् । कृत्या । ‘श च’ । चात्कितन् । क्रिया । कृतिः ।

३२७८ । इच्छा । (३-३-१०१)

इषेर्भावे शो यगभावश्च निपात्यते । इच्छा । ‘परिचर्यापरिसर्यामृगया-टाट्यानामुपसंख्यानम्’ (वा २२१५) । शो यक्च निपात्यते । परिचर्या पूजा । परिसर्या परिसरणम् । अत्र गुणोऽपि । ‘मृग अन्वेषणे’ चुरादावदन्तः । अतो लोपाभावोऽपि । शे यकि णिलोपः । मृगया । अटतेः शे यकि ट्यशब्दस्य

शीङ्, भृञ्, इण् नवाना समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । ‘अजेर्व्यञ्जपोः’ इति प्राप्ते आह । अजेः क्यपीति ॥ समजन्तीति ॥ सङ्घीभवन्तीत्यर्थः । समज्या सभेति ॥ सम्पूर्वादजेः क्यप् । “समज्या तु सभा गोष्ठी” इत्यमरः । निषद्येति ॥ निपूर्वात्सदेः क्यप् । ‘सदिर-प्रतेः’ इति षत्वम् । “आपणस्तु निषद्यायाम्” इत्यमरः । निपत्येति ॥ निपूर्वात्पतेः क्यप् । पिच्छिलेति ॥ निन्नोन्नता भूमिरित्यर्थः । गलेति ॥ “पश्चाद्भीवा सिरा मन्या” इत्यमरः । विद्येति ॥ वेदशास्त्रादिरित्यर्थः । सुत्येति ॥ सोमेज्या । पुञः क्यप् । तुक् । इत्या शिवि-केति ॥ कोशो मृगयः । कृञः श च ॥ चात् क्यप् । शेति लुप्तप्रथमाकम् । कृञश्शः स्यात् क्यप् चेति प्रतीयमानार्थः । एव सति कृतिरिति किञ्च स्यात्, स्त्रिया वाऽसरूपविध्य-भावात् । तत्राह । कृञ इति योगविभाग इति ॥ तत्र क्यबिल्यनुवृत्ति मत्वा आह । कृञः क्यप् स्यादिति ॥ कृत्येति ॥ कृञः क्यपि तुक् । श चेति द्वितीयखण्डोऽयम् । चात्किञ्चित्ति ॥ क्यपः पूर्वैर्गैव खण्डेन सिद्धत्वादिति भावः । क्रियेति ॥ कृञश्शः ‘रिङ्-शयगिलङ्क्षु’ इति रिङ् । शित्वेन सार्वधातुकतया ङित्वान्न गुणः । इयङिति भावः । इच्छा ॥ भावे श इति ॥ न त्वकर्तार कारके चेत्यर्थः, निपातनसामर्थ्यादिति भावः । यगभाव-श्चेति ॥ अन्यथा शित्वेन सार्वधातुकत्वात् यक् स्यादिति भावः । परिचर्येति ॥ परि-पूर्वाच्चेरेः भावे शः यक् च । परिसर्येति ॥ परिपूर्वात्सधातोश्शः । यक् च । अत्र शप्रत्ययस्य शित्वेन सार्वधातुकतया ङित्वात् गुणनिषेधमाशङ्क्य आह । अत्र गुणोऽपीति ॥ परिसर्याशब्दे

द्वित्वं । पूर्वभागे यकारनिवृत्तिर्दीर्घश्च । अटाट्या । ‘जागर्तेरकारो वा’ (वा २२१६) । पक्षे शः । जागरा—जागर्या ।

३२७९ । अ प्रत्ययात् । (३-३-१०२)

प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारप्रत्ययः स्यात् । चिकीर्षा । पुत्र-
काम्या ।

३२८० । गुरोश्च हलः (३-३-१०३)

गुरुमतो हलन्तात्स्त्रियामकारः स्यात् । ईहा । ऊहा । ‘गुरोः’ किम् ।
भक्तिः । ‘हलः’ किम् । नीतिः । ‘निष्ठायां सेट इति वक्तव्यम्’ (वा २२०८)
नेह । आग्निः । ‘तितुत्र—’ (सू ३१६३) इति नेट् । दीप्तिः । ‘तितुत्रेष्वग्रहादी-
नामिति वाच्यम्’ (वा ४३९३) । निगृहीतिः । निपठितिः ।

३२८१ । षिद्भिदादिभ्योऽङ् । (३-३-१०४)

षिद्भ्यो भिदादिभ्यश्च स्त्रियामङ् । जृष् । जरा । त्रपूष् । त्रपा ।
भिदा । विदारण एवायम् । भित्तिरन्या । छिदा । द्वैधीकरणे । अन्यत्र

गुणोऽपि निपातित इत्यर्थः । द्वित्वमिति ॥ निपात्यते इति शेषः । यकारनिवृत्ति-
रिति ॥ निपात्यत इति शेषः । हलादिशेषस्तु नात्र प्रवर्तते । तस्य षाष्टद्वित्वविषयत्वादित्याहुः ।
यङन्तात् ‘अ प्रत्ययात्’ इति वक्ष्यमाणः अकारप्रत्ययः । तत्र अतो लोपे यलोपे च अटाटेति
बोध्यम् । जागर्तेरकारो वेति ॥ भावे वक्तव्य इति शेषः । अकारप्रत्यये उदाहरति । जाग-
रेति ॥ आर्धधातुकलक्षणो गुणः । शप्रत्यये उदाहरति । जागर्तेति ॥ शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात्
यक् ‘जाग्रोऽविचिण्णलुडित्सु’ इति च णः । अ प्रत्ययात् ॥ अ इति लुप्तप्रथमाकम् ।
भावे अकर्तरि च कारके इत्येव । गुरोश्च हलः ॥ धातोरित्यनुवृत्तम् हला विशेष्यते ।
तदन्तविधिः । हलन्तधातोर्गुरुत्वासम्भवाद्गुरुमान् लक्ष्यते । तदाह । गुरुमत इति ॥
भावे अकर्तरि च कारके इत्येव । निष्ठायामिति ॥ निष्ठाया परतो यस्सेट् तस्मादेव
गुरुमतो हलन्तादकारप्रत्यय इत्यर्थः । आगिरिति ॥ आग्धातोर्निष्ठाया सेट्त्वाभावात् नाय-
मकारप्रत्ययः, किन्तु क्तिनेवेति भावः । दीप्तिरित्यत्र इट्माशङ्क्य आह । तितुत्रेति ॥
तितुत्रेष्विति ॥ ‘तितुत्रतथसु’ इति सूत्रे अग्रहादीनामिति वाच्यमित्यर्थः । निगृहीति-
रिति ॥ इटि ‘ग्रहोऽलिटि’ इति दीर्घः । ‘ग्रहिज्या’ इति सम्प्रसारणम् । निगृहीतिः
उपस्निहितः निकुपितिः निपठितिः इति ग्रहादयो भाष्ये स्थिताः । षिद्भिदादिभ्योऽङ् ॥
भावे अकर्तरि च कारके इत्येव । जरेति ॥ डित्वलक्षणं गुणनिषेध बाधित्वा ‘ऋदशोऽडि’
इति गुणः । विदारण इति ॥ वार्तिकम् । विदारणं ऊर्ध्वविदलनम् । तस्मिन्नेवार्थे भिदेत्यङ-
न्तमित्यर्थः । छिदा द्वैधीकरण इति ॥ इदमपि वार्तिकम् । यथा कथञ्चित्तिर्यगतिर्यग्वा

छित्तिः छिद्रम् । गुहा गिर्योषध्योः । अत्र गिरेरेकदेशो गिरिशब्देन विवक्षितः । अन्यत्र गूढिः । आरा हारा कारा तारा धारा अत्र दीर्घत्वं निपात्यते । आरा शस्त्र्यमिति वक्तव्यम् । आर्तिरन्या । आङोऽर्तेश्च क्तिन् । रेखा लेखा । अत्र गुणः । चूडा । धारा प्रपात इति वक्तव्यम् । धृतिरन्या । मृजा । ‘क्रपेः संप्रसारणं च’ (गण ३२) । कृपा ।

३२८२ । चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च । (३-३-१०५)

अङ् स्यात् । युचोऽपवादः । चिन्ता । पूजा । कथा । कुम्बा । चर्चा । चाचुला ।

३२८३ । आतश्चोपसर्गे । (३-३-१०६)

अङ् स्यात् । क्तिनोऽपवादः । प्रदा । उपदा । ‘श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिः’ (वा ११३१-११४७) । श्रद्धा । अन्तर्धा । ‘उपसर्गे घोः किः’ (सू ३२७०) इत्यनेन किः । अन्तर्धिः ।

द्वैधीभावे एव छिदेत्यङन्तमित्यर्थः । छित्तिरित्यस्य विवरणम् । छित्तिश्छिद्रमिति ॥ ‘भिदिर् विदारणे, छिदिर् द्वैधीकरणे, विद ज्ञाने, क्षिप प्रेरणे, गुह सवरणे, दुधान् धारणपोषणयोः, मिथृ मेथृ हिसासेचनयोः, ऋ गतौ, हृन् हरणे, क्षि क्षये, क्षि निवासगत्योः, तृ ह्रवनतरणयोः, धृन् धारणे, लिख अक्षरविन्यासे, चुद प्रेरणे, पीड अवगाहने, टुवप् बीजसन्ताने, कृ विक्षेपे, वस निवासे, मृजू शुद्धौ, कृप कृपायाम्’ इति भिदादिगणः । गुहा गिर्योषध्योरिति ॥ वार्तिकम् । गूढिरिति ॥ क्तिनि ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः । आरा, हारा, कारा, तारा, धारा, अत्रेति ॥ ऋ, ह, कृ, तृ, धृन्, एभ्यः अङि ‘ऋदशोऽङि गुण’ इति गुणे उपधाया दीर्घत्वश्चेत्यर्थः । आरा शस्त्र्यमिति ॥ वार्तिकम् । शस्त्रां प्रतोदः तस्यामेव आरेत्यङन्तमित्यर्थः । ननु ऋधातोः क्तिनि ऋतिरित्येवोचितम्, नत्वातिरित्यत आह । आङोऽर्तेश्चेति ॥ आङ्पूर्वात् ऋधातोः क्तिनि ‘उपसर्गादति धातौ’ इति वृद्धिरेकादेश इत्यर्थः । रेखा लेखेति ॥ गणसूत्रम् । गुण इति ॥ लिखेरङि उपधागुणः लकारस्य रेफश्चेत्यर्थः । चूडेति ॥ गणसूत्रम् । धारा प्रपात इति ॥ वार्तिकम् । द्रवद्रव्यप्रपातने इत्यर्थः । क्रपेस्सम्प्रसारणश्चेति ॥ गणसूत्रम् । कपधातुर्घटादौ अकारमध्यः । अत्र बाष्पेदृष्टानां गणसूत्रत्वं विज्ञेयम् । चिन्तिपूजि ॥ एते चुरादयः । तेभ्यो ‘प्यासश्रन्यो युच्’ इति प्राप्ते अङ्घ्रिः । तदाह । युचोऽपवाद इति ॥ चिन्तेत्यादौ अङि णिलोपः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । अतस्तोऽल्यतेरपि सङ्ग्रहः । तदाह । चाचुलेति ॥ आतश्चोपसर्गे ॥ अङ् स्यादिति ॥ उपसर्गे उपपदे आदन्ताद्धातोर्ङ् स्यात् भावे अकर्तरि च कारके इत्यर्थः । प्रदेति ॥ प्रपूर्वाद्वाधातोर्ङ् । ‘आतो लोप इटि च’ इत्याल्लोपः । एवमुपदा । ननु श्रदिति अन्तरिति च अव्ययपूर्वाद्धातुः कथमङ् । तयोरुपसर्गत्वाभावादित्यत आह । श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिरिति ॥ ‘श्रच्छब्दस्य अङ्घ्रिधौ उपसर्गत्वं वाच्यम्’ इति ‘अन्तश्शब्दस्याङ्घ्रिविधित्वेऽपसर्गत्वं

३२८४ । प्यासश्रन्थो युच् । (३-३-१०७)

अकारह्यापवादः । कारणा । हारणा । आसना । श्रन्थना । 'घट्टिव-
न्दिविदिभ्यश्चेति वाच्यम्' (वा २२२२) । घट्टना । वन्दना । वेदना ।
'इषेरनिच्छार्थस्य' (वा २२२३) । अन्वेषणा । 'परेर्वा' (वा २२२४) ।
पर्येषणा परीष्टिः ।

३२८५ । रोगाख्यायां ण्वुल्बहुलम् । (३-३-१०८)

प्रच्छर्दिका वामिः । प्रवाहिका ग्रहणी । विचर्चिका पाम । कच्चिन्न ।
अर्द, शिरोऽर्तिः । 'धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्बहुलम्' (वा २२२५) । आसिका ।
शायिका । 'इक्श्तपौ धातुनिर्देशे' (वा २२२६) । पचिः—पचतिः । 'वर्णा-
त्कारः' (वा २२२७) । निर्देश इत्येव । अकारः । ककारः । 'रादिफः'

वाच्यम्' इति च वार्तिकात्तयोरुपसर्गत्वात्तत्पूर्वकादादन्ताद्धातोरुप्रत्ययात्मककृतप्रत्ययरूपा वृत्ति-
रित्यर्थः । वृत्तिरिति णत्वस्याप्युपलक्षणम् । तेन अन्तर्धा—अन्तर्धि—अन्तर्गण्यतीत्यादीति दिक् ।
प्यास ॥ णि, आस, श्रन्थ, एभ्य स्त्रिया भावादिषु युच् स्यादित्यर्थः । **अकारस्येति** ॥
'अ प्रत्ययात्' इति विहितस्येत्यर्थः । **घट्टिवन्दीनि** ॥ अण्यन्तत्वाद्युचो विधिः । **वेदनेति** ॥
लाभार्थाद्विदेर्युच् । व्याख्यानात् । 'विद ज्ञाने' इत्यस्य तु विति । 'विद वेदनाज्ञाननिवासेषु'
इति चुरादेस्तु 'प्यासश्रन्थ' इति युचि वेदनेत्यपि । **इषेरनिच्छार्थस्येति** ॥ युज्यक्तव्य
इति शेषः । **अन्वेषणेति** ॥ मार्गणे इत्यर्थः । **इच्छाया तु अन्विष्टिः । परेर्वेति** ॥ परि-
पूर्वकादिष्वेयुज्येत्यर्थः । **परीष्टिरिति** ॥ 'व्रश्च' इति शेषः । **रोगाख्यायां** ॥ स्त्रियामित्येव ।
प्रच्छर्दिकेत्यस्य विवरणम् । **वामिरिति** ॥ वमनमित्यर्थः । प्रवाहिकेत्यस्य विवरणम् ।
ग्रहणीति ॥ अतिसारविशेषः । विचर्चिकेत्यस्य विवरणम् । **पामेति** ॥ कच्चिन्नेति ॥
ण्वुलिति शेषः । बहुलप्रहणादिति भावः । **अर्देति** ॥ अर्तिशब्दस्य 'अर्द हिंसायाम्' इति
प्रकृतिदर्शनमिदम् । **शिरोऽर्तिरिति** ॥ शिर पीडित्यर्थः । अर्दे क्तिन् । 'तितुत्र' इति
नेट् । **धात्वर्थनिर्देश इति** ॥ धात्वर्थे निर्देष्टव्ये धातोः स्वार्थे ण्वुल् बहुलमित्यर्थः ।
स्त्रियामित्येव । **आसिका । शायिकेति** ॥ आसन शयनमित्यर्थः । **इक्श्तपाविति** ॥
धातुस्वरूपे निर्देष्टव्ये इक्श्तपौ वक्तव्यावित्यर्थः । धातुस्वरूपमेव वाच्यमिति फलितम् । **पचिः**
पचतिरिति ॥ पचधातुरित्यर्थः । शित्वेन सार्वधातुकत्वाच्छप् । अकर्तृवाचकत्वेऽपि
'उपसर्गात्सुनोतिसुवति' इति निर्देशात् शबादिविकरणाः । शित्वसामर्थ्यादिति तु प्राञ्च ।
तन्न पिबतिः गायतिरित्यादौ पिबाद्यादेशप्रवृत्त्या आत्वनिवृत्त्या च शित्वस्य चरितार्थत्वा-
दित्यलम् । अत्र स्त्रियामिति न सम्बध्यते । व्याख्यानात् । **वर्णात्कार इति** ॥ वार्तिकम् ।
निर्देश इत्येवेति ॥ अ, इ, उ, इत्यादिवर्णनिर्देशे कर्तव्ये वर्णानुकरणात् अ, इ, उ,
इत्यादिप्रातिपदिकात्स्वार्थे कारप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । **अकार इति** ॥ अवर्ण इत्यर्थः ।
इह कारप्रत्ययस्य धातोरविहितत्वेऽपि अधिकारबलात् कृत्संज्ञा । अतः प्रातिपदिकत्वात्

(वा २२२८) । रेफः । मत्वर्थाच्छः' (वा २२२९) । बहुलवचनादकारलोपः । मत्वर्थीयः । 'इणजादिभ्यः' (वा २२३०) । आजिः । आतिः । 'इञ्चपादिभ्यः' (वा २२३१) । वापिः । वासिः । स्वरे भेदः । 'इकृष्यादिभ्यः' (वा २२३२) । कृषिः । गिरिः ।

३२८६ । संज्ञायाम् । (३-३-१०९)

अत्र धातोर्णुल् । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । वरणा पूरिका अपूपविशेषः ।

३२८७ । विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च । (३-३-११०)

परिप्रश्न आख्याने च गम्य इञ्ख्यात् । चात् ण्वुल् । विभाषोक्तैर्यथाप्राप्त-

सुवृत्पत्तिः । ककारस्य नेत्सज्ञा, प्रयोजनाभावात् । अनार्धधातुकतया आकार इत्यादौ आतो लोपाप्रसक्ते । अनार्धधातुकत्वादेव नेट् । बहुलग्रहणानुवृत्ते क्वचित् । 'अस्य च्चौ' इत्यादौ । ककार इति ॥ कवर्ण इत्यर्थः । प्रकृतावकार उच्चारणार्थः । 'न पुनरन्तरेणाच्च व्यञ्जनस्योच्चारण भवति' इति 'उच्चैरुदात्त' इति सूत्रभाष्यात् । क्वचित्सङ्घातादपि कारप्रत्ययः, यथा एवकार इत्यादौ, वषट्कार इति सूत्रनिर्देशात् सर्वे चकाराः प्रत्याख्यायन्ते इति भाष्याच्च । रादिफ इति ॥ वाच्य इति शेषः । वाऽसंरूपविधिना कारप्रत्ययोऽपि । अत्र स्त्रियामित्यस्य अनुवृत्तेरनभ्युपगमेन अस्त्रियामिति निषेधाभावात् । मत्वर्थाच्छ इति ॥ मत्वर्थशब्दात् स्वार्थं छप्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः । ननु मत्वर्थीय इत्यत्र कथं 'यस्येति च' इत्यकारलोपः, अतद्धितपरत्वात् अभत्वाच्चेत्यत आह । बहुलवचनादकारलोप इति ॥ मत्वर्थीय इति ॥ मतोरर्थो यस्य प्रत्ययस्य स मत्वर्थः । स एव मत्वर्थीयः । 'तसौ मत्वर्थे' इत्यत्र तु बहुलग्रहणान्न । 'शैषिकान्मतुबर्थायात्' इत्यत्र भवार्थे गहादित्वात् छो बोध्यः । इणजादिभ्य इति ॥ वाच्य इति शेषः । स्त्रियामित्येव । आजिरित्यत्र अजेर्वाभावमाशङ्क्य आह । बहुलमिति ॥ इञ्चपादिभ्य इति ॥ वाच्य इति शेषः । स्त्रियामित्येव । ननु इणोऽनुवृत्तयैव सिद्धे इञ्ग्रहणमनर्थकम् इत्यत आह । स्वरे भेद इति ॥ 'जिन्यादिर्नित्यम्' इति स्वरविशेष इञ्चधे फलमित्यर्थः । इकृष्यादिभ्य इति ॥ वाच्य इति शेषः । कृषि-रिति ॥ क्त्वाच्च लघूपधगुणः । गिरिरिति ॥ गृधातोर्क् क्त्वाच्च गुणः । 'ऋत इद्धातोः' इति इत्वे रपरत्वम् । संज्ञायां ॥ वरणेति ॥ वरणः वृक्षविशेषः । वारणान्यहोमार्थानीत्यादौ याज्ञिकानां प्रसिद्धः । पूरिकेति ॥ तस्या विवरणम् । अपूपविशेष इति ॥ "समितावेसनेजीरहिडुमारीचयोजिते । घृताक्ते जलसयुक्ते पीठस्योपरि वेष्टिते ॥ घृतेन वाथ तैलेन भजिता पूरिका मता" इति भोजनकौतूहले तल्लक्षणात् । विभाषाख्यान ॥ स्त्रियामित्येय । पूर्वं परिप्रश्न पश्चादुक्तकथनमाख्यानम् । अल्पात्तरत्वादाख्यानशब्दस्य पूर्वनिपातः । तदाह । परिप्रश्न इति ॥ वाऽसंरूपविधिना सिद्धे विभाषाग्रहणं व्यर्थमित्यत आह । विभाषोक्तेरिति ॥ स्त्रिया वाऽसंरूपविधेरप्रवृत्त्या विभाषाग्रहणाभावे इञ्ण्वुलवेव स्याताम् । न तु प्रत्ययान्तरमित्यर्थः । परिप्रश्ने उदाहरति ।

मन्येऽपि, कां त्वं कारिं—कारिकां क्रियां—कृत्यां—कृतिं वा अकार्षीः । सर्वा कारिं—कारिकां—क्रियां—कृत्यां—कृतिं—वा अकार्षम् । एवं गणिं—गणिकां—गण-
नाम् । पाचिं—पाचिकां—पचां—पक्तिम् । इज्यां—इष्टिम् ।

३२८८ । पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच् । (३-३-१११)

पर्यायः परिपाटी क्रमः । अर्हणमर्हः योग्यता । पर्यायादिषु द्योत्येषु ण्वुज्वा स्यान् । भवत आसिका । शायिका । अग्रगामिका । भवानिक्षुभक्षि-
कामर्हति । ऋणे । इक्षुभक्षिकां मे धारयसि । उत्पत्तौ । इक्षुभक्षिका उदपादि ।

३२८९ । आक्रोशे नञ्यनिः । (३-३-११२)

विभाषेति निवृत्तम् । नञ्युपपदेऽनिः स्यादाक्रोशे । अजीवनिस्ते शठ
भूयान् । अप्रयाणिः । ‘कृत्यल्युटो बहुलम्’ (सू २८४१) । भावेऽकर्तरि च

कान्तवमिति ॥ कान्तवङ्कारिमकार्षीरित्यन्वयः । इञि रूपम् । एव कारिकामित्यादावपि
कान्तवमित्यस्य कार्षीरित्यस्य चान्वयो बोध्यः । कारिकामिति ॥ ण्वुलि रूपम् । क्रिया-
मित्यत्र ‘कृञश्च च’ इति श । कृत्यामित्यत्र ‘कृञश्च च’ इति चकारात् क्यपि तुक् ।
कृतिमित्यत्र क्तिन् ‘कृञश्च च’ इति चकारादित्युक्तम् । आख्याने उदाहरति । सर्वा
कारिमित्यादि ॥ अत्रापि सर्वा कारिमित्यादिपञ्चसु सर्वामित्यस्य अकार्षमित्यस्य चान्वयः ।
एवङ्गणमिति ॥ अत्रापि कामकार्षी । सर्वांमकार्षमिति प्रश्नप्रतिवचनानि योज्यानि ।
गणधातोरदन्तात् चुरादिणिजन्तादिचादि । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । गणनामिति ॥
‘ण्यासश्चन्थ’ इति युच् । अत्र क्तिन् तु न, युच्चा बाधात् । पचामित्यत्र ‘षिद्धिदादिभ्यः’
इति षित्त्वाद् इ । इज्यामित्यत्र ‘व्रजयजोर्भावे’ इति क्यप् । ‘वचिस्वपि’ इति सम्प्रसारणम् ।
इष्टिरित्यत्र यजे क्तिन् व्रथेति ष । पर्यायार्हः ॥ पर्यायशब्दस्य विवरणम् । परिपाटीति ॥
तस्यापि विवरणम् । क्रम इति ॥ परिपूर्वात्पटे कमार्थादिणजादिभ्य इति स्त्रिया भावे इण् ।
‘कृदिकारादक्तिन्’ इति ङीष् । अर्हणमर्ह इति ॥ भावे घञिति भावः । द्योत्येष्विति ॥
भाव एवार्थे प्रत्यय इति भावः । क्रमे उदाहरति । भवत आसिकेति ॥ आदौ आसनं
ततश्शयनं ततोऽप्रगमनमित्यर्थः । अर्हं उदाहरति । भवानिति ॥ ‘ऋणे’ इत्युदाहरणसूचनम् ।
इक्षुभक्षणमृणत्वेन धारयसीत्यर्थः । ‘उत्पत्तौ’ इत्युदाहरणसूचनम् । उदपादीति ॥ उत्पन्ने-
त्यर्थः । उत्पूर्वात्पदेः कर्तरि छुडि ‘चिण् ते पदः’ इति चिण् । आक्रोशे नञ्यनिः ॥
निवृत्तमिति ॥ व्याख्यानादिति भावः । अजीवनिरिति ॥ अजीवनमित्यर्थः ।
अप्रयाणिरिति ॥ अप्रयाणमित्यर्थः । क्तिन् तु न भवति । अनिना बाधात् । स्त्रिया
वाऽसरूपविधेरभावात् । विभाषानुवृत्तौ क्वचित्क्तिन् स्यादिति भावः । इति स्यधिकारः ॥
कृत्यल्युटो बहुलम् ॥ कृत्यमङ्गकाः प्रत्ययाः ‘तयोरेव कृत्यक्त्वलर्थाः’ इति भावे कर्मणि
च विहिताः । करणे अधिकरणे भावे च ल्युटिहितः । ततोऽन्यत्रापि कृत्यल्युटः स्युरित्यर्थः ।

कारके संज्ञायामिति च निवृत्तम् । राज्ञा भुज्यन्ते राजभोजनाः शालयः ।
'नपुंसके भावे क्तः' (सू ३०९०) ।

३२९० । ल्युट् च । (३-३-११५)

हसितम् । हसनम् । योगविभाग उत्तरार्थः ।

३२९१ । कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम् । (३-३-११६)

येन कर्मणा स्पृश्यमानस्य कर्तुः शरीरस्य सुखमुत्पद्यते तस्मिन्कर्मण्युप-
पदे ल्युट् स्यात् । पूर्वेण सिद्धे नित्यसमासार्थं वचनम् । पयःपानं सुखम् ।
ओदनभोजनं सुखम् । अत्र पानादेव सुखम् । चन्दनानुलेपनं सुखमिति वत् ।
सत्यम् । यत्र संस्पर्शं विना सुखाभावस्तदर्थकः । यत्र साक्षात्परंपरया वा
सुखं तत्रेति यावत् । कर्तुरिति किम् । गुरोः स्नापनं सुखम् । नेह गुरुः
कर्ता, किंतु कर्म । कर्मणीति किम् । तूलिकाया उत्थानं सुखम् । अग्नि-
कुण्डस्य सेवनं सुखम् । प्रत्युदाहरणेष्वसमासः ।

स्नानीय चूर्णम् । करणे अनीयर् इति सिद्धवत्कृत्य ल्युटि उदाहरति । राज्ञेति ॥
कर्मणि ल्युडिति भावः । नपुंसके भावे क्तः ॥ इदं सूत्रं 'निष्ठा' इति सूत्रप्रस्तावे प्रागेव
प्रसङ्गाद्वाख्यात मूले । इह तु क्रमप्राप्तत्वात् पुनरुपन्यस्तम् । ल्युट् च ॥ चात् क्तः ।
नपुंसके भावे इत्येव । ननु 'नपुंसके भावे क्तल्युटौ' इत्येव सिद्धे योगविभागो व्यर्थ इत्यत
आह । योगेति ॥ कर्मणि च येनेत्युत्तरसूत्रे ल्युट् एवानुवृत्त्यर्थ इत्यर्थः । कर्मणि च येन ॥
संस्पर्शशब्दः कृदन्तः । कृद्योगे कर्तुरिति कर्मणि षष्ठी । येनेति कर्तरि तृतीया । 'उभयप्राप्तौ
कर्मणि' इति नियमात् । येन कर्मणेति ॥ कर्तुः शरीरस्येति ॥ शरीरावच्छिन्नस्वेत्यर्थः ।
अर्धर्चादित्वाच्छरीरशब्द पुल्लिङ्गोऽपि । तेन कर्तुं इत्येव भाव्यमिति निरस्तम् । ल्युट्
स्यादिति ॥ भावे नपुंसके इति शेषः । पूर्व्वेणेति ॥ 'ल्युट् च' इति पूर्व्वसूत्रेणेत्यर्थः ।
नित्येति ॥ उपपदसमासार्थमित्यर्थः । तस्य नित्यत्वात् । पयःपानं सुखमिति । पयसा
स्पृश्यमानशरीरावच्छिन्नस्य सुखजनकमित्यर्थः । उदाहरणान्तरमाह । ओदनभोजनं सुख-
मिति ॥ शङ्कते । अत्र पानादिति ॥ पानादेव सुखम्, न तु संस्पर्शनेनेत्यर्थः । भोजना-
दित्यपि द्रष्टव्यम् । तत्र दृष्टान्तमाह । चन्दनानुलेपनं सुखमिति वदिति ॥ तथा च
पयसा ओदनेन च स्वरूपतस्तावदेव दत्तसुखाभावात् कथमिदं उदाहरणमिति भावः । समा-
धत्ते । सत्यमिति ॥ यत्र संस्पर्शमिति ॥ यत्र विषये संस्पर्शं विना स्वरूपसत्तैव
सुखं नोत्पद्यते तादृशविषयोपलक्षणं संस्पर्शग्रहणमित्यर्थः । फलितमाह । यत्रेति ॥ स्पर्शनेन
यत्र सुखं यथा चन्दनानुलेपनं सुखमिति, यत्र संस्पर्शपूर्व्वकपानादेर्वा सुखम् । यथा पयःपान
सुखमित्यादौ, तत्र सर्वत्रास्य प्रवृत्तिरित्यर्थः । तूलिकाया उत्थानं सुखमिति ॥ अत्र

३२९२ । वा यौ । (२-४-५७)

अजेर्वी वा स्याद्यौ । प्रवयणम् । प्राजनम् ।

३२९३ । करणाधिकरणयोश्च (३-३-११७)

ल्युट् स्यात् । इध्मप्रव्रश्चनः कुठारः । गोदोहनी स्थाली । खलः प्राक्करणाधिकरणयोरित्यधिकारः ।

३२९४ । अन्तरदेशे । (८-४-२४)

अन्तःशब्दाद्धन्तेर्नस्य णः स्यात् । अन्तर्हणनम् । देशे तु अन्तर्हणनो देशः । अत्पूर्वस्येवेव । अन्तर्गन्ति । 'तपरः' किम् । अन्तरधानि ।

३२९५ । अयनं च । (८-४-२५)

अयनख्य णोऽन्तःशब्दात्परस्य । अन्तरयणम् । अदेश इत्येव । अन्तरयनो देशः ।

३२९६ । पुंसि संज्ञायां घ प्रायेण । (३-३-११८)

३२९७ । छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य । (६-४-९६)

द्विप्रभृत्युपसर्गहीनस्य छादेर्ह्रस्वः स्याद्धे परे । दन्ताश्छाद्यन्तेऽनेन दन्तच्छदः । प्रच्छदः । अद्वीति किम् ससुपच्छादः । आकुर्वन्त्यस्मिन्नाकरः ।

३२९८ । गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च । (३-३-११९)

न कर्मोपपदमिति भावः । अग्निकुण्डस्येति ॥ शीतकाल इति शेषः । अत्राग्निकुण्डेन संस्पर्शो नास्ति, दाहप्रसङ्गादिति भावः । ननु तूलिकाया उत्थानम् इत्यादि-प्रत्युदाहरणेषु पूर्वसूत्रेण ल्युट् स्यादेवेति कर्मणीत्यादि व्यर्थमित्यत आह । प्रत्युदाहरणेष्विति ॥ असमास इति ॥ नित्यस्योपपदसमासस्वाभाव इत्यर्थः । करणाधिकरणयोश्च ॥ अर्थनिर्देशोऽयं न तूपपद व्याख्यानात् । अजपौ परत्वादय बाधते । तदुक्तं "अजग्भ्या स्त्रीखलना स्त्रिया खलनौ विप्रतिषेधेन" इति । इध्मप्रव्रश्चन इति ॥ प्रव्रश्च्यते ऽनेनेत्यर्थे ल्युट् । इध्मस्य प्रव्रश्चन इति विग्रहः । गोदोहनीति ॥ दुह्यतेऽस्यामित्यर्थे ल्युट् । गोदोहनीति विग्रहः । खलः प्रागिति ॥ व्याख्यानादिति भावः । पुंसि ॥ करणाधिकरणयोरित्येव । पूर्वसूत्रापवादः । छादेर्घे ॥ 'अद्व्युपसर्गस्य' इति छेदः । ह्रस्वः स्यादिति ॥ 'खचि ह्रस्वः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । णिच्प्रकृतिभूतस्य छाद उपधाया इति शेषः । 'ऊदुपधायाः' इत्यतस्तदनुवृत्तेः । एतेन णेरेव ह्रस्वः । तत्सामर्थ्यात्तस्य लोपो नेति परास्तम् । गोचर ॥ ननु 'पुंसि संज्ञाया घ' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह ।

घान्ता निपात्यन्ते । ‘हलश्च’ (सू ३३००) इति वक्ष्यमाणस्य घञो-
ऽपवादः । गावश्चरन्त्यस्मिन्निति गोचरो देशः । संचरन्त्यनेन संचरो मार्गः ।
वहन्यनेन वहः स्कन्धः । व्रजः, व्यजस्तालवृन्तम् । निपातनाद्वीभावो न ।
आपणः पण्यस्थानम् । निगच्छन्त्यनेन निगमश्छन्दः । चात्कषः । निकषः ।

३२९९ । अवे तृस्त्रोर्घञ् । (३-३-१२०)

अवतारः कृपादेः । अवस्तारो जवनिका ।

३३०० । हलश्च । (३-३-१२१)

हलन्ताद्ब्रूयात् । घापवादः । (रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति रामः ।) अप-
मृज्यतेऽनेन व्याध्यादिरित्यपामार्गः । विमार्गः समूहनी ।

३३०१ । अध्यायन्यायोद्यावसंहाराश्च । (३-३-१२२)

अधीयतेऽस्मिन्नध्यायः । नियन्त्युद्युवन्ति संहरन्त्यनेनेति विग्रहः ।
‘अवहाराधारावायानामुपसंख्यानम्’ (वा २२३६) ।

३३०२ । उदङ्कोऽनुदके । (३-३-१२३)

उत्पूर्वादञ्चतेर्घञ्स्यात् न तूदके । घृतमुदच्यत उद्ग्रियतेऽस्मिन्निति
घृतोदङ्कश्चर्ममयं भाण्डम् । ‘अनुदके’ किम् । उदकोदञ्चनः ।

३३०३ । जालमानायः । (३-३-१२४)

आनीयन्ते मत्स्यादयोऽनेनेत्यानायः । ‘जालम्’ इति किम् । आनयः ।

३३०४ । खनो घ च । (३-३-१२५)

चाद्वञ् । आखनः—आखानः । धित्करणमन्यतोऽप्ययमिति ज्ञापनार्थम् ।

हलश्चेति वक्ष्यमाणस्येति ॥ चात्कष इति ॥ व्याख्यानादिति भावः । अवे
तृस्त्रोर्घञ् ॥ अवेत्युपसर्गे उपपदे तृ स्तृ आभ्या घञ् स्यात् पुंसि सज्ञायाम् प्रायेणेत्यर्थः ।
घापवाद इति ॥ ‘पुंसि सज्ञायाम्’ इति विहितस्य घस्यापवाद इत्यर्थः । हलश्च ॥
स्पष्टम् । अध्याय ॥ अधिपूर्वक इड् निपूर्वक इण् उत्पूर्वक. युधातु. सपूर्वको हञ् एते
घञन्ता निपात्यन्ते । ‘पुंसि सज्ञायाम्’ इति घापवादः । अवहारेति ॥ अवहारः, आधारः,
आवायः, एषा घञन्ताना निपातनस्योपसङ्ख्यानमित्यर्थः । उदङ्कोऽनुदके ॥ घस्यापवादः ।
घृतोदकमिति ॥ ‘चजोः कु घिण्यतोः’ इति कुत्वम् । जालमानायः ॥ जालं वाच्यश्चेत्
आनाय इति घञन्तमित्यर्थः । खनो घ च ॥ घ इति छत्तप्रथमाकम् । खनो घञ् स्यात्

तेन भजेः भगः पदम् । करणे घः । खल सञ्चये । अधिकरणे घः । खल इत्यादि । । ‘खनेर्डडरेकेकवका वाच्याः’ (वा २२३८) आखः—आखरः—आखनिकः—आखनिकवकः । एते खनित्रवचनाः ।

३३०५ । ईषदुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् । (३-३-१२६)

करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम् । एषु दुःखसुखार्थेषूपपदेषु खल्स्यात् । तयोरेव—’ (सू २८३३) इति भावे कर्मणि च । कृच्छ्रे, दुष्करः कटो भवता । अकृच्छ्रे । भवता ईषत्करः । सुकरः । ‘निमिमीलियां खलचोरात्त्वं नेति वाच्यम्’ (वा ३४८७) । ईषन्निमयः । दुष्प्रमयः । सुविलयः । निमयः । मयः । लयः ।

३३०६ । उपसर्गात्खल्वजोः । (७-१-६७)

उपसर्गादेव लभेर्नुम् स्यात् । ईषत्प्रलम्भः । दुष्प्रलम्भः । सुप्रलम्भः । उपालम्भः । ‘उपसर्गात्’ किम् । ईषलभः । लाभः ।

३३०७ । न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् । । (७-१-६८)

उपसर्गान्तररहिताभ्यां सुदुर्भ्यां लभेर्नुम् स्यात्खल्वजोः । सुलभम् ।

घश्चेत्यर्थः । नन्वत्र धित्करणं व्यर्थम्, चजोरभावेन कुत्वस्याप्रसक्तेरित्याशङ्क्य आह । धित्करणमिति ॥ भजेर्भग इति ॥ भज्यते इति कर्मणि घः । पदमिति ॥ पद्यते गम्यतेऽनेनेति विप्रहः । खनेरिति ॥ ड, डर, इक, इकवक, एषा चतुर्णां द्वन्द्वः । आख इति ॥ डे रूपम् । आखर इति ॥ डरे रूपम् । उभयत्रापि द्वित्वसामर्थ्याद्विलोपः । इके उदाहरति । आखनिक इति ॥ इकवके उदाहरति । आखनिकवक इति ॥ ईषदुःसुषु ॥ निवृत्तमिति ॥ व्याख्यानादिति भावः । तर्हि ‘कर्तरि कृत्’ इति कर्तरि स्यादित्यत आह । तयोरेवेति ॥ इह दुरिति कृच्छ्रार्थ एवान्वेति अकृच्छ्रार्थे तु ईषदिति सु इति चान्वेति । योग्यताबलात् । तदेतदाह । कृच्छ्रे, दुष्कर इत्यादिना ॥ भवतेति ॥ ‘न लोक’ इति षष्ठीनिषेधात् कर्तरि तृतीया । कृच्छ्रेत्यादि किम् । ईषत्कार्यम् । अल्पमित्यर्थः । निमीति ॥ निपूर्वो मिच् मीनातिः लीड् एषामित्यर्थः । ‘मीनातिमिनोतिदीडा ल्यपि च’ ‘विभाषा लीयते’ इति प्राप्तमात्वं खलचोर्निषिध्यते । खलि उदाहरति । ईषन्निमय इत्यादि ॥ ‘एरच्’ इत्यचि उदाहरति । निमय इत्यादि ॥ उपसर्गात्खल्वजोः ॥ लभेर्नुमिति ॥ ‘लभेश्च’ इत्यतः ‘इदितो नुम्’ इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । न सुदुर्भ्याम् ॥ केवलाभ्यामित्येतद्व्याचष्टे । उपसर्गान्तरेति ॥ सुप्रलम्भः । अतिदुर्लम्भ इति ॥ अत्र सुदुरो-रुपसर्गान्तरसहितत्वात् पूर्वसूत्रप्राप्तस्य निषेधः । कथं तर्हीति ॥ सुदुरोरुपसर्गान्तरसहितत्वेन

दुर्लभम् । ‘केवलाभ्याम्’ किम् । सुप्रलभम् । अतिदुर्लभम् । कथं तर्हि अति-
सुलभमिति दुर्लभमिति । यदा स्वती कर्मप्रवचनीयौ तदा भविष्यति ।

३३०८ । कर्तृकर्मणोश्च भूकृजोः । (३-३-१२७)

कर्तृकर्मणोरीषदादिषु चोपपदेषु भूकृजोः खल्स्यात् । ‘यथासंख्यं
नेष्यते’ । कर्तृकर्मणी च धातोरव्यवधानेन प्रयोज्ये । ईषदादयस्तु ततः प्राक् ।
‘कर्तृकर्मणोश्चव्यर्थयोरिति वाच्यम्’ (वा २२४१) । खित्त्वान्मुम् । अनाढ्येन
दुःखेन भूयते दुराढ्यंभवम् । ईषदाढ्यंभवम् । स्वाढ्यंभवम् । ईषदाढ्यंकरः ।
दुराढ्यंकरः । स्वाढ्यंकरः । ‘चव्यर्थयोः’ किम् । आढ्येन सुभूयते ।

३३०९ । आतो युच् । (३-३-१२८)

खलोऽपवादः । ईषत्पानः सोमो भवता । दुष्पानः । ‘भाषायां शासि-
युधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युज्वाच्यः’ (वा २२४३) । दुःशासनः । दुर्योधन
इत्यादि ।

नुमो निषेधादिति भावः । समाधत्ते । यदेति ॥ ‘स्वती पूजायाम् ।’ यदा पूजार्थकाविमौ
कर्मप्रवचनीयौ तदा उपसर्गत्वाभावात् न सुदुरोरुपसर्गसहितत्वम् । अतो निषेधो भविष्यतीति
भावः । सोः पूजार्थतया उपसर्गत्वाभावात् पूर्वसूत्रान्न तत्र प्राप्तिरित्यपि बोध्यम् । कर्तृ-
कर्मणोश्च ॥ कर्तृकर्मणोरिति सप्तमी । उपपदयोरिति लभ्यते, व्याख्यानात् । चकारादीष-
दुस्सुष्विति समुचीयते । भूकृजोरिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तदाह । कर्तृकर्मणोरीषदादिषु
चोपपदेष्विति ॥ अत्र कर्तृकर्मणोरन्यतरस्मिन् ईषदुस्सूनामन्यतमे च इत्युभयस्मिन्
समुच्चिते उपपद इत्यर्थो विवक्षितः । न तु प्रत्येकमुपपदत्वम्, व्याख्यानात् । भाष्ये
तथैवोदाहरणाच्च । नेष्यत इति ॥ भूकृजोः कर्तृकर्मणोरित्यस्य च न यथासङ्ख्यमित्यर्थः ।
ननु कर्तृकर्मणोरन्यतरस्य ईषदादीनामन्यतमस्य च उपपदस्य प्रयोगसन्निपाते कथं पौर्वापर्य-
मित्यत आह । कर्तृकर्मणी चेत्यादि ॥ भाष्ये तथैवोदाहरणादिति भावः । चव्यर्थयो-
रिति ॥ अभूततद्भाव इत्यर्थः । भूयत इति ॥ भावे लट् । दुराढ्यंभवमिति ॥ भावे खल् ।
अत्र ङ्यस्य दुरुपपदस्य भूधातोः प्रागव्यवधानेन प्रयोगः । दुरस्तु ततः प्राक् । दुराढ्यंकर
इति ॥ अनाढ्यः आढ्यः दुःखेन क्रियते इत्यर्थः । अत्र आढ्यः कर्म उपपदम् । ईषदाढ्यभव-
मित्याद्यनुदाहार्यम् । अत्र ईषदुस्सूना व्यवहितत्वात् पूर्वसूत्रेणाप्राप्ताविदमारब्धमिति बोध्यम् ।
आतो युच् ॥ कर्तृकर्मणोरिति नानुवर्तते, अस्वरितत्वात् । ईषदादिषु कृच्छ्रकृच्छ्राथेषूपप-
देषु आदन्ताद्धातोर्युच् स्यादित्यर्थः । तयोरेवेति भावे कर्मणि च । खलोऽपवाद इति ॥
वाऽसरूपविधिक्षु न भवति, ‘क्ल्युट्त्तुमुन्खलर्थेषु वाऽसरूपविधिर्न’ इत्युक्तेः । दुष्पान इति ॥
‘इदुपध’ इति षः । भाषायामिति ॥ ‘छन्दसि गत्यर्थेभ्यः’ ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते

३३१० । षात्पदान्तात् । (८-४-३५)

नख्य णो न । निष्पानम् । सर्पिष्पानम् । 'षात्' किम् । निर्णयः ।
'पदान्तात्' किम् । पुष्णाति । पदे अन्तः पदान्तः इति सप्तमीसमासोऽयम् ।
तेनेह न । सुसर्पिष्केण ।

३३११ । आवश्यकधमर्ण्ययोर्णिनिः । (३-३-१७०)

अवश्यंकारी । शतं दायी ।

३३१२ । कृत्याश्च । (३-३-१७१)

आवश्यकधमर्ण्ययोरित्येव । अवश्यं हरिः सेव्यः । शतं देयम् ।

३३१३ । क्तिक्तौ च संज्ञायाम् । (३-३-१७४)

धातोः क्तिक्तश्च स्यादाशिषि संज्ञायाम् । 'तितुत्र-' (सू ३१६३)
इति नेट् । भवताद्वृत्तिः ।

३३१४ । न क्तिचि दीर्घश्च । (६-४-३९)

अनिटां वनतितनोत्यादीनां च दीर्घानुनासिकलोपौ न स्तः क्तिचि परे ।
यन्तिः । रन्तिः । वन्तिः । तन्तिः ।

३३१५ । सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् । (६-४-४५)

सनोतेः क्तिच्यात्वं वा खाल्लोपश्च वा । सनुतात् । सातिः । सतिः ।
सन्तिः । देवा एनं देयासुः देवदत्तः ।

इत्युत्तरमिदं वार्तिकम् । ईषट्सुष्वित्येव । खलोऽपवादः । इति खलार्थाः प्रत्ययाः । आवश्यक-
धमर्ण्ययोर्णिनिः ॥ कर्तरि कृदित्येव । अवश्यङ्कारीति ॥ अवश्यमित्यव्ययम् । शतं
दायीति ॥ 'अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः' इति षष्ठी न । कृत्याश्चेत्यादि ॥ स्पष्टम् ।
क्तिक्तौ च ॥ आशिषीति ॥ 'आशिषि लिङ्लोटौ' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः ।
भवतादिति ॥ आशिषि लोट् । भूतिरित्यस्य विवरणमिदम् । कर्तरि क्तिच् । न क्तिचि
दीर्घश्च ॥ अनिटामिति ॥ 'अनुदात्तोपदेश' इति सूत्रमिहानुवर्तते इति भावः । रन्ति-
रिति ॥ अत्र 'श्रयुक' किति' इत्यस्याप्रवृत्ते 'तितुत्र' इत्येव नेट् । भूतिरित्यत्र तु परत्वात्
'श्रयुकः किति' इत्येवोचितम् । सनः ॥ आरत्वमिति ॥ 'विङ्नोर्ननुनासिकस्यात्' इत्यत-
स्तदनुवृत्तेरिति भावः । लोपश्चेति ॥ अन्यस्य नकारस्येति शेषः । क्ते उदाहरिष्यन्नाह ।
देवा एनं देयासुरिति ॥ आशीर्लिङ् । देवदत्त इति ॥ तयोरेवेति कर्मणि क्तः ।
क्तिचा बाधा मा भूदिति क्तविधिः । अन्यथा अपवादेन क्तिचा क्तो बाध्येत । वाऽसरूप-

३३१६ । अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा । (३-४-१८)

प्रतिषेधार्थयोरलंखल्वोरुपपदयोः क्त्वा स्यात् । प्राचांप्रहणं पूजार्थम् । 'अमैवाव्ययेन' (सू ७८३) इति नियमान्नोपपदसमासः । 'दो दद्वोः' (सू ३०७७) अलं दत्त्वा । 'धुमास्था—' (सू २४६२) । पीत्वा खलु । 'अलं-खल्वोः' किम् । मा कार्षीत् । 'प्रतिषेधयोः' किम् । अलंकारः ।

३३१७ । उदीचां माडो व्यतीहारे । (३-४-१९)

व्यतीहारेऽर्थे माडः क्त्वा स्यात् । अपूर्वकालार्थमिदम् ।

३३१८ । मयतेरिदन्यतरस्याम् । (६-४-७०)

मेड इकारोऽन्तादेशः स्याद्वा ल्यपि । अपमित्य याचते । अपमाय । उदीचांप्रहणाद्यथाप्राप्तमपि । याचित्वा अपमयते ।

३३१९ । परावरयोगे च । (३-४-२०)

विधित्तु 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यतः प्रागेवेति 'प्रैषातिसर्ग' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अलं खल्वोः ॥ क्त्वा स्यादिति ॥ भावार्थकोऽयम् । 'अव्ययकृतो भावे' इति वचनात् । एतच्च 'तुमर्थे सेसेन' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । ननु 'उदीचां माडो व्यतीहारे' इत्युत्तरसूत्रे उदीचाङ्ग्रहणादस्य नित्यत्वावश्यकत्वात् प्राचाङ्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह । प्राचांप्रहणं पूजार्थमिति ॥ न च वाऽसरूपविधिराशङ्क्यः । तस्य 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यतः प्रागेव प्रवृत्तेरुक्तत्वात् । अलं रोदनेनेत्यादि तु बहुलप्रहणात्समाधेयमित्यलम् । उपपदसमासे ल्यपमाशङ्क्य आह । अमैवाव्ययेनेति ॥ अलन्दत्वेति ॥ दानेन किञ्चिदपि साध्यन्नास्तीत्यर्थः । ईत्वं स्मारयति धुमास्थेति ॥ पीत्वा खल्विति ॥ पानेन साध्यन्नास्तीत्यर्थः । उदीचां माडो ॥ व्यतीहारो विनिमयः 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इत्यनेन सिद्धिमाशङ्क्य आह । अपूर्वकालार्थमिति ॥ मयतेरिदन्यतरस्याम् ॥ 'वाऽन्यस्य सयोगादेः' इत्यतो वेति 'न ल्यपि' इत्यतो ल्यपीति चानुवर्तते इति भावः । अपमित्य याचत इति ॥ त्वया गौर्दत्ता चेत् मया महिषी दीयते इत्येवं विनिमयं कर्तुं गां याचते इत्यर्थः । इह विनिमयस्य पूर्वकालिकत्वाभावात् समानकर्तृकयोः रिख्यस्य न प्राप्तिः । प्रत्युत याचनाया एव पूर्वकालिकत्वात् याचे क्त्वा प्राप्तिः । गतिसमासे क्लो ल्यप् इत्वन्तुक् । अपमायेति ॥ इत्वाभावे रूपम् । 'ईयाति' इति ईत्वन्तु न, 'न ल्यपि' इति निषेधात् । उदीचाङ्ग्रहणादिति ॥ तेन मेडो क्त्वाप्रत्ययस्य विकल्पलभात् तदभावे याचेः पूर्वकालक्रियावृत्तित्वात् समानकर्तृकयोरिति क्लेति भावः । परावरयोगे च ॥ परावरयोर्योगे इति विग्रहः । योगशब्दस्य प्रत्येकमन्वयः । परयोगे अवरयोगे च क्लेति लभ्यते । परेण कस्य योग इत्याकांक्षायां अवरस्येति लभ्यते । अवरणे कस्य योग इत्याकांक्षायाम्परस्येति लभ्यते । तदाह ।

परेण पूर्वस्यावरेण परस्य योगे गम्ये धातोः क्त्वा स्यात् । अप्राप्य नदीं पर्वतः । परनदीयोगोऽत्र पर्वतस्य । अतिक्रम्य पर्वतं स्थिता नदी । अवरपर्वत-योगोऽत्र नद्याः ।

३३२० । समानकर्तृकयोः पूर्वकाले । (३-४-२१)

समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्धातोः क्त्वा स्यात् । भुक्त्वा व्रजति । द्वित्वमतन्त्रम् । स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति । ‘अनुदात्त-’ (सू २४२८) इत्यनुनासिकलोपः । विष्णुं नत्वा स्तौति । स्वरत्यादेः ‘श्रयुकः

परेण पूर्वस्येति ॥ अवरस्येत्यर्थः । परावरशब्दौ हि क्रमात् व्यवहिताव्यवहितदेशवृत्तवा-
चिनौ । क्त्वा स्यादिति ॥ ‘अव्ययकृतो भावः’ इति वचनादयमपि भावार्थक एव । अवरस्य
परयोगे उदाहरति । अप्राप्य नदीम्पर्वत इति ॥ विन्ध्यपर्वतादक्षिणदेशे निवसतः विन्ध्यं
गङ्गाञ्च नदीमधिक्षु प्रवृत्तमिदं वाक्यम् । विन्ध्यस्योत्तरत एव हि गङ्गा । तथा च दक्षिणदेशस्थाना
गङ्गोत्तरणेन विना विन्ध्यपर्वतः प्राप्यत्वेन स्थित इत्यर्थः, विन्ध्यस्य दक्षिणतो गङ्गाया अभावा-
दिति भावः । तथा च दक्षिणदेशस्थाना विन्ध्यव्यवहिता गङ्गा । दक्षिणदेशीयापेक्षया अव्यवहि-
तस्य विन्ध्यस्य दक्षिणात्यापेक्षया व्यवहितया गङ्गाया योगो गम्यते । तदाह । परनदीयोगो-
ऽत्र पर्वतस्येति ॥ अथापरेण परस्य योगे उदाहरति । अतिक्रम्य पर्वतं स्थिता
नदीति ॥ दक्षिणात्यानाम् अव्यवहितविन्ध्यपर्वतातिक्रमेणैव व्यवहिता गङ्गा प्राप्यत्वेन स्थिते-
त्यर्थः । अत्र अव्यवहितेन विन्ध्येन दक्षिणात्यापेक्षया व्यवहितायाः गङ्गायाः योगो गम्यते ।
तदाह । अवरपर्वतयोगोऽत्र नद्या इति ॥ इह अप्राप्तेरतिक्रमण्य च विन्ध्यस्थितिपूर्व-
कालकत्वाभावात् ‘समानकर्तृकयोः पूर्व’ इत्यस्य न प्राप्तिः । समानकर्तृकयोः ॥ समानकर्तृक-
योरिति निर्धारणे षष्ठी । पूर्वकाल इत्यस्य पूर्वकालके धात्वर्थे इत्यर्थः । विद्यमानादिति शेषः ।
क्त्वा स्यादिति ॥ अव्ययकृत्वाद्भावार्थकोऽयम् । भुक्त्वा व्रजतीति ॥ पूर्वकालिकाद्भो-
जनात् उत्तरकालिक व्रजनमित्यर्थः । द्वित्वमिति ॥ समानकर्तृकयोरिति द्वित्वमविवक्षितमिति
भावः । स्नात्वेति ॥ स्नानभोजनपानोत्तरकालिकं व्रजनमित्यर्थः । अत्र व्रजनापेक्षया
स्नानादीनाम्बहूनाम्पूर्वकालिकत्वेऽपि क्लेति भावः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । पूर्वम्भुङ्क्ते ततो व्रजती-
त्यत्र तु पूर्वशब्देनैव पूर्वत्वस्यावगमात् ‘उक्तार्थानामप्रयोगः’ इति न्यायात् न क्त्वा । पूर्वम्भुक्त्वा
ततो व्रजतीत्यत्र तु न क्रिययोः पौर्वापर्यं किन्तु कर्त्रोरिव । अन्येभ्यो भोक्तृभ्य पूर्वम्भुक्त्वा
पश्चाद्भुज्यन्तेभ्यो भोक्तृभ्यः इत्यर्थः । आख्यते भोक्तुमित्यत्र तु वासरूपविधिना लट् इति
भाष्यादौ विस्तरः । नमधातोः क्त्वाप्रत्यये आह । अनुदात्तेतीति ॥ स्वरति सूति सूयति-
धूञ्भ्यः क्त्वाप्रत्ययस्य ‘श्रयुकः किति’ इति निषेधम्बाधित्वा ‘स्वरतिसूतिसूयति’ इति इङ्गिकल्प-
माशङ्क्य आह । स्वरत्यादेरिति ॥ ‘आर्धधातुकस्येड्’ इत्यादेरिङ्गिधिकाण्डात् प्राक् ‘नेङ्गशि-
कृति’ इत्यादेरिङ्गिनिषेधकाण्डस्यारम्भसामर्थ्यात् इह पूर्वविप्रतिषेधमाश्रित्य ‘श्रयुकः किति’ इति

किति' (सू २३८१) इति नित्यमिडभावः पूर्वविप्रतिषेधेन । स्तृत्वा । सूत्वा । धृत्वा ।

३३२१ । कित्वा स्कन्दिस्त्यन्दोः । (६-४-३१)

एतयोर्नलोपो न ख्यात्कित्वा परे । स्कन्त्वा । ऊदित्वादिङ् । स्यन्त्वा—
स्यन्दित्वा ।

३३२२ । न क्त्वा सेट् । (१-२-१८)

सेट् क्त्वा किन्न स्यात् । शयित्वा । 'सेट् किम् । कृत्वा ।

३३२३ । मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा । (१-२-७)

एभ्यः सेट् क्त्वा कित् । मृडित्वा । 'क्लिशः क्त्वा—' (सू ३०४९)
इति वेट् । क्लिशित्वा—क्लिष्ठा । उदित्वा । उषित्वा । रुदविद—' (सू २६०९)
इति कित्त्वम् । रुदित्वा । विदित्वा । मुषित्वा । गृहीत्वा ।

३३२४ । नोपधात्थफान्ताद्वा । (१-२-२३)

सेट् क्त्वा कित्स्याद्वा । श्रथित्वा—श्रन्थित्वा । गुफित्वा—गुम्फित्वा ।
'नोपधात्' किम् । । कोथित्वा । रेफित्वा ।

इष्निषेध एव प्रवर्तते इति भावः । कित्वा स्कन्दिस्त्यन्दोः ॥ नलोपो नेति ॥ 'श्रात्र-
लोप' इत्यतो नलोप इति 'नाश्चेः पूजायाम्' इत्यतो नेति चानुवर्तते इति भावः । क्त्वीति ॥
क्लाशब्दस्य सप्तम्येकवचनम् । आत इति योगविभागादाल्लोपः । स्कन्त्वेति ॥ स्कन्दिर्-
धातो रूपम् । अनुदातोपदेशत्वान्नेट् । स्यन्दू धातो क्त्वाप्रत्यये आह । ऊदित्वादिङ् ।
न क्त्वा सेट् ॥ किन्नेति ॥ 'असयोगाङ्गित्' इत्यतः किदित्यनुवृत्तेरिति भावः ।
शयित्वा इति ॥ कित्त्वाभावात् न गुणनिषेधः । मृडमृद ॥ 'न क्त्वा सेट्' इति निषेधस्या-
पवादः । मृडित्वेति ॥ कित्त्वान्न लघूपधगुणः । मृदित्वेत्याद्यप्युदाहार्यम् । क्लिश इति ॥
'क्लिश हिंसायाम्' दिवादौ । ततः क्त्वाप्रत्ययस्य 'क्लिशः क्त्वा निष्ठयोः' इति वेदित्यर्थः । 'क्लिश
विबाधने इत्यस्य तु ऊदित्वाद्देट् । उदित्वेति ॥ वदधातोः क्त्वाप्रत्ययः । 'वचिस्वपि' इति सम्प्र-
सारणम् । उषित्वेति ॥ वसधातोः क्त्वा 'वसतिक्षुधोः' इति इट् सम्प्रसारणम् । 'शासिस्वपि'
इति ष । रुदविद इति कित्त्वमिति ॥ 'न क्त्वा सेट्' इति निषेधस्यापवाद इति भावः ।
नोपधात्थफान्ताद्वा ॥ थफौ अन्तौ यस्येति विप्रहः । 'न क्त्वा सेट्' इति नित्यनिषेधे
प्राप्ते विकल्पोऽयम् । कित्त्वे सति नलोपः । तदभावे तु नेति मत्वा आह । श्रथित्वेत्यादि ॥
कोथित्वा । रेफित्वेति ॥ कुथ पूर्तीभावे, रिफ कथनयुद्धहिंसादानेषु । इह 'रलो व्युपधात्'

३३२५ । वञ्चिलुञ्च्युतश्च । (१-२-२४)

सेट् क्त्वा किट्वा । वचित्वा-वञ्चित्वा । लुचित्वा-लुञ्चित्वा । ऋतित्वा-अर्तित्वा ।

३३२६ । तृषिमृषिकृषेः काश्यपस्य । (१-२-२५)

एभ्यः सेट् क्त्वा किट्वा । तृषित्वा-तर्षित्वा । मृषित्वा मर्षित्वा । कृषित्वा-कर्षित्वा । 'रलो व्युपधात्-' (सू २६१७) इति वा कित्त्वम् । द्युतित्वा-द्योतित्वा । लिखित्वा-लेखित्वा । 'रलः' किम् । सेवित्वा । 'व्युपधात्' किम् । वर्तित्वा । 'हलादेः' किम् । एषित्वा । 'सेट्' किम् । भुक्त्वा । 'वसतिक्षुधोरिट्' (सू ३०४६) उषित्वा । क्षुधित्वा-क्षोषित्वा । 'अञ्चैः पूजायाम्' (सू ३०४७) इति नित्यमिट् । अञ्चित्वा । गतौ तु । अक्त्वेत्यपि । लुभित्वा-लोभित्वा । 'लुभो विमोहने' (सू ३०४८) इतीट् । अविमोहने तु लुब्ध्वा ।

३३२७ । जृव्रश्च्योः क्त्व । (७-२-५५)

इति विकल्पोऽपि न भवति नोपधग्रहणसामर्थ्यात् । वञ्चिलुञ्च्युतश्च ॥ 'न क्त्वा सेट्' इत्यस्यापवादः । कित्त्वविकल्पान्नलोपविकल्पः । ऋतेरुदाहरति । ऋतित्वा-अर्तित्वेति ॥ कित्त्वविकल्पाद्भूषधगुणनिषेधविकल्पः । ऋतिस्सौत्रो धातुः घृणायाम् । तस्यार्धधातुकविषये 'ऋतेरीयङ्' इत्यस्य विकल्पनात् तदभावे कित्त्वमिह विकल्प्यते । तृषिमृषि ॥ 'न क्त्वा सेट्' इत्यस्यापवादः । रल इति ॥ उकारोपधात् इकारोपधाच्च रलन्तात् हलादेः परः सन् क्त्वा च सेटौ वा क्त्वाविति व्याख्यात प्राक् । रल् प्रत्याहार । वर्तित्वेति ॥ 'वृत्तु वर्तने' इत्यस्य रूपम् । एषित्वेति ॥ इषधातोः रूपम् । इह हलादित्वाभावान्न कित्त्वविकल्पः । किन्तु 'न क्त्वा सेट्' इति नित्यमेव कित्त्वाभावान्न गुणनिषेधः । वसधातोः क्षुधधातोश्च अनुदात्तोपदेशत्वात् इग्निषेधे प्राप्ते तदपवादं स्मारयति । वसतिक्षुधोरिडिति ॥ उषित्वेति ॥ 'मृडमृद' इति कित्त्वात् 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणम् । 'शासिवसि' इति षः । अञ्चुधातोः क्त्वाप्रत्ययस्य 'उदितो वा' इति इङ्गिकल्पे प्राप्ते आह । अञ्चैः पूजायामिति ॥ गतौ त्विति ॥ तत्र 'उदितो वा' इति वेदकत्वात् । लुभित्वा-लोभित्वेति ॥ व्याकुलीकृत्येत्यर्थः । 'लुभ विमोहने' । तुदादिः । विमोहन व्याकुलीकरणमिति वृत्तिः । 'रलो व्युपधात्' इति कित्त्वविकल्पः । तत्र 'तीषसह' इति इङ्गिकल्पे आह । लुभो विमोहने इतीडिति ॥ नित्यमिति शेषः । विमोहनार्थाल्लुभः क्त्वानिष्ठयोरिट् स्यात् न तु गार्ध्य इति व्याख्यात प्राक् । अविमोहने त्विति ॥ गार्ध्ये तु 'तीषसह' इति इङ्गिकल्पे लुभित्वेत्यपि भवति । अभिकाङ्क्षेत्यर्थः । विमोहने तु लुब्ध्वेत्यपपाठः । जृव्रश्च्योः

आभ्यां परस्य क्त्व इट् स्यात् जरीत्वा—जरित्वा । ब्रश्चित्वा ।

३३२८ । उदितो वा । (७-२-५६)

उदितः परस्य क्त्व इड्वा । शमित्वा । ‘अनुनासिकस्य कि—’ (सू २६६६) इति दीर्घः । शान्त्वा । घृत्वा—देवित्वा ।

३३२९ । क्रमश्च क्त्वि । (६-४-१८)

क्रम उपधाया वा दीर्घः स्यात् झलादौ क्त्वि परे क्रान्त्वा—क्रन्त्वा । ‘झलि’ किम् । क्रमित्वा । ‘पूङश्च’ (सू ३०५०) इति वेट् । पवित्वा—पूत्वा ।

३३३० । जान्तनशां विभाषा । (६-४-३२)

जान्तानां नशेश्च नलोपो वा स्यान् क्त्वि परे । भक्त्वा—भङ्क्त्वा । रक्त्वा—रङ्क्त्वा । ‘मस्जिनशोः—’ (सू २५१७) इति नुम् । तस्य पक्षे लोपः । नङ्वा नङ्वा । ‘रधादिभ्यश्च’ (सू २५१४) इतीट्पक्षे । नशित्वा । ‘झलादाविति वाच्यम्’ (वा ५०६६) । नेह । अञ्जित्वा । ऊदित्वाद्वेट् ।

क्त्वि ॥ जरीत्वा—जरित्वेति ॥ ‘श्रयुक. किति’ इति निषेधे प्राप्ते विधिः । ‘वृत्तो वा’ इति इटो दीर्घविकल्पः । ब्रश्चित्वेति ॥ अत्र ऊदित्वादिङ्किलपे प्राप्ते नित्यमिट् । ‘ग्रहिज्या’ इति सम्प्रसारणम् । उदितो वा ॥ क्त्व इति ॥ ‘जृवश्च्योः’ इति पूर्वसूत्रात्तदनुवृत्तेरिति भावः । अप्राप्तविभाषेयम् । शमुधातोरिट्पक्षे उदाहरति । शमित्वेति ॥ इड्भावे त्वाह । अनुनासिकस्येति ॥ घृत्वा—देवित्वेति ॥ दिवधातोरुदित्वात् क्त्वायामिङ्किलपः । ‘रलो व्युपधात्’ इति क्त्वि विकल्पः । तत्र इड्भावपक्षे क्त्विपक्षे ‘च्छ्रोः’ इति वस्य ऊठि इकारस्य यणि घृत्वेति रूपम् । इट्पक्षे तु सत्यपि क्त्वे झलादित्वाभावात् नोड् । इटि क्त्वाभावपक्षे तु उपधागुण इति भावः । क्रमश्च क्त्वि ॥ ‘नोपधायाः’ इत्यतः उपधाया इति ‘तनोते-र्विभाषा’ इत्यतः विभाषेति ‘ढ्रलोपे पूर्वस्य’ इत्यतः दीर्घ इति ‘अनुनासिकस्य कि’ इत्यतः झल्यग्रहणञ्चानुवर्तते । तदाह । क्रम उपधाया इत्यादि ॥ ‘अनुनासिकस्य कि’ इति नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् । क्रान्त्वेति ॥ क्रमुधातोरुदित्वादिङ्किलपः । दीर्घपक्षे रूपम् । जान्तनशां ॥ ‘श्रान्नलोपः’ इत्यतो नलोप इति ‘क्ति स्कन्दिस्स्यन्दोः’ इत्यतः क्तीति चानुवर्तते । तदाह । जान्तानामित्यादि ॥ भक्त्वा—भङ्क्त्वेति ॥ ‘भञ्जो आमर्दने’ इत्यस्य रूपम् । रक्त्वा—रङ्क्त्वेति ॥ ‘रञ्ज रागे’ इत्यस्य रूपम् । नङ्वा—नष्टेल्यत्राह । मस्जि इति ॥ तस्येति ॥ नशो नकारस्य ‘जान्तनशाम्’ इत्यनेन पाक्षिको लोप इत्यर्थः । झलादाविति ॥ ‘जान्तनशा विभाषा’ इति नलोपविकल्पः झलादावित्यर्थः । अञ्जित्वेति ॥

पक्षे । अक्त्वा अङ्क्त्वा । ‘जनसन—’ (सू २५०४) इत्यात्त्वम् । खात्वा—
खनित्वा । घतिस्यति (सू ३०७४) इतीत्त्वम् । दित्वा । सित्वा । मित्वा ।
स्थित्वा । ‘दधातेर्हिः’ (सू ३०७६) । हित्वा ।

३३३१ । जहातेश्च क्त्वि । (७-४-४३)

हित्वा । हाडस्तु । हात्वा । ‘अदो जग्धिः—’ (सू ३०८०) । जग्ध्वा ।

३३३२ । समासेऽनञ्पूर्वे क्तवो ल्यप् । (७-१-३७)

अव्ययपूर्वपदेऽनञ्समासे क्तवो ल्यबादेशः स्यात् । तुक् । प्रकृत्य ।
‘अनञ्’ किम् । अकृत्वा । पर्युदासाश्रयणान्नेह । परमकृत्वा ।

३३३३ । षत्वतुकोरसिद्धः । (६-१-८६)

षत्वे तुकि च कर्तव्ये एकादेशशास्त्रमसिद्धं स्यात् । कोऽसिचन्, इह
षत्वं न । अधीत्य । प्रेत्य । ‘ह्रस्वस्य—’ (सू २८५८) इति तुक् ।

इटि झलादित्वाभावात् ‘जान्तनशाम्’ इति नलोपो नेति भावः । पक्षे इति ॥ इट्पक्षे
झलादित्वात् नलोपविकल्प इति भावः । आत्वमिति ॥ ‘खनु विदारणे’ उदित्वाद्देट् ।
इडभावपक्षे झलादित्वात् ‘जनसनखनाम्’ इत्यात्त्वमित्यर्थः । दित्वेति ॥ ‘दो अवखण्डने’
इत्यस्य रूपम् । सित्वेति ॥ ‘षोऽन्तकर्मणि’ इत्यस्य रूपम् । मित्वेति ॥ माधातो
रूपम् । स्थित्वेति ॥ स्थाधातोः रूपम् । धाधातोः क्ताप्रत्यये आह । दधातेर्हिरिति ॥
‘ओ हाक् त्यागे’ इत्यस्य क्ताया हिभावस्मारयति । जहातेश्च क्त्वि ॥ हित्वेति ॥
त्यक्तेत्यर्थः । हाडस्त्विति ॥ ‘जहातेश्च क्ति’ इति हिभावविधौ जहातेरिति निर्देशात्
‘ओ हाक् त्यागे’ इत्यस्य ग्रहणम्, न तु ‘ओ हाड् गतौ’ इत्यस्य । तस्य ‘भृजामित्’ इति
इत्वे जिहातेरिति निर्देशापत्तेः । जग्ध्वेति ॥ जग्ध् क्ता इति स्थिते ‘झपस्तथोर्धोऽधः’ इति
धः । ‘झरो झरि’ इति प्रकृतिधकारस्य पाक्षिको लोपः । समासे ॥ अनञ्पूर्व इति पर्यु-
दासात् अव्ययपूर्वपद इति लभ्यते इति मत्वा आह । अव्ययेत्यादि ॥ तुगिति ॥ ‘ह्रस्वस्य
पिति’ इत्यनेनेति भावः । प्रकृत्येति ॥ प्रशब्दः प्रकर्षे, तस्य ‘कुगति’ इति क्लान्तेन नित्य-
समासः । परमकृत्विति ॥ अव्ययपूर्वपदत्वाभावान्न ल्यविति भावः । षत्वतुकोरसिद्धः ॥
‘एकः पूर्वपरयोः’ इत्येकादेशप्रकरणात् उत्तरमिदं सूत्रम् । ततश्च असिद्ध इत्यस्य एकादेश
इति शेषः । फलितं त्वाह । एकादेशशास्त्रमिति ॥ कार्यासिद्धत्वं निराकृत्य शास्त्रासिद्धत्व-
स्यैव भाष्ये सिद्धान्तितत्वादिति भावः । कोऽसिचदिति ॥ ‘एड पदान्तादिति’ इति पूर्व-
रूपमिहैकादेशः । तस्य ‘अन्तादिवच्च’ इति परादित्वे ओसिचदिति पदं । तस्य सकारस्य अपदा-
दितया ‘सात्पदायोः’ इति निषेधाभावात् ‘आदेशप्रत्यययोः’ इति षत्वं प्राप्तम् एकादेशस्यासिद्ध-
त्वान्न भवति, एकादेशस्यासिद्धत्वेन को असिचदिति स्थिते सकारस्य अकारेण व्यवधानात्

३३३४ । वा ल्यपि । (६-४-३८)

अनुदात्तोपदेशानां वनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो वा स्याल्ल्यपि । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन मान्तानिटां वा, नान्तानिटां वनादीनां च नित्यम् । आगत्य—आगम्य । प्रणत्य—प्रणम्य । प्रहृत्य । प्रमत्य । प्रवत्य । वितत्य । ‘अदो जग्धिः—’ (सू ३०८०) । ‘अन्तरङ्गानपि विधीन्वहिरङ्गो ल्यच्चाधते’ ।

इणः परत्वाभावात् । तदाह । इह षत्वन्नेति ॥ षत्वे एकादेशस्यासिद्धत्वे प्रासङ्गिकमुदाहृत्य प्रकृते ल्यपि तुगिधावसिद्धत्वमुदाहरति । अधीत्येति ॥ ‘इद् अध्ययने’ नित्यमधिपूर्वम् । तस्मात् क्को ल्यप् । प्रेत्येति ॥ प्रपूर्वादिष्धातोः क्को ल्यप् । इहोभयत्र सर्वर्णदीर्घस्य आङ्गुणस्य चासिद्धत्वात् ‘ह्रस्वस्य पिति’ इति तुक् । एकादेशस्यासिद्धत्वाभावे तु ह्रस्वाभावात्तुक् न स्यात् । तदाह । ह्रस्वस्येति तुगिति ॥ वा ल्यपि ॥ ‘अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपः’ इत्युत्तरमिदं सूत्रम् । तदाह । अनुदात्तेत्यादि ॥ अनुदात्तोपदेशानां वनतितनोत्यादीनाञ्च अनुदात्तोपदेशेत्युक्को नलोपो ल्यपि वा स्यादित्यर्थः । व्यवस्थितविभाषेति ॥ व्याख्यानादिति भावः । मान्तानिटां वेति ॥ गम्, नम्, रम्, यमा पाक्षिको मलोप इत्यर्थः । नान्तेति ॥ नान्तेषु मन्यहनावनिटौ तयोः वनादीनाञ्च अनुदात्तोपदेशेत्यनेन नलोपो नित्य स्यादित्यर्थः । नान्तानिटासिति बहुवचनन्तु प्रयोगबहुत्वाभिप्रायम् । मान्तानामुदाहरति । आगत्येति ॥ गमेरनुनासिकलोपे तुक् । प्रणत्येति ॥ नमेरनुनासिकलोपपक्षे तुक् । विरम्य, विरत्य, प्रयत्य, प्रयम्य, इत्यप्युदाहार्यम् । नान्तयोरुदाहरति । प्रहृत्य । प्रमत्येति ॥ ह्नो मन्येत्यत्र नित्य नलोपः । प्रवत्येति ॥ वनेर्नित्यं नलोपः, तुक् । वितत्येति ॥ तनोतेर्नित्यं नलोपः, तुक् । भाष्ये तु ‘वा ल्यपि’ इति सूत्रत्र दृश्यते । ‘अनुदात्त’ इति सूत्रे ‘अनुदात्तोपदेशेऽनुनासिकलोपो ल्यपि च’ इति ‘वामः’ इति च वार्तिकं पठितम् । ल्यपि च अनुदात्तोपदेश इति नलोपो भवति । मकारान्तानां तु वेत्यर्थः । अथ प्रजग्येत्युदाहरणं मनसि निधाय तत्र अदधातोः क्को ल्यपि ‘अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति’ इति जग्ध्यादेशविधिं स्मारयति । अदो जग्धिरिति ॥ आदेशे इकार उच्चारणार्थः । ननु विधायेत्यत्र ‘दधातेर्हिः’ इति हिभावः प्राप्नोति । न च तस्य तादौ किति विधानात् ल्यपि कृते कथं तत्प्राप्तिः । अलाश्रयविधौ स्थानिवत्त्वाभावादिति वाच्यम् । परस्मादपि ल्यपः प्रागेवान्तरङ्गत्वात् हिभावः प्रवृत्तेर्दुर्निवारत्वात् । तथा प्रदायेत्यत्र तादौ किति विहितमित्त्व ल्यपः प्रागेवान्तरङ्गत्वात् प्राप्नोति । तथा प्रखन्येत्यत्र ‘जनसनखना सन्झलोः’ इति झलादिलक्षणमात्वं ल्यपः प्रागेव प्राप्नोति । तथा ‘यतिस्यतिमास्थामिति किति’ इति इत्वं ल्यपः प्रागेव प्राप्नोति । तथा प्रक्रम्येत्यत्र ‘क्रमश्च क्ति’ इति झलादौ क्ति विहितमुपधादीर्घत्व ल्यपः प्रागेव प्राप्नोति । तथा आपृच्छ्य प्रदीव्येत्यत्र ‘च्छोः’ इति शृठौ झलादित्वलक्षणौ ल्यपः प्रागेव स्याताम् । तथा प्रदीव्येत्यत्र बलादिलक्षणः इट् ल्यपः प्रागेव प्राप्नोतीत्याशङ्क्य आह । अन्तरङ्गानपीति ॥ कुत एतदित्यत आह । जग्धिविधाविति ॥ ‘अदो जग्धिस्ति किति’ इत्येतावतैव प्रजग्य

जग्धिविधौ ल्यग्रहणान् । तेन हित्वदत्त्वात्वेवदीर्घत्वशूठितो ल्यपि न ।
विधाय । प्रदाय । प्रखन्य । प्रस्थाय । प्रक्रम्य । आपृच्छ्य । प्रदीन्य ।

३३३५ । न ल्यपि । (६-४-६९)

ल्यपि परे घुमास्थादेरीत्त्वं न । धेद् । प्रधाय । प्रमाय । प्रगाय ।
प्रपाय । प्रहाय । प्रसाय । 'भीनातिमिनोति—' (सू २५०८) इत्यात्त्वम् ।
प्रमाय । निमाय । उपदाय । 'विभाषा लीयतेः' (सू २५०९) विलाय—
विलीय । णिलोपः । उत्तार्य । विचार्य ।

३३३६ । ल्यपि लघुपूर्वात् । (६-४-५६)

लघुपूर्वात्परस्य णेरयादेशः स्याल्ल्यपि । विगणय्य । प्रणमय्य । प्रवे-
भिदय्य । 'लघुपूर्वात्' किम् । संप्रधार्य ।

३३३७ । विभाषाऽऽपः । (६-४-५७)

आप्रोतेर्णेरयादेशो वा स्याल्ल्यपि । प्रापय्य—पाप्य ।

३३३८ । क्षियः । (६-४-५९)

क्षियो ल्यपि दीर्घः स्यात् । प्रक्षीय ।

इत्यत्रापि ल्यपः प्रागेवान्तरङ्गत्वात् जग्ध्यादेशस्सिद्धः । अतो ल्यग्रहणं 'अन्तरङ्गानपि विधीन्
बहिरङ्गो ल्यब्बाधते' इति ज्ञापयति । एवञ्च अन्तरङ्गजग्ध्यादेशापेक्षया प्राबल्याल्ल्यपि कृते
सति तकारादित्वलक्षणजग्धभावस्याप्रसक्तेः जग्धिविधौ ल्यग्रहणमर्थवदिति भावः । तेनेति ॥
हित्व दत्त्वात्त्वम् इत् दीर्घत्व शूठौ इट् च ल्यपि नेत्यर्थः । न ल्यपि ॥ 'घुमास्थागापाजहा-
तिसाम्' इत्यनुवर्तते । 'ईद्यति' इत्यतः 'ईत्' इति च । तदाह । ल्यपि परे इत्यादि ॥
धेडिति ॥ प्रकृतिप्रदर्शनम् । प्रधायेति ॥ 'आदेचः' इत्यात्त्वम् । प्रपायेति ॥ निर्पायेति
तु 'पीड् पाने' इत्यस्य रूपम् । प्रसायेति ॥ 'षोऽन्तर्कर्मणि' इत्यस्य रूपम् । लीडः क्लो
ल्यपि आत्वविकल्प स्मारयति । विभाषा लीयतेरिति ॥ णिलोप इति ॥ उत्पूर्वात्
तृधातोर्णिवि वृद्धौ रपरत्वे उत्तारि इति रूपम् । विपूर्वाच्चरधातोर्णिवि उपधावृद्धौ विचारीति
रूपम्, ताभ्या क्लो ल्यपि णिलोप इत्यर्थः । ल्यपि लघुपूर्वात् ॥ 'णेरनिटि' इत्यतो
णेरिति 'अयामन्ताल्वाय्य' इत्यतः अय् इति चानुवर्तते । तदाह । लघुपूर्वादिति । लघुः
पूर्वो यस्माद्वर्णादिति विग्रह, णिलोपापवादः । विगणय्येति ॥ 'गण सङ्ख्याने' चुरादिः
कथादिरदन्तः । तस्माणिच् । अतो लोपः । क्लो ल्यपि णेरयादेशः । प्रवेभिदय्येति ॥
भिदधातोर्यडि द्वित्वम् । 'गुणो यड्लुकोः' इत्यभ्यासस्य गुणः । जश्च 'यस्य हलः' इति
यकारलोपः, अतो लोपः, क्लो ल्यपि णेरयादेशः । विभाषाऽऽपः ॥ लघुपूर्वत्वाभावात्
पूर्वेण अप्राप्ते विभाषेयम् । क्षियः ॥ 'ल्यपि लघुपूर्वात्' इत्यतो ल्यपीति 'युष्टुबोर्दीर्घः'

३३३९ । ल्यपि च । (६-१-४१)

वेजो ल्यपि संप्रसारणं न स्यात् । प्रवाय ।

३३४० । ज्यश्च । (६-१-४२)

प्रज्याय ।

३३४१ । व्यश्च । (६-१-४३)

उपव्याय ।

३३४२ । विभाषा परेः । (६-१-४४)

परेर्व्यञ्जो वा संप्रसारणं स्याल्ल्यपि । तुकं बाधित्वा परत्वात् ‘हलः’ (सू. २५५९) इति दीर्घः । परिवीय-परिव्याय । कथम् ‘मुखं व्यादाय स्वपिति’ ‘नेत्रे निमील्य हसति’ इति । व्यादाननिमीलनोत्तरकालेऽपि स्वाप-हासयोरनुवृत्तेस्तदंशविवक्षया भविष्यति ।

३३४३ । आभीक्ष्ण्ये णमुल्च । (३-४-२२)

पौनःपुन्ये द्योत्ये पूर्वविषये णमुल्स्यात् क्त्वा च । द्वित्वम् । स्मारंस्मारं

छन्दसि’ इत्यतो दीर्घ इति चानुवर्तते । तदाह । क्षियो ल्यपीति ॥ ल्यपि च ॥ ‘वेजः’ इति सूत्रमनुवर्तते । ‘न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्’ इत्यतः न सम्प्रसारणमिति च । तदाह । वेजो ल्यपीत्यादि ॥ प्रवायेति ॥ ‘वेज् तन्तुसन्ताने’ क्तो ल्यप् । ‘आदेच उपदेशे’ इत्यात्वम् । इह ‘ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचति’ इति सम्प्रसारणम् । ज्यश्च ॥ ज्याघातोर्ल्यपि सम्प्रसारणम् स्यादित्यर्थः । प्रज्यायेति ॥ इह ‘ग्रहिज्यावयि’ इति सम्प्रसारणम् । व्यश्च ॥ वेजो ल्यपि सम्प्रसारणन्नेत्यर्थः । उपव्यायेति ॥ ‘व्येज् सवरणे’ क्तो ल्यपि ‘आदेच’ इत्यात्वम् । ‘ग्रहिज्यावयि’ इति सम्प्रसारणम् । विभाषा परेः ॥ ‘वेजः’ इति ल्यपीति सम्प्रसारणमिति चानुवर्तते । तदाह । परेर्व्यञ्जः इति ॥ परिपूर्वाब्धेजः क्तो ल्यपि यकारस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च कृते परि वि य इति स्थिते आह । तुकमिति ॥ कथमिति ॥ स्वापकाल एव मुखव्यादान हासकाल एव नेत्रनिमीलनम् । एवञ्च व्यादाननेत्रनिमीलनयोः स्वापहासपूर्वकालकत्वाभावात् कथं त्वाप्रत्यय इत्याक्षेपः । समाधत्ते व्यादानेति ॥ यद्यपि व्यादाननिमीलनोत्पत्त्युत्तरकालके स्वापहसने, न तु तत्पूर्वकालके । तथापि व्यादानोत्पत्त्युत्तरकाले निमीलनोत्पत्त्युत्तरकालेऽपि स्वापहासौ अनुवर्तते । तत्र स्वापो-त्पत्तिकालीनव्यादानस्य हासोत्पत्तिकालीननिमीलनस्य च तत्कालीनस्वापहासपूर्वकालकत्वाभावे-ऽपि तदुत्तरकालानुवृत्तस्वापहासापेक्षया पूर्वकालकत्वसत्वात् क्त्वाप्रत्यय इत्यर्थः । “मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते” इत्यादौ तु समानकर्तृकताविधाताय स्थितस्येत्याद्यध्याहार्यम् । आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ॥ समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति क्त्वाविध्युत्तरमिदं सूत्रम् । तदाह । पूर्वविषये इति ॥ यद्यपि वाऽसरूपविधिना क्त्वा सिद्धः । स्यधिकारात्प्रागेव वाऽसरूपविधि-

नमति शिवम् । स्मृत्वास्मृत्वा । पायंपायम् । भोजंभोजम् । श्रावंश्रावम् ।
‘चिण्णमुलोः—’ (सू २७६२) इति णमुत्परे णौ वा दीर्घः । गामंगामम् ।
गमंगमम् । ‘विभाषा चिण्णमुलोः’ (सू २७६५) इति नुम्वा । लम्भं-
लम्भम् । लाभंलाभम् । व्यवस्थितविभाषयोपसृष्टस्य नित्यं नुम् । प्रलम्भंप्रल-
म्भम् । ‘जाग्रोऽविचिण्णल्—’ (सू २४८०) इति गुणः । जागरंजागरम् ।
ण्यन्तस्याप्येवम् ।

३३४४ । न यद्यनाकाङ्क्षे । (३-४-२३)

यच्छब्द उपपदे पूर्वकाले यत्प्राप्तं तन्न, यत्र पूर्वोत्तरे क्रिये तद्वाक्यमपरं
नाकाङ्क्षति चेत् । यदयं भुङ्क्ते ततः पठति । इह क्त्वाणमुलौ न । ‘अनाकाङ्क्षे’
किम् । यदयं भुक्त्वा व्रजति ततोऽधीते ।

३३४५ । विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु । (३-४-२४)

आभीक्ष्ण्य इति नानुवर्तते । एपूपपदेषु समानकर्तृकयोः पूर्वकाले

पक्षेऽपि क्त्वाविधौ वाऽसरूपवचनस्य वाऽसरूपसूत्रभाष्ये प्रपञ्चितत्वात् । तथापि ‘विभाषाग्रे
प्रथम’ इति सूत्रे उभयोर्विधानाय चकारः । तत्र हि अग्रेभोज व्रजति देवदत्तः अग्रे भुङ्क्ता
इत्यादौ देवदत्तकर्तृकभोजने यज्ञदत्तादिकर्तृकभोजनापेक्षया पूर्वकालत्वमप्रादिशब्देन बोध्यते,
न तु व्रजनादिक्रियापेक्षया पूर्वकालत्वम् । ततश्च ‘समानकर्तृकयोः’ इति क्त्वाप्रत्ययस्य तत्र न
प्रसक्तिः । नापि ‘विभाषाग्रे’ इत्यनेन आभीक्ष्ण्ये तत्राप्राप्तविधिरिति युज्यते । आभीक्ष्ण्ये
पूर्वविप्रतिषेधेन ‘आभीक्ष्ण्ये णमुल् च’ इत्यस्यैव प्रवृत्तेरिष्टत्वादिति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः ।
द्वित्वमिति ॥ ‘नित्यवीप्सयो’ इत्यनेनेति शेषः । स्मृत्वास्मृत्वेति ॥ नमति शिवम्
इत्यनुषज्यते । पायंपायमिति ॥ ‘आतो युक् चिण्कृतो’ इति युक् । वा दीर्घ इति ॥
गमेर्ण्यन्ताणमुलि ‘मिता ह्रस्वः’ इति ह्रस्वे कृते ‘चिण्णमुलोः’ इति दीर्घविकल्प इत्यर्थः ।
व्यवस्थितेति ॥ व्याख्यानादिनि भावः । उपसृष्टस्येति ॥ उपसर्गपूर्वस्येत्यर्थः । जागृ-
धातोर्णमुलि वृद्धिमाशङ्क्य आह । जाग्र इति ॥ ण्यन्तस्याप्येवमिति ॥ जागृधातोर्णौ
वृद्धि बाधित्वा ‘जाग्रोऽविचिण्णल्डित्सु’ इति गुणे णिलोपे जागरमित्येव रूपमिति भावः ।
न यद्यनाकाङ्क्षे ॥ यत्प्राप्तमिति ॥ क्त्वा णमुल् चेत्यर्थः । यत्रेति ॥ यस्मिन्वाक्ये
पूर्वोत्तरकालिकक्रियापदे स्त तद्वाक्य वाक्यान्तरं नाकाङ्क्षति चेदित्यर्थः । पूर्वोत्तरकालिकक्रिया-
पदद्वययुक्तं वाक्यं वाक्यान्तरं नाकाङ्क्षति चेत् इति यावत् । यदयमिति ॥ यदित्यव्ययम् ।
यदायं भुङ्क्ते ततः परं पठतीत्यर्थः । इदमेकं वाक्यं भुजिपठिक्रियापदद्वययुक्तं न वाक्यान्तरमा-
काङ्क्षतीति भावः । यदयं भुक्त्वा व्रजतीति ॥ भुजिव्रजिक्रियापदद्वययुक्तमिदं वाक्यम्
ततः अधीत इति वाक्यान्तरमाकाङ्क्षति नात्राय निषेध इति भावः । विभाषाग्रे ॥ अग्रे,
प्रथम, पूर्व, एषा द्वन्द्वः । अग्रे इत्यव्ययम् । एदन्तं वा निपातनात् । नानुवर्तते इति ॥

क्त्वाणमुलौ वा स्तः । अग्रे भोजं व्रजति । अग्रे भुक्त्वा । प्रथमं भोजम् । प्रथमं भुक्त्वा । पूर्वं भोजम्-पूर्वं भुक्त्वा । पक्षे लडादयः । अग्रे भुङ्क्ते ततो व्रजति । आभीक्ष्ण्ये तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमेव विधिः । अग्रे भोजंभोजं व्रजति । भुक्त्वाभुक्त्वा ।

३३४६ । कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ् । (३-४-२५)

कर्मण्युपपदे आक्रोशे गम्ये कृञः खमुञ् स्यात् । चौरकारमाक्रोशति । करोतिरुच्चारणे । चौरशब्दमुच्चार्येत्यर्थः ।

३३४७ । स्वादुमि (णमुल्) (३-४-२६)

स्वाद्वर्थेषु कृञो णमुल्छादेककर्तृकयोः पूर्वकाले । स्वादुशब्दस्य मान्तत्वं निपात्यते । अस्वाद्धीं स्वाद्धीं कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुंकारं भुङ्क्ते । संपन्नंकारम् । लवणं-कारम् । संपन्नलवणशब्दौ स्वादुपर्यायौ । वाऽसरूपेण क्त्वापि । स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते ।

एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । प्रथमं भोजमिति ॥ प्रथममिति क्रियाविशेषणम् । पूर्वं भोजमिति ॥ पूर्वमिति क्रियाविशेषणम् । पक्षे इति ॥ क्त्वाणमुलौ तावदव्ययकृत्वाद्भावार्थकौ । यदा तु कर्तृविवक्षा तदा लडादय इत्यर्थः । ननु अग्रेप्रथमपूर्वपदेभूपपदेषु क्त्वाणमुलौ परत्वादाभीक्ष्ण्येऽपि स्यातामित्यत आह । आभीक्ष्ण्ये तु पूर्वविप्रतिषेधेनेति ॥ व्याख्यानादिति भावः । कर्मण्याक्रोशे ॥ कर्मणात्युपपदनिर्देशः । आक्रोश इति द्योत्यार्थ इति मत्वा व्याचष्टे । कर्मण्युपपदे आक्रोशे गम्ये कृञः खमुञ्जिति ॥ स्पष्टत्वात् न व्याख्येयमिति भावः । चौरङ्कारमिति ॥ उपपदसमासे 'अरुर्द्विषदजन्तस्य' इति मुम् । स्वादुमि णमुल् ॥ स्वादुमीत्यर्थग्रहणम् । व्याख्यानात् । तथा च स्वादुपर्याये उपपद इति लभ्यते । 'कर्मण्याक्रोशे' इति पूर्वसूत्रात् कृञ इत्यनुवर्तते ननु खमुञ्, अस्वरितत्वात् । ततश्च 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' इत्यतः णमुलित्यनुवर्तते समानकर्तृकयोः 'पूर्वकाले' इति सूत्रञ्च । तदाह । स्वाद्वर्थेष्वित्यादिना ॥ ननु स्वादुशब्दस्य स्वादावित्येव निर्देश उचित इत्यत आह । स्वादुशब्दस्येति ॥ नन्वत्र खमुजेवानुवर्तताम् । एवञ्च स्वादुमि मान्तत्वनिपातनमपि न कर्तव्यमित्याशङ्क्य त्रियां च्यन्तमुदाहरति । अस्वाद्धीमिति ॥ यवागूमपूपिकामित्यादि विशेष्यम् । अत्र णमुलि विवक्षिते मान्तत्वे निपातिते उदन्तत्वाभावात् 'ओतो गुणवचनात्' इति न डीप् । खमुञि कृते 'अरुर्द्विषत्' इति मुमि तु स्वाद्विङ्कारमित्येव प्रसज्येत । किञ्च च्यन्तस्याव्ययत्वात् 'अरुर्द्विषत्' इति मुम् दुर्लभः, तत्र मुम्बिधौ अनव्ययस्येत्यनुवृत्तेः । ततश्च अस्वादु स्वादु कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुङ्कारम्भुङ्क्ते इत्यत्रापि मुम् न स्यात्, खमुञ् खित्वस्य चोरङ्कारमित्यत्र सावकाशत्वात् । किञ्च 'च्वौ' इति दीर्घापत्तिः । अतो णमुलि स्वादुशब्दे मान्तत्वनिपातनमिति भावः । स्वादुमीत्यर्थग्रहणस्य प्रयोजनमाह । सम्पन्नङ्कारमिति ॥ अत्र 'अस्य च्वौ' इति ईत्वाभावोऽपि मान्तत्वनिपातनस्य फल बोध्यम् । स्वादुपर्यायाविति ॥ वृत्त्यादिग्रन्थेषु

३३४८ । अन्यथैवंकथमित्यंशु सिद्धाप्रयोगश्चेत् । (३-४-२७)

एषु कृञो णमुल्स्यान् सिद्धोऽप्रयोगोऽस्यैवंभूतश्चेत्कृञ् । व्यर्थत्वात्प्रयोगानर्ह इत्यर्थः । अन्यथाकारम् । एवंकारम् । कथंकारम् । इत्थंकारम् भुङ्क्ते । इत्थं भुङ्क्ते इत्यर्थः । ‘सिद्ध—’ इति किम् । शिरोऽन्यथा कृत्वा भुङ्क्ते ।

३३४९ । यथातथयोरसूयाप्रतिवचने । (३-४-२८)

कृञः सिद्धाप्रयोग इत्येव, असूयया प्रतिवचने । यथाकारमहं भोक्ष्ये किं तवानेन ।

३३५० । कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये । (३-४-२९)

कर्मण्युपपदे णमुल्स्यान् । कन्यादर्शं वरयति । सर्वाः कन्या इत्यर्थः । ब्राह्मणवेदं भोजयति । यं यं ब्राह्मणं जानाति लभते विचारयति वा तं सर्वं भोजयतीत्यर्थः ।

तथादर्शनादिति भावः । वाऽसरूपेण क्त्वापीति ॥ यद्यपि ‘स्त्रियां क्तिन्’ इत्यतः प्रागेव वाऽसरूपविधिरिति भाष्ये स्थितम् । तथापि तत्रैव भाष्ये ‘क्ताया वावचनम्’ इति क्ताप्रत्ययविषये वाऽसरूपविधिप्रवृत्तेर्विशिष्य वचनादिह क्तापि भवतीत्यर्थः । वाऽसरूपविधिः स्त्रियामित्यधिकांशतः प्रागूर्ध्वञ्च भवतीति पक्षान्तरमपि तत्रैव भाष्ये स्थितम् । तत्पक्षे क्ताया वाऽसरूपप्रवृत्तिर्निर्बाधेत्यास्तान्तावत् । अन्यथैवं ॥ अन्यथा एवम् कथम् इत्थम् एषामव्ययानां द्वन्द्वात्सप्तमीबहुवचनम् । सिद्धः अप्रयोगः प्रयोगाभावः यस्य कृञः स सिद्धाप्रयोग इति विग्रहः । तदाह । एषु कृञ इत्यादि ॥ ननु कृञः अप्रयोगे कथन्तर्द्धावगतिः अर्थावगत्यभावे तत्प्रयोगो वा किमर्थं इत्यत आह । व्यर्थत्वादिति ॥ निष्फलत्वादिति भावः । अर्थस्याविवक्षितत्वेऽपि णमुल्प्रत्ययसाधुत्वार्थं तत्प्रयोग इति भावः । तदेव दर्शयति । इत्थं भुङ्क्ते इत्यर्थ इति ॥ ‘समानकर्तृकयोः पूर्वकाले’ इत्यसम्भवान्नानुवर्तते इति भावः । सिद्धेति किमिति ॥ सिद्धाप्रयोगश्चेदिति किमर्थमित्यर्थः । भाष्ये अन्यथा कृत्वा चोदितमिति प्रयोगात् समानकर्तृकत्वाभावेऽपि क्ताप्रत्ययो बोध्यः । यथातथयोः ॥ इत्येवेति ॥ यथा तथा अनयोरुपपदयोः कृञः णमुल् स्यात्सिद्धाप्रयोगश्चेत् कृञिति फलितम् । असूयया प्रतिवचनमिति विग्रहः । ‘कर्तृकरणे कृता बहुलम्’ इति समासः । तदाह । असूययेति ॥ कर्मणि दृशिविदोः ॥ कर्मणीति नार्थनिर्देश इत्याह । कर्मण्युपपदे इति ॥ कर्मण्युपपदे तदर्थस्य धात्वर्थं प्रति कर्मभूतस्य साकल्ये गम्ये दृशिविदिभ्यां णमुल् इति फलितम् । समानकर्तृकयोः पूर्वकाले इत्यनुवर्तत एव । वरयतीति ॥ ‘वर ईप्सायाम्’ जुरादौ कथादिरदन्तः । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधावृद्धिः । विदिं विवृणोति । जानाति लभते विचारयति वेति ॥ “सत्ताया विद्यते ज्ञाने वेति विन्दते विचारणे । विन्दते विन्दति प्राप्नोति श्यन्लुक्शेषे विदं क्रमात्” इति प्रागुक्तम् । तत्र सत्तार्थकस्य विदेरिह न ग्रहणम्

३३५१ । यावति विन्दजीवोः । (३-४-३०)

यावद्वेदं भुङ्क्ते । यावल्लभते तावदित्यर्थः । यावज्जीवमधीते ।

३३५२ । चर्मोदरयोः पूरेः । (३-४-३१)

कर्मणीत्येव । चर्मपूरं स्तृणाति । उदरपूरं भुङ्क्ते ।

३३५३ । वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम् । (३-४-३२)

कर्मण्युपपदे पूरेणमुल्स्यादूकारलोपश्च वा समुदायेन वर्षप्रमाणे गम्ये । गोष्पदपूरं वृष्टो देवः । गोष्पदप्रं वृष्टो देवः । 'अस्य' इति किम् । उपपदस्य मा भूत् । मूषिकाविलप्रम् ।

३३५४ । चेले क्लोपेः । (३-४-३३)

चेलार्थेषु कर्मसूपपदेषु क्लोपेणमुल्स्याद्वर्षप्रमाणे । चेलक्लोपं शब्दाययन् वृष्टो देवः । वस्त्रक्लोपम् । वसनक्लोपम् । यथा वर्षणे वस्त्रम् शब्दयते तथा-
ऽवर्षदित्यर्थः ।

३३५५ । निमूलसमूलयोः कषः । (३-४-३४)

कर्मणीत्येव । कषादिष्वनुप्रयोगं वक्ष्यति । अत्र प्रकरणे पूर्वकाल इति न संबध्यते । निमूलकाषं कषति । समूलकाषं कषति । निमूलं समूलं कषतीत्यर्थः । एकस्यापि धात्वर्थस्य निमूलादिविशेषणसंबन्धाद्भेदः । तेन सामान्यविशेषभावेन विशेषणविशेष्यभावः ।

अकर्मकत्वादिति भावः । यावति विन्दजीवोः ॥ यावच्छब्दे उपपदे विन्दतेः जीवतिश्च णमुलित्यर्थः । इह पूर्वकाल इति न सम्बध्यते, अयोग्यत्वात् अप्रतीतिश्च । एवमन्यत्रापि । यावज्जीवमधीते यावन्त काल जीवति तावन्तङ्कालमधीते इत्यर्थः । 'अकर्मकधातुभिर्योगे' इति कर्मत्वात् यावच्छब्दाद्वितीया । चर्मोदरयोः पूरेः ॥ चर्मणि उदरे च कर्मण्युपपदे पूरयते-
र्णमुलित्यर्थः । चर्मपूरं स्तृणातीति ॥ चर्म पूरयन् छादयतीत्यर्थः । गोष्पदप्रमिति ॥ पूरेणमुलि णिलोपे ऊलोपक्षे च रूपम् । अत्र वृष्टेर्गोष्पदपूरणक्षमत्वादल्पत्वङ्गम्यते । अस्येति किमिति ॥ पूरेरित्यर्थकम् अस्येति किमर्थमित्यर्थः । मूषिकाविलप्रमिति ॥ अस्येत्यनुचौ उपपदेऽपि ऊकारस्य लोपः स्यादिति भावः । चेले क्लोपेः ॥ चेल इत्यर्थग्रहणम्, व्याख्यानादिति भावः । 'क्न्यूी शब्दे' इति चुरादौ । तदाह । चेलं क्लोपमिति ॥ क्लोपशब्दार्थं स्फोरयति । शब्दाययन्निति ॥ वर्षप्रमाण स्फोरयितुमाह । यथा वर्षण इति ॥ निमूलसमूलयोः कषः ॥ निमूले समूले च कर्मण्युपपदे कषेर्णमुलित्यर्थः । वक्ष्यतीति ॥ 'कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः' इति णमुल्प्रकृतेरनुप्रयोगं वक्ष्यतीत्यर्थः । न सम्बध्यते इति ॥ अयोग्यत्वादप्रतीतिश्च इति भावः । णमुल्प्रकृतेरनुप्रयुज्यमानधातोश्च

३३५६ । शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः । (३-४-३५)

एषु कर्मसु पिषेर्णमुल् । शुष्कपेषं पिनष्टि । शुष्कं पिनष्टीत्यर्थः । चूर्ण-
पेषम् । रूक्षपेषम् ।

३३५७ । समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः । (३-४-३६)

कर्मणीत्येव । समूलघातं हन्ति । अकृतकारं करोति । जीवग्राहं गृह्णाति ।
जीवतीति जीवः । इगुपधलक्षणः कः । जीवन्तं गृह्णातीत्यर्थः ।

३३५८ । करणे हनः । (३-४-३७)

पादघातं हन्ति । पादेन हन्तीत्यर्थः । यथाविध्यनुप्रयोगार्थः सन्नित्य-
समासार्थोऽयं योगः । भिन्नधातुसंबन्धे तु 'हिसार्थानां च-' (सू ३३६९)
इति वक्ष्यते ।

३३५९ । स्नेहने पिषः । (३-४-३८)

स्निह्यते येन तस्मिन्करणे पिषेर्णमुल् । उदपेषं पिनष्टि । उदकेन
पिनष्टीत्यर्थः ।

पौनरुक्त्यम्परिहरति । एकस्यापीति ॥ निमूलसमूलकषणापेक्षया केवलकषणमन्यत् ।
यथा इन्द्रो महेन्द्र इति भावः । तेन सामान्येति ॥ निमूलसमूलकषणात्मकद्वेषणमिति
बोधः । यथा महादेवो देव इत्यादाविति भावः । शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिषः ॥ कर्म-
स्त्विति ॥ उपपदेष्विति शेषः । अत्र पिषधातोरनुप्रयोगः । समूलाकृत ॥ समूल
अकृत जीव एषान्द्वन्द्वः । कर्मणीत्येव । समूलादिषु कर्मसूपपदेषु हन् कृञ् ग्रह् एभ्यो णमुलि-
त्यर्थः । यथासङ्ख्यमत्रेष्यते । जीवशब्दस्य भावघञन्तत्वे प्राणधारण गृह्णातीत्याश्रयणे हन्तीत्यर्थः
स्यात्, न तु जीवन्तङ्गृह्णातीत्यर्थं स्यादित्यत आह । जीवतीति जीव इति ॥ ननु 'अकर्तरि
कारके' इति पर्युदासात् कथङ्कर्तरि घञित्यत आह । इगुपधेति ॥ करणे हनः ॥ ननु
हिसार्थानां च समानकर्मकाणां इत्यनुपद वक्ष्यमाणसूत्रेणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह ।
यथाविधीत्यादि ॥ कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगसिद्ध्यर्थस्सन् 'उपपदमतिङ्' इति नित्य-
समासार्थोऽयमारम्भ इत्यर्थः । अनुप्रयोगार्थो नित्यसमासार्थश्चेति यावत् । हिसार्थानाञ्चेति
सूत्रञ्च कषादिबहिर्भूत तस्यात्र प्रवृत्तौ तु अनुप्रयोगो न स्यात् । किञ्च 'हिसार्थानाञ्च' इति सूत्र
'उपदशस्तृतीयायाम्' इत्युत्तरम्पठितम् । तस्यात्र प्रवृत्तौ 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्' इति
वैकल्पिक उपपदसमासः स्यादिति भावः । भाष्ये तु अहिसार्थन्नित्यसमासार्थश्चेति स्थितम् ।
तर्हि हिसार्थानाञ्चेत्यस्य को विषय इत्यत आह । भिन्नेति ॥ णमुलप्रकृतिभूतहनधात्वपेक्षया
धात्वन्तरयोगे तु दण्डोपघातज्ञाः कालयति दण्डेनोपघातमित्यत्र 'हिसार्थानाञ्च' इत्यस्य प्रवृत्तिर्व-
क्ष्यते इत्यर्थः । स्नेहने पिषः ॥ उदपेषमिति ॥ 'पेषवासवाहनधिषु च' इति उदकशब्दस्य

३३६० । हस्ते वर्तिग्रहोः । (३-४-३९)

हस्तार्थे करणे । हस्तवर्तं वर्तयति । करवर्तम् । हस्तेन गुलिकां करो-
तीत्यर्थः । हस्तग्राहं गृह्णाति । करग्राहम् । पाणिग्राहम् ।

३३६१ । स्वे पुषः । (३-४-४०)

करण इत्येव । स्व इत्यर्थग्रहणम् । तेन स्वरूपे पर्याये विशेषे च णमुल् ।
स्वपोषं पुष्णाति । धनपोषम् । गोपोषम् ।

३३६२ । अधिकरणे बन्धः । (३-४-४१)

चक्रबन्धं बध्नाति । चक्रे बध्नातीत्यर्थः ।

३३६३ । संज्ञायाम् । (३-४-४२)

बध्नातेर्णमुल्संज्ञायाम् । क्रौञ्चबन्धं बद्धः । मयूरिकाबन्धम् । अट्टालि-
काबन्धम् । बन्धविशेषाणां संज्ञा एताः ।

३३६४ । कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः । (३-४-४३)

जीवनाशं नश्यति । जीवो नश्यतीत्यर्थः । पुरुषवाहं वहति । पुरुषो
वहतीत्यर्थः ।

३३६५ । ऊर्ध्वे शुषिपूरोः । (३-४-४४)

ऊर्ध्वे कर्तरि । ऊर्ध्वशोषं शुष्यति । वृक्षादिरूर्ध्व एव तिष्ठन्लुप्यती-
त्यर्थः । ऊर्ध्वपूरं पूर्यते । ऊर्ध्वमुख एव घटादिर्वर्षोदकादिना पूर्णो भवतीत्यर्थः ।

३३६६ । उपमाने कर्मणि च । (३-४-४५)

उदादेशः । हस्ते वर्तिग्रहोः ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी । हस्त इत्यर्थग्रहणम् व्याख्यानात् । तथा च
हस्तार्थक इति लभ्यते, करण इत्यनुवर्तते, तदाह । हस्तार्थे करणे इति ॥ करणकारकी-
भूतहस्तपर्याये उपपदे ण्यन्तवृत्तधातोर्ग्रहधातोश्च णमुलित्यर्थः । स्वे पुषः ॥ अर्थग्रहण-
मिति ॥ व्याख्यानादिति भावः । तेनेति ॥ स्वरूपे स्वशब्दे स्वपर्याये धनादिशब्दे विशेषेषु
स्वविशेषवाचिगवादिशब्देषु चोपपदेषु णमुलित्यर्थः । एतच्च 'स्व रूपम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।
तत्र स्वशब्दे उपपदे उदाहरति । स्वपोषमिति ॥ धनेन पुष्णातीत्यर्थः । पर्याये उपपदे उदा-
हरति । धनपोषमिति ॥ स्वविशेष उपपदे उदाहरति । गोपोषमिति ॥ अधिकरणे ॥
अधिकरणे उपपदे बन्धधातोर्णमुलित्यर्थः । संज्ञायाम् ॥ अनधिकरणार्थ आरम्भः । कर्त्रोः ॥
'नशिवहोः' इति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । कर्तरि जीवे उपपदे नशेः कर्तरि पुरुषे उपपदे वहधातोर्णमु-
लित्यर्थः । ऊर्ध्वे शुषि ॥ ऊर्ध्वे कर्तरीति ॥ उपपदे शुषेः पूरेश्च णमुलिति शेषः ।
उपमाने ॥ चात्कर्तरीति ॥ कर्मणि कर्तरि च उपमाने उपपदे धातोर्णमुलित्यर्थः ।

चान्कर्तरि । घृतनिधायं निहितं जलम् । घृतमिव सुरक्षितमित्यर्थः ।
अजकनाशं नष्टः । अजक इव नष्ट इत्यर्थः ।

३३६७ । कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः । (३-४-४६)

यस्माणमुलुक्तः स एवानुप्रयोक्तव्य इत्यर्थः । तथैवोदाहृतम् ।

३३६८ । उपदंशस्तृतीयायाम् । (३-४-४७)

इतः प्रभृति पूर्वकाल इति संवध्यते । ‘तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्’
(सू ७८४) इति वा समासः । मूलकोपदंशं भुङ्क्ते । मूलकेनोपदंशम् । दश्यमा-
नस्य मूलकस्य भुजि प्रति करणत्वात्तृतीया । यद्यप्युपदंशिना सह न शाब्दस्संब-
न्धस्तथाप्यार्थोऽस्त्येव, कर्मत्वात् । एतावतैव सामर्थ्येन प्रत्ययः समासश्च ।
तृतीयायामिति वचनसामर्थ्यात् । ततश्चायमर्थः मूलकेन भुङ्क्ते इति शाब्दान्वये
किंकृत्वेत्याकाङ्क्षया उपदश्येति तदेव कर्मत्वेनान्वेति ।

कषादिषु ॥ यस्मादिति ॥ धातोरिति शेषः । णमुलुक्त इति ॥ ‘निमूलसमूलयोः कषः’
इत्यारभ्य ‘उपमाने कर्मणि च’ इत्यन्तैस्मृत्रैरिति शेषः । तथैवोदाहृतमिति ॥ निमूल-
कापङ्कषर्तायादीति शेषः । एवञ्च पृथगिह नोदाहर्तव्यमिति भावः । उपदंशस्तृतीयायाम् ॥
सम्यच्चते इति ॥ मण्डूकालुत्येति शेषः । तृतीयान्ते उपपदे उपपूर्वाद्दशधातोर्णमुल्
समानकर्तृकयोः पूर्वकाले इत्यर्थः । नित्यमुपपदसमासमाशङ्क्य आह । तृतीयाप्रभृतीनीति ॥
ननु मूलकेनोपदश भुङ्क्ते मूलकेनोपदशमित्यत्र मूलकस्य उपदशनं प्रति कर्मत्वात् कथं मूलकात्
तृतीया कथं वा उपदशान् णमुल् इत्यत आह । दश्यमानस्येत्यादि ॥ प्रधानक्रियानुरोधात्
परत्वाच्चेति भावः । ननु मूलकस्य भुजिक्रिया प्रति करणत्वे उपदशनेन असामर्थ्यात्समासानुप-
पत्तिरिति शङ्कते । यद्यपीति ॥ उपदशिना सह मूलकस्य कर्मत्वेनान्वयदशब्दगम्यो न भवति ।
तस्य भुजिक्रिया प्रति करणत्वेनान्वयस्योक्तत्वादित्याक्षेपः । समाधत्ते । तथापीति ॥ भुजि-
क्रियां प्रति शाब्दमर्यादया करणत्वेनान्वितस्यापि मूलकस्योपदशनं प्रति आर्थिकः कर्मत्वान्वयो-
ऽस्त्येव । मूलकस्योपदशनं प्रति वस्तुतः कर्मत्वस्य सत्त्वादित्यर्थः । नन्वार्थिककर्मत्वान्वयमादाय
कथं तृतीया कथं वा णमुल् कथं वा समास इत्यत आह । एतावतैवेति ॥ कुत एतदित्यत
आह । तृतीयायामिति वचनसामर्थ्यादिति ॥ यदि तृतीयान्ते शाब्दान्वय एवात्र
विवक्ष्येत, तदा करण इत्येवावक्ष्यत् ‘करणे हनः’ इतिवदिति भावः । मूलकस्य भुजिक्रिया प्रति
करणत्वान्वयशब्दः । उपदशे कर्मत्वान्वय आर्थिकः इत्येतदुपपादयति । ततश्चायमर्थः
इति ॥ मूलकेन भुङ्क्ते इत्यन्वयशब्दः । प्रधानक्रियानुरोधात्परत्वाच्च तृतीयाविभक्ते
प्रवृत्तेरिति भावः । किंकृत्वेति ॥ किङ्कृत्वा मूलकेन भुङ्क्ते इत्याकाङ्क्षया उपदश्येत्यन्वेतीत्यर्थः

३३६९ । हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् । (३-४-४८)

तृतीयान्त उपपदेऽनुप्रयोगधातुना समानकर्मकाद्विसार्थान् णमुल्स्यात् ।
दण्डोपघातङ्गाः कालयति दण्डेनोपघातम् । दण्डताडम् । 'समानकर्मकाणाम्'
इति किम् । दण्डेन चोरमाहत्य गाः कालयति ।

३३७० । सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः । (३-४-४९)

उपपूर्वेभ्यः पीडादिभ्यः सप्तम्यन्ते तृतीयान्ते चोपपदे णमुल्स्यात् ।
पार्श्वोपपीडं शेते—पार्श्वयोरुपपीडम्—पार्श्वीभ्यामुपपीडम् । ब्रजोपरोधं गाः स्था-
पयति । ब्रजेन ब्रजे उपरोधं वा । पाण्युपकर्षं धानाः संगृह्णाति । पाणावुप-
कर्षम्—पाणिनोपकर्षम् ।

३३७१ । समासत्तौ । (३-४-५०)

तृतीयासप्तम्योर्धातोर्णमुल्स्यात्सन्निकर्षे गम्यमाने । केशग्राहं युध्यन्ते
युद्धसंरम्भात् । केशेषु गृहीत्वा । हस्तग्राहम्—हस्तेन गृहीत्वा ।

३३७२ । प्रमाणे च । (३-४-५१)

तृतीयासप्तम्योरित्येव । व्यङ्गुलोत्कर्षं खण्डिकां छिनत्ति । व्यङ्गुलेन
व्यङ्गुले वोत्कर्षम् ।

तदेवेति ॥ किमुपदरयेत्याकाङ्क्षायां तदेव मूलकमर्थात् कर्मत्वान्वेतीत्यर्थः । हिंसार्था-
नाञ्च ॥ दण्डोपघातङ्गाः कालयतीति ॥ 'कल विक्षेपे' चुरादि । तत्रानुप्रयुज्यमान-
कालयतेरुपहन्तेश्च गावः कर्म । अतस्समानकर्मकत्वमुपहन्तेरिति भावः । दण्डेनोपघात-
मिति ॥ तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामिति उपपदसमासविकल्प इति भावः । दण्डताड-
मिति ॥ 'तड आघाते' चुरादि । सप्तम्याञ्चोपपीड ॥ चातृतीयायामिति समुचीयते ।
'कृप विलेखने' इति धातोश्शपि कृतलघूपधगुणस्य कर्षेति निर्देश । अतस्तौदादिकस्य
निरासः । पीड, रुध, कर्ष, एषा समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्यर्थे प्रथमा । पुस्त्वञ्चार्षम् । उपपूर्वः
पीडरुधकर्षः इति मध्यमपदलोपिसमासः । तदाह । उपपूर्वेभ्य इति ॥ 'तृतीया-
प्रभृतीन्यन्यतरस्याम्' इति उपपदसमासविकल्प मत्वा आह । पार्श्वयोरुपपीडमिति ॥
तौदादिकात् कृषेः क्ताप्रत्यय एव न तु णमुल् । क्षेत्रे उपकृष्य बीजान्यावपति । हलेनोप-
कृष्येति । यद्यपि तौदादिकांऽपि विलेखनार्थक एव । तथापि क्षेत्रविषयविलेखन एव तस्य
प्रवृत्तेरित्याहुः । समासत्तौ ॥ समासत्तिपद विवृणोति । सन्निकर्षे गम्यमाने इति ॥
सन्निकर्षोऽव्यवधानेन संयोगः । केशग्राहमिति ॥ सन्निकर्षपरमेतत् । अत्यन्त सन्निहिता
युध्यन्ते इत्यर्थः । तदाह । युद्धसंरम्भादिति ॥ युद्धातिशयवशाद्योद्धार परस्पर अत्यन्त
सन्निहिता भवन्तीत्यर्थः । प्रमाणे च ॥ इत्येवेति ॥ तृतीयान्ते सप्तम्यन्ते चोपपदे
धातोर्णमुल् ह्यात् प्रमाणे गम्ये इत्यर्थः । हस्वः खण्डः खण्डिका । व्यङ्गुलेनेति

३३७३ । अपादाने परीप्सायाम् । (३-४-५२)

परीप्सा त्वरा । शय्योत्थायं धावति । एवं नाम त्वरते यदवश्य-
कर्तव्यमपि नापेक्षते । शय्योत्थानमात्रमपेक्षते ।

३३७४ । द्वितीयायां च । (३-४-५३)

परीप्सायामित्येव । यष्टिग्राहं युध्यन्ते । लोष्टग्राहम् ।

३३७५ । अपगुरो णमुलि । (६-१-५३)

‘गुरी उद्यमने’ इत्यस्यैचो वा आत्स्याणमुलि । अखपगारं युध्यन्ते ।
अस्यपगोरम् ।

३३७६ । स्वाङ्गेऽध्रुवे । (३-४-५४)

द्वितीयायामित्येव । अध्रुवे स्वाङ्गे द्वितीयान्ते धातोर्णमुल् । भ्रूविक्षेपं
कथयति । भ्रुवं विक्षेपम् । ‘अध्रुवे’ किम् । शिर उत्क्षिप्य । येनाङ्गेन विना न
जीवनं तद्भुवम् ।

३३७७ । परिक्लिश्यमाने च । (३-४-५५)

सर्वतो विबाध्यमाने स्वाङ्गे द्वितीयान्ते णमुल्स्यात् । उरःप्रतिपेधं
युध्यन्ते । कृत्स्नमुरः पीडयन्त इत्यर्थः । ‘उरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः’ ।
ध्रुवार्थमिदम् ।

३३७८ । विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः । (३-४-५६)

द्वितीयायामित्येव । द्वितीयान्त उपपदे विश्यादिभ्यो णमुल्स्याद्वाप्यमाने
आसेव्यमाने चार्थे गम्ये । गेहादिद्रव्याणां विश्यादिक्रियाभिः साकल्येन
संबन्धो व्याप्तिः । क्रियायाः पौनःपुन्यमासेवा । ‘नित्यवीप्सयोः’ (सू २१४०)

‘तत्पुरुषस्याङ्गुले’ इति टजिति भावः । अपादाने ॥ अपादाने उपपदे धातोर्णमुल् स्यात्
परीप्सायाङ्गम्यमानायामित्यर्थः । त्वरां दर्शयितुमाह । एवन्नामेत्यादि ॥ द्वितीयायाञ्च ॥
द्वितीयान्ते उपपदे धातोर्णमुलित्यर्थः । स्वाङ्गेऽध्रुवे ॥ अध्रुवे इति छेद इति मत्वा
आह । अध्रुव इति ॥ ननु शिर उत्क्षिप्येति कथं प्रत्युदाहरणम् । शिरसोऽपि अध्रुवत्वादित्यत
आह । येनाङ्गेनेति ॥ परिक्लि ॥ उरोविदारमिति ॥ कृत्स्नमुर इत्यर्थः । प्रतिचस्कर
इति ॥ कृ विक्षेपे प्रतिपूर्वात्कर्माण लिट् । सुट्कान्पूर्व इति अङ्भ्यासव्यवायेऽपीति चानुवृत्तौ किरतौ
लवने हिंसाया प्रतेश्चेति सुट् । नखैः प्रतिचिक्षिपे इत्यर्थः । ननु उर प्रतिपेधमित्यादौ स्वाङ्गत्वादेव
पूर्वसूत्रेणैव सिद्धमित्यत आह । ध्रुवार्थमिति ॥ उरो विना जीवनाभावात् उरः ध्रुवमिति
भावः । विशिपति ॥ गेहादिद्रव्याणामिति ॥ तथा च गेहानुप्रवेशमास्ते इत्यत्र सर्वाणि
गेहान्यनुप्रविश्येति पुनःपुनर्गेहमनुप्रविश्येति वा अर्थः । उभयथापि न द्वित्वमित्याह

इति द्वित्वं तु न भवति । समासेनैव स्वभावतस्तयोरुक्तत्वात् । यद्यप्याभीक्ष्ण्येणमुलुक्त एव, तथापि असति ह्यासेवार्थकणमुलि आभीक्ष्ण्यणमुलः 'तृतीया-प्रभृतीनि' इत्यत्र संग्रहाभावान् उपपदसंज्ञार्थमासेवायामिह पुनर्विधिः । गेहानुप्रवेशमास्ते । गेहं गेहमनुप्रवेशम् । गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशम् । एवं गेहानुप्र-पातम् । गेहानुप्रपादम् । गेहानुस्कन्दम् । असमासे तु गेहस्य णमुलन्तस्य च पर्यायेण द्वित्वम् ।

३३७९ । अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु । (३-४-५७)

क्रियामन्तरयति व्यवधत्त इति क्रियान्तरः । तस्मिन्धात्वर्थे वर्तमाना-दस्यतेस्तृष्यतेश्च कालवाचिषु द्वितीयान्तेपूपपदेषु णमुल्स्यात् । ब्रह्मात्यासं गाः पाययति । ब्रह्मत्यासम् । ब्रह्मर्षम् । ब्रह्मं तर्षम् । अत्यसनेन तर्षणेन च गवां पानक्रिया व्यवधीयते । अद्य पाययित्वा ब्रह्मतिक्रम्य पुनः पाययतीत्यर्थः ।

३३८० । नाम्न्यादिशिग्रहोः । (३-४-५८)

द्वितीयायामित्येव । नामादेशमाचष्टे । नामग्राहमाह्वयति ।

३३८१ । अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृजः क्त्वाणमुलौ । (३-४-५९)

अयथाभिप्रेताख्यानं नाम अप्रियस्योच्चैः प्रियस्य च नीचैः कथनम् ।

नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वन्तु न भवतीति ॥ कुत इयत आह । समासेनैवेति ॥ ननु समासेन कथमिह कथन व्याख्यासेवयोरित्यत आह । स्वभावन इति ॥ ननु 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' इत्यनेनैव सिद्धत्वात् इह आसेवाग्रहण व्यर्थम् । न च क्त्वानिवृत्तिः फलमिति शङ्क्यम् । क्ताप्रत्ययस्यापि पक्षे इष्टत्वादिति शङ्कते । यद्यपीति ॥ रामाधत्ते तथापीति ॥ द्विती-यान्तस्योपपदसंज्ञार्थमित्यर्थः । नन्विह आसेवाग्रहणाभावं तत्रोपपदमित्युपपदसंज्ञा कुतो नेत्यत आह । असति हीति ॥ यद्यप्यासेवाया णमुल्बन्धिव्यभावेऽपि 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' इति णमुल् मिथ्याति, तथापि 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' इति सूत्रे द्वितीयान्तस्य सप्तम्या निर्देशेन ग्रहणाभावा-दुपपदसंज्ञा न स्यात् । ततश्च 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्' इति उपपदसमासविकल्पो न स्यादिति भावः । असमासे त्विति ॥ व्याप्तिणमुलि गेहस्य व्याप्यमानत्वात् द्वित्वम् । आसेवाया णमुलि तु णमुलन्तस्य द्वित्वम् । क्रियापौन पुन्यस्यैव आसेवात्वादिति भावः । अस्यतितृषोः ॥ ब्रह्मात्यासमिति ॥ ब्रह्मतिक्रम्यत्यर्थः । अतिपूर्वादस्यतेर्णमुल् । ब्रह्मर्षमिति ॥ ब्रह्मन्तृष्णावती कृत्वेत्यर्थः । नाम्न्यादिशिग्रहोः ॥ नाम्नि आदिशिग्रहोरिति छेदः । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । द्वितीयान्ते नामन्शब्दे उपपदे आहपूर्वकदिशे ग्रहघातोश्च णमुलित्यर्थः । अव्ययेऽयथाभि ॥ अप्रियस्य नीचैः कथनं प्रियस्योच्चैः कथनञ्च अभिप्रेतम् इष्टम् । तद्वि परीतम् अनभिप्रेतम् । तदाह । अयथाभिप्रेताख्यानं नामेत्यादि ॥ 'तृतीयाप्रभृतीन्य

उच्चैःकृत्य—उच्चैः कृत्वा । उच्चैःकारमप्रियमाचष्टे । नीचैःकृत्य—नीचैः कृत्वा—नीचैः-
कारं प्रियं ब्रूते ।

३३८२ । तिर्यच्यपवर्गे । (३-४-६०)

तिर्यक्छन्द उपपदे कृञः क्त्वाणमुलौ स्तः समाप्तौ गम्यायाम् । तिर्य-
कृत्य गतः । तिर्यक्कारम् । समाप्त्य गत इत्यर्थः । ‘अपवर्गे’ किम् । तिर्यक्कृत्वा
काष्ठं गतः ।

३३८३ । स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृञ्वोः । (३-४-६१)

मुखतःकृत्य गतः । मुखतः कृत्वा । मुखतः कारम् । मुखतोभूय ।
मुखतो भूत्वा । मुखतोभावम् ।

३३८४ । नाधार्थप्रत्यये च्यर्थे । (३-४-६२)

नाधार्थप्रत्ययान्ते च्यर्थेविषय उपपदे कृञ्वोः क्त्वाणमुलौ स्तः ।
अनाना नाना कृत्वा नानाकृत्य—नाना कृत्वा—नानाकारम् । विनाकृत्य—विना
कृत्वा—विनाकारम् । नानाभूय—नाना भूत्वा—नानाभावम् । अनेकं द्रव्यमेकं
भूत्वा एकधाभूय—एकधा भूत्वा—एकधाभावम् । एकधाकृत्य—एकधा कृत्वा—
एकधाकारम् । ‘प्रत्ययग्रहणम्’ किम् । हिरुकृत्वा । पृथग्भूत्वा ।

३३८५ । तूष्णीमि भुवः । (३-४-६३)

तूष्णींशब्दे उपपदे भुवः क्त्वाणमुलौ स्तः । तूष्णींभूय—तूष्णीं भूत्वा—
तूष्णींभावम् । भूग्रहणं कृञो निवृत्त्यर्थम् ।

न्यतरस्याम्’ इति समासविकल्प मत्वा आह । उच्चैःकृत्य—उच्चैः कृत्वेति ॥ समासपक्षे
ल्यविति भावः । उच्चैःकारमिति ॥ अत्र समासतदभावयोर्नास्ति विशेषः । खरे तु विशेषः ।
तिर्यच्यपवर्गे ॥ ‘तिरश्चीति भवितव्यम् सौत्रो निर्देशः’ इति भाष्यम् । अपवर्ग इत्यस्य
विवरणम्—समाप्ताविति ॥ स्वाङ्गे तस्प्रत्यये ॥ पञ्चमर्थे पष्ठीद्विवचनम् । तस् प्रत्ययो
यस्मादिति बहुव्रीहिः । तस्प्रत्ययान्ते स्वाङ्गे उपपदे कृञो भुवश्च क्त्वाणमुलावित्यर्थः । इह न
यथासङ्गं व्याख्यानात् । नाधार्थ ॥ ‘विनञ्म्यात्रानाञ्चौनसह’ इति सूत्रे असहत्वे विन-
ञ्म्यान्नाप्रत्ययो विहितः । ‘सङ्ख्याया विधार्थे धा’ इति धाप्रत्ययो विहितः । तस्य अर्थः
इव अर्थो यस्य सः धार्थः । नाप्रत्ययो धार्थकश्च प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीहिः । तदाह ।
नाधार्थप्रत्ययान्ते इति ॥ नाप्रत्ययान्ते धार्थप्रत्ययान्ते उपपदे इत्यर्थः । अर्थग्रहण धा-
प्रत्ययमात्रेऽन्वेति । तेन धमुजोऽपि ग्रहणं लभ्यते । नाप्रत्यये त्वर्थग्रहणन्तन्वेति । नाप्रत्ययान्ते
धार्थप्रत्ययान्ते च्यन्तविषये उपपदे इत्यर्थः । अत एव भाष्ये अर्थग्रहणङ्किम् । द्विधाकृत्य-
द्वैधकृत्येत्येवोक्तम् । तूष्णीमि भुवः ॥ ननु ‘स्वाङ्गे तस्प्रत्यये कृञ्वोः’ इत्यतः अनुवृत्त्यैव

३३८६ । अन्वच्यानुलोम्ये । (३-४-६४)

अन्वक्छन्दे उपपदे भुवः क्त्वाणमुलौ स्त आनुकूल्ये गम्यमाने ।
अन्वगभूय आस्ते । अन्वगभूत्वा—अन्वगभावम् । अग्रतः पार्श्वतः पृष्ठतो वानु-
कूलो भूत्वा आस्त इत्यर्थः । ‘आनुलोम्ये’ किम् । अन्वगभूत्वा तिष्ठति ।
पृष्ठतो भूत्वेत्यर्थः । इति कृदन्तप्रकरणम् ।

इत्थं लौकिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ।
विस्तरस्तु यथाशास्त्रं दर्शितः शब्दकौस्तुभे ॥
भट्टोजिदीक्षितकृतिः सैषा सिद्धान्तकौमुदी ।
प्रीत्यं भूयाद्भगवतोर्भवानीविश्वनाथयोः ॥

इति श्रीभट्टोजिदीक्षितधिरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरार्धे समाप्तम् ।

सिद्धे भूग्रहणं व्यर्थमित्यत आह । कृञो निवृत्त्यर्थमिति ॥ अन्वच्यानुलोम्ये ॥
अनूचीत्येव वक्तुमुचितं सौत्रोऽयं निर्देशः । तिर्यच्यपवर्गे इतिवत् । आनुलोम्य आनुकूल्यम् ।
पृष्ठतो भूत्वेति ॥ अग्निप्रथमाः प्रातिपद्यन्ते अन्वगध्वर्युरित्यादौ अन्वक्छन्दस्य पृष्ठभागे
प्रसिद्धेरिति भावः ॥—इत्युत्तरकृदन्तप्रकरणम् ॥

इति श्रीमत्सन्ततसन्तन्यमानश्येनकूर्मषोडशाररथचक्राकारादिबहुगुणविराजमानप्रौढापरिमित
महाध्वरस्य श्रीशाहजी शरभजी तुक्कोजी भोसलचोलमहीमहेन्द्रामात्यधुरन्धरस्य श्रीमत
आनन्दरायचिद्वत्सार्वाभौमस्याध्वर्युणा पञ्चपुरुषीपोष्येण बाल्य एव तद्व्यानिर्वर्ति-
तापरमिताग्निविजृम्भितवाजपेयसर्वपृष्ठाप्तोर्यामप्रमुखमखसन्तर्पितशतमख-
प्रमुखबर्हिर्मुखेन पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणाग्रजन्मविश्वेश्वरवाज-
पेययाजितो लब्धविद्यावैशद्येन अध्वरमीमांसाकुतूहलवृत्ति-
निर्माणप्रकटितसर्वतन्त्रस्वातन्त्र्येण बोधायनापस्तम्ब-
सत्याषाढभारद्वाजकात्यायनाश्वलायनद्राह्याय-
णादिकल्पसूत्रतद्भाष्यपारीणमहादेववाज-
पेययाजिसुतेन अन्नपूर्णाम्बागर्भजातेन
बासुदेवदीक्षितविदुषा विरचिता-
यां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमायां उत्तरार्धम्
॥ सम्पूर्णम् ॥

॥ बालमनोरमा सम्पूर्णा ॥

॥ वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी ॥

अथ वैदिकप्रकरणम् ।

३३८७ । छन्दसि पुनर्वस्वोर्गकवचनम् (१-२-६१) । द्वयोर्गकवचन वा स्यात् । पुनर्वसुर्नक्षत्रं पुनर्वसू वा । लोके तु द्विवचनमेव ॥ ३३८८ । विशाखयोश्च (१-२-६२) । प्राग्वत् । विशाखा नक्षत्रम् । विशाखे वा ॥ ३३८९ । पष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा (१-४-९) । षष्ठ्यन्तेन युक्तः पतिशब्दश्छन्दसि घिसञो वा स्यात् । 'क्षेवस्य पतिना वयम्' । इह वेति योग विभज्य छन्दसीत्यनुवर्तते । तेन 'सर्वे विधयश्छन्दसि वैकल्पिका' । 'बहुल छन्दसि' (सू ३४०१) इत्यादिरथैव प्रपञ्चः । 'यचि भम्' (सू २३१) । 'नभोऽङ्गिरोमनुषा वत्युप-सङ्ख्यानम्' (वा १०५८) नभसा तुल्य नभस्वत् । भत्वादुत्वाभावः । 'अङ्गिरस्वदङ्गिरः' । 'मनुष्वदग्ने' । 'जनेरुसि' (उणा) इति विहित उसिप्रत्ययो मनेरपि । बाहुलकात् । 'वृषण्व-स्वश्वयो' (वा १०५९) । वृष वृषुक वसु यस्य स वृषण्वसुः । वृषा अश्वो यस्य वृषणश्वः । इहान्तर्वर्तिनां विभक्तिमाश्रित्य पदत्वे सति नलोपः प्राप्तो भत्वाद्वार्यते । अत एव 'पदान्तस्य' (सू १९८) इति णत्वनिषेधोऽपि न । 'अल्लोपोऽनः' (सू २३४) इत्यल्लोपो न, अनङ्गत्वात् । ३३९० । अयस्मयादीनि च्छन्दसि (१-४-२०) । एतानि च्छन्दसि साधूनि । भपदसङ्गाधि-काराद्यथायोग सङ्गाद्वय बोध्यम् । तथा च बार्तिकम्—'उभयसङ्गान्यपीति वक्तव्यम्' (वा १०६०) इति 'स सुष्ठुभास ऋक्ता गणेन' । पदत्वात्कुत्वम् । भत्वाज्ज्वाभावः । ज्जत्व-विधानार्थायाः पदसङ्गाया भत्वसामर्थ्येन बाधात् । 'नैन हिन्वन्त्यपि वाजिनेषु' । अत्र पदत्वा-ज्जत्वम् । भत्वात्कुत्वाभावः । 'ते प्राग्धातोः' (सू २२३०) । ३३९१ । छन्दसि परेऽपि (१-४-८१) । ३३९२ । व्यवहिताश्च (१-४-८२) । 'हरिभ्यां याह्योक् आ' । 'आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि' । ३३९३ । इन्धिभवतिभ्यां च (१-२-६) । आभ्या परो लिट् कित् स्यात् । 'समीधे दस्युहन्तमम्' । 'पुत्र ईधे अथर्वणः' । भभूव । इद प्रत्याख्यातम् । 'इन्धेश्छन्दो-विषयत्वाद्भुवो वुको नित्यत्वात्ताभ्या लिटः किट्चनानार्थक्यम्' (वा ५९४) इति ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ।

३३९४ । तृतीया च होश्छन्दसि (२-३-३) । जुहोतेः कर्मणि तृतीया स्याद्वितीया च । 'यवाग्वाग्मिहोत्रं जुहोति' । अग्निहोत्रशब्दोऽत्र हविषि वर्तते, 'यस्याग्निहोत्रमधिष्ठित-ममेध्यमापद्येत' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । अग्नये हूयत इति व्युत्पत्तेश्च । यवाग्वाख्य हविर्देवतो-

देशेन त्यक्ता प्रक्षिपतीत्यर्थः । ३३९५ । द्वितीया ब्राह्मणे (२-३-६०) । ब्राह्मणविषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि द्वितीया स्यात् । पष्ठपवादः । 'गामस्य तदहः सभाया दीव्येयु' । ३३९६ । चतुर्थ्यर्थे बहुल छन्दसि (२-३-६२) । पष्ठी स्यात् । 'पुरुषमृगश्चन्द्रमसे' । 'गोधा कालका दार्वाघाटस्ते वनस्पतीनाम्' । वनस्पतिभ्य इत्यर्थः । 'षष्ठ्यर्थे चतुर्थीति वाच्यम्' (वा १५०९) । 'या खर्वेण पिवति तस्यै खर्व' ॥ ३३९७ । यजेश्वर करणे (२-३-६३) । इह छन्दसि बहुल षष्ठी । घृतस्य घृतेन वा यजते ॥ ३३९८ । बहुल छन्दसि (२-४-३९) अदो घस्लादेशः स्यात् । घस्तां नूनम् । छुडि 'मन्त्रे घस-' (३४०२) इति च्लेर्लुक् । अडभावः । 'सन्धिश्च मे' ॥ ३३९९ । हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च छन्दसि (२-४-२८) । द्वन्द्वः पूर्ववज्जिज्ञः । हेमन्तश्च शिशिरश्च हेमन्तशिशिरौ । अहोरात्रे । 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' (सू २४२३) ॥ ३४०० । बहुल छन्दसि (२-३-७३) । 'वृत्र हनति वृत्रहा' । 'अहिः शयत उपपृक् पृथिकाः' । अत्र छुडि न । अदादिभिन्नेऽपि क्वचित्छुक् । 'त्वाध्व नो देवा' । 'जुहो-त्यादिभ्यः ऋछः' (सू २४८९) ॥ ३४०१ । बहुल छन्दसि (२-४-७६) । 'दाति प्रियाणि चिद्वसु' । अन्यत्रापि । 'पूर्णा विवष्टि' ॥ ३४०२ । मन्त्रे घसह्वरणशब्ददादृच्छकगमिजनिभ्यो लेः (२-४-८०) । लिरिति च्लेः प्राचा सज्ञा । एभ्यो लेर्लुक्स्यान्मन्त्रे । 'अक्षत्रमी मदन्तहि' । घस्लादेशस्य 'गमहन-' (सू २३६३) इत्युपधालोपे 'शासिवसि-' (सू २४१०) इति षः । 'माह्वामित्रस्य' । 'धूर्तिः प्रणञ्जल्यस्य' । 'नशेर्वा' (सू ४३१) इति कुत्वम् । 'सुरुचो वेन आवः' । 'मा न आधक्' । आदित्याकारान्तग्रहणम् । 'आप्रा द्यावापृथिवी' । 'परावर्गभार-भृद्यथा' । 'अकन्नुषसः' । 'त्वे रथि जागृवासो अनुगमन्' । मन्त्रग्रहण ब्राह्मणस्याप्युप-लक्षणम् । 'अज्ञत तदा अस्य दन्ता' । विभाषानुवृत्तेर्नह । 'न ता अगृभ्णन्नजनिष्ट हि षः' ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

३४०३ । अभ्युत्सादयाप्रजनयाचिकयारमयामकः पावयाक्रियाद्विदामकमिति च्छन्दसि (३-१-४२) । आद्येषु चतुर्षु छुडि 'आम्' 'अकः' इत्यनुप्रयोगश्च । अभ्युत्सादयामकः । अभ्युदसीषददिति लोके । प्रजनयामकः । प्राजीजनदित्यर्थः । चिकयामकः । अचैषीदित्यर्थे चिनोतेराम् द्विर्वचनं कुत्व च । रमयामकः । अरीरमत् । पावयाक्रियात् । पाव्यादिति लोके । विदामकन् । अवेदिषुः ॥ ३४०४ । गुपेऽछन्दसि (३-१-५०) । च्लेश्चङ् वा । 'गृहानज्जु-पत युवम्' । अगौप्तमित्यर्थः । ३४०५ । नोनयतिध्वनयत्येयत्यर्दयतिभ्यः (३-१-५१) । च्लेश्चङ् न । 'मा त्वायतो जरितुः काममूनयी' । 'मा त्वाग्निध्वनयीत्' । ३४०६ । कृमृह-रुहिभ्यश्छन्दसि (३-१-५९) । च्लेरङ् वा । 'इद तेभ्योऽकर नमः' । अमरत् । अदरत् । 'यत्सानोः सानुमारुहत्' । ३४०७ । छन्दसि निष्ठकर्मदेवद्वयप्रणीयोऽनीयोच्छिष्यमर्यस्तर्थाध्वर्य-खन्यखान्यदेवयज्यापृच्छयप्रतिषीध्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाव्यपृडानि (३-१-१२३) । कृन्ततेः निस्पृवीत्यपि प्राप्ते ण्यत् । आद्यन्तयोर्विपर्यासो निसः षत्व च । 'निष्ठकर्म चिन्वीत पशुकामः' देवशब्दे उपपदे ह्यतेर्जुहोतेर्वा क्यप्दीर्घश्च । 'स्पर्धन्ते वा उ देवद्वये' । 'प्र' 'उत्' आभ्यां नयतेः क्यप् । प्रणीयः । उनीयः । उत्पूर्वाच्छिषेः क्यप् । उच्छिष्यः । 'मृड्' 'स्तृज्' 'धृ' एभ्यो यत् । मर्यः । स्तर्या । स्त्रियामेवायम् । ध्वर्यः । खनेर्यण्यतौ । खन्यः । खान्यः ।

यजेयः । 'शुन्धन्व देव्याय कर्मणे देवयज्यायै' । आङ्पूर्वात्पृच्छेः क्यप् । 'आपृच्छय धरणं वाज्यर्पति' । सीव्यन्ते. क्यप् पन्व च प्रातिपीव्यः । ब्रह्मणि वेदेष्यत् । ब्रह्मवाद्यम् । लोके तु 'वद सुपि क्यप् च' (सू २८५४) इति क्यव्यन्तौ । भवन्ते स्तौतिश्च प्यत् । भाव्यः । स्नाव्य । उपपूर्वाच्चिनोतेर्प्यदायादेशश्च पृउ उत्तरपदे । उपचाग्यपृडम् । 'हिरण्य इति वक्तव्यम्' (वा १९४५) उपच्येयपृडमेवान्यन् । 'मृड सुखने' 'पृड च' इत्यस्मादिगुपधलक्षणः कः ॥ ३४०८ । छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् (३-२-२७) । एभ्यः कर्मण्युपपदे इन् स्यात् । 'ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनिम् उत नो गोपणि धियम्' । 'ये पथां पथिरक्षयः' । चतुरक्षौ पथि-
रक्षी । 'हविर्मथीनामभि' ॥ ३४०९ । छन्दसि सहः (३-२-६३) । ण्विः स्यात् । पृतनापाट् । ३४१० । वहश्च (३-२-६४) । प्रागवत् । दिल्यवाद् । योगविभाग उत्तरार्थः । ३४११ । कव्य-
पुरीषपुरीष्येषु व्युट् (३-२-६५) । एषु वहेर्युट् स्याच्छन्दसि । कव्यवाहनः । पुरीषवाहनः । पुरीष्यवाहनः ॥ ३४१२ । हव्येऽनन्त पादम् (३-२-६६) । अग्निर्नो हव्यवाहनः । पादमध्ये तु 'वहश्च' इति ण्वेरेव । 'हव्यवाळग्निरजरः पिता न' ॥ ३४१३ । जनसनखनक्रमगमो
विट् (३-२-६७) । 'विड्वनो -' (सू २९८२) इत्यात्वम् । अब्जा गोजाः । 'गोषा इन्द्रो नृषा
असि' । 'सनोतेरन' (सू ३६४५) इति षत्वम् । 'इय शुभेभिर्विसखा इवारजत्' । 'आ
दधिका शवसा पञ्च कृष्टी' । अग्रेगा ॥ ३४१४ । मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन्
(३-२-७१) । श्वेतवहादीना उस्पदस्येति वक्तव्यम्' (वा २०३५-३६) यत्र पदत्वं भावि तत्र
ण्विनोऽपवादो ऽवक्तव्य इत्यर्थः । श्वेतवाः । श्वेतवाहौ । श्वेतवाहः । उक्थानि उक्थैर्वा शंसति
उक्थशा यजमानः । उक्थशासौ । उक्थशासः । पुरो दाश्यते दीयते पुरोडाः ॥ ३४१५ ।
अवे यज (३-२-७२) । अवयाः । अवयाजौ । अवयाजः । ३४१६ । अवयाः श्वेतवाः
पुरोडाश्च (८-२-६७) । एते सम्बुद्धौ कृतदीर्घा निपात्यन्ते । चादुक्थशाः ॥ ३४१७ । विजुपे
छन्दसि (३-२-७३) । उपे उपपदे यजेर्विच् । उपयट् ॥ ३४१८ । आतो मनिन्कनिच्चनि-
पश्च (३-२-७४) । सुप्युपसर्गे चोपपदे आदन्तेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विषये मनिनादयस्त्रयः
प्रत्यया स्युः । चाद्विच् । सुदामा । सुधीवा । सुपीवा । भूरिदावा । वृतपावा । विच् कीला-
लपा ॥ ३४१९ । बहुलं छन्दसि (३-२-८८) । उपपदान्तरेऽपि हन्तेर्बहुल किप् स्यात् ।
मातृहा । पितृहा । 'छन्दसि लिट्' (सू ३०९३) भूतसामान्ये । 'अह यावापृथिवी आततान' ।
'लिट कानज्वा' (सू ३०९४) । 'कसुश्च' (सू ३०९५) । छन्दसि लिटः कानचक्रसू वा स्तः ।
'चक्राणा वृष्णिम्' । 'यो नो अग्ने अररिवा अघायुः' । 'छन्दस्यघशब्दात्परेच्छायां क्यज्वक्त
व्य' (वा १७११) । 'क्याच्छन्दसि' (सू ३१५०) । उप्रत्ययः स्यात् । अघायुः । 'एरजधि-
कारे जवसवौ छन्दसि वाच्यौ' (वा २२००) जवेयाभिर्यूनः । 'ऊर्वोरस्तु मे जव' । 'देवस्य
सवितुः सवे' ॥ ३४२० । मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः (३-३-९६) । वृषादिभ्यः
क्तिन्त्यात् स चोदात्तः । 'वृष्टि दिवः' । 'सुम्रमिष्टये' । 'पचत्पक्तीरुत' । 'इयं ते नव्यसी
मति' । वित्तिः । भूतिः । 'अग्न आ याहि वीतये' । 'रातौ स्यामोभयासः' ॥ ३४२१ ।
छन्दसि गत्यर्थेभ्यः (३-३-१२९) । ईषदादिषूपपदेषु गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि युच् स्यात् ।
खलोऽपवादः । सूपसदनोऽग्निः ॥ ३४२२ । अन्येभ्योऽपि दृश्यते (३-३-१३०) । गत्यर्थेभ्यो

येऽन्ये धातवन्तेभ्योऽपि छन्दसि युच् स्यात् । ‘सुवेदनामकृणोद्ग्राणे गाम्’ ॥ ३४२३ । छन्दसि लुङ्लङ्लिटः (३-४६) । धात्वर्थानां सम्बन्धे सर्वकालेष्वेते वा स्युः । पक्षे यथास्व प्रत्ययाः । लुङि । ‘देवो देवेभिरागमत्’ । लोडर्थे लुङ् । ‘इद तेभ्योऽकर नमः’ । लङ् । ‘अग्निमद्य होतारमवृणीताय यजमान’ । लिट् । ‘अद्याममार’ । अद्य म्रियेत इत्यर्थः ॥ ३४२४ । लिङ्ये लेट् (३-४-७) । विध्यादौ हेतुहेतुमद्भावादौ च धातेर्लेट् स्याच्छन्दसि ॥ ३४२५ । सिव्वहुल लटि (३-१-३४) ॥ ३४२६ । इतश्च लोपः परस्मैपदेषु (३४९७) । लेटस्तिडाभितो लोपो वा स्यात्परस्मैपदेषु ॥ ३४२७ । लेटोऽडाटौ (३-४-९४) । लेट् ‘अट्’ ‘आट्’ एतावागमौ स्तः । तौ च पितौ । ‘सिव्वहुल णिद्वक्तव्यः’ (वा १७९४) । वृद्धिः । ‘प्र ण आरूषि तारिषत्’ । ‘सुपेशसस्करति जोषिपद्धि’ । ‘आ साविषदर्शसानाय शरुम्’ । सिप इलोपस्य चाभावे । ‘पताति विबुत्’ । ‘प्रियः सूर्ये प्रियो अग्रा भवाति’ ॥ ३४२८ । स उतमस्य (३-४-९८) । लेङुतमसकारस्य वा लोपः स्यात् । करवाव । करवाव । टेरेत्वम् ॥ ३४२९ । आत ऐ (३-४-९५) । लेट् आकारस्य ऐ स्यात् । ‘सुतेभिः सुप्रयसा मादयैते’ । आतामित्याकारस्य ऐकारः । विधिसामर्थ्यादाट् ऐत्व न । अन्यथा हि ऐटमेव विदध्यात् । ‘यो यजाति यजान इत्’ ॥ ३४३० । वैतोऽन्यत्र (३४-९६) । लेट् एकारस्य ऐ ख्याद्वा । ‘आत ऐ’ (सू ३४२९) इत्यस्य विषय विना । ‘पशूनामीशै’ । ‘प्रहा गृह्णान्तै’ । ‘अन्यत्र’ किम् । ‘सुप्रयसा मादयैते’ ॥ ३४३१ । उपसवादाशङ्कयाश्च (३४-८) । पणबन्ध आशङ्काया च लेट् स्यात् । ‘अहमेव पशूनामीशै’ । ‘नेजिह्वायन्तो नरक पताम’ । ‘हलः श्रः शानच्ञौ’ (सू २५५७) ॥ ३४३२ । छन्दसि शायजपि (३-१-८४) । अपि शब्दाच्छानच् । ‘हृग्रहोर्भश्छन्दसि’ (वा ४८२३) इति हस्य भ । ‘गृभाय जिह्वया मधु’ । ‘बधान देव सवितः’ । ‘अनिदिताम्-’ (सू ४१५) इति बध्नातेर्नलोपः । ‘गृभ्णामि ते’ । ‘मध्वा जभार’ ॥ ३४३३ । व्यत्ययो बहुलम् (३-१-८५) । विकरणानां बहुल व्यत्यय स्याच्छन्दसि । ‘आण्डा शुष्मस्य भेदति’ । भिनत्तीति प्राप्ते । ‘जरसा मरते पतिः’ । म्रियत इति प्राप्ते । ‘इन्द्रो वस्तेन नेषतु’ नयतेर्लोट् शप्सिपौ द्वौ विकरणौ । ‘इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम्’ । तरेमेत्यर्थः । तरते-विध्यादौ लिङ् । उः शप् सिप् चेति त्रयो विकरणाः ॥

“सुसिद्धुप्रग्रहलिङ्गनराणां कालहलच्चरकर्तृयुडा च ।

व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन ॥” [भाष्यम्]

‘धुरि दक्षिणायाः’ । दक्षिणस्यामिति प्राप्ते । ‘चषाल ये अश्वयूपाय तक्षति’ । तक्षन्तीति प्राप्ते । उपग्रहः परस्मैपदात्मनेपदे । ‘ब्रह्मचारिणमिच्छते’ । इच्छतीति प्राप्ते । ‘प्रतीपमन्त्र ऊर्मिर्युध्यति’ । युध्यते इति प्राप्ते । ‘मधोस्तृप्ता इवासते’ । मधुन इति प्राप्ते । नरः पुरुषः । ‘अघा स धीरैर्दशभिर्वियूयाः’ । वियूयादिति प्राप्ते । काल कालवाची प्रत्ययः । ‘श्वोऽमीना-धास्यमानेन’ । लुटो विषये लट् । ‘तमसो गा अदुक्षत्’ । अदुक्षदिति प्राप्ते । ‘मित्त वय च सूरयः’ । मित्रा वयमिति प्राप्ते । स्वरव्यत्ययस्तु वक्ष्यते । कर्तृशब्दः कारकमात्रपरः । तथा च तद्वाचिनां कृतद्धितानां व्यत्ययः । अन्नादाय । अण्विषयेऽच् । अवग्रहे विशेषः । यडो यशब्दादारभ्य ‘लिङ्वाशिष्यङ्’ (सू ३४३४) इति डकारेण प्रत्याहारः । तेषां व्यत्ययो

भेदतीत्यादिशक्त एव ॥ ३४३४ । लिङ्याशिष्यङ् (३-१-८६) । आशीर्लिङि परे धातोरङ् स्याच्छन्दसि । 'वच उम्' (सू २४५४) । 'मन्त्रं वोचेमाग्नये' । 'दशेरग्वक्तव्यः' (वा १८६२) । 'पितर च दशेय मातर च' । अङि तु 'ऋदशोऽङि-' (सू २४०६) इति गुणः स्यात् ॥ ३४३५ । छन्दस्युभयया (३-४-११७) । धात्वधिकारे उक्तं प्रत्यय सार्वधातुकार्ध-धातुकोभयसङ्गः स्यात् । 'वर्धन्तु त्वा सुटुतय' । वर्धयन्निवत्यर्थः । आर्धधातुक्त्वाणिलोपः । 'विश्विरे' । सार्वधातुक्त्वात् ऽसु श्चभावश्च । 'हुश्वो -' (सू २३८७) इति यण् । 'आह-गमहनजनः किकिनौ लिट् च' (सू ३१५१) । आदन्तादवर्णान्ताद्गमादेश्च किकिनौ स्तः । तौ च लिङ्वात् । 'वध्रिर्वज्रम्' । 'पपि सोमम्' । 'ददिर्गा' । 'जमिस्युवा' । जमिर्वृत्रम-मित्रियम् । जङि । लिङ्वाद्भावादेव सिद्धे 'ऋच्छत्यृताम्' (सू २३८३) इति गुणबाधनार्थं कित्त्वम् । 'बहुल छन्दसि' (सू ३५७८) इत्युत्त्वम् । ततुरि । जगुरि ॥ ३४३६ । तुमर्थे सेसेनसेऽसेन्कसेनभ्यैअभ्यैन्कभ्यैकभ्यैन्शभ्यैन्शभ्यैन्तुवैतवेद्वेत्वेनः (३-४-९) । से । 'पक्षे राय' सेन् । 'ता वामेषे' । असे । 'शरदो जीवसे धा' । असेन् नित्वादाद्युदात्तः । क्से । प्रेषे । कसेन् । 'गवामिव थ्रियसे' । अध्ये । अध्येन् । 'जठर पृष्णभ्यै' । पक्ष आद्युदात्तः । कभ्यै । कध्येन् । आहुवभ्यै । पक्षे नित्स्वरः । शभ्यै । 'राधमः सह मादयभ्यै' । शभ्यैन् । 'वायवे पिबभ्यै' । तवै । दातवा उ । तवेड् । सूतवे । तवेन् । कर्तवे ॥ ३४३७ । प्रियै रोहिष्यै अव्यथिष्यै (३-४-१) । एते तुमर्थे निपात्यन्ते । प्रयातु रोढुमव्यथितुमित्यर्थः ॥ ३४३८ । दशे विख्ये च (३-४-११) । द्रष्टु विख्यातुमित्यर्थः ॥ ३४३९ । शक्तिणमुल कमुलौ (३-४-१२) । शक्नोतावुपपदे तुमर्थ एतौ स्तः । 'विभाज नाशकत्' । 'अपलुप नाशकत्' । विभक्तुमप-लोऽतुमित्यर्थः ॥ ३४४० । ईश्वरे तामुन्कमुनौ (३-४-१३) । 'ईश्वरो विचरितोः' । 'ईश्वरो विलिख' । विचरितु विलेखितुमित्यर्थः ॥ ३४४१ । कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः (३-४-१४) । 'न म्लेच्छितवै' । 'अवगाहे' । 'दिदक्षेण्य' । 'भूर्यस्पष्ट कत्वम्' । ३४४२ । अवचक्षे च (३-४-१५) । 'रिपुणा नावचक्षे' । अवख्यातव्यमित्यर्थः ॥ ३५४३ । भावलक्षणे स्थेकृज्व-दिचरिहुनामिजनिभ्यस्तोसुन् (३-४-१६) । 'आसस्थातोः सीदन्ति' । आसमाप्तेः सीदन्ती-त्यर्थः । उदेतोः । अपकर्तोः । प्रवदितोः । प्रचरितोः । होतोः । आतमितोः । 'काममावि-जनितोः सम्भवाम' इति श्रुतिः ॥ ३४४४ । सृपितृदोः कसुन् (३-४-१७) । भावलक्षण इत्येव । 'पुरा क्रूरस्य विस्मृपो विराणिन्' । 'पुरा जतुभ्य आतृद' ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ।

३४४५ । रात्रेश्चाजसौ (४-१-३१) । रात्रिशब्दान्डीप्स्यात् अजस्त्रिपये छन्दसि । 'रात्री व्यख्यदायती' । लोके तु कृदिकारादिति डीष्यन्तोदात्तः ॥ ३४४६ । नित्य छन्दसि (४-१-४६) । बह्नादिभ्यश्छन्दसि विषये नित्यं डीप् । 'बह्वीषु हित्वा' । नित्यप्रहणमुत्तरा-र्थम् ॥ ३४४७ । भुवश्च (४-१-४७) । डीप् स्यात् छन्दसि । विभ्वी । प्रभ्वी । विप्रसभ्य इति डुप्रत्ययान्तं सूत्रेऽनुक्रियते । उत इत्यनुवृत्तेः । उवडादेशस्तु सौत्र । 'मुद्रलाच्छन्दसि लिच' (वा २४७६) । डीषो लित्त्वमानुक् चागमः । लित्स्वरः । 'रथीरभून्मुद्रलानी' ॥ ३४४८ । दीर्घजिह्वी च छन्दसि (४-१-५९) । सयोगोपधत्वादप्राप्तो डीष् विधीयते । 'आसुरी

वै दीर्घजिह्वा देवाना यजवाट् ॥ ३४८९ । कटुकमण्डल्वोश्छन्दसि (४१७१) । ऊङ् स्यात् ।
 'कटुश्च वे कमण्डल्' । 'गुग्गुलुमधुजनुपतयाल्नामिति वक्तव्यम्' (वा २५०४) । गुग्गुलु ।
 मधू । जनु । पतयाल् । 'अव्ययान्यप' (मू १३२४) । 'आविष्टयोपमख्यान छन्दसि'
 (वा ०७८५) । 'आविष्टयो वर्षने' ॥ ३४५० । छन्दसि ठञ् (४-३-१९) । वर्षाभ्यष्टको-
 ऽपवादः । खरे भेदः । वार्षिकम् ॥ ३४५१ । वसन्तः च (४-३-२०) । ठञ् स्यात् छन्दसि ।
 वामन्तिकम् ॥ ३४५२ । हेमन्ताच्च (४-३-२१) । छन्दसि ठञ् । हैमन्तिकम् । योगविभाग
 उत्तरार्थः । 'शौनकादिभ्यश्छन्दसि' (मू १४८६) । णिनिः प्रोक्तेऽर्थे । छाणोरपवादः ।
 शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकिनः । वाजसनेयिनः । 'छन्दसि' किम् । शौनकीया शिक्षा ॥
 ३४५३ । द्यच्छन्दसि (४३१५०) । विकारे मयट् स्यात् । शरमय वह्निः । 'यस्य
 पर्णमयी जुह्व' ॥ ३४५४ । नोत्वद्वर्धविन्वात् (४-३-१५१) । उत्वान् उकारवान् । मौञ्ज
 शिष्यम् । वर्ध चर्म तस्य विकारो वार्ध्वा रज्जु । वैत्वो यूप । 'सभाया यः' (सू १६५७) ॥
 ३४५५ । ढश्छन्दसि (४-४-१०६) । 'समेयो युवा' । ३४५६ । भवे छन्दसि (४-४-११०) ।
 समभ्यन्ताद्भवार्थे यत् । 'मेव्याय च विद्युत्याय च' । यथायथ शैपिकानामणादीना घादीना
 चापवादोऽयं यत् । पक्षे तेऽपि भवन्ति । सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पिकत्वात् । तद्यथा
 मुद्रयात्राम् पर्वतस्तत्र भवो मौञ्जवतः । 'सोमस्येव मौञ्जवतस्य भक्षः' । आचतुर्थसमाप्ते-
 श्छन्दोऽधिकारः । ३४५७ । पाथोनदीभ्या ड्यण् (४-४-१११) । 'तसु त्वा पाथ्यो वृषा' ।
 'चनो दर्धत नाथो गिरो मे' । पाथमि भव पाथ्यः । नद्या भवो नाद्यः ॥ ३४५८ ।
 वेशन्तहिमवद्भयामण् (४-४-११२) । भवे । 'वैशन्तीभ्य स्वाहा' । हैमवतीभ्य स्वाहा ॥
 ३४५९ । स्रोतसो विभ पा ड्यञ्ज्यौ (४-४-११३) । पक्षे यत् । ड्यङ्ज्ययोस्तु खरे भेदः ।
 स्रोतमि भव स्रोत्य-स्रोतस्य ॥ ३४६० । सगर्भस्यूथसनुताद्यन् (४-४-११४) । अनुभ्राता
 सगर्भ्यः । अनुसखा स्यूथ्यः । 'यो नः सनुत्य उत वा जिगत्सु' । नुतिर्नुतम् । 'नपुसके
 भावे क्त' (मू ३०९०) । सगर्भाद्यस्त्रयोऽपि कर्मधारयाः । 'समानस्य छन्दसि-' (सू
 १०१२) । इति स । ततो भवार्थे यत् । यतोऽपवादः ॥ ३४६१ । तुप्राद्धन् ।
 (४-४-११५) । भवेऽर्थे । पक्षे यदपि । 'आ वः गम वृषभ तुम्यासु' इति बह्वृचा ।
 'तुम्रियासु' इति शास्त्रान्तरः । 'घनाकाशयज्ञवरिष्ठेषु तुप्रशब्दः' इति वृत्तिः ॥ ३४६२ ।
 अप्राद्यत् (४-४-११६) ॥ ३४६३ । घच्छौ च (४-४-११७) । चाद्यत् । अप्रे भवो-
 ऽध्यः अप्रिय-अप्रीयः ॥ ३४६४ । समुद्राभ्राद्ध (४-४-११८) । 'समुद्रिया अप्सरसो
 मनीषिणम्' । 'नानदतो अभ्रियस्येव घोषा' ॥ ३४६५ । बर्हिषि दत्तम् (४-४-११९) ।
 प्राग्विताद्यदित्येव । 'बर्हिष्येषु निधिषु प्रियेषु' ॥ ३४६६ । दूतस्य भागकर्मणी (४-४-१२०)
 भागोऽशः । दूत्यम् ॥ ३४६७ । रक्षोयातूना हननी (४-४-१२१) । 'या तेऽग्ने रक्षस्या
 तनू' । यातव्या ॥ ३४६८ । रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये (४-४-१२२) । प्रशंसने
 यत्स्यात् । रेवत्यादीना प्रशसन रेवत्यम् । जगत्यम् । हविष्यम् ॥ ३४६९ । असुरस्य स्वम्
 (४-४-१२३) । 'असुर्य देवेभिर्धायि विश्वम्' ॥ ३४७० । मायायामण (४-४-१२४) ।
 आसुरी माया ॥ ३४७१ । तद्धानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक्च मतोः (४-४-१२५) ।

वर्चस्वानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकाना वर्चस्याः । ऋतव्याः ॥ ३४७२ ॥ अश्विमान्ण
(४-४-१२६) । ‘आश्विनीरुपधाति’ ॥ ३४७३ । वयस्यासु मूर्ध्नो मनुप (४-४-१२७) ।
तद्वानासामिति सूत्र सर्वमनुवर्तते । मतोगिति पदमावर्त्य पञ्चम्यन्त बोध्य । मनुवन्तो यो
मूर्धशब्दस्ततो मनुस्यान् । प्रथमस्य मतोलुक्च । वयश्शब्दवन्मन्त्रोपेयत्वात्पिष्टकासु । यस्मि-
न्मन्त्रे मूर्धवय शब्दौ स्तः, तेनोपेय्यासु ‘मूर्धन्वनीरुपधाति’ इति प्रयोगः ॥ ३४७४ ।
मत्वर्थे मासतन्वो (४-४-१२८) । नभोऽभ्रम् । तदस्मिन्नन्तीति नभस्यो माम् । ओजस्या तन् ॥
३४७५ । मधोर्ज च (४-४-१२९) । चाद्यत् । माधव - नधव्यः ॥ ३४७६ । ओजसोऽहनि यत्त्वौ
(४-४-१३०) । ओजस्त्वमहः ओजसीन वा ॥ ३४७७ । वेशोयश आदर्भगाद्यत्त्वौ (४-४-१३१) ।
यथासङ्ख्य नेष्यते । वेशो बल तदेव भग. इति कर्मधारयः । वेशोऽभग्य । वेशोऽभर्गानः ।
यशोभग्य । यशोभर्गीन ॥ (३४७८) । ख च (४-४-१३२) । योगविभाग उत्तरार्थः । कमनिरा-
सार्थश्च ॥ ३४७९ । पूर्वैः कृतमिनयौ च (४-४-१३३) । ‘गम्भीरोमि.’ । पथामि पूर्वणेभि । ‘येते
पन्थाः सवित् पूर्व्यासः’ ॥ ३४८० । अद्रिः सस्कृतम् (४-४-१३४) । ‘यस्येदमय हविः’ ॥
३४८१ । सहस्रेण समितो घः (४-४-१३५) । ‘सहस्रियासोऽपां नोमय’ । सहस्रेण
तुल्या इत्यर्थः ॥ ३४८२ । मतौ च (४-४-१३६) । सहस्रशब्दान्मत्वर्थे घः स्यात् । सहस्र-
मस्यास्तीति सहस्रियः ॥ ३४८३ । सोममर्हति य. (४-४-१३७) । सोम्यो ब्राह्मणः ।
यज्ञार्ह इत्यर्थः ॥ ३४८४ । मये च (४-४-१३८) । सोमशब्दाद्यः खान्मयडर्थे । सोम्य मधु ।
सोममयमित्यर्थः ॥ ३४८५ । मधोः (४-४-१३९) । मधुशब्दान्मयडर्थे यन्स्यात् । मधव्यः ।
मधुमय इत्यर्थः ॥ ३४८६ । वसो समूहे च (४-४-१४०) । चान्मयडर्थे यत् । वमव्यः ।
‘अक्षरसमूहे छन्दस उपसख्यानम्’ (वा २९८०) । छन्दःशब्दादक्षरसमूहे वर्तमानात्स्वार्थे
यदित्यर्थः । ओश्रावय इति चतुरक्षरम्, ‘अस्तुश्रौषद्’ इति चतुरक्षरम्, ‘येयजामहे’
इति पञ्चाक्षरम्, ‘यज’ इति द्व्यक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कार एष वै सप्तदशाक्षरश्छन्दस्य ॥
३४८७ । नक्षत्राद्घ. (४-४-१४१) । स्वार्थे । ‘नक्षत्रियेभ्यः स्वाहा’ ॥ ३४८८ । सर्व-
देवात्तात्तिल् (४-४-१४२) । स्वार्थे । ‘सविता नः सुवतु सर्वतातिम्’ । प्रदक्षिणिर्देवता-
तिर्मुरणः’ ॥ ३४८९ । शिवशमरिष्टस्य करे (४-४-१४३) । करातीति कर । पचाद्यच् ।
शिवं करोतीति शिवताति । ‘याभिः शन्ताती भवथो ददाशुषे’ । ‘अथो अरिष्टतातये’ ॥
३४९० । भावे च (४-४-१४४) । शिवादिभ्यो भावे तातिः स्याच्छन्दसि । शिवस्य भावः
शिवतातिः । शन्तातिः । अरिष्टतातिः ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

३४९१ । सप्तनोऽञ् छन्दसि (५-१-६१) । ‘तदस्य परिमाणम्’ (सू १७२३)
इति ‘वर्गे’ इति च । सप्त ‘साप्तान्यसृजत्’ । सप्तवर्गानित्यर्थः । शञ्छतोर्दिनिश्छन्दसि तदस्य

१. “यथासंख्यमिति । वृत्तिकारस्तु ‘-यल्’ ‘ख च’ इति सूत्रं व्यभजत्” इति मनो-
रमा । “वृत्तिकारस्त्विति । अत्राशुचिर्बाजं तु ‘यथासंख्य’ सूत्रस्थभाष्यविरोधः” इति शब्द-
रत्नम् । ‘यल्खाविति भाष्यपाठे’ इत्यनुपदमेव मनोरमा ।

परिमाणमित्यर्थे वाच्यः' (वा ३१३१) । पञ्चदशिनोऽर्धमासाः । त्रिंशिनो मासाः । 'विंशतेऽथेति वाच्यम्' (वा ३१३२) । विशिनोऽङ्गिरसः । 'युष्मदस्मदोः सादृश्ये वतुच्चाच्यः' (वा ३१३८) 'त्वावतः पुरुवसो' । 'न त्वावा अन्य' । 'यज्ञ विप्रस्य मावतः' ॥ ३४९२ । छन्दसि च (५-१-६७) । प्रातिपदिकमात्रात् 'तदर्हति' इत्यर्थे यत्स्याच्छन्दसि । 'सादन्य विदध्यम्' ॥ ३४९३ । वत्सरान्ताच्छन्दसि (५-१-९१) । निर्वृत्तादिष्वर्थेषु । इद्वत्सरीय ॥ ३४९४ । सपरिपूर्वात् च (५-१-९२) । चाच्छः । सवत्सरीण-सवत्सरीयः । परिवत्सरीण-परिवत्सरीयः ॥ ३४९५ । छन्दसि घस् (५-१-१०६) । ऋतुशब्दात्तदस्य प्राप्तमित्यर्थे । 'भाग ऋत्वियः' ॥ ३४९६ । उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे (५-१-११८) । धात्वर्थविशिष्टे साधने वर्तमानात्स्वार्थे वतिः स्यात् । 'यदुद्वृतो निवत' । उद्गताभिर्गतादित्यर्थे ॥ ३४९७ । थट् च छन्दसि (५-२-५०) । नान्तादसङ्ख्यादेः परस्य डट्स्थट् स्यान्मट् च । पञ्चथम्-पञ्चमम् । 'छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि' (सू १८८९) । 'पर्यवस्थाता शत्रु' । 'अपत्य परिपन्थिनम्' । 'मा त्वा परिपरिणौ विदन्' ॥ ३४९८ । बहुल छन्दसि (५-२-१२२) । मत्वर्थे विनिः स्यात् । 'अग्निस्ते ओजस्वी' । 'छन्दोविनप्रकरणे अष्ट्रमेखलाद्वयोभयरुजाहृदयाना दीर्घश्चेति वक्तव्यम्' (वा ३२११) इति दीर्घ । 'महिष्ठमुभयाविनम्' । 'शुनमष्ट्राव्यचरत्' । 'छन्दसीविनिपौ च वक्तव्यौ' (वा ३२०२) । ई । 'रथीरभूत्' । 'सुमङ्गलीरिय वधू' । 'मघवानमीमहे' ॥ ३४९९ । तयोर्दीर्घिलौ च छन्दसि (५-३-२०) । इदतदोर्यथा-सङ्ख्यं स्तः । 'इदा हि वे उपस्तुतिम्' । तर्हि ॥ ३५०० । था हेतौ च छन्दसि (५-३-२६) किमस्था स्याद्वेतौ प्रकारे च । 'कथा ग्राम न पृच्छसि' । 'कथा दाशेम' ॥ ३५०१ । पश्च पश्चा च छन्दसि (५-३-३३) । अवरस्यास्तात्यर्थे निपातौ । 'पश्च हि स' । 'नो ते पश्चा' 'तुच्छन्दसि' (सू २००७) । तृजन्तान्तृजन्ताच्च इष्टनीयसुनौ स्तः । 'आसुति करिष्ठ' । 'दोहीयसी धेनु' ॥ ३५०२ । प्रलपूर्वविश्वेमात्थाल्छन्दसि (५-३-१११) । इवार्थे । 'त प्रलथा पूर्वथा विश्वथेमथा' ॥ ३५०३ । अमु च छन्दसि (५-४-१२) । किमेतिडव्ययघादित्येव । 'प्रत नय प्रतराम्' ॥ ३५०४ । वृकज्येष्ठाभ्या तिल्लातिलौ च छन्दसि (५-४-४१) । स्वार्थे 'यो नो दुरेवो वृकति' । 'ज्येष्ठतातिं बर्हिषदम्' ॥ ३५०५ । अनसन्तान्पुसकाच्छन्दसि (५-४-१०३) । तत्पुरुषाट्छस्यात्समासान्तः । 'ब्रह्मसामं भवति' । 'देवच्छन्दसानि' ॥ ३५०६ । बहुप्रजाश्छन्दसि (५-४-१२३) । 'बहुप्रजा निर्कृतिमाविवेश' ॥ ३५०७ । छन्दसि च (५-४-१४२) दन्तस्य दत्त स्याद्बहुव्रीहौ । 'उभयतोदतः प्रतिगृह्णाति' ॥ ३५०८ । ऋत-श्छन्दसि (५-४-१५८) । ऋदन्ताद्बहुव्रीहेर्न कप् । हता माता यस्य हतमाता ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ।

'एकाचो द्वे प्रथमस्य' (सू २१७५) । 'छन्दसि वेति वक्तव्यम्' (वा ३४१४) । 'यो जागार' 'दाति प्रियाणि' ॥ ३५०९ । तुजादीना दीर्घोऽभ्यासस्य (६-१-७) । तुजादिराकृतिगणः । 'प्रभरा तूतुजानः' । 'सूर्ये मामहानम्' । 'दाधारः यः पृथिवीम्' । 'स तूताव' ॥ ३५१० । बहुल छन्दसि (६-१-३४) । हः सम्प्रसारणं स्यात् । 'इन्द्रमा हुव ऊतये' । 'ऋचि त्रेरुत्तरपदादिलोपश्च छन्दसि' (वा ३४७२) । ऋक्छन्दे परे त्रेः सम्प्रसारणमुत्तरपदादेर्लोपश्चेति

वक्तव्यम् । तृचं साम । 'छन्दसि' किम् । त्र्यृचानि । 'रयेर्मतौ बहुलम्' (वा ३४७३) । रेवान् रयिमान्पुष्टिवर्धनः ॥ ३५११ । चायः की (६-१-३५) । चायतेर्बहुल कील्ययमादेशः स्याच्छन्दसि । 'न्य१न्यञ्चिक्युर्न निचिक्युरन्यम्' । लिट्युसि रूपम् । बहुलप्रहणानुवृत्तेर्नेह । 'अग्निं ज्योतिर्निचाय्य' ॥ ३५१२ । अपस्पृधेयामानृचुरानुहृश्चिच्युषेतित्याजश्रताःश्रितमाशी-
राशीर्ता (६-१-३६) । एते छन्दसि निपात्यन्ते । 'इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेयाम्' । स्पर्धेर्ल-
ङ्यथाम् । 'अर्कमानृचुः' । 'वसून्मानृहुः' । अचैरर्हेश्च लिट्युसि । चिच्युषे । च्युडो लिटि
थासि । 'यस्तित्याज' । त्यजेर्णलि । 'श्रतास्त इन्द्र सोमा' । 'श्रिता नो प्रहाः' । श्रीब्
पाके निष्ठायाम् । 'नाशिर दुहे' । 'मध्यत आशीर्तः' । श्रीञ एव क्विपि निष्ठाया च ॥
३५१३ । खिदेश्छन्दसि (६-१-५२) । 'खिद दैन्ये' । अस्त्यैच आ स्यात् । चिखाद ।
चिखेदत्यर्थः ॥ ३५१४ । शीर्षश्छन्दसि (६-१-६०) । शिरःशब्दस्य शीर्षन् स्यात् ।
'शीर्ष्णो जगतः' ॥ ३५१५ । वा च्छन्दसि (६-१-१०६) । दीर्घाजसीचि च पूर्वसवर्णदीर्घो
वा स्यात् । इचि उदाहरणम् । वाराही । वाराह्यौ । 'मानुषीरीळते पिशः' । उत्तरसूत्रद्वये-
ऽपीद वाक्यभेदेन संबध्यते । तेनामिपूर्वत्व वा स्यात् । शर्मा च शम्य च । 'सूर्य सुषिरा-
मिव' । 'सप्रसारणाच्च' (सू ३३०) । इति पूर्वरूपमपि वा । इज्यमानः-यज्यमानः ॥
३५१६ । शेश्छन्दसि बहुलम् (६-१-७०) । लोपः स्यात् । 'या ते गात्राणाम्' । 'ताता
पिण्डानाम्' । 'एमन्नादिषु छन्दसि पररूप वक्तव्यम्' (वा ३६६५) । अपां त्वेमन् । अपा
त्वोन्नन् ॥ ३५१७ । भयप्रवय्ये च च्छन्दसि (६-१-८३) । विभेत्स्यादिति भयः । वेतेः
प्रवय्या इति स्त्रियामेव निपातनम् । प्रवेयमित्यन्यत्र । 'छन्दसि' किम् । भेयम् । प्रवेयम् ।
'हृदय आप उपसख्यानम्' (वा ६५४५) । हृदे भवा हृदय्या आपः । भवे छन्द-
सि यत् । ३५१८ । प्रकृलान्तःपादमव्यपरे । (३-१-११५) । ऋक्पादमध्यस्थ एङ् प्र-
कृत्या स्यादिति परे न तु वकारयकारपरेऽति । 'उपप्रयन्तो अध्वरम्' । 'सुजाते अश्व-
सुवृते' । 'अन्तःपादम्' किम् । 'एतास एतेऽर्चन्ति' । 'अव्यपरे' किम् । 'तेऽवदन्' ।
तेऽयजन् । ३५१९ । अव्यादवद्यादवक्रमुरत्रतायमवन्त्ववस्युषु च (६-१-११६) । एषु व्यपरे-
ऽप्यति एङ् प्रकृत्या । 'वसुभिर्नो अव्यात्' । 'मित्रमहो अवद्यात्' । 'मा शिवासो अवक्रमुः' ।
'ते नो अवत्र' । 'शतधारो अय मणिः' । 'ते नो अवन्तु' । 'कुशिकासो अवस्यवः' ।
यद्यपि बहुवचैः 'ते नोऽवन्तु' 'रथतः सोऽयमागात्' 'तेऽरुणेभिः' इत्यादौ प्रकृतिभावो न
क्रियते । तथापि बाहुलकात्समाधेयम् । प्रातिशाख्ये तु वाचनिक एवायमर्थः ॥ ३५२० ।
यजुष्युरः (६-१-११७) । उरःशब्द एङन्तोऽति प्रकृत्या यजुषि । 'उरो अन्तरिक्षम्' । यजुषि
पादाभावादनन्तःपादार्थं वचनम् ॥ ३५२१ । आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठेऽम्बेऽम्बालेऽम्बिके
पूर्वे (६-१-११८) । यजुष्यति एङ् प्रकृत्या । 'आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु' । 'जुषाणो
अग्निराज्यस्य' । 'वृष्णो अंशुभ्याम्' । 'वर्षिष्ठे अधि नाके' । 'अम्बे अम्बाले अम्बिके' ।
अस्मादेव वचनात् 'अम्बार्थः' (सू २६७) इति ह्रस्वो न ॥ ३५२२ । अङ्ग इत्यादौ च
(६-१-११९) । अङ्गशब्दे य एङ् तदादौ चाकारे य एङ्पूर्वः सोऽति प्रकृत्या यजुषि । 'प्राणो
अङ्गे अङ्गे अदीव्यत्' । 'अङ्गे अङ्गे अशोचिषम्' ॥ ३५२३ । अनुदात्ते च कुधपरे (६-१-१२०) ।

कवर्गधकारपरे अनुदात्तेऽति परे एङ् प्रकृत्या यजुषि । ‘अय सो अग्निः’ । ‘अयं सो अध्वरः’ । ‘अनुदात्ते’ किम् । ‘अधोऽग्रे रुद्रे’ । अग्रशब्द आद्युदात्तः । ‘कुधपरे’ किम् । ‘सोऽयमाग्निमन्तः’ ॥ ३५२४ । अवपथासि च (६-१-१२१) । अनुदात्त अकारादौ अवपथाः शब्दे परे यजुषि एङ् प्रकृत्या । ‘त्री रुद्रेभ्यो अवपथा’ । वपेस्थासि लङि ‘तिङ्ङतिङः’ (सू ३९३५) इत्यनुदात्तत्वम् । ‘अनुदात्ते’ किम् । ‘यद्वद्रेभ्योऽवपथा’ । ‘निपातैर्यद्यदि-’ (सू ३९३७) इति निघातो न ॥ ३५२५ । आडोऽनुनासिकश्छन्दसि (६-१-१२६) । आडोऽचि परेऽनुनासिकः स्यात् । स च प्रकृत्या । ‘अभ्र ओ अपः’ । ‘गभीर ओ उग्रपुत्रे’ । ‘ईषा अक्षादीना छन्दसि प्रकृतिभावो वक्तव्यः’ (वा ३६८५) । ‘ईषा अक्षो हिरण्ययः’ । ‘ज्या इयम्’ । ‘पूषा अविष्टु’ ॥ ३५२६ । स्यश्छन्दसि बहुलम् (६-१-१३३) । स्य इत्यस्य सोर्लोपः स्याद्वलि । ‘एष स्य भानु’ ॥ ३५२७ । ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे (६-१-१५१) । ह्रस्वात्परस्य चन्द्रशब्दस्योत्तरपदस्य सुडागमः स्यान्मन्त्रे । ‘हरिश्चन्द्रो मरुद्गण’ । सुश्चन्द्र दस्म ॥ ३५२८ । पितरामातरा च छन्दसि (६-३-३३) । द्वन्द्वे निपात । ‘आ मा गन्तां पितरामातरा च’ । चाद्विपरीतमपि । ‘न मातरापितरा नू चिदिष्टौ’ । ‘समानस्य छन्दस्यमूर्ध-प्रभृत्युदकेषु’ (सू १०१२) । समानस्य स. स्यान्मूर्धादिभिन्न उत्तरपदे । सगर्भ्यः । ‘छन्दसि स्त्रिया बहुलम्’ (वा ३९९४) । विष्वदेवयोरव्यादेश । ‘विश्वाची च घृताची च’ । ‘देवद्रीचीं नयथ देवयन्तः’ । ‘सा कद्रीची’ ॥ ३५२९ । सध मादस्थयोश्छन्दसि (६-३-९६) । सहस्य सधादेशः स्यात् मादस्थयोः परत । ‘इन्द्र त्वास्मिन्सधमादे’ । सोमः सधस्थम् ॥ ३५३० । पथि च च्छन्दसि (६-३-१०८) । पथिशब्द उत्तरपदे को कव कादेशश्च । कवपथः—कापथः—कुपथः ॥ ३५३१ । साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे (६-३-११३) । सहे. क्ताप्रत्यये आद्यं द्वयं तृति तृतीय निपात्यते । ‘मरुद्भिरुपः पृतनासु साहूळा’ । अचोर्मध्यस्थस्य डस्य ङः ङस्य ह्रस्व प्रातिशाख्ये विहितः । आह हि—

“द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य सम्पद्यते स डकारो ङकारः ।

ह्रस्वकारतामेति स एव चास्य ङकारः सन्नूष्मणा संप्रयुक्ते ॥” इति ।

३५३२ । छन्दसि च (६-३-१२६) । अष्टन आत्व स्यादुत्तरपदे । अष्टापदी ॥ ३५३३ । मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ (६-३-१३१) । दीर्घ स्यान्मन्त्रे । ‘अश्ववर्ती सोमावर्तीम्’ । इन्द्रियावान्मदिन्तम । ‘विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता’ ॥ ३५३४ । ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् (६-३-१३२) । दीर्घ स्यान्मन्त्रे । ‘यदोषधीभ्य अदधात्योषधीषु’ ॥ ३५३५ । ऋचि तुनुघमश्नुतङ्कुत्रोरुष्याणाम् (६-३-१३३) । दीर्घ स्यात् । ‘आ तू न इन्द्र’ । ‘नू मूर्ते’ । ‘उत वा घा खालात्’ । मक्षु गोमन्तमीमहे । ‘भरता जातवेदसम्’ । तदिति थादेशस्य डित्त्वपक्षे ग्रहणम् । तेनेह न । ‘शृणोत प्रावाणः’ । ‘कूमनाः’ । ‘अत्रा ते भद्रा’ । ‘यत्रा नश्चक्रा’ । ‘उरुष्याणः’ ॥ ३५३६ । इकः सुवि (६-३-१३४) । ऋचि दीर्घ इत्येव । अभीषुणः सखीनाम् । ‘सुजः’ (सू ३६४४) इति ष । ‘नश्च धातुस्थोरुष्यभ्यः’ (सू ३६४९) इति णः ॥ ३५३७ । द्यचोऽतस्तिङः (६-३-१३५) । मन्त्रे दीर्घ । ‘विद्या हि त्वा चक्राजरसम्’ । ३५३८ । निपातस्य च (६-३-१३६) । ‘एवा हि ते’ ॥ ३५३९ । अन्येषामपि दृश्यते

(६-३-१३७) । अन्येषामपि पूर्वपदस्थानां दीर्घः स्यात् । पूरुपः । दण्डादण्डि ॥ ३५४० । छन्दस्युभयथा (६-४-५) । नामि दीर्घो वा । 'धाता धातूणाम्' इति बहुवृत्ता । तैत्तिरीयास्तु ह्रस्वमेव पठन्ति ॥ ३५४१ । वा षपूर्वस्य निगमे (६-४-९) । षपूर्वस्थान उपधाया वा दीर्घोऽसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे । ऋभुक्षणम् । ऋभुक्षणम् । 'निगमे' किम् । तक्षा । तक्षाणौ । ३५४२ । जनिता मन्त्रे (६-४-५३) । इडादौ नृचि णिलोपो निपात्यते । योनः पिता जनिता ॥ ३५४३ । शमिता यज्ञे (६-४-५४) । शमयितेत्यर्थः ॥ ३५४४ । युष्टुवादीर्घश्छन्दसि (६-४-५८) । ल्यपीत्यनुवर्तते । वियूय । विलूय । 'आडजादीनाम्' (सू २२५४) ॥ ३५४५ । छन्दस्यपि दृश्यते (६-४-७३) । अनजादीनामित्यर्थः । आनट् । आव । 'न माद्योगे' (सू २२२८) ॥ ३५४६ । बहुल छन्दस्यमाडयोगेऽपि (६-४-७५) । अडाटौ न स्तः । माडयोगेऽपि स्तः । 'जनिष्ठा उग्रः सहसे तुरायः' । 'मा वः क्षेत्रे परबीजान्यवासु' ॥ ३५४७ । इरयो रे (६-४-७६) । 'प्रथमं गर्भं दध्ने आप' । रेभावस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादतोलोपः । अत्र रेशब्दस्योऽपि कृते पुनरपि रेभावः । तदर्थं च सूत्रे द्विवचनान्त निर्दिष्टमिरयोरिति ॥ ३५४८ । छन्दस्युभयथा (६-४-८६) । भूसुधियोर्यस्यादियद्वुद्धौ च । 'वनेषु चित्तं विभ्वम्' । विभुव वा । 'सुध्यो हव्यमग्ने' । सुधियो वा । 'तन्वादीनां छन्दसि बहुलम्' (वा ४११५) । 'तन्व पुषेम्' । तनुव वा । त्र्यम्बकम्-त्रियम्बकं वा ॥ ३५४९ । तनिपत्योऽछन्दसि (६-४-९९) । एतयोरुपधालोपः किञ्चिदति प्रत्यये । 'वितन्निरे कवयः' । 'शकुना इव पत्तिम' । भाषाया वितेनिरे । पेटिम ॥ ३५५० । घसिभसोर्हिल च (६-४-१००) । 'सगिधश्च मे' । 'बब्धो ते हरी धाना' । 'हुञ्जलभ्यो हेर्धि' (सू २४२५) ॥ ३५५१ । श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि (६-४-१०२) । 'श्रुधी हवम्' । 'शृणुधी गिरः' । रायस्पृधि' । 'उरुणस्कृधि' । अपावृधि ॥ ३५५२ । वा छन्दसि (६-४-८८) । हिरपिद्वा ॥ ३५५३ । अडितश्च (६-४-१०३) । हेर्धि स्यात् । रारन्धि । रमेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् । शपः श्लुरभ्यासदीर्घश्च । 'अस्मै प्रयन्धि' । 'युयोधि जातवेदः' । यमेः शपो लुक् । यौतेः शपः श्लुः । 'अडितः' किम् । प्रणीहि ॥ ३५५४ । मन्त्रेष्वामादरात्मनः (६-४-१४१) । आत्मनश्शब्दस्यादेर्लोपः स्यादाडि । 'त्मना देवेषु' ॥ ३५५५ । विभाषर्जोश्छन्दसि (६-४-१६२) । ऋजुशब्दस्यर्तं स्थाने रः स्याद्वा इष्टमेयस्तु । 'त्व रजिष्ठमनुनेषि' । ऋजिष्ठ वा ॥ ३५५६ । ऋत्व्यवास्त्ववास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि च्छन्दसि (६-४-१७५) । ऋतौ भवमृत्व्यम् । वास्तुनि भव वास्त्व्यम् । वास्त्व च । मधुशब्दस्याणि त्रिया यणादेशो निपात्यते । 'माध्वीर्वः सन्त्वोषधी' । हिरण्यशब्दाद्विहितस्य मयटो मशब्दस्य लोपो निपात्यते । 'हिरण्ययेन सविता रथेन' ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ।

'शीडो रुट्' (सू २४४२) । ३५५७ । बहुल छन्दसि (७-१-८) । रुडागमः स्यात् । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' (सू ३५६३) । इति पक्षे तलोपः । 'धेनवो दुहे' । 'लोपाभावे घृतं दुहते' । 'अद्वमस्य । 'अतो भिस ऐस्' (सू २०३) ॥ ३५५८ । बहुल छन्दसि (७-१-१०) । 'अग्निदैवेभि' ॥ ३५५९ । नेतराच्छन्दसि (७-१-२६) । स्वमोरद्व न । 'वात्रांभितरम्' । 'छन्दसि' किम् । इतरत्काष्ठम् । 'समासेऽनञ्पूर्वं क्त्वो ल्यप्'

(सू ३३३२) । ३५६० । क्त्वापि च्छन्दसि (७-१ ३८) । यजमान परिधापयित्वा ॥ ३५६१ । सुपा सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाडयायाजालः (७-१-३९) । 'ऋजवः सन्तु पन्थाः' । पन्थान इति प्राप्ते सुः । 'परमे व्योमन्' । 'व्योमनि' इति प्राप्ते डेर्लुक् । धीती । मती । सुष्टुती । धीत्या मत्या सुष्टुत्येति प्राप्ते पूर्वसवर्णदीर्घः । 'या सुरथा रथीतमा दिविस्पृशा अश्विना' । 'यौ सुरथौ दिविस्पृशौ' इत्यादौ प्राप्ते आ । 'नताद्वाहणम्' । नतमिति प्राप्ते आत् । 'यादेव विद्म तात्वा' । यन्तमिति प्राप्ते । 'न युष्मे वाजबन्धवः' । 'अस्मे इन्द्रा-बृहस्पती' । युष्मास्वसम्भ्यमिति प्राप्ते शे । उरुया । धृष्णुया । उरुणा धृष्णुनेति प्राप्ते या । 'नाभा पृथिव्याः' । नाभाविति प्राप्ते डा । 'ता अनुष्ठयोच्यावयतात्' । अनुष्ठानमनुष्ठा । व्यवस्थावद् । आडो ज्या । साधुया । साध्विति प्राप्ते याच् । 'वसन्ता यजेत' । वसन्त इति प्राप्ते आल् । 'इयाडियाजीकाराणामुपसख्यानम्' (वा ४३०८) । उर्विया । दर्विया । उरणा दारुणेति प्राप्ते इया । सुक्षेत्रिया । सुक्षेत्रिणेति प्राप्ते डियाच् । 'दृति न शुष्क सरसी शयानम्' । डेरीकार इत्याहुः । तत्राद्युदात्ते पदे प्राप्ते व्यत्ययेनान्तोदात्तता । वस्तुतस्तु डीषन्तान्डेर्लुक् । ईकारादेशश्च तूदाहरणान्तर मृग्यम् । 'आडयाजयारामुपसख्यानम्' (वा ४३०९) । 'प्रवाहवा सिद्धतम्' । बाहुनेति प्राप्ते आडादेशः । 'घेर्डिति' (सू २४५) इति गुणः । स्वत्रया । स्वप्नेनेति प्राप्तेऽयाच् । 'स न. सिन्धुमिव नावया' । नावेति प्राप्तेऽयार् । रिस्त्वरः । ३५६२ । अमो मश् (७-१ ४०) । मिबादेशस्यामो मश् स्यात् । अकार उच्चारणार्थः । शित्वात्सर्वादेशः । 'अस्तिसिचः-' (सू २२२५) । इति ईट् । 'वधी वृत्रम्' । अवधिषमिति प्राप्ते ॥ ३५६३ । लोपस्त आत्मनेपदेषु (७ १ ४१) । छन्दसि । 'देवा अदुह' । अदुहतेति प्राप्ते । 'दक्षिणतः शये' । शेत इति प्राप्ते । 'आत्मने-' इति किम् । 'उत्सं दुहन्ति' ॥ ३५६४ । ध्वमो ध्वात् (७-१-४२) । ध्वमो ध्वादित्यादेशः ख्याच्छन्दसि । 'अन्तरेवोष्माणं वारयध्वात्' । वारयध्वमिति प्राप्ते ॥ ३५६५ । यजध्वैनमिति च (७-१-४३) । एनमित्यस्मिन्परे ध्वमोऽन्तलोपो निपात्यते । यजध्वैन प्रियमेधाः । 'वकारश्च यकारो निपात्यते' इति वृत्तिकारोक्तिः प्रामादिकी ॥ ३५६६ । तस्य तात् (७ १-४४) । लोटो मध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने तात्स्यात् । 'गात्रमस्यानून कृणुतात्' । कृणुतेति प्राप्ते । 'सूर्य चक्षुर्गमयतात्' गमयतेति प्राप्ते ॥ ३५६७ । तप्तनप्तनथनाश्च । (७-१-४५) । तस्येत्येव । शृणोत प्रावाणः । शृणुतेति प्राप्ते तप् । 'सुनोतन पचत ब्रह्मवाहसे' । 'दधातन द्रविण चित्रमस्मै' । तनप् । 'मरुतस्तज्जुजुष्टन' । जुषध्वमिति प्राप्ते व्यत्ययेन परस्मैपदं श्लुश्च । 'विश्वे देवासो मरुतो यति छन' । यत्सख्याकाः स्थैत्यर्थः । यच्छब्दाच्छा-न्दसो ङितिः । अस्तेस्तस्य थनादेशः ॥ ३५६८ । इदन्तो मसि (७-१-४६) । मसीत्यवि-भक्तिको निर्देशः । इकार उच्चारणार्थः । मसित्ययमिकाररूपचरमावयवविशिष्टः स्यात् । मस इगागमः स्यादिति यावत् । 'नमो भरन्त एमसि' । 'त्वमस्माक तव स्मसि' । 'इमः' 'स्म' इति प्राप्ते ॥ ३५६९ । क्त्वो यक् (७-१ ४७) । 'दिव सुपर्णो गत्वाय' ॥ ३५७० । इष्ट्वीनमिति च । (७-१-४८) । क्त्वाप्रत्ययस्य ईनमन्तादेशो निपात्यते । इष्ट्वीनं देवान्' इष्ट्वेति प्राप्ते ॥ ३५६९ । स्नात्वाद्यश्च (७-१-४९) । आदिशब्दः प्रकारार्थः । आकारस्य ईकारो

निपात्यते । 'स्विन्नः स्नात्वी मलादिब' । 'पीत्वा सोमस्य वाग्धे' । स्नात्वा पीत्वेति प्राप्ते ॥ ३५.७२ । आज्ञासेरसुक् (७-१-५.०) । अवर्णान्तादङ्गात्परस्य जसोऽसुक् स्यात् । देवासः । ब्राह्मणास ॥ ३५.७३ । श्रीग्रामण्योश्छन्दसि (७-१-५.६) । आमो नुट । श्रीणामुदारो धरुणो रयीणाम्' । 'सूत ग्रामणीनाम्' ॥ ३५.७४ । गो पादान्ते (७-१-५.७) । 'विद्या हि त्वा गोपति शूर गोनाम्' । 'पादान्ते' किम् । 'गवा शता पृथग्यामेषु' । पादान्तेऽपि क्वचिन्न । छन्दसि सर्वेषां वैकल्पिकत्वात् । 'विराज गोपनि गवाम्' ॥ ३५.७५ । छन्दस्यपि दृश्यते (७-१-७.६) । अस्थ्यादीनामनड । 'इन्द्रो दधीचो अस्थभि' ॥ ३५.७६ । ई च द्विवचने (७-१-७.७) । अस्थ्यादीनामित्येव । 'अक्षीभ्या ते नामिकाभ्याम्' ॥ ३५.७७ । टक्स्ववःस्वत-वसा छन्दसि (७-१-८.३) । एषा नुमस्यान्मौ । 'कीर्टाडन्द्र.' । स्ववान् । स्वतवान् । 'उदोऽथ-पूर्वस्य' (सू २.४.९४) ॥ ३५.७८ । बहुल छन्दसि (७-१-१०.३) । ततुरिः ॥ ३५.७९ । हु ह्वरेश्छन्दसि (७-२-३.१) । ह्वरेनिघ्राया 'हु' आदेशः स्यात् । 'अहुतमास हविर्धानम्' ॥ ३५.८० । अपरिहृताश्च (७-२.३.२) । पूर्वेण प्राप्तस्यादेशस्याभावा निपात्यते । 'अपरिहृताः सनुयाम वाजम्' ॥ ३५.८१ । सोमे हारित. (७-२-३.३) । इङ्गुणौ निपात्येते । 'मा नः सोमो हारित' ॥ ३५.८२ । प्रसितस्क्रभितस्तभितोत्तभित्त्तविकस्ता विशस्तुशस्तुशास्तुतरु-तरुतरुतरुतरुतरुतुरुत्तरीरुज्ज्वलितिक्षरितिवमित्यमितीति च (७-२-३.४) । अष्टादश निपात्यन्ते । तत्र 'प्रसु' 'स्कभु' 'स्तभु' एषामुदित्वाभिघ्रायासिद्प्रतिषेधे प्राप्त इणनिपात्यते । 'युव शचीभिर्प्रसिताममुञ्चतम्' । 'विष्कभिते अजरे' । 'यन स्व स्तभितम्' । 'सत्येनोत्तभिता भूमि' । स्तभितेत्येव सिद्धे उत्पूर्वस्य पुनर्निपातनमन्योपसर्गभूतस्य मा भूदिति । 'चते याचने' । 'कस गतौ' । आभ्या क्लेष्टभावः । 'चता इतश्चतामुतः' । त्रिधा ह श्यावमश्विना विकस्तम् । 'उत्तानाया हृदय यद्विकस्तम्' । निपातनबहुन्वापेक्षया सूत्रे बहुवचन विकस्ता इति, तेनैकवचनान्तोऽपि प्रयोगः साधुरेव । 'शसु' 'शसु' 'शासु' एभ्यस्तृच इडभावः । 'एकस्त्वधुरश्वस्याविशस्ता' । 'प्रावप्राभ उत शस्ता' । 'प्रशास्ता पोता' । तरतेर्दृङ्प्रत्यये तृच 'उट्' 'ऊट्' एतावागमौ निपात्येते । 'तरुतार रथानाम्' । तरुतारम् । वरुतारम्-वरुतारम् । 'वरुत्वीभिः सुशरणो नो अस्तु' । अत्र डीबन्तनिपातन प्रपञ्चार्थम् । वरुतुशब्दो हि निपातितः । ततो डीपा गतार्थत्वात् । उज्ज्वलादिभ्यश्चतुर्भ्यः शप इकारादेशो निपात्यते । 'ज्वल दीप्तौ' । 'क्षर सञ्चलने' । 'दुवसु उद्गिरणे' 'अम गत्यादिषु' । इह क्षरितित्यख्यानन्तर क्षमितीत्यपि केचित्पठन्ति । तत्र 'क्षमूष् सहने' इति धातुबोधः । भाषाया तु 'प्रस्त-स्कब्धस्तब्धोत्तब्धचित्तविकसिता' । विशसिता-शसिता-शासिता । तरीता-नरिता । वरीता-वरिता । उज्ज्वलति । क्षरति । पाठान्तरे क्षमति । वमति । अमति । 'बभूयाततन्थजगृ-म्भववर्थेति निगमे' (सू २.५.२७) । विद्या तमुत्स यत आबभूथ' । 'येनान्तरिक्षमुर्वाततन्थ' । 'जगृम्भा ते दक्षिणमिन्द्र हस्तम्' । 'त्व ज्योतिषो वितमो ववर्थ' । भाषाया तु । बभूविथ । आतेनिथ । जगृहिम । ववरिथेति ॥ ३५.८३ । सनिंससनिवांसम् (७-२-६.९) । सनिमित्येतत्पूर्वात्सनतेः सनोतेर्वा कसोरिट् । एत्वाभ्यासलोपाभावश्च निपात्यते । (अजित्वाग्ने सनिंस-सनिवासम्) । 'पावकादीनां छन्दसि' (वा ४.५.२७) प्रत्ययस्थात्कादित्वं नेति वाच्यम् ।

‘हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः’ ॥ ३५८४ । घोलोपो लटि वा । (७-३-७०) । दधद्रलानि दाशुषे । ‘सोमो ददद्रन्धवीय’ । ‘यदग्निरग्नये ददात्’ ॥ ३५८५ । मीनातेनिगमे (७-८-१) शिति ह्रस्वः । ‘प्रमिनन्ति व्रतानि’ । लोके प्रमीणाति । ‘अस्तिसिचोऽपृक्ते’ (सू २२२५) ॥ ३५८६ । बहुल छन्दसि (७-३-९७) । ‘सर्वमा इदम्’ । (अस्तेर्लङ् तिप् ईडभाव अपृक्तत्वा-द्वलङ्घ्यादिलोपः । रुत्वविसर्गौ । सहितायां तु ‘भोभगो-’ (सू १६७) । इति यत्वम् । ‘लोपः शाकल्यस्य’ (सू ६७) इति यलोपः । गाभिरक्षाः । सिच इडभावश्छान्दश्च । अट् । शेष पूर्ववत् । ‘ह्रस्वस्य गुण’ (सू २४२) । ‘जसि च’ (सू २४१) । ‘जसादिषु छन्दसि वा । वचन प्राड् णौ चड्युपधायाः’ (वा ४५९६) । ‘अथा शतकत्वा यूयम्’ । शतकतव । ‘पश्चे नृभ्यो यथा गवे’ । पशवे । ‘नाभ्यस्तस्याचि-’ (सू २५०३) इति निषेधे ‘बहुल छन्दसीति वक्तव्यम्’ (वा ४५८६) । ‘आनुषगजुजोषत्’ ॥ ३५८७ । नि ५ छन्दसि (७-४-८) । छन्दसि विषये णौ चड्युपधाया ऋवर्णस्य ऋन्नित्यम् । अवीवृधन् ॥ ३५८८ । न छन्दस्यपुत्रस्य (७-४-३५) । पुत्रभिन्नस्यादन्तस्य क्यचीत्वदीर्घौ न । मित्रयु । ‘क्याच्छन्दसि’ (सू ३१५०) इति उ । ‘अपुत्रस्य’ किम् । ‘पुत्रीयन्तः’ सुदानव । ‘अपुत्रादीनामिति वाच्यम्’ (वा ४६१६) । ‘जनीयन्तोऽन्वग्रव’ । जनमिच्छन्त इत्यर्थः ॥ ३५८९ । दुरस्युर्द्विगणस्युर्वृषण्यति-रिषण्यति (७-४-३६) । एते क्यचि निपात्यन्ते । भाषाया तु उप्रत्ययाभावाहुष्टीयति । द्रविणीयति । वृषीयति । रिष्टीयति ॥ ३५९० । अश्वाघस्यात् (७-४-३७) । ‘अश्व’ ‘अघ’ एतयोः क्यच्यात्स्याच्छन्दसि । ‘अश्वायन्तो मघवन्’ । ‘मा त्वा वृका अघायवः’ । ‘न च्छन्दसि-’ (सू ३५८८) इति निषेधो नेत्वमात्रस्य । किंतु दीर्घस्यापीति । अत्रेदमेव सूत्रं ज्ञापकम् ॥ ३५९१ । देवसुन्नयोर्यजुषि काठके (७-४-३८) । अनयोः क्यचि आत्स्याद्यजुषि कठशाखायाम् । ‘देवायन्तो यजमानाः’ । ‘सुन्नायन्तो हवामहे’ । इह यजु शब्दो न मन्त्र-मात्रपरः किंतु वेदोपलक्षकः । तेन ऋगात्मकेऽपि मन्त्रे यजुर्वेदस्थे भवति । किं च ऋग्वेदेऽपि भवति । सचेन्मन्त्रः यजुषि कठशाखायां दृष्टः । ‘यजुषि’ इति किम् । ‘देवां जिगाति सुन्नयु’ । बहुवृचानामप्यस्ति कठशाखा ततो भवति प्रत्युदाहरणम् इति हरदत्तः ॥ ३५९२ । कव्यध्वरपृतनस्यचि लोपः (७-४-३९) । ‘कवि’ ‘अध्वर’ ‘पृतना’ एषामन्त्यस्य लोपः स्यात्क्यचि परे ऋचि विषये । ‘स पूर्वया निविदा कव्यतायोः’ । ‘अध्वर्यु’ वा मधु-पाणिम् । ‘दमयन्त पृतन्युम्’ । दधातेहिः (सू ३०७६) । ‘जहातेश्च क्ति’ (सू ३३३१) ॥ ३५९३ । विभाषा छन्दसि (७-४-४४) । हित्वा शरीरम् हात्वा वा ॥ ३५९४ । सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च (७-४-४५) । ‘सु’ ‘वसु’ ‘नेम’ एतत्पूर्वस्य दधातेः क्तप्रत्यये इत्वं निपात्यते । ‘गर्भं माता सुधितं वक्षणासु’ । वसुधितमग्नौ । नेमधिता न पौस्या । ‘क्तिन्यपि दृश्यते’ । ‘उत श्वेत वसुधिति निरेके’ । ‘धिष्व वज्र दक्षिण इन्द्र हस्ते’ । धत्स्वेति प्राप्ते । ‘सुरेता रेतो धिषीय’ आशीर्लिङ् । इट् । ‘इटोऽत्’ (सू २२५७) धासीयेति प्राप्ते । ‘अपो मि’ (सू ४४२) । ‘मासश्छन्दसीति वक्तव्यम्’ (वा ४६३३) । माद्भि-शरद्भि-स्वः । खनवसोरुपध्वेयते । (वा ४६३४) । स्ववद्भिः । अवतेरसुन् । शोभनम् अत्रो येषां ते स्ववसः तैः । ‘तु’ इति सौत्रो धातुस्तस्मादसुन् । स्वं तवो

येषा तैः स्वतवद्भिः । 'समुपद्भिरजायथा' । 'मिथुनेऽसि' । 'वसेः किञ्च' इत्यसिप्रत्यय इति हरदत्तः । पञ्चपादीरीत्या तु 'उप किन्' इति प्राग्व्याख्यातम् । 'न कवनेर्यधि' (सू. २६४१) । ३५९५ । कृपेदछन्दसि (७-१-६४) । यद्व्यभ्यासस्य चुत्वं न । करीकृष्यते । ३५९६ । दाधर्तिदधर्तिदधर्षिबाभूतुतेतिक्तेऽलप्यापनीफणत्संसनिध्यदत्करिक्कनिकदद्भिरिभ्रद्-विध्वतोद्विद्युतत्तरित्रतः सरीमृपतवरीवृजन्मर्मृज्यागनीगन्तीति च (७-४-६५) । एतेऽष्टादश निपात्यन्ते । आद्यान्त्रयो धृडो धारयतेर्वा । भवतेर्यङ्लुगन्तस्य गुणाभावः । तेन भासाया गुणो लभ्यते । तिजेर्यङ्लुगन्तानङ् । इयर्तेर्लटि हलादि शेषापवादो रेफस्य लन्वमित्वाभावश्च निपात्यते । 'अलर्षियुञ्म खजकृत्पुरन्दरः' । सिपा निर्देशो न तन्त्रम् । 'अलर्ति दक्ष उत' । फणतेराङ्पूर्वस्य यङ्लुगन्तस्य शतर्यभ्यासस्य नीगागमो निपात्यते । 'अन्वापनीफणत्' । स्यन्देः सपूर्वस्य यङ्लुकि शतर्यभ्यासस्य निक । धातुसकारस्य षत्वम् । करोतेर्यङ्लुगन्तस्याभ्यासस्य चुत्वाभावः । 'करिक्त्' । क्रन्देर्लुङि च्लेरङ् द्विर्वचनमभ्यासस्य चुत्वाभावो निगागमश्च । 'कनिक्रदज्जनुषन्' । अक्रन्ददित्यर्थः । विभर्तेरभ्यासस्य जङ्त्वाभावः । 'वि यो भरिभ्रदोषधीपु' । ध्वरतेर्यङ्लुगन्तस्य शतर्यभ्यासस्य विगागमो धातोर्क्कारलोपश्च । 'द्विध्वतो रदमय सूर्यस्य' । द्युतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि अभ्यासरय सप्रसारणाभावोऽन्व विगागमश्च । 'द्विद्युतदीयच्छोशुचान' । तरतेः शतरि श्वावभ्यासस्य रिगागमः । 'सहोर्जा तरित्ततः' । मृष्टेः शतरि श्रौ द्वितीयैकवचने रीगागमोऽभ्यासस्य । वृजेः शतरि श्वावभ्यासस्य रीक् । मृजेर्लटि णलभ्यासस्य रुक् धातोश्च युक् । गमेराङ्पूर्वस्य लटि श्वावभ्यासस्य चुत्वाभावो नीगागमश्च । 'वक्ष्यन्ती वेदा गनीगन्ति कर्णम्' ॥ ३५९७ । समूवेति निगमे (७-४-७४) । सूतेर्लटि परस्मैपद वुगागमोऽभ्यासस्य चात्व निपात्यते । 'गृष्टि समूव स्थविरम्' । सुषुब इति भाषायाम् ॥ ३५९८ । बहुल छन्दसि (७-४-७८) । अभ्यासस्येकारः स्याच्छन्दसि । 'पूर्णा विवष्टि । विशरेतद्रूपम् ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ।

३५९९ । प्रसमुपोदः पादपूरणे (८-१-६) । एषा द्वे स्तः पादपूरणे । 'प्रप्राय-मग्निः' । 'ससमिद्युवसे' । 'उपोप मे परामृश' । 'किं नोदुदु हर्षसे' ॥ ३६०० । छन्दसीरः (८-२-१५) । इवर्णान्ताद्रेफान्ताच्च परस्य मतोर्मस्य वः स्यात् । 'हरिवते हर्षश्चाय' । गीर्वान् ॥ ३६०१ । अनो नुद् (८-२-१६) । अन्नन्तान्मतोर्नुद् स्यात् । 'अक्षण्वतः कर्ण-वन्तः' । 'अस्थवन्त यदनस्था विभर्ति' ॥ ३६०२ । नाद्धस्य (८-२-१७) । नान्तात्परस्य घस्य नुद् । सूपथिन्तरः । 'भूरिदान्वस्तुङ्गाच्य' (वा ४७९६) । 'भूरिदावत्तरो जनः' । 'ईद्रथिनः' (वा ४७९५) । 'रथीतरः' । रथीतम रथीनाम् ॥ ३६०३ । नसत्तनिषत्तानुत्तप्र-तूर्तसूर्तगूर्तानि च्छन्दसि (८-२-६१) । सदेर्नञ्पूर्वाभिपूर्वाच्च निष्ठाया नत्वाभावो निपात्यते । 'नसत्तमज्जसा' । 'निपत्तमस्य चरतः' । असन्न निषण्णमिति प्राप्ते । उन्देर्नञ्पूर्वस्यानुत्तम् । प्रतूर्तमिति त्वरतेः । तुर्वीत्यस्य वा । सूर्तमिति 'सृ' इत्यस्य । गूर्तमिति 'गूरी' इत्यस्य ॥ ३६०४ । अन्नरुधरवरित्युभयथा छन्दसि (८-२-७०) । रुर्वा रेफो वा । अन्न एव-अन्नरेव । ऊध एव-ऊधरेव । अव एव-अवरेव ॥ ३६०५ । भुवश्च महाव्याहृतेः । (८-२-७१) । भुव

इति—भुवरिति ॥ ३६०६ । ओमभ्यादाने (८-२-८७) । ओंशब्दस्य प्लुतः स्या-
 दारम्भे । ‘ओ३म् अग्निमीळे पुरोहितम्’ । ‘अभ्यादाने’ किम् । ‘ओमित्येकाक्षर ब्रह्म’ ॥
 ३६०७ । ये यज्ञकर्मणि (८-२-८८) । ये३यजामहे । ‘यज्ञ—’ इति किम् । ये यजामहे ॥
 ३६०८ । प्रणवष्टेः (८-२-८९) । यज्ञकर्मणि टेरौमित्यादेशः स्यात् । ‘अपां रेतासि जिन्वतो३म्’
 ‘टे’ किम् । हलन्तेऽन्यस्य सा भूत् ॥ ३६०९ । याज्यान्तः (८-२-९०) । ये याज्यान्ता
 मन्त्रास्तेषामन्यस्य टे’ प्लुतो यज्ञकर्मणि । ‘जिह्वामग्रे चकृषे हव्यबाह३म्’ । ‘अन्त’ किम् ।
 ‘याज्यानाम्बुचा वाक्यसमुदायरूपाणा प्रतिवाक्य टे स्यात् । सर्वान्यस्य चेष्यते ॥ ३६१० ।
 ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेः (८-२-९१) । एषामादेः प्लुतो यज्ञकर्मणि । ‘अग्नयेऽनुब्रू३हि’
 ‘अग्नये गोमयानि प्रे३ष्य’ । ‘अस्तुश्रौ३षट्’ । ‘सोमस्याग्ने व्रीही वौ३षट्’ । ‘अग्निमा३वह’ ॥
 ३६११ । अग्नीप्रेषणे परस्य च (८-२-९२) । अग्नीध प्रेषण आदेः प्लुतस्तस्मात्परस्य च ।
 ‘ओ३श्रा३व्य’ । नेह । ‘अग्नीदग्नीन्विहर’ । ‘बर्हिस्तृणीहि’ ॥ ३६१२ । विभाषा पृष्ठप्रति-
 वचने हे’ (८-२-९३) । ‘प्लुतः । अकार्षीः कटम् । अ३र्ष ही३ । अकार्ष हि । ‘पृष्ठ’ इति किम् ।
 ‘कट करिष्यति हि’ । ‘हे’ किम् । करोमि ननु ॥ ३६१३ । निगृह्यानुयोगे च (८-२-८४) । अत्र
 यद्वाक्य तस्य टे’ प्लुतो वा । ‘अद्यामावास्येत्यात्थ३’ । अमावास्येत्येववादिन युक्त्या स्वमतात्प्र-
 च्याव्य एवमनुयुज्यते ॥ ३६१४ । आग्नेडित भर्त्सने (८-२-९५) । ‘दस्योदस्यो३ घातयिष्यामि
 त्वाम्’ । आग्नेडितग्रहण द्विरुक्तोपलक्षणम् । ‘चौर चौर३’ ॥ ३६१५ । अङ्गयुक्त तिडाकाङ्क्षम्
 (८-२-९६) । अङ्गेत्यनेन युक्त तिडन्तं प्लवते । ‘अङ्गकूज३ इदानी ज्ञास्यति जालम्’ । ‘तिड्’
 किम् । ‘अङ्ग देवदत्त मिथ्या वदसि’ । ‘आकाङ्क्षम्’ किम् । ‘अङ्ग पच’ । नैतदपरमाकाङ्क्षति ।
 भर्त्सन इत्येव । ‘अङ्गाधीष्व भक्तं तव दास्यामि’ ॥ ३६१६ । विचार्यमाणानाम् (८-२-९७) ।
 वाक्यानां टे’ प्लुतः । ‘होतव्य दीक्षितस्य गृहा३इ’ । ‘न होतव्य३मिति’ । होतव्यं न
 होतव्यमिति विचार्यते । प्रमाणैर्वस्तुतत्त्वपरीक्षण विचारः ॥ ३६१७ । पूर्वं तु भाषायाम्
 (८-२-९८) । विचार्यमाणाना पूर्वमेव प्लवते । ‘अहिर्नु३ रज्जुनु’ । प्रयोगापेक्षत्वं पूर्वत्वम् ।
 इह भाषाग्रहणात्पूर्वयोगश्छन्दसीति ज्ञायते ॥ ३६१८ । प्रतिश्रवणे च । (८-२-९९) । वाक्यस्य
 टे’ प्लुतोऽभ्युपगमे प्रतिज्ञाने श्रवणाभिमुख्ये च । ‘गां मे देहि भो३’ । ‘हन्त ते ददामि३’
 ‘नित्यः शब्दो भवितुमर्हति३’ । ‘दत्त किमात्थ’ ॥ ३६१९ । अनुदात्त प्रश्नान्ताभिपूजितयोः
 (८-२-१००) । अनुदात्तः प्लुतः स्यात् । दूराद्धूतादिषु सिद्धस्य प्लुतस्यानुदात्तत्वमात्रमनेन
 विधीयते । अग्निभूत३इ । पट३उ । ‘अग्निभूते’ ‘पटो’ एतयोः प्रश्नान्ते टेरेनुदात्तः प्लुतः ।
 शोभनः खल्वसि माणवक३ ॥ ३६२० । चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने (८-२-१०१) ।
 वाक्यस्य टेरेनुदात्तः प्लुतः । ‘अग्निचिद्गाया३त्’ । अग्निरिव भायात् । ‘उपमार्थे’ किम् ।
 कथंचिदाहुः । ‘प्रयुज्यमाने’ किम् । अग्निर्माणवको भायात् ॥ ३६२१ । उपरिस्विदासीदिति
 च (८-२-१०२) । टे’ प्लुतोऽनुदात्तः स्यात् । ‘उपरि स्विदासी३त्’ । अधः स्विदासी३त्’
 इत्यत्र तु ‘विचार्यमाणानाम्’ (सू ३६१६) इत्युदात्तः प्लुतः ॥ ३६२२ । स्वरितमाग्नेडिते-
 ऽसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु (८-२-१०३) । स्वरितः प्लुतः स्यादाग्नेडिते परेऽसूयादौ गम्ये ।
 असूयायाम् । अभिरूपक३ अभिरूपक रिक्तं ते आभिरूप्यम् । संमतौ । अभिरूपक३

अभिरूपक शोभनोऽसि । कोपे । अविनीतक३ अविनीतक इदानी ज्ञास्यसि जात्म । कुत्सने । शाक्तीक३ शाक्तीक रिक्ता ते शक्तिः ॥ ३६२३ । क्षियाशीःप्रैषेषु तिडाकाङ्क्षम् (८-२-१०४) । आकाङ्क्ष्य तिडन्तस्य टे स्वरितः प्लुतः स्यात् । आचारभेदे । स्वयं ह रथेन याति३ । उपाध्यायं पदार्तिं गमयति । प्रार्थनायाम् । पुत्राश्च लप्सीष्ट३ धनं च तात । व्यापारणे । कटं कुरु३ ग्रामं गच्छ । ‘आकाङ्क्षम्’ किम् । दीर्घायुरसि अग्नीदग्नीन्विहर ॥ ३६२४ । अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः (८-२-१०५) । अनन्त्यस्यान्यस्यापि पदस्य टेः स्वरितः प्लुत एतयोः । प्रश्ने । अगम३ : पूर्वा३ न्यामा३ न् । सर्वपदानामयम् । आख्याने । अगम३ म् पूर्वा३ न्यामा३ न् ॥ ३६२५ । प्लुतावैच इदुतौ (८-२-१०६) । दूराद्धूतादिषु ‘लुतो विहितः तत्रैवैचः प्लुतप्रसङ्गे तदवयवाविदुतौ ह्येते । ऐ४ तिकायन । औ४ पगव । चतुर्मात्रावैचौ सम्पद्येते ॥ ३६२६ । एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्थस्यादुत्तरस्येदुतौ (८-२-१०७) । अप्रगृह्यस्यैचोऽदूराद्धूते प्लुतविषये पूर्वस्यार्थस्याकारः प्लुतः स्यादुत्तरस्य त्वर्थस्य इदुतौ स्तः । ‘प्रश्नान्ताभिपूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवादाज्यान्तेष्वेव’ । (वा ४८८८) प्रश्नान्ते । अगम३ : पूर्वा३ न्यामा३ न् । अभिभूत३ इ । अभिपूजिते । भद्रं करोषि पट३ उ । विचार्यमाणे । होतव्यं दीक्षितस्य गृहा३ इ । प्रत्यभिवादे । आयुष्मानेधि अभिभूत३ इ । याज्यान्ते । स्तोमैर्विधेमामय३ इ । ‘परिगणनम्’ किम् । विष्णुभूते३ घातयिष्यामि त्वाम् । अदूराद्धूत इति न वक्तव्यम् । पदान्तग्रहणं तु कर्तव्यम् । इह मा भूत् । भद्रं करोषि गौरिति । ‘अप्रगृह्यस्य’ किम् । शोभने माले३ । ‘आमन्त्रिते छन्दसि प्लुतविकारोऽयं वक्तव्यः’ । (वा ४८८९) । अग्रा३ इ पत्नी वः ॥ ३६२७ । तयोर्वावचि सहितायाम् (८-२-१०८) । इदुतोर्धकारवकारौ स्तोऽचि सहितायाम् । अग्रा३ याशा । पट३ वाशा । अग्रा३ यिन्द्रम् । पट३ वुदकम् । ‘अचि’ किम् । अग्रा३ वरुणौ । ‘सहितायाम्’ किम् । अग्रा३ इ इन्द्रः । सहितायामित्युच्चायसमाप्तेरधिकारः । इदुतोर्धकारवकारौ सवर्णदीर्घत्वस्य शाकलस्य च निवृत्त्यर्थः । यवयोर्धकारवकारौ त्वात् ‘उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य’ (सू ३६५७) इत्यस्य बाधनार्थो वा ॥ ३६२८ । मतुवसो रु सम्बुद्धौ छन्दसि (८-३-१) । रु इत्यविभक्तिको निर्देशः । मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च रुः स्यात् । ‘अलोऽन्त्यस्य’ (सू ४२) इति परिभाषया नकारस्य । ‘इन्द्रं मरुत्वं इह पाहि सोमम्’ । ‘हरिवो मे दिन त्वा’ । ‘छन्दसीरः’ (सू ३६००) इति वत्वम् ॥ ३६२९ । दाश्वान्साह्वानीद्वौश्च (६-१-१२) । एते कस्वन्ता निपात्यन्ते । ‘मीढुस्तोकाय तनयाय’ । ‘वन उपसङ्ख्यानम्’ (वा ४८९०) । कनिष्वनिपोः सामान्यग्रहणम् । अनुबन्ध-परिभाषा तु नोपतिष्ठते । अनुबन्धस्येहानिर्देशात् । ‘यस्त्वायन्त वसुना प्रातरित्वः’ । इणः कनिप् ॥ ३६३० । उभयथर्क्षु (८-३-८) । अम्परे छवि नकारस्य र्वा । पशुस्ताश्चे ॥ ३६३१ । दीर्घादटि समानपादे (८-३-९) । दीर्घान्नकारस्य र्वा स्यादटि तौ चेन्नाटौ एकपादस्यौ स्याताम् । ‘देवो अच्छा सुमती’ । ‘महो इन्द्रो य ओजसा’ । उभयथेत्यनुवृत्तेर्नेह । ‘आदित्यान्याचिषामहे’ ॥ ३६३२ । आतोऽटि नित्यम् (८-३-३) । अटि परतो रोः पूर्वस्यातः स्थाने नित्यमनुनासिकः । ‘महो इन्द्रः’ । तैत्तिरीयास्तु अनुस्वारमधीयते । तत्र छान्दसो व्यत्यय इति प्राञ्चः । एवं च सूत्रस्य फलं चिन्त्यम् ॥ ३६३३ । स्वतवाण्यायौ (८-३-११) ।

रुवा । 'भुवस्तस्य स्वतर्वा पायुरग्ने' ॥ ३६३४ । छन्दसि वाप्राप्तेऽदितयोः (८-३-४९) । विसर्गस्य सो वा स्यात्कुर्वोः प्रशब्दमाप्तेऽदिते च वर्जयित्वा । 'अग्ने त्रातर्कृतस्त्वविः' । 'गिरिर्न विश्वतस्पृथु' । नेह । 'वसुनः पूर्व्यः पतिः' । 'अग्र—' इत्यादि किम् । 'अग्निः प्र विद्वान्' । 'पुरुषः पुरुषः' ॥ ३६३५ । कः करत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः (८-३-५०) । विसर्गस्य सः स्यात् । 'प्रदिवो अपस्कः' । 'यथा नो वस्यसस्करत्' । 'सुपे शस्करति' । 'उरुणस्कृधि' । 'सोम न चारु मघवत्सु नस्कृतम्' । 'अनदितेः' इति किम् । 'यथा नो अदितिः करत्' ॥ ३६३६ । पञ्चम्याः परावध्यर्थे (८-३-५१) । पञ्चमीविसर्गस्य सः ख्यादुपरिभावार्थे परिशब्दे परतः । 'दिवस्पतिप्रथम जज्ञे' । 'अध्यर्थे' किम् । 'दिवस्पृथिव्याः पर्योज' ॥ ३६३७ । पातौ च बहुलम् (८-३-५२) । पञ्चम्या इत्येव । 'सूर्यो नो दिवस्पातु' ॥ ३६३८ । षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु (८-३-५३) । 'वाचस्पतिं विश्वकर्माणम्' । 'दिवस्पुत्राय सूर्याय' । 'दिवस्पृष्ट भन्दमानः' । 'तमसस्पारमस्य' । 'पारिवीत इळस्पदे' । 'दिवस्पयो दिधिषाणा' । रायस्पोष यजमानेषु ॥ ३६३९ । इडाया वा (८-३-५४) पतिपुत्रादिषु परेषु । इळायास्पुत्रः— इळायाः पुत्रः । इळायास्पदे—इळायाःपदे । 'निसस्तपतावनासेवने' (सू २४०३) । निसः सकारस्य मूर्धन्यः स्यात् । 'निष्ठस्त रक्षो निष्ठस्ता अरातयः' । 'अनासेवने' किम् । निस्तपति । पुनःपुनस्तपतीत्यर्थः ॥ ३६४० । युष्मत्तत्तत्क्षुष्वन्तःपादम् (८-३-१०३) । पादमध्यस्थस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात्कारादिष्वेव परेषु । युष्मदादेशाः त्वंत्वातेतवाः । 'त्रिभिष्टु देव सवितः' । 'तेभिष्टु आभिष्टे' । 'अप्स्वग्ने सधिष्टव' । 'अग्निष्टद्विष्वम्' । 'द्यावापृथिवी निष्टतक्षु' । 'अन्तःपादम्' किम् । 'तदग्निस्तदर्यमा' । 'यन्म आत्मनो मिन्दाभूदग्निस्तपुनराहाजार्तावेदा विचर्षणिः' । अत्राग्निरिति पूर्वपादस्यान्तो न तु मध्यः ॥ ३६४१ यजुष्येकेषाम् (८-३-१०४) युष्मत्तत्तत्क्षुषु परतः सस्य मूर्धन्यो वा । अर्चिभिष्टुम् । अग्निष्टे अग्रम् । अर्चिभिष्टतक्षुः । पक्षे अर्चिभिस्त्वमित्यादि ॥ ३६४२ । स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि (८-३-१०५) । नृभिष्टुतस्य—नृभिः स्तुतस्य । गोष्टोमम्—गोस्तोमम् । पूर्वपदादित्येव सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् ॥ ३६४३ । पूर्वपदात् (८-३-१०६) । पूर्वपदस्थानिमित्तात्परस्य सस्य षो वा । यदिन्द्राग्नी दिवि ष्ठः । 'युव हि स्थः स्वर्पती ॥ ३६४४ । सुज' (८-३-१०७) । पूर्वपदस्थानिमित्तात्परस्य सुजो निपातस्य सस्य षः । 'ऊर्ध्व ऊ षु णः' । 'अभीषु णः' ॥ ३६४५ । सनोतेरनः (८-३-१०८) । 'गोषा इन्दो नृषा असि' । 'अनः' किम् । गोसनिः ॥ ३६४६ । सहे पृतनर्ताभ्या च (८-३-१०९) । पृतना- षाहम् । ऋताषाहम् । चात् । ऋतीषाहम् ॥ ३६४७ । निव्यभिभ्योऽव्यवयवे वा छन्दसि (८-३-११९) । सस्य मूर्धन्यः । न्यषीदत्—न्यसीदत् । व्यषीदत्—व्यसीदत् । अभ्यष्टौ— अभ्यस्तौत् ॥ ३६४८ (८-४-२५) । छन्दस्यृदवग्रहात् । ऋकारान्तादवग्रहात्परस्य नस्य णः । नृमणाः । पितृयाणम् ॥ ३६४९ । नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः । (८-४-२७) । धातुस्थात् । 'अग्ने रक्षा णः' । 'शिक्षा णो अस्मिन्' । 'उरु णस्कृधि' । 'अभीषु णः' । 'मो षु णः ॥

इत्यष्टमोऽध्यायः ।

इति वैदिकप्रकरणम् ।

॥ श्रीरस्तु ॥

अथ स्वरप्रकरणम् ।

३६५० । अनुदात्त पदमेकवर्जम् (६-१-१५८) । परिभाषयम् स्वरविधिविषया । यस्मिन्पदे यस्योदात्तः स्वरितो वा विधीयते तमेकमच वर्जयित्वा शेष तत्पदमनुदात्ताच्च स्यात् । 'गोप्रायतं नः' । अत्र 'सनाद्यन्ताः-' (सू २३०४) इति धातुत्वे धातुस्वरेण यकाराकार उदात्तः शिष्टमनुदात्तम् । 'सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वाच्यम्' । (वा ३७३०) तेनोक्तोदाहरणे गुपेर्धातुस्वर आयस्य प्रत्ययस्वरश्च न शिष्यते । 'अन्यत्र' इति किम् । 'युञ्ज युञ्जमभिवृद्धे गृणीत' । अत्र सति शिष्टेऽपि 'भ्रा' इत्यत्र स्वरो न शिष्यते किंतु तस एव ॥ ३६५१ । अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः । (६-१-१६१) । यस्मिन्ननुदात्ते पर उदात्तो लुप्यते तस्योदात्तः स्यात् । 'देवीं वाचम्' । अत्र डीबुदात्तः ॥ ३६५२ । चौ (६-१-२२२) । छमाकारेऽद्यतौ परे पूर्वस्यान्तोदात्तः स्यात् । उदात्तनिवृत्तिस्वरापवादः । 'देवद्वीची' नयथ देवयन्तः' । 'अतद्धित इति वाच्यम्' (वा ३७८९) । दाधीचः । माधूचः । प्रत्ययस्वर एवात्र ॥ ३६५३ । आमन्त्रितस्य च (६-१-१९८) । आमन्त्रितविभक्तयन्तस्यादिरुदात्तः स्यात् । 'अग्न इन्द्र वरुण मित्र देवा' ॥ ३६५४ । आमन्त्रितस्य च (८-१-१९) पदात्परखापादादिस्थितस्यामन्त्रितस्य सर्वस्यानुदात्तः स्यात् । प्रागुक्तस्य षाष्टस्यापवादोऽयमाष्टमिकः । 'इम मे गङ्गे यमुने सरस्वति' । 'अपादादौ' किम् । 'शुर्तुहि स्तोमम्' । 'आमन्त्रित पूर्वमविद्यमानवत्' (सू ४१२) । 'अग्न इन्द्र' अत्रेन्द्रादीनां निघातो न, पूर्वस्याविद्यमानत्वेन पदात्परत्वाभावात् । 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्' (सू ४१३) । समानाधिकरण आमन्त्रिते परे विशेष्य पूर्वमविद्यमानवत् । 'अग्ने तेजस्विन्' । अग्ने त्रातः' । सामान्यवचन किम् । पर्यायेषु भा भूत् । 'अघ्न्ये देवि सरस्वति' ॥ ३६५५ । सामान्यवचन विभाषित विशेषवचने (८-१-७४) । अत्र भाष्यकृता बहुवचनमिति पूरितम् । सामान्यवचनमिति च पूर्वसूत्रे योजितम् । आमन्त्रितान्ते विशेषणे परे पूर्वं बहुवचनान्तमविद्यमानवद्वा । 'देवीः षष्ठ्यैर्वरु न कृणोते' । अत्र देवीनां विशेषण षडिति । 'देवाः शरण्याः' । इह द्वितीयस्य निघातो वैकल्पिकः ॥ ३६५६ । सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे (२-१-२) । सुबन्तमामन्त्रिते परे परस्याङ्गवत्स्यात्स्वरे कर्तव्ये । 'द्रवत्पाणी शुभस्पती' । शुभ इति शुभेः क्विबन्तात् षष्ठ्यन्तम् । तस्य परशरीरानुप्रवेशे षाष्टिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । न चाष्टमिको निघातः शङ्क्यः । पूर्वामन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वात् । यत्ते दिवो दुहितर्मर्तुभोजनम्' । इह दिवःशब्दस्याष्टमिको निघातः । परशुना वृश्चन्' । 'षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनम्' (वा १२२३) । षष्ठ्यन्तमामन्त्रितान्तं प्रति यत्कारक तद्वाचक चेति परिगणन कर्तव्यमित्यर्थः । तेनेह न ।

‘अयमग्ने जरिता’ । ‘एतेनाग्ने ब्रह्मणा’ । समर्थानुवृत्त्या वा सिद्धम् । ‘पूर्वाङ्गवच्चेति वक्तव्यम्’ (वा १२२८) । आ ते पितर्मरुताम्’ ‘प्रति त्वा दुहितर्दिवः’ । ‘अव्ययानां न’ (वा १२२९) ‘उच्चैरधीयान’ । ‘अव्ययीभावस्य त्विष्यते’ । (वा १२३०) ‘उपाग्न्यधीयान’ ॥ ३६५७ । उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य (८-२-४) । उदात्तस्थाने स्वरितस्थाने च यो यण् ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरित स्यात् । अन्धभि हि । स्वरितस्य यणः । खलप्याशा । अस्य स्वरितस्य त्रैपादिकत्वेनासिद्धत्वाच्छेषनिघातो न ॥ ३६५८ । एकादेश उदात्तेनोदात्त (८-२-५) । उदात्तेन सहैकादेश उदात्त स्यात् । ‘वोऽश्वा’ । ‘क्वावर मरुतः’ ॥ ३६५९ । स्वरितो वानुदात्ते पदादौ (८-२-६) । अनुदात्ते पदादौ पर उदात्तेन सहैकादेशः स्वरितो वा स्यात्, पक्षे पूर्वसूत्रेणोदात्तः । ‘वी३द् योतिर्हृदये’ । ‘अस्य श्लोको दिवीयते’ । व्यवस्थितविभाषा-त्वादिकारयोः स्वरितः । दीर्घप्रवेशे तूदात्तः । किं च ‘एङःपदान्तात्-’ (सू ८३) इति पूर्वरूपे स्वरित एव । तेऽवदन् । ‘सो३यमाणात्’ । उक्तं च प्रातिशाख्ये—‘इकारयोश्च प्रश्नेषे क्षैप्रा-भिनिहतेषु च’ इति ॥ ३६६० । उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः (८-४-६६) । उदात्तात्परस्यानु-दात्तस्य स्वरितः स्यात् । ‘अग्निमीळे’ । अस्याप्यसिद्धत्वाच्छेषनिघातो न । ‘तमीशानसः’ ॥ ३६६१ । नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् (८-४-६७) । उदात्तपरः स्वरितपरश्चा-नुदात्तः स्वरितो न स्यात् । गार्ग्यादिमते तु स्यादेव । ‘प्र य आरुः’ । ‘वोऽश्वा’ क्वा३भीशंवः’ ॥ ३६६२ । एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ (१-२-३३) । दूरात्सबोधने वाक्यमेकश्रुतिः स्यात् । त्रैस्वर्या-पवादः । ‘आगच्छ भो माणवक’ ॥ ३६६३ । यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्क्षसामसु (१-२-३४) । यज्ञक्रियाया मन्त्रे एकश्रुति स्याज्जपादीन्वर्जयित्वा । ‘अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्’ । ‘यज्ञ-’ इति किम् । स्वाध्यायकाले तैस्वर्यमेव । ‘अजप-’ इति किम् । ममार्गने वचै विहृवेष्वास्तु’ । जपो नाम उपांशुप्रयोगः । यथा जले निमग्नस्य । न्यूङ्क्षा नाम षोडश ओकाराः । गीतिषु सामाख्या ॥ ३६६४ । उच्चैस्तरां वा वषट्कारः (१-२-३५) । यज्ञकर्मणि वौषट्छब्द उच्चैस्तरा वा स्यादेक-श्रुतिर्वा । सोमस्याग्नेवीही३वौ३षट् ॥ ३६६५ । विभाषा छन्दसि (१-२-३६) । छन्दसि विभाषा एकश्रुतिः स्यात् । व्यवस्थितविभाषेय । संहिताया त्रैस्वर्यम् । ब्राह्मणे एकश्रुतिर्ब-ह्वृचानाम् । अन्येषामपि यथासप्रदाय व्यवस्था ॥ ३६६६ । न सुब्रह्मण्याया स्वरितस्य तूदात्तः (१-२-३७) । सुब्रह्मण्याख्ये निगदे ‘यज्ञकर्मणि-’ (सू ३६६३) इति ‘विभाषा छन्दसि’ (सू ३६६५) इति च प्राप्ता एकश्रुतिर्न स्यात्स्वरितस्योदात्तश्च स्यात् । सुब्रह्मण्यो३म् । सुब्रह्मणि साधुरिति यत् । न च ‘एकादेश उदात्तेनोदात्त’ (सू ३६५८) इति सिद्धे पुनरत्रे-दमुदात्तविधानं व्यर्थमिति वाच्यम् । तत्रानुदात्त इत्यख्यानवृत्ते । ‘असावित्यन्तः’ (वा ६५१) । तस्मिन्नेव निगदे प्रथमान्तस्यान्त उदात्तः स्यात् । गार्ग्यो यजते । जित्वात्प्राप्त आद्युदात्तो-ऽनेन बाध्यते । ‘अमुष्येत्यन्तः’ (वा ६५२) । षष्ठ्यन्तस्यापि प्राग्वत् । दाक्षेः पिता यजते । ‘स्यान्तस्योपोत्तमं च’ (वा ६५३) । चादन्त । तेन द्वावुदात्तौ । गार्ग्यस्य पिता यजते । वा नामधेयस्य (वा ३५४) । स्यान्तस्य नामधेयस्य उपोत्तममुदात्त वा स्यात् । देवदत्तस्य पिता यजते ॥ ३६६७ । देवब्रह्मणोरनुदात्तः (१-२-३८) । अनयोः स्वरितस्यानुदात्तः स्यात्सुब्रह्मण्यायाम् । ‘देवा ब्रह्मण आगच्छत’ ॥ ३६६८ । स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्

(१-२-३९) । स्वरितात्परेषामनुदात्ताना सहितायामेकश्रुतिः स्यात् । 'इम मे' गङ्गे यमुने सरस्वति' ॥ ३६६९ । उदानस्वरितपरस्य सन्नतर (१-२-४०) । उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात्तस्यानुदात्तस्यानुदात्ततरः स्यात् । 'सरस्वति शुर्नुष्टि' । 'व्यचक्षुस्त्व' । 'तस्य परमात्रेडितम्' (सू ८३) ॥ ३६७० । अनुदात्त च (८-१-३) । द्विरुक्तस्य पर रूपमनुदात्त स्यात् । 'दिवेदिवे' ॥

इति साधारणस्वराः ।

३६७१ । धातो (६-१-१६२) । अन्न उदात्त स्यात् । 'गोप्रायतं न । 'असि मुख' ॥ ३६७२ । स्वपादिहिंसामच्यनिटि (६-१-१८८) । स्वपादीना हिसेश्चानिध्यजादौ लसार्वाधातुके परे आदिरुदात्तो वा स्यात् । स्वपादिरदाद्यन्तर्गण । स्वपन्ति । श्वसन्ति । हिंसन्ति । पक्षे प्रत्ययस्वरेण मध्यादानता । 'किर्दल्येवेच्यते' । नेह । स्वपानि । हिनसानि ॥ ३६७३ । अभ्यस्तानामादि. (६-१-१८९) । अनिध्यजादौ लसार्वाधातुके परे अभ्यस्तानामादिरुदात्त । 'ये ददति प्रिया वसु' परत्वाच्चित्स्वरमय बाधते । 'दधाना इन्द्रे' ॥ ३६७४ । अनुदात्ते च (६-१-१९०) । अविद्यमानोदात्ते लसार्वाधातुके परेऽभ्यस्तानामादिरुदात्त । 'दधासि रत्न द्रविण च दाशुषे' ॥ ३६७५ । भीहीशृहुमदजनधनदरिद्राजागरा प्रत्ययात्पूर्व पिति (६-१-१९२) । भीप्रभृतीनामभ्यस्ताना पिति लसार्वाधातुके परे प्रत्ययात्पूर्वमुदात्त स्यात् । 'योऽग्निहोत्र जुहोति' । 'मुमत्तु नु परिज्मा' । 'माता यद्वीर दधनन्' जगर्षि त्वम्' ॥ ३६७६ । लिति (६-१-१९३) । प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तम् । चिकीर्षकः ॥ ३६७७ । आदिर्ण-मुल्यन्यतरस्याम् (६-१-१९४) । अभ्यस्तानामादिरुदात्तो वा णसुलि परे । लोळ्य लोळ्यम् । पक्षे लिट्स्वर ॥ ३६७८ । अच कर्तृयकि (६-१-१९५) । उपदेशेऽजन्तानां कर्तृयकि पर आदिरुदात्तो वा । ल्यते केदार. स्वयमेव ॥ ३६७९ । चड्यन्यतरस्याम् (६-१-२१८) । चडन्ते धातावुपोत्तममुदात्त वा । 'मा हि चीकरताम्' । धात्वकार उदात्तः । पक्षान्तरे चडुदात्त ॥

इति धातुस्वराः ।

३६८० । कर्पात्वतो घञोऽन्त उदात्तः (६-१-१५९) । कर्षतेर्धातोराकारवतश्च घञ-न्तस्यान्त उदात्तः स्यात् । कर्षः । शपा निर्देशात्तुदादेराद्युदात्त एव । कर्ष । पाकः ॥ ३६८१ । उञ्छादीना च (६-१-१६०) । अन्त उदात्तः स्यात् । उञ्छादिषु युगशब्दो घञन्तोऽयुणो निपात्यते कालविशेषे रथाद्यवयवे च । 'वैश्वानर कुशिकेर्भिर्युगे युगे' । अन्यत्र 'योगे योगे तुवस्तरम्' । भक्षशब्दो घञन्तः । 'गावः सोमस्य प्रथमस्य भक्ष' । उत्तम-शश्वत्तामावपि । 'उदुत्तम वरुण' । 'शश्वत्तममीळते' ॥ ३६८२ । चतुर. शसि (६-१-१६७) । चतुरोऽन्त उदात्तः शसि परे । 'चतुरः कल्पयन्तः' । अचि रः- (सू २९९) इति रादेशस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वान्नेह । चतस्रः पश्य 'चतेरुन' । निच्वादाद्युदात्तता ॥ ३६८३ । झल्युपोत्तमम् (६-१-१८०) । षट्त्रिचतुर्भ्यो या झलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्त

स्यात् । ‘अध्वर्युभिः पञ्चभिः’ । ‘नवभिर्वाजिनवती च’ । सप्तभ्यो जायमानः । ‘आश-
भिर्विष्वतः’ । ‘उपोत्तमम्’ किम् । ‘आ षड्भिर्ह्युमानः’ । ‘विश्वैर्द्वौस्त्रिभिः झलि’ किम् ।
‘नवानां नवतीनाम्’ ॥ ३६८४ । विभाषा भाषायाम् (६-१-१८१) । उक्तविषये ॥ ३६८५ ।
सर्वस्य सुपि (६-१-१९१) । सुपि परे सर्वशब्दस्यादिरुदात्तः स्यात् । ‘सर्वे’ नन्दन्ति
युशसां ॥ ३६८६ । जिन्यादिर्नित्यम् (६-१-१९७) । जिदन्तस्य निदन्तस्य चादिरुदात्तः
स्यात् । ‘यस्मिन्विश्वानि पौस्या’ । पुसः कर्मणि ब्राह्मणादित्वात्प्यञ् । ‘सुतेदधिञ्च नृश्चनः’ ।
चायतेरसुन् । ‘चायेरन्ने ह्रस्वश्च’ (उणा) इति चकारादसुनो नुडागमश्च ॥ ३६८७ । पथिमथोः
सर्वनामस्थाने (६-१-१९९) । आदिरुदात्तः स्यात् । अयं पन्थाः । ‘सर्वनामस्थाने’ किम् ।
‘ज्योतिष्मतः पृथो रक्ष’ । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्त पदम् ॥ ३६८८ । अन्तश्च तवै
युगपत् (६-१-२००) । तवैप्रत्ययान्तस्याद्यन्तौ युगपदाद्युदात्तौ स्त । ‘हर्षमे दातुवा उँ’ ॥
३६८९ । क्षयो निवासे (६-१-२०१) । आयुदात्त स्यात् । ‘स्वे क्षेयं शुचित्रत’ एरजन्तः ॥
३६९० । जयः करणम् । (६-१-२०२) । करणवाची जयशब्द आयुदात्तः स्यात् । जयत्यनेन
जयोऽश्च ॥ ३६९१ । वृपादीना च (६-१-२०३) । आदिरुदात्तः । आकृतिगणोऽयम् ।
‘वाजेभिर्वाजिनीवति इन्द्र वाणि’ ॥ ३६९२ । सज्ञायामुपमानम् (६-१-२०४) । उपमानशब्दः
सज्ञायामायुदात्तः । चञ्च्रेव चञ्चा कनोऽल लुप् । एतदेव ज्ञापयति ‘क्वचित्स्वरविधौ प्रत्ययलक्षण
न’ इति । ‘सज्ञायाम्’ किम् । अग्निर्माणवक् । ‘उपमानम्’ किम् । चैत्रः ॥ ३६९३ । निष्ठा च
द्वयजनात् । (६-१-२०५) । निष्ठान्तस्य द्व्यचः सज्ञायामादिरुदात्तो न त्वाकारः । दत्तः ।
‘द्व्यचः’ किम् । चिन्तितः । ‘अनात्’ किम् । त्रातः । ‘सज्ञायाम्’ इत्यनुवृत्तेर्नैह । कृतम् ।
हतम् ॥ ३६९४ । शुष्कवृष्टौ (६-१-२०६) । एतावाद्युदात्तौ स्तः । असज्ञार्थमिदम् ।
‘अतुस न शुष्कम्’ ॥ ३६९५ । आशितः कर्ता (६-१-२०७) । कर्तृवाच्याशितशब्द आयु-
दात्तः । ‘कृषन्तिफाल आशितम्’ । ३६९६ । रिक्ते विभाषा (६-१-२०८) । रिक्तशब्दे
वादिरुदात्तः । रिक्तः । संज्ञायां तु ‘निष्ठा च द्वयजनात्’ (सू ३६९३) इति नित्यमायुदात्तत्व
पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ ३६९७ । जुष्टार्पिते च च्छन्दसि (६-१-२०९) । आयुदात्ते वा स्तः ॥
३६९८ । नित्य मन्त्रे (६-१-२१०) । एतत्सूत्रं शक्यमकर्तुम् । ‘जुष्टो दर्मना’ । ‘षर्लर
आहुर्नर्पितम्’ इत्यादेः पूर्वणैव सिद्धे छन्दसि पाठस्य व्यवस्थिततया विपरीतापादनायोगात् ।
‘अर्पिताः षष्ठिर्न चलाचलास’ इत्यत्रान्तोदात्तदर्शनाच्च ॥ ३६९९ । गुष्मदस्मदोर्दसि (६-१-
२११) । आदिरुदात्तः स्यात् । ‘न हि षस्तव नो मम’ ॥ ३७०० । डयि च (६-१-२१२)
‘तुभ्यं हिन्वानः’ । ‘मह्य वार्तः पवताम्’ ॥ ३७०१ । यतोऽनावः (६-१-२१३) । यत्प्रत्य-
यान्तस्य द्व्यच आदिरुदात्तः नाव विना । ‘युञ्जन्त्यस्य काम्या’ । कमेणिङन्तादचो यत् ।
‘अनावः’ किम् । ‘नवति नाव्यानाम्’ ॥ ३७०२ । ईडवन्दवृशसदुहा ण्यतः (६-१-२१४) ।
एषां ण्यदन्तानामादिरुदात्तः । ‘ईडयो नूतनैरुत’ । आजुह्वान ईडयो वन्द्यश्च । ‘श्रेष्ठं नो धेहि
वार्थम्’ । ‘उक्थमिन्द्राय शस्यम्’ ॥ ३७०३ । विभाषा बेण्विन्धानयोः (६-१-२१५) । आदि-
रुदात्तो वा । ‘आग्नेयैर्वैणु’ । ‘इन्धानो अग्निम्’ ॥ ३७०४ । त्यागरागहासकुहश्चठकथानाम्
(६-१-२१६) । आदिरुदात्तो वा । आद्यास्त्रयो घञन्ताः । त्रयः पचाद्यञन्ताः ॥ ३७०५ ।

मतोः पूर्वमात्संज्ञाया स्त्रियाम् (६-१-२१९) मनोः पूर्वमाकार उदात्तः स्त्रीनाम्नि । उदुम्बरावती । शरावती ॥ ३७०६ । अन्तोऽवत्याः (६-१-२७०) । अवतीशब्दस्यान्त उदात्तः । वेन्नवती । ईपः पित्वादनुदात्तत्वं प्राप्तम् ॥ ३७०७ । ईवत्याः (६-१-२२१) । ईवत्यन्तस्यापि प्राग्वत् । अहीवती । मुनीवती ॥

अथ फिट्सूत्राणि ।

१. 'फिपोऽन्त उदात्तः' । प्रातिपदिक फिट् । तस्यान्त उदात्तः स्यात् । उच्चैः ॥
 २ 'पाटलापालङ्काम्बासागरार्थानाम्' । एतदर्थानामन्त उदात्तः । 'पाटला' 'फलेरुहा' 'सुरूपा' 'पाकला' इति पर्यायाः । 'लघावन्ते-' इति प्राप्ते । 'अपालङ्क' 'व्याधिघात' 'आरेवत' 'आरगवध' इति पर्यायाः । अम्बार्थः । माता । 'उन्वन्नन्तानाम्' इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । सागरः । समुद्र ॥ ३. 'गेहार्थानामस्त्रियाम्' । गेहम् । 'नन्विषयस्य-' इति प्राप्ते । 'अस्त्रियाम्' किम् । शाला । आयुदात्तोऽयम् । इहैव पर्युदासाज्ज्ञापकात् ॥ ४. 'गुदस्य च' । अन्त उदात्तः स्यान्न तु स्त्रियाम् । गुदम् । 'अस्त्रियाम्' किम् 'आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यः' । 'स्वाङ्गशिदामदन्तानाम्' इत्यन्तरङ्गमायुदात्तत्वम् । ततश्चाप् ॥ ५. 'ध्य-पूर्वस्य स्त्रीविषयस्य' । धकारयकारपूर्वो योऽन्त्योऽच्स उदात्तः । अन्तर्धा । 'स्त्रीविषयवर्ण-' इति प्राप्ते । छाया । माया । जाया । 'यान्तस्यान्यात्पूर्वम्' इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । 'स्त्री' इति किम् । बाह्यम् । यजन्तत्वादायुदात्तत्वम् । 'विषयग्रहणम्' किम् । इभ्या । क्षत्रिया । 'यतोऽनावः' (सू ३७०१) इत्याद्युदात्त इभ्यश्चः । क्षत्रियशब्दस्तु 'यान्तस्यान्यात्पूर्वम्' इति मध्योदात्तः । ६ 'खान्तस्याश्मादेः' । नखम् । उखा । सुखम् । दुःखम् । नखस्य 'स्वाङ्गशिदाम्-' इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । उखा नाम भाण्डविशेषः । तस्य कृत्रिमत्वात् 'खयुवर्ण' कृत्रिमाख्या चेत् इत्युवर्णस्योदात्तत्वे प्राप्ते । सुखदुःखयोः 'नन्विषयस्य-' इति प्राप्ते । 'अश्मादेः' किम् । शिखा । मुखम् । मुखस्य 'स्वाङ्गशिदाम्-' इति 'नन्विषयस्य' इति वा आयुदात्तत्वम् । शिखायास्तु 'शीडः खो निङ्गस्वश्च' इत्युणादिषु नित्त्वोच्चेरन्तरङ्गत्वाद्वापः प्रागेव 'स्वाङ्गशिदाम्-' इति वा बोध्यम् ॥ ७. 'बहिष्ठवत्सरतिशत्यान्तानाम्' । एषामन्त उदात्तः स्यात् । अतिशयेन बहुलो बहिष्ठः । नित्त्वादायुदात्तत्वे प्राप्ते । 'बहिष्ठैरश्वैः सुवृत्ता रथेन' । 'यद्वहिष्ठ नातिविधे' इत्यादौ व्यत्ययादायुदात्तः । सवत्सरः । अव्ययपूर्वपद-प्रकृतिस्वरोऽत्र बाध्यत इत्याहुः । सप्ततिः । अशीतिः । 'लघावन्ते-' इति प्राप्ते । चत्वारिंशत् । इहापि प्राग्वत् । 'अभ्यूर्णानां प्रभृत्स्यायोः' । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र बाध्यत इत्याहुः । थाथादिसूत्रेण गतार्थमेतत् ॥ ८. 'दक्षिणस्य साधौ' । अन्त उदात्तः स्यात् । साधुवाचित्वाभावे तु व्यवस्थायां सर्वनामतया 'स्वाङ्गशिदाम्-' इत्याद्युदात्तः । अर्थान्तरे तु 'लघावन्ते-' इति गुरुदात्तः । 'दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दानुवर्तिषु' इति कोशः ॥ ९. 'स्वाङ्गाख्यायामादिर्वा' । इह दक्षिणस्याद्यन्तौ पर्यायेणोदात्तौ स्तः । दक्षिणो बाहुः । 'आख्याग्रहणम्' किम् । प्रत्यङ्मुखस्यासीनस्य वामपाणिर्दक्षिणो भवति ॥ १०. 'छन्दसि च' । अस्वाङ्गार्थमिदम् ।

दक्षिणः । इह पर्यायेणाद्यन्ताद्युदात्तौ ॥ ११ 'कृष्णस्यामृगाख्या चेत्' । अन्त उदात्तः । 'वर्णानां तण-' इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते अन्तोदात्तो विधीयते । कृष्णानां व्रीहीणां । 'कृष्णो नोनाव वृषभः' । मृगाख्याया तु । कृष्णो रात्र्यै ॥ १२. 'वा नामधेयस्य' । कृष्णस्येव । 'अयं वा कृष्णो अश्विना' । कृष्णर्षिः ॥ १३ 'शुक्लगौरयोरादि' । नित्यमुदात्तः स्यादित्येके । वेत्यनुवर्तते इति तु युक्तम् । 'सरो गौरो यथापि वा' इत्यन्तान्तोदात्तदर्शनात् ॥ १४ 'अङ्गुष्ठोदकबकवशाना छन्दस्यन्तः' । अङ्गुष्ठस्य 'स्वाङ्गानामकुर्वादीनाम्' इति द्वितीयस्योदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तोदात्तार्थ आरम्भः । वशाप्रहण नियमार्थं छन्दस्येवेति । तेन लोक आयुदात्ततेत्याहुः । १५. 'पृष्ठस्य च' छन्दस्यन्त उदात्तः स्याद्वा भाषायाम् । पृष्ठम् । १६. 'अर्जुनस्य तृणाख्या चेत्' । 'उनर्वन्नन्तानाम्' इत्याद्युदात्तस्यापवादः ॥ १७. 'आर्यस्य स्वाम्याख्या चेत्' । 'यान्तस्यान्यात्पूर्वम्' इति 'यतोऽनाव' (सू ३७०१) इति वायुदात्ते प्राप्ते वचनम् ॥ १८. आशाया अदिगाख्या चेत्' । दिगाख्याव्यावृत्त्यर्थमिदम् । अत एव ज्ञापकादिकपर्यायस्यायुदात्तता । 'इन्द्र आशाभ्युस्परि' ॥ १९ । 'नक्षत्राणामन्विषयाणाम्' । अन्त उदात्तः स्यात् । आशेषानुराधादीना 'लघावन्ते-' इति प्राप्ते ज्येष्ठाश्रविष्ठाधनिष्ठानामिष्टन्नन्तत्वेनायुदात्ते प्राप्ते वचनम् ॥ २०. 'न कुपूर्वस्य कृत्तिकाख्या चेत्' । अन्त उदात्तो न । कृत्तिका नक्षत्रम् । केचित्तु कुपूर्वो य आस-द्विषयाणामिति व्याख्याय 'आर्थिका' 'बहुलिका' इत्यत्राद्यन्तोदात्तो नेत्याहुः ॥ २१. घृतादीना च' । अन्त उदात्तः । 'घृत भिमिक्षे' । आकृतिगणोऽयम् ॥ २२. 'ज्येष्ठकनिष्ठयोर्वयसि' । अन्त उदात्तः स्यात् । 'ज्येष्ठ आह चमसा' । 'कनिष्ठ आह चतुरः' । 'वयसि' किम् । ज्येष्ठः श्रेष्ठः । कनिष्ठोऽल्पिकः । इह नित्वादाद्युदात्त एव ॥ २३ 'बिल्वतिष्ठयोः स्वरितो वा' । अनयोरन्तः स्वरितो वा स्यात् । पक्ष उदात्तः ॥

इति फिट्सूत्रेषु प्रथमः पादः ।

२४. 'अथादिः प्राक् शकटे' । अधिकारोऽयम् । 'शकटिशकट्योः-' इति यावत् । २५. 'ह्रस्वान्तस्य स्त्रीविषयस्य' । आदिरुदात्तः स्यात् । बलिः । तनुः ॥ २६. 'नन्विषयस्यानिसन्तस्य' । 'वने न वा यः' । इसन्तस्य तु सर्पिः । नन्नपुसकम् ॥ २७. 'तृणधान्याना च व्यषाम्' । व्यचामित्यर्थः । कुशाः । काशाः । माषाः । तिलाः । बह्वचां तु गोधूमाः । २८. 'त्रः सङ्ख्यायाः' । पञ्च । चत्वारः । २९. 'स्वाङ्गशिष्टामदन्तानाम्' । शिट् सर्वनाम । 'कर्णाभ्यां चुतुक्कादधि' । 'ओष्ठाविव मधु' । 'विश्वो विहाय' ॥ ३०. 'प्राणिनां कुपूर्वम्' । कवर्गात्पूर्व आदिरुदात्तः । काकः । वृकः । 'शुक्रेषु मे' । 'प्राणिनाम्' किम् । 'क्षीर सर्पिर्मधूदकम्' । कुपूर्वङ्किम् धनुः ॥ ३१. 'खय्युवर्णं कृत्रिमाख्या चेत्' । खयि पर उवर्णमुदात्त स्यात् । कन्दुकः ॥ ३२. 'उनर्वन्नन्तानाम्' । उन । 'वरुण वो रिशार्दसम्' । ऋ । 'स्वसारं त्वा कृण्वे' । बन् । 'पीवान् मेषम्' ॥ ३३. 'वर्णानां तणतिनितान्तानाम्' । आदिरुदात्तः । एतः । हरिणः । शितिः । पृश्निः । हरित् ॥ ३४. 'ह्रस्वान्तस्य ह्रस्वमनृताच्छील्ये' । ऋद्वर्ज ह्रस्वान्तस्यादिभूतं ह्रस्वमुदात्त स्यात् । मुनिः ॥ ३५. 'अक्षस्यादेवनस्य' । आदिरुदात्तः । 'तस्य नाक्षः' । देवने तु । 'अक्षैर्मा दीव्यः' ॥ ३६. 'अर्थस्यासमद्योतने' । अर्थो प्रामस्य । समेऽशके तु अर्थे पिप्पल्याः ॥ ३७. 'पीतद्वर्णानाम्' । आदिरुदात्तः । पीतद्वः सरलः ॥

३८. 'ग्रामादीना च' । ग्रामः । सोमः । यामः ॥ ३९. 'लुबन्तस्योपमेयनामधेयस्य' । चञ्चेव चञ्चा । 'रिफगन्तस्य' इति पाठान्तरम् । स्फिगिति लुपः प्राचा सज्ञा ॥ ४०. 'न वृक्षपर्वतविशेषव्याघ्रसिंहमहिषाणाम्' । एषामुपमेयनाम्नामादिरुदात्तो न । ताल इव तालः । मेरुरिव मेरु । व्याघ्र । सिंहः । महिषः ॥ ४१. 'राजविशेषस्य यमन्वा चेत्' । यमन्वा वृद्धः । आङ्गमुदाहरणम् । आङ्गाः प्रन्युदाहरणम् ॥ ४२. 'लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुः' । अन्ते लघौ द्वयोश्च लघ्वोः सतोर्वह्वक्तस्य गुरुदात्तः । कल्याणः । कोलाहलः ॥ ४३. 'स्त्रीविषय-वर्णाक्षुपूर्वाणाम्' । एषा त्रयाणामाद्युदात्तः । स्त्रीविषयम् । मल्लिका । वर्णः । श्येनी । हरिणी । अक्षुशब्दात्पूर्वोऽस्येषा त अक्षुपूर्वाः । तगृध्रः ॥ ४४. 'शकुनीना च लघु पूर्वम्' । पूर्व लघु उदात्त स्यात् । कुक्कुटः । तित्तिरिः ॥ ४५. 'नर्तुप्राण्याख्यायाम्' । यथालक्षण प्राप्तमुदात्तत्वं न । वसन्तः । कृकलासः ॥ ४६. 'धान्याना च वृद्धक्षान्तानाम्' । आदिरुदात्तः । कान्तानाम् । श्यामाकाः । षान्तानाम् । राजमाषाः ॥ ४७. 'जनपदशब्दानामषान्तानाम्' । आदिरुदात्तः । केकयः । यान्तस्यान्यात् पूर्वमिति प्राप्ते ॥ ४८. 'हयादीनामसयुक्तलान्तानामन्तः पूर्व वा' । हयिति हल्सज्ञा । पललम् । शललम् । 'हयादीनाम्' किम् । एकलः । 'असयुक्तः' इति किम् । मल्ल ॥ ४९. 'इगन्ताना च व्यषाम्' । आदिरुदात्तः । कृषिः ॥

इति फिट्सूत्रेषु द्वितीयः पादः ।

५०. 'अथ द्वितीय प्रागीपात्' । 'ईषान्तस्य हलादे -' इत्यतः प्राग्विद्वतीयाधिकारः ॥ ५१. 'त्र्यचा प्राङ्गकरात्' । 'मकरवरूध-' इत्यतः प्राक्त्र्यचामिल्यधिकारः ॥ ५२. 'स्वाङ्गाना-मकुर्वादीनाम्' । कवर्गरेफवकारादीनि वर्जयित्वा त्र्यचा स्वाङ्गाना द्वितीयमुदात्तम् । ललाटम् । कुर्वादीना तु । कपोलः । रसना । वदनम् ॥ ५३. 'मादीना च' । मलयः । मकरः ॥ ५४. 'शादीना शाकानाम्' । शीतन्या । शतपुष्पा ॥ ५५. 'पान्ताना गुर्वादीनाम्' । पादपः । आतपः । लघ्वादीना तु । अनूपम् । ब्यचा तु । नीपम् ॥ ५६. 'युतान्यप्यन्तानाम्' । युत । अयुतम् । अनि । धमनि । अणि । विपणिः । ५७. 'मकरवरूढपारेवतवितस्तेक्ष्वार्जिद्राक्षाक-लोमाकाष्ठापेष्ठाकाशीनामादिर्वा' । एषामादिर्द्वितीयो बोदात्तः । मकरः । वरूढ इत्यादि ॥ ५८. 'छन्दसि च' । अमकराद्यर्थ आरम्भः । लक्ष्यानुसारादादिर्द्वितीयः बोदात्तः ज्ञेयम् ॥ ५९. 'कर्दमादीना च' । आदिर्द्वितीयो बोदात्तः ॥ ६०. 'सुगन्धितेजनस्य ते वा' । आदिर्द्वितीयः तेशब्दश्चेति त्रयः पर्यायेणोदात्ताः । सुगन्धितेजनाः ॥ ६१. 'नपः फलान्तानाम्' । आदिर्द्वितीयः बोदात्तम् । राजादनफलम् ॥ ६२. 'यान्तस्यान्यात्पूर्वम्' । कुलायः । तलयः । वलयः ॥ ६३. 'थान्तस्य च नालघुनी' । नाशब्दो लघु च उदात्ते स्तः । सनाथा सभा ॥ ६४. 'शिशुमारोदुम्बरबलीवर्दोष्टूरपुरूरवसा च' । अन्त्यात्पूर्वमुदात्तः द्वितीयः वा ॥ ६५. 'साङ्गाश्याकाम्पिल्यानासिक्यदावाघाटानाम्' । द्वितीयमुदात्तः वा ॥ ६६. 'ईषान्तस्य हयादेरादिर्वा' । हलीषा । लाङ्गलीषा ॥ ६७. 'उशीरदाशेरकपालपलालशैवालश्यामाकशारीरशरावहृदयहिरण्या-रण्यापत्यदेवराणाम्' । एषामादिरुदात्तः स्यात् । ६८. 'महिष्याषाढयोर्जायेष्टकाख्या चेत्' । आदिरुदात्तः । महिषी जाया । आषाढा उपदधाति ॥

इति फिट्सूत्रेषु तृतीयः पादः ।

६९. 'शकटिशकट्योरक्षरमक्षरं पर्यायेण' । उदात्तम् । शकटिः-शकटी ॥ ७०
 'गोष्ठजस्य ब्राह्मणनामधेयस्य' । अक्षरमक्षर पर्यायेणोदात्तम् । गोष्ठजो ब्राह्मणः । अन्यत्र
 गोष्ठज पशुः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरान्तोदात्तः ॥ ७१ 'पारावतस्योपोत्तमवर्जम्' । शेष
 क्रमेणोदात्तम् । पारावत ॥ ७२ 'धूम्रजानुमुञ्जकेशकालवालस्थालीपाकानामधूजलस्थानाम्' ।
 एषा चतुर्णां धूम्रभृतीश्वरुरो वर्जयित्वा शिष्टानि क्रमेणोदात्तानि । धूम्रजानुः । मुञ्जकेशः ।
 कालवाल । स्थालीपाकः ॥ ७३ 'कपिकेशहरिकेशयोश्छन्दसि' । कपिकेशः । हरिकेशः ॥
 ७४ 'न्यड्स्वरौ स्वरितौ' । स्पष्टम् । न्यडुत्तान् । 'व्यञ्चक्षयत्स्वः' ॥ ७५ 'न्यवुद्व्यल्क-
 शयोरादि' । स्वरितं ख्यात् । न्यवुदाय स्वाहा । पाकदूर्वा व्यल्कशा ॥ ७६ 'तिल्यशिक्यमत्य-
 कार्म्यर्यधान्यकन्याराजन्यमनुष्याणामन्त' । स्वरितः स्यात् । तिलानां भवनं क्षेत्रं तिल्यम् ।
 वैश्वानर्यां शिक्यमादत्ते । प्रभिन्नायमत्यमन्यस्यास्यति । वज्रः कार्म्यर्योर्वज्रेण । 'यतोऽनावः'
 (सू ३७०१) इति प्राप्ते । कार्म्यर्यमुपयाति । धान्यमसिधिनृहि । मावीरवीकन्या । राजन्यो
 वज्रस्य रूपम् । प्रतीर्वा मनुष्या ॥ ७७. 'विल्वभक्ष्यवीर्याणि छन्दसि' । अन्तस्वरितानि ।
 ततो विल्व उदतिष्ठत् । वरु विरुजवीर्यम् ॥ ७८. 'त्वत्त्वसमसिमेत्यनुच्चानि' । 'स्तुरीरं त्वत्'
 'उत त्वः पुश्यन्' । 'नभन्तामन्युके संमे' । 'सिमस्मै' ॥ ७९. 'सिमस्याथर्वणेऽन्त उदात्त' ।
 अथर्वण इति प्रायिकम् । तत्र दृष्टस्येत्येवपरं वा । तेन 'वासस्तनुते सिमस्मै' इत्यृग्वेदेऽपि
 भवत्येव ॥ ८०. 'निपाता आयुदात्ता' । स्वाहा ॥ ८१. 'उपसर्गाश्चाभिवर्जम्' ॥ ८२.
 'एवादीनामन्तः' । एवमादीनामिति पाठान्तरम् । एव । एवम् । नूनम् । सह । 'सह ते
 पुत्र सूरिभिः' । षष्ठस्य तृतीये 'सहस्य सः-' (सू १००९) इति प्रकरणे सहशब्द आयुदात्त
 इति तु प्राञ्चः । तच्चिन्त्यम् ॥ ८३. 'वाचादीनामुभावुदात्तौ' । उभौग्रहणमनुदात्त पदमेकवर्जं
 मिल्यस्य बाधाय ॥ ८४ 'चादयोऽनुदात्ता' । स्पष्टम् ॥ ८५ 'यथेति पादान्ते' । 'त नेमि-
 मृभोर्वा युथा' । 'पादान्ते' किम् । 'यथानो अदिक्षिः करत्' ॥ ८६ 'प्रकारादिद्विरुक्तौ' ।
 परस्यान्त उदात्तः । पटुपटुः ॥ ८७ 'शेष सर्वमनुदात्तम्' । शेषमित्यादिद्विरुक्तस्य परमित्यर्थः ।
 प्रप्रायम् । दिवेर्दिवे ॥

इति फिट्सूत्रेषु तुरीयः पादः ।

३७०८ । आयुदात्तश्च (३-१-३) । प्रत्यय आयुदात्त एव स्यात् । अग्निः ।
 कर्तव्यम् । ३७०९ । अनुदात्तौ सुप्तिता (३-१-४) । पूर्वस्यापवादः । यज्ञस्य । न यो युच्छति ।
 शशिपोरनुदात्तत्वे स्वरितप्रचयौ ॥ ३७१० । चितः (६-१-१६३) । अन्त उदात्तः स्यात् ।
 'चितः सप्रकृतेर्वह्वकथ्यम्' (वा ३७४९) चिति प्रत्यये सति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्त
 उदात्तो वाच्य इत्यर्थः । बहुपटुः । 'नभन्तामन्युके संमे' । 'यके सरस्वतीम्' । 'तुक्तुते' ॥
 ३७११ । तद्धितस्य (६-१-१६४) । चितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः । पूर्वणं सिद्धे चित्स्वर-
 बाधनार्थमिदम् । कौञ्जानां ॥ ३७१२ । कितः (६-१-१६५) । कितस्तद्धितस्यान्त उदात्तः ।
 'यदाग्नेयः' ॥ ३७१३ । तिसृभ्यो जसः (६-१-१६६) । अन्त उदात्तः । 'तिस्रो द्यावः सवितुः' ॥
 ३७१४ । सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः (६-१-१६८) । साविति सप्तमीबहुवचनम् । तत्र य
 एकाचततः परा तृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता । 'वाचा विरूपः' । 'सौ' किम् । राज्ञेयादौ एकाचोऽपि

राजशब्दात्परस्य मा भूत् । 'राजो नु ते' । 'एकाचः' किम् । विधत्ते राजनि त्वे' । 'तृतीयादि' किम् । 'न ददर्श वाचम्' ॥ ३७१५ । अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्य-समासे (६-१-१६९) । नित्याधिकारविहितसमामादन्यत्र यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाक्षततः परा तृतीयादिविभक्तिरन्तोदात्ता वा स्यात् । परमवाचा ॥ ३७१६ । अत्रेदच्छन्दस्य सर्वनामस्थानम् (६-१-१७०) अच्चे परा विभक्तिरुदात्ता । 'इन्द्रो' दधीचः' । चाविति पूर्वपदान्तोदात्तत्व प्राप्तम् । तृतीयादिरित्यनुवर्तमानेऽमर्वनामस्थानप्रहण शस्परिग्रहार्थम् । 'प्रतीचो बाहून्' ॥ ३७१७ । ऊडिदपदाद्यपुत्रैद्युभ्य (६-१-१७१) । 'ऊट्' 'इद्' 'पदादि' 'अप्' 'पुम्' 'रै-' 'दिव्' इत्येभ्योऽमर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता ऊट् । प्रष्टौह । प्रष्टौहा । 'ऊट्युपधा-प्रहण कर्तव्यम्' (वा ३७५७) । इह मा भूत् । 'अक्षयुवा' । अक्षयुवे । इदम् । एभिर्गुभि-र्नृत्तम् । अन्वादेशे न । 'अन्तोदात्तात्' इत्यनुवृत्ते । न च तत्रान्तोदात्तात्तात्पर्यस्तीति वाच्यम् । 'इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ' (सू ३५०) इति सूत्रेणानुदात्तस्याशो विधानात् । 'प्र ते बभू' । 'माम्या गा अनु' । 'पद्मोमाह्वयिष' (सू २२८) इति पदादयः । 'पुत्र्या भूमि' । 'द्विर्न जिह्वा' । 'जायते मासिमामि' । 'मनश्चिन्मे हृद आ' । अप् । 'अपा केनेन' । पुम् । 'अभ्रातेव पुस' । रै । 'राया वयम्' । 'रायो धृता' । दिव् । 'दिवेदिवे' ॥ ३७१८ । अष्टनो दीर्घात् (६-१-१७२) । शसादिर्विभक्तिरुदात्ता । 'अष्टाभिर्दशभिः' ॥ ३७१९ ॥ शतुरनुमो नयजादी (६-१-१७३) । अनुम यः शतृप्रत्ययस्तदन्तोदात्तात्परा नयजादिश्च शसादिर्विभक्तिरुदात्ता स्यात् । 'अच्छा रवं प्रथमा जानुती' । कृण्वते । 'अन्तोदात्तात्' किम् । दधती । 'अभ्यस्तानामादि' (सू ३६७३) इत्याद्युदात्त । 'अनुम' किम् । तुदन्ती । एका-दशोऽत्र उदात्त । अदुपदेशात्परत्वाच्छतु 'लसार्वाधातुकम्-' (सू ३७३०) इति निघात ॥ ३७२० । उदात्तयणो हृलपूर्वात् (६-१-१७४) । उदात्तस्थाने यो यणहृलपूर्वस्तस्मात्परा नदी शसादिर्विभक्तिश्च उदात्ता स्यात् । 'चोदयित्री 'सूनुतानाम्' । 'एषा नेत्री' । 'कृत देवाय कृण्वते संवित्रे' ॥ ३७२१ । नोद्धात्वो (६-१-१७५) । अनयोर्यणः परे शसादय उदात्ता न स्यु । ब्रह्मबन्धा । 'मित्पृश्निः सुभ्वे' ॥ ३७२२ । हस्वनुङ्भ्या मतुप् (६-१-१७६) । हस्वान्तादन्तोदात्तान्नुटश्च परो मतुबुदात्तः । 'यो अविमो उदनिमो ईयति' । 'अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायः' । 'अन्तोदात्तात्' किम् । 'मा त्वा विददिषुमान्' । 'स्वरविधौ व्यञ्जनम-विद्यमानवत्' इत्येतद्वत् न । 'मृत्त्वं इन्द्र' । 'नियुत्वान्वा युवागहि' । 'रेशब्दाच्च' (वा ३७६३) 'रेवो इद्रेवतः' ॥ ३७२३ । नामन्यतरस्याम् (६-१-१७७) । मतुपि यो हस्वस्त-दन्तादन्तोदात्तात्परो नामुदानो वा । 'चेतन्ती सुमतीनाम्' ॥ ३७२४ । डयाश्छन्दसि बहुलम् (६-१-१७८) । डया परो नामुदात्तो वा । 'देवसेनानामभिभज्जतानाम्' । वेत्युक्ते-र्नेह । 'जयन्तीना मृत्तो यन्तु' ॥ ३७२५ । षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः (६-१-१७९) । एभ्यो हलादिर्विभक्तिरुदात्ता । 'आषड्भिर्हृयमानः' । 'त्रिभिष्टु देव' ॥ ३७२६ । न गोश्वन्साववर्णराडङ्कुङ्कुद्रयः (६-१-१८२) । एभ्यः प्रागुक्त न । 'गवां श्रुता' । 'गोभ्यो गातु' । 'शुनश्चिच्छेपम्' । सौ प्रथमैकवचनेऽवर्णान्तात् । 'तेभ्यो युग्नम्' । 'तेषा पाहि श्रुधी हवम्' ॥ ३७२७ । दिवो झल् (६-१-१८३) । दिवः परा झलादिर्विभक्तिर्नोदात्ता ।

‘शुभिरुक्तुभिः’ । ‘ज्ञल्’ इति किम् । ‘उप त्वाग्ने दिवेदिवे’ ॥ ३७२८ । नृ चान्यतरस्याम् (६११८४) । नु परा ज्ञलादिर्विभक्तिर्वोदात्ता । ‘नृभिर्नृमानः’ ॥ ३७२९ । तित्स्वरितम् (६११८५) । निगदव्याख्यातम् । ‘क्व नूनम्’ ॥ ३७३० । ताखनुदात्तेन्डिददुपदेशाल्ल-
सार्वधातुकमनुदात्तमहन्विडोः (६११८६) । अस्मात्पर लसार्वधातुकमनुदात्त स्यात् । तासि । कर्ता । कर्तारौ । कर्तारः । प्रत्ययस्वरापवादाऽयम् । अनुदात्तत् । य आस्ते । डितः । ‘अभि चष्टे अनृतेभिः’ । अदुपदेशात् । ‘पुरुभुजा चनस्यतम्’ । चित्स्वरोऽप्यनेन बाध्यते । ‘वर्धमान स्वे दमे’ । ‘तास्यादिभ्य’ किम् । ‘अभि वधे गृणीत’ । उपदेशग्रहणान्नेह । ‘हृतो वृत्राण्यार्था’ । ‘लग्रहणम्’ किम् । ‘कर्ताह निप्राना’ । ‘सार्वधातुकम्’ किम् । शिश्ये । ‘अहन्विडोः’ किम् । हुते । यदधीते । ‘विदीन्धिखिदिभ्यो नेति वक्तव्यम्’ (बा ३७४२) । ‘इन्धे राजा’ । एतच्च ‘अनुदात्तस्य च यत्र-’ (सू ३६५१) इति सूत्रे भाष्ये स्थितम् ॥ ३७३१ । आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् (६११८७) । सिजन्तस्यादिरुदात्तो वा ‘यसिष्ट वर्तिरश्विनौ’ ॥ ३७३२ । थलि च सेटाडन्तो वा (६११९६) । सेटि थलन्ते पदे ड्डुदात्तः अन्तो वा आदिर्वा ख्यात् । यदा नैते त्रयस्तदा ‘लिति’ (सू ३६७६) इति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तम् । लुलविथ अत्र चत्वारोऽपि पर्यायेणोदात्ता ॥ ३७३३ । उपोत्तम रिति (६१-२१७) । रिप्रत्ययान्तस्योपोत्तममुदात्त स्यात् । ‘यदाहवनीये’ ॥

इति प्रत्ययस्वराः ।

३७३४ । समासस्य (६१-२२३) । अन्त उदात्तः ख्यात् । ‘यज्ञश्रियम्’ ॥ ३७३५ । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् (६२-१) । उदात्तस्वरितयोगि पूर्वपद प्रकृत्या स्यात् । ‘सुत्यश्चित्रश्रवस्तमः’ । ‘उदात्त-’ इत्यादि किम् । सर्वानुदात्ते पूर्वपद समासान्तोदात्तत्वमेव यथा स्यात् । समपादः ॥ ३७३६ । तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः (६-२-२) । सप्तैते पूर्वपदभूतास्तत्पुरुषे प्रकृत्या । तुल्यश्वेत. सदृशश्वेत - ‘कृत्यतुल्याख्या अजात्या’ (सू ७४९) इति तत्पुरुषः । किरिणा काण किरिकाण । ‘पुतयन्मन्दयत्सखम्’ । मन्दयति मादके इन्द्रे सखेति सप्तमीतत्पुरुषः । शस्त्रीश्यामा । ‘अव्यये नञ्कुनिपातानाम्’ (वा ३८०८) । अयज्ञो वा एष । ‘परिगणनम्’ किम् । ज्ञात्वाकालक । मुहूर्तसुखम् । भोज्योष्णम् ॥ ३७३७ । वर्णो वर्णेष्वनेते (६-२-३) । वर्णवाचिन्युत्तरपदे एतवर्जिते वर्णवाचि पूर्वपद प्रकृत्या तत्पुरुषे । कृष्णसारङ्ग । लोहितकल्माष । कृष्णशब्दो नक्प्रत्ययान्तः । लोहितशब्द इतन्नन्तः । ‘वर्ण’ किम् । परमकृष्ण । ‘वर्णेषु’ किम् । कृष्णतिलाः । ‘अनेते’ किम् । कृष्णैतः ॥ ३७३८ । गाधलवणयो प्रमाणे (६-२-४) । एतयोरुत्तरपदयो प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपद प्रकृत्या स्यात् । अरित्रगाधमुदकम् । तत्प्रमाणमित्यर्थः । गोलवणम् । यावद्भवे दीयते तावदित्यर्थः । अरित्रशब्द इत्रन्नन्तो मध्योदात्तः । प्रमाण-
मित्यन्तापरिच्छेदमात्र न पुनरायाम एव । ‘प्रमाणे’ किम् । परमगाधम् ॥ ३७३९ । दायाद्य दायादे (६-२-५) । तत्पुरुषे प्रकृत्या । धनदायाद । धनशब्दः क्युप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरे-
णाद्युदात्तः । ‘दायाद्यम्’ किम् । परमदायादः ॥ ३७४० । प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः (६-२-६) प्रतिबन्धवाचि पूर्वपद प्रकृत्या एतयोः परतस्तत्पुरुषे । गमनचिरम् । व्याहरणकृच्छ्रम् ।

गमन कारणविकलतया विरकालभावि कृच्छ्रयोगि वा प्रतिबन्धि जायते । 'प्रतिबन्धि' किम् । मूत्रकृच्छ्रम् ॥ ३७४१ । पदेऽपदेशे (६-२-७) । व्याजवाचिनि पदशब्द उत्तरपदे पूर्वपद प्रकृत्या तत्पुरुषे । मूत्रपदेन प्रस्थित । उच्चारपदेन । मूत्रशब्दो घञन्तः उच्चारशब्दो घञन्तः 'थाथ-' (सू ३८७८) आदिस्वरेणान्तोदानः । 'अपदेशे' किम् । विष्णुपदम् ॥ ३७४२ । निवाते वातत्वाणे (६-२-८) । निवातशब्दे परे वातत्राणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपद प्रकृत्या । कुटीनिवातम् । कुब्जनिवातम् । कुटीशब्दो गौरादिङीपन्त । कुब्जशब्दो ङ्यगन्त । यगन्त इत्यन्ये । 'वातत्राणे' किम् । राजनिवाते वर्मात् । निवातशब्दोऽय्य रुढः पार्श्वे ॥ ३७४३ । शारदेऽनातिवे (६-२-९) । ऋतौ भवमानेवम् । तदन्यवाचिनि शारदशब्दे परे तत्पुरुषे पूर्वपद प्रकृतिस्वर स्यात् । रज्जुशारदमुदकम् । शारदशब्दो नूतनार्थः । तस्यास्वपदविग्रहः । 'रज्ज्वोः सद्य उद्धृतम्' । रज्जुशब्द 'सृजेरमुन् च' (उणा १५) इत्याद्युदात्तो व्युत्पादितः । 'अनार्तिवे' किम् । उत्तमशारदम् ॥ ३७४४ । अध्वर्युकपाययोर्जातौ (६-२-१०) । एतयोः परतो जातिवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपद प्रकृतिस्वरम् । कठाध्वर्युः । दौवारिककषायम् । कठशब्दः पचाद्यजन्तः । तस्मात् 'वैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च' (सू १४८४) इति णिने 'कठचरकाल्लुक्' (सू १४८७) । इति लृक् । द्वारि नियुक्त इति ठक्क्यन्तोदात्तो दौवारिकशब्दः । 'जातौ' किम् । परमाध्वर्युः ॥ ३७४५ । सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये (६-२-११) । अनयोः पूर्वं प्रकृत्या । पितृसदृशः । पितृप्रतिरूपः । 'सादृश्ये' किम् । परमसदृशः । समासार्थोऽत्र पूज्यमानता न सादृश्यम् ॥ ३७४६ । द्विगौ प्रमाणे (६-२-१२) । द्विगावुत्तरपदे प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपद प्रकृतिस्वरम् । प्राच्यसप्तसमः । सप्त समाः प्रमाणमस्य । 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्' (वा ३१२८-२९) इति मात्रचो लृक् । प्राच्यशब्द आद्युदात्तः । प्राच्यश्चासौ सप्तसमश्च प्राच्य-सप्तसमः । 'द्विगौ' किम् । ब्राह्मिप्रस्थः । 'प्रमाणे' किम् । परमसप्तसमम् ॥ ३७४७ । गन्तव्यपण्यं वाणिजे । (६-२-१३) । वाणिजशब्दे परे तत्पुरुषे गन्तव्यवाचि पण्यवाचि च पूर्वपद प्रकृतिस्वरम् । मद्रवाणिजः । गोवाणिजः । सप्तमीसमासः । मद्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तः । 'गन्तव्य-' इति किम् । परमवाणिजः ॥ ३७४८ । मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुसके (६-२-१४) । मात्रादिषु परतो नपुसकवाचिनि तत्पुरुषे तथा । भिक्षायास्तुल्यप्रमाण भिक्षामात्रम् । भिक्षाशब्दो 'गुरोश्च हलः' (सू ३२८०) इत्यप्रत्ययान्तः । पाणिन्युपज्ञम् । पाणिनिशब्द आद्युदात्तः । नन्दोपक्रमम् । नन्दशब्दः पचाद्यजन्तः । इषुच्छायम् । इषुशब्द आद्युदात्तो नित्वात् । 'नपुसके' किम् । कुब्जच्छाया ॥ ३७४९ । सुखप्रिययोर्हिते (६-२-१५) । एतयोः परयोर्हितवाचिनि तत्पुरुषे तथा । गमनप्रियम् । गमनसुखम् । गमनशब्दो लिट्स्वरेण आद्युदात्तः । 'हिते' किम् । परमसुखम् ॥ ३७५० । प्रीतौ च (६-२-१६) । प्रीतौ गम्याया प्रागुक्तम् । ब्राह्मणसुखं पायसम् । छात्प्रियोऽनध्यायः । ब्राह्मणच्छात्प्रशब्दौ प्रत्यय-स्वरेणान्तोदात्तौ । 'प्रीतौ' किम् । राजसुखम् ॥ ३७५१ । स्व स्वामिनि (६-२-१७) । स्वामिशब्दे परे स्ववाचि पूर्वपद तथा । गोस्वामी । 'स्वम्' किम् । परमस्वामी ॥ ३७५२ । पत्यावैश्वर्ये (६-२-१८) । 'दमूना गृहपतिर्दमे' ॥ ३७५३ । न भूवाक्त्रिचर्दिधिषु (६-२-१९) । पतिशब्दे परे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे नैतानि प्रकृत्या । भुवः पतिर्भूपतिः ।

वाक्पति' । चित्पति' । दिधिषूपति' ॥ ३७५४ । वा भुवनम् (६-२-२०) । उक्तविषये । भुवनपति' । 'भूमृधुभ्रस्त्रिभ्य -' (उणा०) इति क्युन्नन्तो भुवनशब्दः ॥ ३७५५ । आशङ्का-
बाधनेदीयस्सु सभावने (६-२-२१) । अस्तित्वाध्यवसायः सभावनम् । गमनाशङ्कमस्ति ।
गमनाबाधम् । गमननेदीय । गमनमाशङ्क्यत आबाध्यते निकटतरामिति वा सभाव्यते ।
'सभावने' किम् । परमनेदीय ॥ ३७५६ । पूर्वे भूतपूर्वे (३-२-२२) । आढ्यो भूतपूर्वः
आढ्यपूर्व' । पूर्वशब्दो वृत्तिविषये भूतपूर्वे वर्तते । 'भूतपूर्वे' किम् । परमपूर्व' ॥ ३७५७ ।
सविधसनीडसमर्यादसवेशादेशेषु सामीप्ये (६-२-२३) । एषु पूर्व प्रकृत्या । मद्रसविधम् ।
गान्धारसनीडम् । काश्मीरसमर्यादम् मद्रसवेशम् । मद्रसदशम् । 'सामीप्ये' किम् । सह
मर्यादया समर्याद क्षेत्रम् । चैत्रसमर्यादम् ॥ ३७५८ । विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु (६-२-२४)
विस्पष्टकटुकम् । विस्पष्टशब्दो 'गतिरनन्तर' (सू ३७८३) इत्याद्युदात्त । 'विस्पष्ट-' इति
किम् । परमलवणम् । 'गुण-' इति किम् । विस्पष्टब्राह्मणः । विस्पष्ट । विचित्र । व्यक्त ।
सपन्न । पण्डित । कुशल । चपल । निपुण ॥ ३७५९ । श्रज्यावमकनपापवत्सु भावे
कर्मधारये । (६-२-२५) । 'श्र' 'ज्यु' । 'अवम' 'कन्' इत्यादेशवति पापवाचिनि चोत्तर-
पदे भाववाचि पूर्वपद प्रकृत्या । गमनश्रेष्ठम् । गमनज्यायः । गमनावमम् । गमनकनिष्ठम् ।
गमनपापिष्ठम् । 'श्र-' 'इत्यादि' किम् । गमनशोभनम् । 'भावे' किम् । गम्यतेऽनेनेति
गमनम्, गमन श्रेयो गमनश्रेयः । 'कर्म-' इति किम् । षष्ठीसमासे मा भूत् ॥ ३७६० ।
कुमारश्च (६-२-२६) । कर्मधारये । कुमारश्रमणा । कुमारशब्दोऽन्तोदात्तः ॥ ३७६१ ।
आदि प्रत्येनासि । (६-२-२७) । कुमारस्यादिरुदात्त प्रत्येनासि परे कर्मधारये । प्रतिगतमेना-
ऽस्य प्रत्येना । कुमारप्रत्येना ॥ ३७६२ । पूगेष्वन्यतरस्याम् (६-२-२८) । पूगा गणास्ते-
षूक्त वा । कुमारचातका' । कुमारजीमूता । आयुदात्तत्वाभावे 'कुमारश्च' (सू ३७६०)
इत्येव भवति ॥ ३७६३ । इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ (६-२-२९) । एषु परेषु पूर्व
प्रकृत्या । पञ्चारण्य प्रमाणमस्य पञ्चारणि । दश मासान्भूतो दशमास्य । पञ्च मासान्भूत ।
पञ्चमास्य' । 'तमधीष्टो-' (वा १७४४) इत्यधिकारे 'द्विगौर्यप्', (वा १७४६) । पञ्चकपाल ।
पञ्चभगाल । पञ्चशराव' । 'त्र सदयाया' (फि० २८) इति पञ्चञ्छब्दः, आयुदात्त ।
'इगन्तादिषु' किम् । पञ्चाश्व' । 'द्विगौ' किम् । परमारणि ॥ ३७६४ । बह्वन्यतरस्याम्
(६-२-३०) । बहुशब्दस्तथा वा । वह्नरणि । बहुमास्य' । बहुकपाल' । बहुशब्दोऽन्तोदात्तः ।
तस्य यणि सति 'उदात्तस्वरितयो -' । (सू ३६५७) । इति भवति ॥ ३७६५ । दिष्टिवित-
स्त्योश्च (६-२-३१) । एतयो परत पूर्वपद प्रकृत्या वा द्विगौ । पञ्चदिष्टिः । पञ्चवितस्तिः ।
३७६६ । सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वकालात् (६-२-३२) । अकालवाचि सप्तम्यन्त प्रकृत्या
सिद्धादिषु । साकाश्यसिद्ध' । साकाश्येति प्यान्तः । आतपशुष्क । आश्रूपक्व' । आश्रूति घृन्नन्तः ।
चक्रबन्धः । चक्रशब्दोऽन्तोदात्तः । 'अकालात्' किम् । पूर्वाह्नसिद्ध' । कृत्स्वरेण बाधितः ।
सप्तमीस्वरः प्रतिप्रसूयते । ३७६७ । परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु (६-२-३३) ।
एते प्रकृत्या वर्ज्यमानवाचिनि चोत्तरपदे । परित्रिगर्त वृष्टो देव' । प्रतिपूर्वाह्णम् । प्रत्यपर-
रात्रम् । उपपूर्वरात्रम् । अपत्रिगर्तम् । उपसर्गा आयुदात्ताः । बहुव्रीहितत्पुरुषयोः सिद्धत्वा-

दव्ययीभावार्थमिदम् । अपपर्योरेव वर्ज्यमानमुत्तरपदम् । तयोरेव वर्ज्यमानार्थत्वात् । अहो-
 रात्रावयवा अपि वर्ज्यमाना एव तयोर्भवन्ति । ‘वर्ज्य-’ इति किम् । अग्निं प्रति प्रत्यग्नि ।
 ३७६८ । राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु (६-२-३४) । राजन्यवाचिना बहुवचनानामन्धक-
 वृष्णिषु वर्तमाने द्वन्द्वे पूर्वपद प्रकृत्या । श्वाफल्कचैत्रकाः । शिनिवासुदेवाः । शिनिराद्युदात्तो
 लक्षणया तदपत्ये वर्तते । ‘राजन्य-’ इति किम् । द्वैप्यभेमायनाः । द्वीपे भवा द्वैप्याः ।
 भैमेरपत्य युवा भैमायनः । अन्धकवृष्ण्य एते न तु राजन्या । राजन्यग्रहणमिहाभिषिक्तवश्याना
 क्षत्रित्रयाणा ग्रहणार्थम् । नैते तथा । ‘बहुवचनम्’ किम् । सङ्कर्षणवासुदेवौ । ‘द्वन्द्वे’ किम् ।
 वृष्णीना कुमारा वृष्णिकुमारा । ‘अन्धकवृष्णिषु’ किम् । कुरुपञ्चाला ॥ ३७६९ ॥ सङ्ख्या
 (६-२-३५) । सख्यावाचि पूर्वपद प्रकृत्या द्वन्द्वे । द्वादश । त्रयोदश । त्रेल्लयसादेश आद्युदात्तो
 निपात्यते ॥ ३७७० । आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी (६-२-३६) । आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां
 द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । पाणिनीयरौढीयाः । छस्वरेण मध्योदात्तावेतौ । आचार्योपसर्जनग्रहण
 द्वन्द्वविशेषणम् । सकलो द्वन्द्व आचार्योपसर्जनो यथा विज्ञायते । तेनेह न । पाणिनीयदेवदत्तौ ।
 ‘आचार्य-’ इति किम् । छान्दसवैयाकरणाः । ‘अन्तेवासी’ किम् । आपिशलपाणिनीयेति शास्त्रे ॥
 ३७७१ । कार्तिकौजपादयश्च (६-२-३७) । एषा द्वन्द्वे पूर्वपद प्रकृत्या । कार्तिकौजपौ । कृतस्येद
 कुजपस्येदमित्यणन्तावेतौ । सावर्णिमाण्डूकेयौ ॥ ३७७२ । महान्ब्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबाल-
 भारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु (६-२-३८) । महच्छब्दः प्रकृत्या ब्रीह्यादिषु दशसु । महाब्रीहिः ।
 महापराह्णः । महागृष्टिः । महेष्वासः । महाहैलिहिलः । महच्छब्दोऽन्तोदात्तः । ‘सन्महत्-’
 (सू ७४०) इति प्रतिपदोक्तसमास एवाय स्वर । नेह । महतो ब्रीहिः महद्ब्रीहि ॥ ३७७३ ।
 क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे (६-२-३९) । चान्महान् । क्षुल्लकवैश्वदेवम् । महावैश्वदेवम् । क्षुध लातीति
 क्षुल्लः । तस्मादज्ञातादिषु केऽन्तोदात्त ॥ ३७७४ । उट्रः सादिवाभ्यो (६-२-४०) । उट्र-
 सादी । उट्रवामी । उपे ध्रूनि उट्रशब्द आद्युदात्तः ॥ ३७७५ । गौः सादसादिसारथिषु
 (६-२-४१) । गोसादः । गोसादिः । गोसारथि ॥ ३७७६ । कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजर-
 त्यश्लीलदृढरूपापारेवडवातैतिलकद्रूपण्यकम्बलो दासीभाराणा च (६-२-४२) । एषा सप्तानां
 समासाना दासीभारादेश्व पूर्वपद प्रकृत्या । कुरूणा गार्हपत कुरुगार्हपतम् । उप्रत्ययान्तः कुरुः ।
 ‘वृजेरिति वाच्यम्’ (वा ३८११) । वृजिगार्हपतम् । वृजिराद्युदात्तः । रिक्तो गुरु रिक्तगुरुः ।
 ‘रिक्ते विभाषा’ (सू ३६९६) इति रिक्तशब्द आद्युदात्तः । असूता जरती असूतजरती ।
 अश्लीला दृढरूपा अश्लीलदृढरूपा । अश्लीलशब्दो नञ्समासत्वादाद्युदात्तः । श्रीर्यस्यास्ति तत्
 श्लीलम् । सिध्मादित्वाल्लब् । कपिलकादित्वाल्लत्वम् । पारे वडवेव पारेवडवा । निपातनादिवार्थे
 समासो विभक्त्यलोपश्च । पारशब्दो घृतादित्वादान्तोदात्तः । तैतिलाना कद्रूः तैतिलकद्रूः ।
 तितिलिनोऽपत्य छात्तो वेल्यणन्तः । पण्यशब्दो यदन्तत्वादाद्युदात्तः । ‘पण्यकम्बलः । सज्ञाया-
 मिति वक्तव्यम्’ (वा ३८२०) । अन्यत्र पणितव्ये कम्बले समासान्तोदात्तत्वमेव । प्रतिपदोक्ते
 समासे ‘कृत्याः’ (सू २८३१) इत्येष स्वरो विहितः । दास्या भारो दासीभारः । देवद्वृत्तिः ।
 यस्य तत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यते न विशिष्य वचन विहित स सर्वोऽपि दासी-
 भारादिषु द्रष्टव्यः । ‘स राये सपुरन्ध्रयाम्’ । पुर शरीरं ध्रियतेऽस्यामिति ‘कर्मण्यधिकरणे च’

(सू ३२७१) इति किप्रत्ययः । अलुक्छान्दसः । 'नन्विषयस्य-' (फिट् २६) इत्याद्युदात्तः पुरशब्दः ॥ ३७७७ । चतुर्थी तदर्थे (६-२-४३) । चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिन्युत्तरपदे चतुर्थ्यन्त प्रकृत्या । यूपाय दास्यूपदास्य ॥ ३७७८ । अर्थे (६-२-४४) । अर्थे परे चतुर्थ्यन्त प्रकृत्या । देवार्थम् ॥ ३७७९ । क्ते च (६-२-४५) । क्तान्ते परे चतुर्थ्यन्त प्रकृत्या । गोहितम् ३७८० । कर्मधारयेऽनिष्ठा (६-२-४६) । क्तान्ते परे पूर्वमनिष्ठान्त प्रकृत्या । श्रेणिशब्दः । श्रेणिकृताः । श्रेणिशब्द आद्युदात्तः । पूगकृताः । पूगशब्दोऽन्तोदात्तः । 'कर्मधारये' किम् । श्रेण्या कृत श्रेणिकृतम् । 'अनिष्ठा' किम् । कृताकृतम् ॥ ३७८१ । अहीने द्वितीया (६-२-४७) । अहीनवाचिनि समासे क्तान्ते परे द्वितीयान्त प्रकृत्या । कष्टश्रितः । ग्रामगतः । कष्टशब्दोऽन्तोदात्तः । ग्रामशब्दो नित्स्वरेण । 'अहीने' किम् । कान्तारातीतः । 'अनुपसर्ग इति वक्तव्यम्' (वा ३८२१) । नेह । सुखप्राप्तः । 'थाथ-' (सू ३८७८) इत्यस्यापवादोऽयम् ॥ ३७८२ । तृतीया कर्मणि (६-२-४८) । कर्मवाचके क्तान्ते परे तृतीयान्त प्रकृत्या । 'त्वोतास' । रुद्रहतः । महाराजहतः । रुद्रो रगन्तः । 'कर्मणि' किम् । रथेन यातो रथयातः ॥ ३७८३ । गतिरनन्तरः (६-२-४९) । कर्मार्थे क्तान्ते परेऽव्यवहितो गतिः प्रकृत्या । पुरोहितम् । 'अनन्तरः' किम् । अभ्युद्धतः । कारकपूर्वपदस्य तु सतिशिष्टस्थाथादिस्वर एव । दूरादागतः । 'थाथ-' (सू ३८७८) इत्यस्यापवादः ॥ ३७८४ । तादौ च निति कृत्यतौ (६-२-५०) । तकारादौ निति तुशब्दवर्जिते कृति परेऽनन्तरो गतिः प्रकृत्या । अग्रेरायो नृतमस्य प्रभूतौ । 'सङ्गतिं गोः' । कृत्स्वरापवादः । 'तादौ' किम् । प्रजल्पाकः । 'निति' किम् । प्रकर्ता । तृजन्तः । 'अतौ' किम् । आगन्तुः ॥ ३७८५ । तवै चान्तश्च युगपत् (६-२-५१) । तवैप्रत्ययान्तस्यान्त उदात्तो गतिश्चानन्तरः । प्रकृत्या युगपच्चैतदुभयं स्यात् । 'अन्वेतुवा उ' । कृत्स्वरापवादः ॥ ३७८६ । अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये (६-२-५२) । अनिगन्तो गतिर्वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे प्रकृत्या । 'ये पराञ्चस्तान्' । 'अनिगन्तः' इति किम् । प्रत्यञ्चो यन्तु । कृत्स्वरात् परत्वाद्यमेव । 'जुहि वृष्ण्यानि कृणुही परीचः' । 'वप्रत्यये' किम् । उदञ्चनम् । ३७८७ । न्यधी च (६-२-५३) । वप्रत्ययान्तेऽञ्चताविगन्तावपि न्यधी प्रकृत्या । न्यङ्ङुत्तानः । 'उदात्तस्वरितयोर्यण-' (सू ३६५७) इति अञ्चतेरकारः स्वरितः । अध्यङ् ॥ ३७८८ । ईषदन्त्यतरस्याम् (६-२-५४) । ईषत्कडारः । ईषदित्ययमन्तोदात्तः । ईषद्रेद इत्यादौ कृत्स्वर एव ॥ ३७८९ । हिरण्यपरिमाण धने (६-२-५५) । सुवर्णपरिमाणवाचि पूर्वपद वा प्रकृत्या धने । द्वे सुवर्णे परिमाणमस्येति द्विसुवर्णं तदेव धनं द्विसुवर्णधनम् । बहुव्रीहावपि परत्वाद्विकल्प एव । 'हिरण्यम्' किम् । प्रस्थधनम् । 'परिमाणम्' किम् । काञ्चनधनम् । 'धने' किम् । निष्कमाला ॥ ३७९० । प्रथमोऽचिरोपसप्तो (६-२-५६) । प्रथमशब्दो वा प्रकृत्याभिनवत्वे । प्रथमवैयाकरणः । सप्रति व्याकरणमध्येतु प्रवृत्त इत्यर्थः । प्रथमशब्दः प्रथेरमजन्तः । 'अचिर-' इति किम् । प्रथमो वैयाकरणः ॥ ३७९१ । कतरकतमौ कर्मधारये (६-२-५७) । वा प्रकृत्या । कतरकठः । कर्मधारयग्रहणमुत्तरार्थम् । इह तु प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धम् ॥ ३७९२ । आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः (६-२-५८) । आर्यकुमारः । आर्यब्राह्मणः । आर्योऽप्यदन्तत्वादन्तस्वरितः । 'आर्यः' किम् । परमब्राह्मणः । 'ब्राह्मणादि-

इति किम् । आर्यक्षत्रियः । कर्मधारय इत्येव ॥ ३७९३ । राजा च (६-२-५९) । ब्राह्मण-
कुमारयोः परतो राजा वा प्रकृत्या कर्मधारये । राजब्राह्मणः । राजकुमारः । योगविभाग
उत्तरार्थः ॥ ३७९४ । षष्ठी प्रत्येनसि (६-२-६०) । षष्ठ्यन्तः राजा प्रत्येनसि परे वा प्रकृत्या ।
राजप्रत्येनाः । 'षष्ठी' किम् । अन्यत्र न ॥ ३७९५ । क्ते नित्या (६-२-६१) । क्तान्ते परे नित्यार्थे
समासे पूर्वं वा प्रकृत्या । नित्यप्रहसितः । 'काला' (सू ६५०) इति द्वितीयासमासोऽयम् ।
नित्यशब्दस्यबन्त आयुदात्तः । प्रहसित इति थाथादिस्वरेणाऽतोदात्तः । 'नित्यार्थे' किम् । मुहूर्त-
प्रहसितः ॥ ३७९६ । ग्रामः शिल्पिनि (६-२-६२) । वा प्रकृत्या । ग्रामनापितः । ग्रामशब्द
आयुदात्तः । 'ग्राम' किम् । परमनापितः । 'शिल्पिनि' । केम् । ग्रामरथ्या ॥ ३७९७ ।
राजा च प्रशसायाम् (६-२-६३) । शिल्पिवाचिनि परे प्रशसार्थं राजपदं वा प्रकृत्या । राजना-
पितः । राजकुलालः । 'प्रशसायाम्' किम् । राजनापितः । 'शिल्पिनि' किम् । राजहस्ती ॥
३७९८ । आदिहदात्तः (६-२-६४) । अधिकारोऽयम् ॥ ३७९९ । सप्तमीहारिणौ धर्म्ये-
ऽहरणे (६-२-६५) । सप्तम्यन्तः द्वारिवाचि च आयुदात्तः धर्म्ये परे । देयः यः स्वीकरोति स
हारीत्युच्यते । धर्म्यमित्याचारनियतः देयम् । मुकुटेकार्षापणम् । हलेद्विपदिका । 'सज्ञायाम्'
(सू ७२९) इति सप्तमीसमासः । 'कारनाम्नि च-' (सू ९६८) इत्यलुक् । याज्ञिकाश्वः ।
वैयाकरणहस्ती । क्वचिदयमाचारो मुकुटादिषु कार्षापणादि दातव्यः याज्ञिकादीनां त्वश्चादिरिति ।
'धर्म्ये-' इति किम् । स्तम्बेरमः । 'अहरणे' किम् । बाडवहरणम् । वडवाया अय
बाडवः । तस्य बीजनिषेकादुत्तरकालः शरीरपुष्ट्यर्थं यदीयते तद्धरणमित्युच्यते । परोऽपि
कृत्स्नो हारिस्वरेण बाध्यते इत्यहरण इति निषेधेन ज्ञायते । तेन बाडवहार्यम् इति
हारिस्वरः सिध्यति ॥ ३८०० । युक्ते च (६-२-६६) । युक्तवाचिनि समासे पूर्व-
मायुदात्तम् । गोवल्लवः । 'कर्तव्ये तत्परो युक्तः' ॥ ३८०१ । विभाषाभ्यक्षे (६-२-६७) ।
गवाभ्यक्षः । ३८०२ । पाप च शिल्पिनि (६-२-६८) । पापनापितः । 'पापाणके-'
(सू ७३३) इति प्रतिपदोक्तस्यैव प्रहणात्षष्ठीसमासे न ॥ ३८०३ । गोत्रान्तेवासिमाणव-
ब्राह्मणेषु क्षेपे (६-२-६९) । भार्यामौश्रुतः । सुश्रुतापत्यस्य भार्याप्रधानतया क्षेपः । अन्ते-
वासी । कुमारीदाक्षा । ओदनपाणिनीयाः । कुमारगदिलाभकामा ये दाक्ष्यादिभिः प्रोक्तानि
शास्त्राण्यधीयते त एव क्षियन्ते । भिक्षमाणवः । भिक्षालप्स्येऽहमिति माणवः । भयब्राह्मणः ।
भयेन ब्राह्मणः सपद्यते । 'गोत्रादिषु' किम् । दार्शान्त्रियः । 'क्षेपे' किम् । परमब्राह्मणः ॥
३८०४ । अङ्गानि मैरेये (६-२-७०) । मद्यदिशेषो मैरेयः । मधुमैरेयः । मधुविकारस्य
तस्य मध्वङ्गम् । 'अङ्गानि' किम् । परममैरेयः । 'मैरेये' किम् । पुष्पासवः ॥ ३८०५ ।
भक्ताख्यास्तदर्थेषु (६-२-७१) । भक्तमन्त्रम् । भिक्षाकसः । भाजीकसः । भिक्षादयोऽन्नवि-
शेषाः । 'भक्ताख्याः' किम् । समाशशालयः । समशनः समाश इति क्रियामात्रमुच्यते ।
'तदर्थेषु' किम् । भिक्षाप्रियः । बहुव्रीहिरयम् । अत्र पूर्वपदमन्तोदात्तम् । ३८०६ ।
गोबिडालसिंहसैन्धवेष्पमाने (६-२-७२) । धान्यगवः । गोबिडालः । तृणसिंहः । सक्तु-
सैन्धवः । धान्य गौरिवेति विग्रहः । व्याघ्रादिः । गवाकृत्या सन्निवेशितः धान्यं धान्यगवशब्द-
नोच्यते । 'उपमाने' किम् । परमसिंहः ॥ ३८०७ । अके जीविकार्थे (६-२-७३) ।

अकप्रत्ययान्त उत्तरपदे जीविकार्थवाचिनि समासे पूर्वपदमायुदात्तं स्यात् । दन्तलेखकः । यस्य दन्तलेखनेन जीविका । 'निलं क्रीड-' (सू ७११) इति समासः । 'अके' किम् । रमणी-
यकर्ता । जीविकार्थे' किम् । इक्षुभक्षिका मे धारयसि ॥ ३८०८ । प्राचां क्रीडायाम्
(६-२-७४) । प्राग्देशवाचिनां या क्रीडा तद्वाचिनि समासे अकप्रत्ययान्तपरे पूर्वमायुदात्तं
स्यात् । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । 'सज्ञायाम्' (सू ३२८६) इति ण्वुल् । 'प्राचाम्' किम् ।
जीवपुत्रप्रचायिका । इयमुदीचां क्रीडा । क्रीडायाम्' किम् । तव पुष्पप्रचायिका । पर्याये
ण्वुल् ॥ ३८०९ अणि नियुक्ते (६-२-७५) । अण्णन्ते परे नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वमायुदात्तम् ।
छत्तधारः । 'नियुक्ते' किम् । काण्डलावः ॥ ३८१० । शिल्पिनि चाकृजः (६-२-७६) ।
शिल्पिवाचिनि समासेऽण्णन्ते परे पूर्वमायुदात्तं स चेदकृजः परो न भवति । तन्तुवायः ।
'शिल्पिनि' किम् । काण्डलावः । 'अकृजः' किम् । कुम्भकारः ॥ ३८११ । सज्ञायां च (६-२-
७७) । अण्णन्ते परे । तन्तुवायो नाम कृमिः । 'अकृजः' इत्येव । रथकारो नाम ब्राह्मणः ॥
३८१२ । गोतन्तियव पाले (६-२-७८) । गोपालः । तन्तिपालः । यवपालः । अनियुक्तार्थो
योगः । 'गो' इति किम् । वत्सपालः । 'पाले' इति किम् । गोरक्षः ॥ ३८१३ । णिनि
(६-२-७९) । पुष्पहारी ॥ ३८१४ । उपमानं शब्दार्थप्रकृतवेव (६-२-८०) । उपमानवाचि
पूर्वपद णिन्यन्ते पर आयुदात्तम् । उष्ट्रक्रोशी । ध्वाङ्करावी । उपमानग्रहणमस्य पूर्वयोगस्य
च विषयविभागार्थम् । 'शब्दार्थप्रकृतौ' किम् । वृकवञ्ची । 'प्रकृतिग्रहणम्' किम् । प्रकृतिरेव
यत्रोपसर्गनिरपेक्षा शब्दार्था तत्रैव यथा स्यात् । इह मा भूत् । गर्दभोच्चारी ॥ ३८१५ ।
युक्तारोह्यादयश्च (६-२-८१) । आयुदात्ताः । युक्तारोही । आगतयोधी । क्षीरहोता । अत्र
णिन्यन्तानां केषाञ्चित्पाठः पूर्वोत्तरपदनियमार्थः । तेनेह न । वृक्षारोही । युक्ताध्यायी ॥
३८१६ । दीर्घकाशतुषप्राष्ट्रवट जे (६-२-८२) । कुटीजः । काशजः । तुषजः । आष्ट्रजः ।
वटजः ॥ ३८१७ । अन्यात्पूर्वं बह्वचः (६-२-८३) । बह्वचः पूर्वस्यान्यात्पूर्वपदमुदात्तं ज
उत्तरपदे । उपसरजः । आमलकीजः । 'बह्वचः' किम् । दग्धजानि तृणानि ॥ ३८१८ ।
ग्रामेऽनिवसन्तः (६-२-८४) । ग्रामे परे पूर्वपदमुदात्तम् । तच्चेन्निवसद्वाचि न । मल्लग्रामः ।
ग्रामशब्दोऽत्र समूहवाची । देवग्रामः । देवस्वामिकः । 'अनिवसन्तः' किम् । दाक्षिग्रामः ।
दाक्षिनिवासः ॥ ३८१९ । घोषादिषु च (६-२-८५) । दाक्षिघोषः । दाक्षिकटः । दाक्षिहृदः ॥
३८२० । छात्र्यादयः शालायाम् (६-२-८६) । छात्रिशाला । व्याडिशाला । यदापि शालान्तः
समासो नपुंसकलिङ्गो भवति तदापि 'तत्पुरुषे शालायां नपुंसके' (सू ३८५७) इत्येतस्मात्पूर्वं
विप्रतिषेधेनायमेव स्वरः । छात्रिशालम् ॥ ३८२१ । प्रस्थेऽवृद्धमकक्यादीनाम् (६-२-८७) ।
प्रस्थशब्द उत्तरपदे कक्यादिवर्जितमवृद्धं पूर्वपदमायुदात्तं स्यात् । इन्द्रप्रस्थः । 'अवृद्धम्' इति
किम् । दाक्षिप्रस्थः । 'अकक्यादीनाम्' इति किम् । कर्काप्रस्थः । मकरीप्रस्थः ॥ ३८२२ ।
मालादीनां च (६-२-८८) । वृद्धार्थमिदम् । मालाप्रस्थः । शोणाप्रस्थः ॥ ३८२३ । अमह-
न्नवन्नगरेऽनुदीचाम् (६-२-८९) । नगरे परे महन्नवन्नवर्जितं पूर्वमायुदात्तं स्यात् तच्चेदुदीचां न ।
ब्रह्मनगरम् । 'अम-' इति किम् । महानगरम् । नवनगरम् । 'अनुदीचाम्' किम् । कार्ति-
नगरम् ॥ ३८२४ । अमें चावर्णं द्यच्छ्यच् (६-२-९०) । अमें परे द्यच्छ्यच्पूर्वमवर्णान्तमायुदात्तम् ।

गुप्तार्मम् । कुक्कुटार्मम् । 'अवर्णम्' किम् । बृहदर्मम् । 'द्यच्छयच्' किम् । कपिञ्ज-
लार्मम् । अमहन्नवन्निलेव । महार्मम् । नवार्मम् ॥ ३८२५ । न भूताधिकसञ्जीवमद्राश्म-
कज्जलम् । (६-२-९१) । अर्मे परे नैतान्याद्युदात्तानि । भूतार्मम् । अधिकार्मम् । सञ्जीवार्मम् ।
मद्राश्मग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थम् । मद्रार्मम् । अश्मार्मम् । मद्राश्मार्मम् । कज्जलार्मम् । 'आद्यु-
दात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसङ्ख्यानम्' (वा ३८४०) । 'दिवोदासाय दाशुषे' ॥
३८२६ । अन्तः (६-२-९२) । अधिकारोऽयम् । प्रागुत्तरपदादिग्रहणात् ॥ ३८२७ । सर्वं
गुणकात्स्न्ये (६-२-९३) । सर्वशब्दः पूर्वपदमन्तोदात्तम् । सर्वश्वेतः । सर्वमहान् । 'सर्वम्'
किम् । परमश्वेतः । आश्रयव्याप्त्या परमत्व श्वेतस्येति गुणकात्स्न्ये वर्तते । 'गुण-' इति
किम् । सर्वसौवर्णः । 'कात्स्न्ये' किम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः ॥ ३८२८ । सज्ञाया
गिरिनिकाययोः (६-२-९४) । एतयोः परतः पूर्वमन्तोदात्तम् । अञ्जनागिरिः । मौण्डनिकायः ।
'संज्ञायां' किम् । परमगिरिः । ब्राह्मणनिकायः ॥ ३८२९ । कुमार्या वयसि (६-२-९५) ।
पूर्वपदमन्तोदात्तम् । बृद्धकुमारी । कुमारीशब्दः पुसा सहासप्रयोगमात्रं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय
प्रयुक्तो वृद्धादिभिः समानाधिकरणः । तच्च वय इह गृह्यते न कुमारत्वमेव । 'वयसि' किम् ।
परमकुमारी ॥ ३८३० । उदकेऽकेवले (६-२-९६) । अकेवल मिश्र तद्वानि समास उदके
परे पूर्वमन्तोदात्तम् । गुडोदकम् । खरे कृतेऽत्र एकादेशः । 'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ'
(सू ३६५९) । इति पक्षे स्वरितः । 'अकेवले' किम् । शीतोदकम् ॥ ३८३१ । द्विगौ क्रतौ
(६-२-९७) । द्विगावुत्तरपदे क्रतुवाचिनि समासे पूर्वमन्तोदात्तम् । गर्गत्रिरात्रः । 'द्विगौ'
किम् । अतिरात्रः । 'क्रतौ' किम् । बिल्वहोमस्य सप्तरात्रो बिल्वसप्तरात्रः ॥ ३८३२ ।
सभायां नपुंसके (६-२-९८) । सभायां परतो नपुंसकलिङ्गे समासे पूर्वमन्तोदात्तम् । गोपाल-
सभम् । स्त्रीसभम् । 'सभायाम्' किम् । ब्राह्मणसेनम् । 'नपुंसके' किम् । राजसभा ।
प्रतिपदोक्तनपुंसकग्रहणान्नेह । रमणीयसभम् ब्राह्मणकुलम् ॥ ३८३३ । पुरे प्राचाम् ।
(६-२-९९) । देवदत्तपुरम् । नान्दीपुरम् । 'प्राचाम्' किम् । शिवपुरम् ॥ ३८३४ ।
अरिष्टगौडपूर्वे च (६-२-१००) । पुरे परेऽरिष्टगौडपूर्वे समासे पूर्वमन्तोदात्तम् । अरिष्टपुरम् ।
गौडपुरम् । 'पूर्व' ग्रहणं किम् । इहापि यथा स्यात् । अरिष्टाश्रितपुरम् । गौडभृत्यपुरम् ॥
३८३५ । न हास्तिनफलकमार्देयाः (६-२-१०१) । पुरे परे नैतान्यन्तोदात्तानि । हास्तिनपुरम् ।
फलकपुरम् । मार्देयपुरम् । मृदेरपलमिति शुभ्रादित्वात् ढक् ॥ ३८३६ । कुसूलकूपकुम्भशाल
बिले (६-२-१०२) । एतान्यन्तोदात्तानि बिले परे । कुसूलबिलम् । कूपबिलम् । कुम्भबिलम् ।
शालबिलम् । 'कुसूलादि' किम् । सर्पबिलम् । 'बिल' इति किम् । कुसूलस्वामी ॥ ३८३७ ।
दिक्छब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु (६-२-१०३) । दिक्छब्दा अन्तोदात्ता भवन्त्येषु ।
पूर्वेषुकामशमी । अपरकृष्णमृत्तिका । जनपदे । पूर्वपञ्चालाः । आख्याने । पूर्वयायातम् ।
पूर्वचानराटम् । शब्दग्रहणं कालवाचिदिक्छब्दस्य परिग्रहार्थम् ॥ ३८३८ । आचार्योपसर्जन-
श्चान्तेवासिनि (६-२-१०४) । आचार्योपसर्जनान्तेवासिनि परे दिक्छब्दा अन्तोदात्ता भवन्ति ।
पूर्वपाणिनीयाः । 'आचार्य-' इति किम् । पूर्वान्तेवासी । 'अन्तेवासिनि' किम् । पूर्वपाणिनीय
शास्त्रम् ॥ ३८३९ । उत्तरपदवृद्धो सर्व च (६-२-१०५) । उत्तरपदस्येति धिक्त्वात् या वृद्धिर्विहिता

तद्व्युत्तरपदे परे सर्वशब्दो दिक्शब्दाश्चान्तोदात्ता भवन्ति । सर्वपाञ्चालकः । अपरपाञ्चालकः ।
 'अधिकारग्रहण' किम् । सर्वगासः । सर्वकारक ॥ ३८४० । बहुव्रीहौ विश्व सज्ञायाम्
 (६-२-१०६) । बहुव्रीहौ विश्वशब्दः पूर्वपदभूत सज्ञायामन्तोदात्त स्यात् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण
 प्राप्तस्यायुदात्तस्यापवादः । 'विश्व ईमा विश्वदेवः' । 'आविश्वेदेव सप्ततिम्' । 'बहुव्रीहौ' किम् ।
 विश्वे च ते देवाश्च विश्वे देवाः । 'सज्ञायाम्' किम् । विश्वे देवाः । प्रागव्ययीभावाद्वहुव्रीह्याधिकारः ॥
 ३८४१ । उदराश्वेषु (६-२-१०७) । सज्ञायामिति वर्तते । वृकोदरः । हर्यश्वः । महेषु ॥
 ३८४२ । क्षेपे (६-२-१०८) । उदराश्वेषु पूर्वमन्तोदात्त बहुव्रीहौ निन्दायाम् । असज्ञार्थ-
 मारम्भः । घटोदरः । कन्दुकाश्च । चलाचलेषु । अनुदर इत्यत्र 'नञ्सुभ्याम्' (सू ३९०६)
 इति भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ ३८४३ । नदी बन्धुनि (६-२-१०९) । बन्धुशब्दे परे नयन्त
 पूर्वमन्तोदात्त बहुव्रीहौ । गार्गीबन्धुः । 'नदी' किम् । ब्रह्मबन्धु । ब्रह्मशब्द आयुदात्तः । 'बन्धुनि'
 किम् । गार्गीप्रियः ॥ ३८४४ । गिष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् । (६-२-११०) । निष्ठान्त
 पूर्वपदमन्तोदात्त वा । प्रथौतपाद । 'नछा' किम् । प्रसेवकमुखः । 'उपसर्गपूर्वम्' किम् ।
 शुष्कमुख ॥ ३८४५ । उत्तरपदादि (६-२-१११) । उत्तरपदाधिकार आपादान्तम् । आय-
 धिकारस्तु 'प्रकृत्या भगालम्' (सू ३८७१) इत्यवधिक ॥ ३८४६ । कर्णो वर्णलक्षणात्
 (६-२-११२) । वर्णवाचिनो लक्षणवाचिनश्च पर कर्णशब्द आयुदात्तो बहुव्रीहौ । शुक्लकर्णः ।
 शङ्कुकर्णः । 'कर्ण' किम् । श्वेतपादः । 'वर्णलक्षणात्' किम् । शोभनकर्ण ॥ ३८४७ ।
 सज्ञौपम्ययोश्च (६-२-११३) । कर्ण आयुदात्तः । मणिर्कर्णः । औपम्ये । गोकर्णः । ३८४८ ।
 कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घ च (६-२-११४) । सज्ञौपम्ययोर्बहुव्रीहौ । गितिकण्ठः । काण्डपृष्ठः । सुग्रीवः ।
 नाडीजङ्घः । औपम्ये । खरकण्ठ । गोपृष्ठ । अश्वग्रीवः । गोजङ्घ ॥ ३८४९ । शृङ्गमवस्थाया
 च (६-२-११५) । शृङ्गशब्दोऽवस्थ या सज्ञौपम्ययोश्चायुदात्तो बहुव्रीहौ । उद्गतशृङ्गः ।
 ब्यङ्गुलशृङ्गः । अत्र शृङ्गाद्रमनादिकृते गवादेर्वयोविशेषोऽवस्था । सज्ञायाम् । कृष्यशृङ्गः ।
 उपमायाम् । मेषशृङ्गः । 'अवस्था-' इति किम् । स्थूलशृङ्गः ॥ ३८५० । नजो जरमरमित्र-
 मृताः (६-२-११६) । नजः पर एते आयुदात्ता बहुव्रीहौ । 'ता मे जराध्वजरम्' । अमरम् ।
 'अमित्रमर्दय' । 'श्रवो देवेष्वमृतम्' । 'नज' किम् । ब्राह्मणमित्रः । 'ज-' इति किम् ।
 अशत्रुः ॥ ३८५१ । सोर्मनसी अलोमोषसी (६-२-११७) । सोः पर लोमोषसी वर्जयित्वा
 मन्त्रन्तमसन्त चायुदात्त स्यात् । 'नञ्सुभ्याम्' । (सू ३९०६) इत्यपवादः । 'सुकर्माणः
 सुयुजः' । 'स नो वक्षदनिमानः सुवत्प्रा पुब्रह्मा' । 'शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः' । 'सुपेश-
 सस्करति' । 'सोः' किम् । कृतकर्मा । 'मनसी' किम् । सुरार्जा । 'अलोमोषसी' किम् ।
 सुलोमा । सूषाः । कपि तु परत्वात् । 'नपि पूर्वम्' (सू ३९०७) इति भवति । सुकर्मकः ।
 'सुघोतस्कः' ॥ ३८५२ । कत्वादयश्च (६-२-११८) । सोः पर आयुदात्ताः स्युः । 'साम्रा-
 ज्याय सुकर्तुः' । 'सुप्रतीक' । 'सुहृद्व्ये' । 'सुप्रतूतिमनेहसम्' ॥ ३८५३ । आयुदात्त
 व्यच्छन्दसि (६-२-११९) । यदायुदात्त व्यच्छत्सोरुत्तर बहुव्रीहावायुदात्तम् । 'अथा स्वश्वा' ।
 'सुरथो आतिथिगवे' । नित्स्वरेणाश्वरथा आयुदात्तौ । 'आयुदात्तम्' किम् । 'यासुबाहुः' ।
 'बाहू' किम् । 'सुगुरसत्सुहिरण्य' । हिरण्यशब्दस्यच् ॥ ३८५४ । वीरवीर्यौ च (६-२-१२०)

सोः परौ बहुव्रीहौ छन्दस्याद्युदात्तौ । 'सुवीरेण रयिणा' । 'सुवीर्येण गोमंतः' । वीर्यशब्दो यत्प्रत्ययान्तः । तत्र 'यतोऽनाव' (सू ३७०१) इत्याद्युदात्तत्वं नेति वीर्यग्रहणं ज्ञापकम् । तत्र हि सति पूर्वैणैव सिद्धं स्यात् ॥ ३८५५ । कूलतीरतूलमूलशालाक्षसमव्ययीभावे (६-२-१२१) । उपकूलम् । उपतीरम् । उपतूलम् । उपमूलम् । उपशालम् । उपाक्षम् । सुषमम् । निषमम् । तिष्ठद्ब्रुप्रभृत्येष्वेते । 'कूलादि' ग्रहणं किम् । उपकुम्भम् । 'अव्ययी-भावे' किम् । परमकूलम् ॥ ३८५६ । कसमन्थशूर्पपाय्यकाण्ड द्विगौ (६-२-१२२) । द्विकसं । द्विमन्थं । द्विशूर्पं । द्विपाय्यम् । द्विकाण्डम् । 'द्विगौ' किम् । परमकसं ॥ ३८५७ । तत्पुरुषे शालाया नपुसके (६-२-१२३) । शालाशब्दान्ते तत्पुरुषे नपुसकलिङ्ग उत्तरपदमाद्युदात्तम् । ब्राह्मणशालम् । 'तत्पुरुषे' किम् । दृढशालम् । ब्राह्मणकुलम् । 'शालायाम्' किम् । ब्राह्मणसेनम् । 'नपुसके' किम् । ब्राह्मणशाला ॥ ३८५८ । कन्था च (६-२-१२४) । तत्पुरुषे नपुसकलिङ्गे कन्थाशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तम् । सौशमिकन्थम् । आह्वरकन्थम् । 'नपुसके' किम् । दाक्षिकन्था ॥ ३८५९ । आदिश्चिह्णादीनाम् (६-२-१२५) कन्थान्ते तत्पुरुषे नपुसकलिङ्गे चिह्णादीनामादिरुदात्तं । चिह्णकन्थम् । मदुरकन्थम् । आदिरिति वर्तमाने पुनर्ग्रहणं पूर्वपदस्याद्युदात्तार्थम् ॥ ३८६० । चेलखेटकटुककाण्ड गर्हायाम् (६-२-१२६) । चेलादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि । पुत्तचेलम् । नगरखेटम् । दाधिकटुकम् । प्रजाकाण्डम् । चेलादिसादृश्येन पुत्तादीनां गर्हा । व्याघ्रादित्वात्समासः । 'गर्हायाम्' किम् । परमचेलम् ॥ ३८६१ । चीरमुपमानम् (६-२-१२७) । वल्ल चीरमिव वल्लचीरं । कम्बलचीरम् । 'उपमान' किम् । परमचीरम् ॥ ३८६२ । पललसूपशाक मिश्रे (६-२-१२८) । घृतपललम् । घृतसूप । घृतशाकम् । 'भक्ष्येण मिश्रीकरणम्' (सू ६९७) इति समासः । 'मिश्रे' किम् । परमपललम् ॥ ३८६३ । कूलसूदस्थलकर्षा सज्ञायाम् (६-२-१२९) । आद्युदात्तास्तत्पुरुषे । दाक्षिकूलम् । शाण्डिसूदम् । दाण्डायनस्थलम् । दाक्षिकर्षः । ग्रामसज्ञा एताः । 'सज्ञायाम्' किम् । परमकूलम् ॥ ३८६४ । अकर्मधारये राज्यम् (६-२-१३०) । कर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे राज्यमुत्तरपदमाद्युदात्तम् । ब्राह्मणराज्यम् । 'अक-' इति किम् । परमराज्यम् । 'चेलराज्यादिस्वरादव्ययस्वर पूर्वविप्रतिषेधेन' (वा ३८४७) कुचेलम् । कुराज्यम् ॥ ३८६५ । वर्ग्यादयश्च (६-२-१३१) । अर्जुनवर्ग्यः । वासुदेवपक्ष्य । अकर्मधारय इत्येव । परमवर्ग्यः । वर्ग्यादिर्दिगाद्यन्तर्गणः ॥ ३८६६ । पुत्रः पुम्भ्य (६-२-१३२) । पुम्भ्यशब्देभ्यः परः पुत्रशब्द आद्युदात्तस्तत्पुरुषे । दाशकिपुत्रः । माहिषपुत्रः । 'पुत्र' किम् । कौनटिमातुलः । 'पुम्भ्यः' किम् । दाक्षीपुत्रः ॥ ३८६७ । नाचार्यराजत्विक्सयुक्तज्ञात्याख्येभ्य (६-२-१३३) । एभ्यः पुत्रो नाद्युदात्तः । आख्याग्रहणात्पर्यायाणां तद्विशेषाणां च ग्रहणम् । आचार्यपुत्रः । उपाध्यायपुत्रः । शाकटायनपुत्रः । राजपुत्रः । ईश्वरपुत्रः । नन्दपुत्रः । ऋत्विक्पुत्रः । याजकपुत्रः । होतृपुत्रः । सयुक्ताः सबन्धिनः । श्यालपुत्रः । ज्ञातयो मातापितृसबन्धेन बान्धवाः । ज्ञातिपुत्रः । भ्रातृपुत्रः ॥ ३८६८ । चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्या (६-२-१३४) । एतानि प्राणिभि-न्नषष्ठ्यन्तात्परण्याद्युदात्तानि तत्पुरुषे । मुद्गचूर्णम् । 'अप्रा-' इति किम् । मत्स्यचूर्णम् ॥ ३८६९ । षट् च काण्डादीनि (६-२-१३५) । अप्राणिषष्ठ्या आद्युदात्तानि । दर्भकाण्डम् ।

दर्भचीरम् । तिलपल्लम् । मुद्गसूपः । मूलकशकम् । नदीकूलम् । 'षट्' किम् । राजसूदः । 'अप्रा—' इति किम् । दत्तकाण्डम् ॥ ३८७० । कुण्ड वनम् (६-२-१३६) । कुण्डमाद्युदात्त वनवाचिनि तत्पुरुषे । दर्भकुण्डम् । कुण्डशब्दोऽत्र सादृश्ये । 'वनम्' किम् । मृत्कुण्डम् ॥ ३८७१ । प्रकृत्या भगालम् (६-२-१३७) । भगालवाच्युत्तरपद तत्पुरुषे प्रकृत्या । कुम्भी-भगालम् । कुम्भीनदालम् । कुम्भीकपालम् । मध्योदात्ता एते । 'प्रकृत्या' इत्यधिकृतम् 'अन्तः' (सू ३८७७) इति यावत् ॥ ३८७२ । शितेर्नित्याबह्वज्वहुव्रीहावभसत् (६-२-१३८) । शितेः पर नित्याबह्वर्कं प्रकृत्या । शितिपादः । शित्यसः । पादशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः । अंस-शब्दः प्रत्ययस्य निच्वात् । 'शिते.' किम् । दर्शनीयपादः । नित्येति किम् । शितिककुट् । अवस्थाया लोपः । अन्यत्र शितिककुट इति बह्वुत्तरपदम् । 'अभसत्' किम् । शितिभसत् । शितिराद्युदात्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादोऽयं योगः ॥ ३८७३ । गतिकारकोपपदात्कृत् (६-२-१३९) । एभ्यः कृदन्त प्रकृतिस्वर स्यात्तत्पुरुषे । प्रकारकः । प्रहरणम् । 'शोर्णा' धृष्णु नृवार्हसा । इहमप्रव्रश्चनः । उपपदात् । उच्चै कारम् । ईषत्करः । 'गति' इति किम् । देवस्य कारकः । शेषे षष्ठी । कृद्ग्रहणं स्पष्टार्थम् । प्रपचितितरामित्यत्र तरबाद्यन्तेन समासे कृत आम् । तत्र सतिशिष्टत्वादांस्वरो भवतीत्येके । प्रपचितिदेश्यार्थं तु कृद्ग्रहणमित्यन्ये ॥ ३८७४ । उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् (६-२-१४०) । एषु पूर्वोत्तरपदे युगपत्प्रकृत्या । 'वन-स्पति वन आ' । 'वृहस्पति यः' वृहच्छब्दोऽत्राद्युदात्तो निपात्यते । 'हर्षया शचीपतिम्' । शार्ङ्गरवादित्वादाद्युदात्तः शचीशब्दः 'शचीभिर्न' इति दर्शनात् । 'तन्नूनपादुच्यते' । 'नराशंसं वाजिनम्' । निपातनाद्दीर्घः । 'शुन शेषम्' ॥ ३८७५ । देवताद्वन्द्वे च (६-२-१४१) । उभे युगपत्प्रकृत्या स्तः । 'आय इन्द्रावरुणौ' । 'इन्द्राबृहस्पती वयम्' । 'देवता' किम् । वृक्षन्यप्रोद्यौ । 'द्वन्द्वे' किम् । अग्निष्टोमः ॥ ३८७६ । नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूष-मन्थिषु । (६-२-१४२) । पृथिव्यादिवर्जितेऽनुदात्तादावुत्तरपदे प्रागुक्तं न । 'इन्द्राग्निभ्या क वृषणः' । 'अपृथिव्यादौ' किम् । 'द्यावापृथिवी जनयन्' । आद्युदात्तो द्यावा निपात्यते । पृथिवीत्यन्तोदात्तः । रुद्रसोमौ । 'रोदेर्णिलुक्च' (उणा०) इति रगन्तो रुद्रशब्दः । 'इन्द्रा पूषणौ' । श्वन्नुक्षन्पूषन्—' (उणा०) इति पूषा अन्तोदात्तो निपात्यते । शुक्रामन्थिनौ । मन्थि-भिन्नन्तत्वाद्न्तोदात्तः । उत्तरपदग्रहणमुदात्तादावित्युत्तरपदविशेषणं यथा स्याद्वन्तविशेषणं मा भूत् । अनुदात्तादाविति विधिप्रतिषेधोर्विषयविभागार्थम् ॥ ३८७७ । अन्तः (६-२-१४३) । अधिकारोऽयम् ॥ ३८७८ । थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम् (६-२-१४४) । 'थ' 'अथ' 'घञ्' 'क्त' 'अच्' 'अप्' 'इत्र' 'क' एतदन्तानां गतिकारकोपपदात्परेषामन्त उदात्तः । 'प्रमृथस्यायोः' । आवसथः । घञ् । प्रमेदः । क्तः । 'धृती वृज्जी पुरुष्टुतः' । पुरुषु बहुप्र-देशेषु स्तुत इति विग्रहः । अच् । प्रक्षयः । अप् प्रलवः । इत्र । प्रलवितम् । क । गोवृषः । मूलविभुजादित्वात्कः । गतिकारकोपपदादित्येव । सुस्तुत भवता ॥ ३८७९ । सूपमानात्कतः (६-२-१४५) । सौरुपमानाच्च परं क्तान्तमन्तोदात्तम् । 'ऋतस्य योनौ सुकृतस्य' । शशप्लुतः ॥ ३८८० । सज्ञायामनाचितादीनाम् (६-२-१४६) । गतिकारकोपपदात्कान्तमन्तोदात्तमाचि-तादीन्वर्जयित्वा । उपहृतः शाकल्यः । परिजग्धः । कौण्डिन्यः । 'अन—' इति किम् ।

आचित्रम् । आस्थापितम् ॥ ३८८१ । प्रवृद्धादीनां च (६-२-१४७) । एषां कान्तमुत्तरपद-
मन्तोदात्तम् । प्रवृद्धः । प्रयुक्त । असंज्ञार्थोऽयमारम्भः । आकृतिगणोऽयम् ॥ ३८८२ ।
कारकादत्तश्रुतयोरेवाशिषि (६-२-१४८) । संज्ञायामन्त उदात्तः । देवदत्तः । विष्णुश्रुतः ।
'कारकात्' किम् । सभूतो रामायणः । 'दत्तश्रुतयोः' किम् । देवपालितः । अस्मान्नियमादत्र
'संज्ञायामन्त-' (सू ३८८०) इति न । 'तृतीयाकर्मणि' (सू ३७८२) इति तु भवति ।
'एव' किम् । 'कारकावधारण' यथा स्यादत्तश्रुतावधारण मा भूत् । अकारकादपि दत्तश्रुत-
योरन्त उदात्तो भवति । संश्रुतः । 'आशिषि' किम् । देवैः खाता देवखाता । आशिष्ये-
वेत्येवमत्रेष्टो नियमः । तेनानाहतो नदति देवदत्त इत्यत्र न । शङ्खविशेषस्य सङ्ग्रेयम् ।
'तृतीया कर्मणि' (सू ३७८२) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेव भवति ॥ ३८८३ । इत्थभूतेन
कृतमिति च (६-२-१४९) । इत्थभूतेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यः समासस्तत्र कान्तमुत्तरपद-
मन्तोदात्तं स्यात् । सुप्तप्रलपितम् । प्रमत्तगीतम् । कृतमिति क्रियासामान्ये करोतिर्नाभूतप्रा-
दुर्भाव एव । तेन प्रलपिताद्यपि कृत भवति । 'तृतीया कर्मणि' (सू ३७८२) इत्यस्या-
पवादः । ३८८४ । अनो भावकर्मवचनः (६-२-१५०) । कारकात्परमनप्रत्ययान्तं भाववचनं
कर्मवचनं चान्तोदात्तम् । पयःपानं सुखम् । राजभोजनाः शालयः । 'अनः' किम् । हस्ता-
दायः । 'भा-' इति किम् । दन्तधावनम् । करणे ल्युट् । 'कारकात्' किम् । निदर्शनम् ।
३८८५ । मन्त्रिक्तव्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः (६-२-१५१) । कारकात्पराण्येता-
न्युत्तरपदान्यन्तोदात्तानि तत्पुरुषे । कृत्स्वरापवादः । रथवर्त्म । पाणिनिः कृतिः । छन्दोव्याख्या-
नम् । राजशयनम् । राजासनम् । अश्वस्थानम् । ब्राह्मणयाजकः । गोक्राताः । 'कारकात्' किम् ।
'प्रभूतौ सङ्गतम्' । अत्र 'तादौ चानिति-' (सू ३७८४) इति स्वरः ॥ ३८८६ । सप्तम्याः
पुण्यम् (६-२-१५२) । अन्तोदात्तम् । अध्ययनपुण्यम् । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ-' (सू ३७३६)
इति प्राप्तम् । 'सप्तम्याः' किम् । वेदेन पुण्यं वेदपुण्यम् ॥ ३८८७ । ऊनार्थकलहं तृतीयायाः ।
(६-२-१५३) । माषोनम् । माषविकलम् । वाक्कलहः । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादोऽयम् ।
अत्र केचिदर्थेति स्वरूपग्रहणमिच्छन्ति । धान्यार्थः । ऊनशब्देन त्वर्थनिर्देशार्थेन तदर्थानां
ग्रहणमिति प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धे तृतीयाग्रहणं स्पष्टार्थम् ॥ ३८८८ । मिश्रं चानुपसर्गम-
सन्धौ (६-२-१५४) । पणवन्धेनैकार्थ्यं संधिः । तिलमिश्राः । सर्पिमिश्राः । 'मिश्रम्' किम् ।
गुडधानाः । 'अनुपसर्गम्' किम् । तिलमिश्राः । 'मिश्रग्रहणे सोपसर्गग्रहणस्य' इदमेव ज्ञापकम् ।
'असन्धौ' किम् । ब्राह्मणमिश्रो राजा । ब्राह्मणैः सह सहित ऐकार्थ्यमापन्नः ॥ ३८८९ । नजो गुण-
प्रतिषेधे सपाद्यर्हहितालमर्थस्तद्धिताः (६-२-१५५) । सपाद्याद्यर्थतद्धितान्तान्नजो गुणप्रतिषेधे
वर्तमानात्परेऽन्तोदात्ताः । कर्णवेष्टकाभ्यां सम्पादि कर्णवेष्टकिकं, न कर्णवेष्टकिकमकर्णवेष्टकिकम् ।
छेदमर्हति छैदिक । न छैदिकोऽच्छैदिकः । न वत्सेभ्यो हितोऽवत्सीयः । न सन्तापाय प्रभवति
असन्तापिक । 'नजः' किम् । गर्दभरथमर्हति गर्दभरथिकः । विगार्दभरथिकः । 'गुणप्रतिषेधे
किम् । गर्दभरथिकादन्योऽगार्दभरथिकः । गुणो हि तद्धितार्थे प्रवृत्तिनिमित्तं संपादितत्वाद्युच्यते
तत्प्रतिषेधो यत्रोच्यते तत्राय विधिः । कर्णवेष्टकाभ्यां न संपादि मुखमिति । 'सपादि-' इति
किम् । पाणिनीयमधीते पाणिनीयः । न पाणिनीयः अपाणिनीयः । 'तद्धिताः' किम् । वोढुमर्हति

बोढा । न बोढा अबोढा ॥ ३८९० । ययतोश्चातदर्थे (६-२-१५६) । ययतौ यौ तद्धितौ तदन्तस्योत्तरपदस्य नञो गुणप्रतिषेधविषयात्परखान्त उदात्तः स्यात् । पाशाना समूहः पाश्या । न पाश्या अपाश्या । अदन्त्यम् । 'अतदर्थे' किम् । अपाद्यम् । 'तद्धित' किम् । अदेयम् । 'गुणप्रतिषेधे' किम् । दन्त्यादन्यददन्त्यम् । 'तदनुबन्धग्रहणे नातदनुबन्धकस्य' इति नेह । अवामदेव्यम् ॥ ३८९१ । अच्कावशक्तौ (६-२-१५७) । अजन्त कान्तं च नञः परमन्तोदात्तमशक्तौ गम्यायाम् । अपच पक्तुमशक्तः । अविलिखः । 'अशक्तौ' किम् । अपचो दीक्षितः । गुणप्रतिषेध इत्येव । अन्योऽय पचादपचः ॥ ३८९२ । आकोशे च (६-२-१५८) । नञः परावच्कावन्तोदात्तावाकोशे । अपचो जाल्मः । पक्तुं न शक्नोतीत्येवमाक्रोश्यते । अविक्षिपः ॥ ३८९३ । सज्ञायाम् (६-२-१५९) । नञः परमन्तोदात्त सज्ञायामाक्रोशे । अदेवदत्तः । ३८९४ । कृत्योकेष्णुच्चावाद्यश्च (६-२-१६०) । नञः परेऽन्तोदात्ताः स्युः । अकर्तव्यः । उक् । अनागामुकः । इष्णुच् । अनलकरिष्णुः । इष्णुजग्रहणे खिष्णुचो ब्यनुबन्धकस्यापि ग्रहणमिकारादेर्विधानसामर्थ्यात् । अनाढ्यभविष्णुः । चार्वादिः । अचारः । असाधुः । 'राजाहोश्छन्दसि' (गण १६१) । अराजा । अनहः । 'भाषायाम्' नञः स्वर एव ॥ ३८९५ । विभाषा तृन्नन्नतीक्ष्णशुचिषु (६-२-१६१) । तृन् अकर्ता । अन्न । अनन्नम् । अतीक्ष्णम् । अशुचि । पक्षेऽव्ययस्वरः ॥ ३८९६ । बहुव्रीहिविदमेतत्तच्चः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने (६-२-१६२) । एभ्योऽनयोरन्त उदात्तः । इदं प्रथममस्य स इदप्रथमः । एतद्वितीयः । तत्पञ्चमः । 'बहुव्रीहौ' किम् । अनेन प्रथम इदप्रथमः । 'तृतीया-' (सू ६९२) इति योगविभागात्समासः । 'इदमेतत्तच्चः' किम् । यत्प्रथमः । 'प्रथमपूरणयोः' किम् । तानि बहून्यस्य तद्बहुः । 'क्रियागणने' किम् । अयं प्रथमः प्रधानं येषां त इदप्रथमाः । द्व्यगणनमिदम् । 'गणने' किम् । अयं प्रथम एषा त इदप्रथमाः । इदप्रधाना इत्यर्थः । उत्तरपदस्य कार्यित्वात्कपि पूर्वमन्तोदात्तम् । इदप्रथमका । बहुव्रीहवित्यधिकारो 'वन समासे' (सू ३९१२) इत्यतः प्राग्बोध्यः ॥ ३८९७ । सङ्ख्यायाः स्तनः (६-२-१६३) । बहुव्रीहावन्तोदात्तः । द्विस्तना । चतुःस्तना । 'सख्याया' किम् । दर्शनीयस्तना । 'स्तन' किम् । द्विशिराः ॥ ३८९८ । विभाषा छन्दसि (६-२-१६४) । 'द्विस्तनां करोति' । ३८९९ । 'सज्ञायाम् मित्ताजिनयोः' (६-२-१६५) । देवमित्ताः । कृष्णाजिनम् । 'सज्ञायाम्' किम् । प्रियमित्ता । 'ऋषिप्रतिषेधोऽत्र मित्ते' (वा ३८५७) । विश्वामित्तिर्षिः ॥ ३९०० । व्यवयिनोऽन्तरम् (६-२-१६६) । व्यवधानवाचकात्परमन्तरमन्तोदात्तम् । वस्त्रमन्तरं व्यवधायकं यस्य स वस्त्रान्तरः । 'व्यवयिनः' किम् । आत्मान्तरः । अन्यस्वभाव इत्यर्थः । ३९०१ । मुखं स्वाङ्गम् (६-२-१६७) । गौरमुखः । 'स्वाङ्गम्' किम् । दीर्घमुखा शाला ॥ ३९०२ । नाव्ययदिवच्छब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः (६-२-१६८) । उच्चैर्मुखः । प्राङ्मुखः । गोमुखः । महामुखः । स्थूलमुखः । मुष्टिमुखः । पृथुमुखः । वत्समुखः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र । गोमुष्टिवत्सपूर्वपदस्योपमानलक्षणोऽपि विकल्पोऽनेन बाध्यते ॥ ३९०३ । निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् (६-२-१६९) । निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च परं मुखं स्वाङ्गं वान्तोदात्तबहुव्रीहौ । प्रक्षालितमुखः । पक्षे 'निष्ठोपसर्ग-' (सू ३८४४) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन गतिस्वरोऽपि भवति ।

उपमानम् । सिंहमुखः ॥ ३९०४ । जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात्कोऽकृतमितप्रतिपन्ना ।
 (६-२-१७०) । सारङ्गजग्धः । मासजातः । सुखजातः । दुःखजातः । 'जातिकाल-' इति
 किम् । पुत्रजात । 'अनाच्छादनात्' किम् । वल्लच्छन्नः । 'अकृत-' इति किम् । कुण्डकृतः ।
 कुण्डमितः । कुण्डप्रतिपन्नः । अस्माज्ज्ञापकान्निष्ठान्तस्य परनिपातः ॥ ३९०५ । वा जाते
 (६-२-१७१) । जातिकालसुखादिभ्यः परो जातशब्दो वान्तोदात्तः । दन्तजातः । मासजात ॥
 ३९०६ । नञ्सुभ्याम् (६-२-१७२) । बहुव्रीहानुत्तरपदमन्तोदात्तम् । अत्रीहिः । सुमाष ॥
 ३९०७ । कपि पूर्वम् (६-२-१७३) । नञ्सुभ्या पर यदुत्तरपदं तदन्तस्य समासस्य पूर्व-
 मुदात्तं कपि परे । अब्रह्मबन्धुकः । सुकुमारीकः ॥ ३९०८ । ह्रस्वान्तेऽन्यात्पूर्वम् (६-२-१७४)
 ह्रस्वान्त उत्तरपदे समासे चान्यात्पूर्वमुदात्त कपि नञ्सुभ्यां पर बहुव्रीहौ । अत्रीहिकः ।
 सुमाषकः । पूर्वमित्यनुवर्तमाने पुनः पूर्वग्रहणं प्रवृत्तिभेदेन नियमार्थम् । ह्रस्वान्तेऽन्यादेव
 पूर्वपदमुदात्त न कपि पूर्वमिति । अङ्गकः । कबन्तस्यैवान्तोदात्तत्वम् ॥ ३९०९ । बहान्नञ्व-
 दुत्तरपदभूम्नि (६-२-१७५) । उत्तरपदार्थबहुत्ववाचिनो बहोः परस्य पदस्य नञ् परस्येव स्वरः
 स्यात् । बहुव्रीहिकः । बहुमित्तकः । 'उत्तरपद-' इति किम् । बहुषु मानोऽस्य स बहुमान ॥
 ३९१० । न गुणादयोऽवयवाः (६-२-१७६) । अवयववाचिनो बहोः परे गुणादयो नान्तोदात्ता
 बहुव्रीहौ । बहुगुणा रज्जुः । बह्वक्षर पदम् । बह्वध्यायः ग्रन्थः । गुणादिराकृतिगणः । 'अवयवाः'
 किम् । बहुगुणो द्विजः । अध्ययनश्रुतसदाचारादयो गुणाः ॥ ३९११ । उपसर्गात्स्वाङ्ग ध्रुव-
 मपशुं (६-२-१७७) । प्रपृष्ठः । प्रललाटः । ध्रुवमेकरूपम् । 'उपसर्गात्' किम् । दर्शनीयपृष्ठः ।
 'स्वाङ्गम्' किम् । प्रशाखो वृक्षः । 'ध्रुवम्' किम् । उद्वाहुः । 'अपशुं' किम् । विपशुः ॥
 ३९१२ । वन समासे (६-२-१७८) । समासमात्र उपसर्गादुत्तरपद वनमन्तोदात्तम् । तस्येदिमे
 प्रवणे ॥ ३९१३ । अन्तः (६-२-१७९) । अस्मात्परं वनमन्तोदात्तम् । अन्तर्वणो देशः ।
 अनुपसर्गार्थमिदम् ॥ ३९१४ । अन्तश्च (६-२-१८०) । उपसर्गादन्तःशब्दोऽन्तोदात्तः ।
 पर्यन्तः । समन्तः ॥ ३९१५ । न निविभ्याम् (६-२-१८१) । न्यन्तः । व्यन्तः । पूर्वपदप्रकृति
 स्वरे यणि च कृते 'उदात्तस्वरितयोर्यण-' (सू ३६५७) इति स्वरितः ॥ ३९१६ । परेरभितो-
 भावि मण्डलम् (६-२-१८२) । परेः परमभित उभयतो भावो यस्यास्ति तत्कूलादि मण्डल
 चान्तोदात्तम् । परिकूलम् । परिमण्डलम् ॥ ३९१७ । प्रादस्वाङ्गं सञ्ज्ञायाम् (६-२-१८३) ।
 प्रग्रहम् । 'अस्वाङ्गम्' किम् । प्रपदम् ॥ ३९१८ । निरुदकादीनि च (६-२-१८४) ।
 अन्तोदात्तानि । निरुदकम् । निरुपलम् ॥ ३९१९ । अभेर्मुखम् (६-२-१८५) । अभिमुखम् ।
 'उपसर्गात्स्वाङ्गम्-' (सू ३९१९) इति सिद्धे अबहुव्रीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थं च । अभिमुखा
 शाला ॥ ३९२० । अपाच्च (६-२-१८६) । अपमुखम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ ३९२१ ।
 स्फिगपूतवीणाञ्जोऽध्वकुक्षिसीरनामनाम च (६-२-१८७) । अपादिमान्यन्तोदात्तानि । अप-
 स्फिगम् । अपपूतम् । अपवीणम् । अञ्जस् । अपाञ्जः । अध्वन् । अपाध्वा । 'उपसर्गादध्वनः'
 (सू ९५३) इत्यस्याभाव इदम् । एतदेव च ज्ञापकं समासान्तानित्यत्वे । अपकुक्षि । सीरनाम ।
 अपसीरम् । अपहलम् । नाम । अपनाम । स्फिगपूतवीणाकुक्षिग्रहणमबहुव्रीह्यर्थमध्रुवार्थमस्वाङ्गार्थं
 च ॥ ३९२२ । अधेरपरिस्थम् (६-२-१८८) । अध्वारूढो दन्तोऽधिदन्तः । दन्तस्योपरिजातो

दन्तः । ‘उपरिस्थम्’ किम् । अधिकरणम् ॥ ३९२३ । अनोरप्रधानकनीयसी (६-२-१८९) । अनोः परमप्रधानवाचि कनीयश्चान्तोदात्तम् । अनुगतो ज्येष्ठमनुज्येष्ठः । पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासः । अनुगतः कनीयाननुकनीयान् । उत्तरपदार्थप्रधानः । प्रधानार्थं च कनीयोपग्रहणम् । ‘अप्र-’ इति किम् । अनुगतो ज्येष्ठोऽनुज्येष्ठः ॥ ३९२४ । पुरुषश्चान्वादिष्टः (६-२-१९०) । अनोः परोऽन्वादिष्टवाची पुरुषोऽन्तोदात्तः । अन्वादिष्टः पुरुषोऽनुपुरुषः । ‘अन्वादिष्टः’ किम् । अनुगतः पुरुषोऽनुपुरुषः ॥ ३९२५ । अतेरकृतपदे (६-२-१९१) । अतेः परमकृदन्तं पदशब्दश्चान्तोदात्तः । अत्यङ्कुशो नागः । अतिपदा गायत्री । ‘अकृतपदे-’ किम् । अतिकारकः । ‘अतेर्धातुलोप इति वाच्यम्’ (वा ३८६३) । इह मा भूत् । शोभनो गार्ग्योऽतिगार्ग्यः । इह च स्यात् । अतिक्रान्तः कारुमातिकारुः ॥ ३९२६ । नेरनिधाने (६-२-१९२) निधानमप्रकाशता । ततोऽन्यदनिधान प्रकाशनमित्यर्थः । निश्चित मूलं निमूलम् । न्यक्षम् । ‘अनिधाने’ किम् । निहितो दण्डो निदण्डः ॥ ३९२७ । प्रतेरश्वादयस्तत्पुरुषे (६-२-१९३) । प्रतेः परेऽश्वादयोऽन्तोदात्ताः । प्रतिगतोऽशुः प्रत्यशुः । प्रतिजन । प्रतिराजा । समासान्तस्यानित्यत्वान्न टच् ॥ ३९२८ । उपाद्वयजजिनमगौरादयः (६-२-१९४) । उपात्पर यद्वयचक्रमजिन चान्तोदात्तं तत्पुरुषे गौरादीन्वजैयित्वा । उपदेवः । उपेन्द्रः । उपाजिनम् । ‘अगौरादयः’ किम् । उपगौरः । उपतैषः । ‘तत्पुरुषे’ किम् । उपगत सोमोऽस्य स उपसोमः ॥ ३९२९ । सोरवक्षेपणे (६-२-१९५) । सुप्रत्यवसितः । सुरत्र पूजायामेव वाक्यार्थस्त्वत्र निन्दा असूयया तथाभिधानात् । ‘सोः’ किम् । कुब्राह्मणः । ‘अवक्षेपणे’ किम् । सुवृषणम् ॥ ३९३० । विभाषोत्पुच्छे (६-२-१९६) । तत्पुरुषे । उत्क्रान्तः पुच्छादुत्पुच्छः । यदा तु पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयतेः ‘एरच्’ (सू ३२३१) उत्पुच्छः, तदा थाथादिखरेण नित्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । सेयमुभयत्र विभाषा । ‘तत्पुरुषे’ किम् । उदस्त पुच्छ येन स उत्पुच्छः ॥ ३९३१ । द्वित्रिभ्या पादन्मूर्धसु बहुव्रीहौ (६-२-१९७) । आभ्या परेष्वेध्वन्तोदात्तो वा । ‘द्विपाच्चतुष्पाच्च रथाय’ । ‘त्रिपादूर्ध्वः’ । द्विदन् । ‘त्रिमूर्धानं सप्तरश्मिम्’ । मूर्धन्नित्यकृतसमासान्त एव मूर्धशब्दः । तस्यैतत्प्रयोजनमस्यपि समासान्तेऽन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । एतदेव ज्ञापकम् ‘अनित्यः सामासान्तो भवति’ इति । यद्यपि च समासान्तः कियते तथापि बहुव्रीहिकार्यत्वात्तदेकदेशत्वाच्च समासान्तोदात्तत्वं पक्षे भवत्येव । द्विमूर्धः । त्रिमूर्धः । ‘द्वित्रिभ्याम्’ किम् । कल्याणमूर्धा । ‘बहुव्रीहौ’ किम् । द्वयोर्मूर्धा द्विमूर्धा ॥ ३९३२ । सक्थ चाक्रान्तात् (६-२-१९८) । गौरसक्थः । श्लक्ष्णसक्थः । ‘आक्रान्तात्’ किम् । चक्रसक्थः । समासान्तस्य षचश्चित्त्वानित्यमेवान्तोदात्तत्वं भवति ॥ ३९३३ । परादिश्छन्दसि बहुलम् (६-२-१९९) । छन्दसि परस्य सक्थशब्दस्यादिरुदात्तो वा । ‘अजिसक्थमालभेत’ । अत्र वार्तिकम्—

‘परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते ।

पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुल ततः’ ॥ (वा ३८६८-६९)

इति । परादिः । ‘तुविजाता उरुक्षया’ । परान्तः । ‘नियेनं मुष्टिहृत्सया’ । ‘यस्त्रिचक्रः’ पूर्वान्तः । ‘विश्वार्युर्धेहि ॥—इति समासस्वराः ।

३९३४ । तिडो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः (८-१-२७) । तिडन्तात्पदाज्ञो
त्रादीन्यनुदात्तान्धेतयोः । पचति गोत्रम् । पचतिपचति गोत्रम् । एवं प्रवचनप्रहसनप्रकथन-
प्रत्यायनादयः । कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणम् पाठविशेषणम् । तेनान्यत्रापि गोत्रादिग्रहणे कुत्सना-
दावेव कार्यं ज्ञेयम् । ‘गोत्रादीनि-’ इति किम् । पचति पापम् । ‘कुत्स-’ इति किम् ।
खनति गोत्रं समेत्य कूपम् ॥ ३९३५ । तिड्ङितिडः (८-१-२८) । अतिडन्तात्पदात्परं तिडन्तं
निहन्यते । ‘अग्निमीळि’ । ३९३६ । न लुट् (८-१-२९) । लुङन्तं न निहन्यते । श्व कर्ता ॥
३९३७ । निपातैर्यदादिहन्तकुविनेच्चेच्चणक्चिद्यत्रयुक्तम् (८-१-३०) । एतैर्निपातैर्युक्तं न निह-
न्यते । ‘यदंघ्रे स्यामहत्वम्’ । ‘युवां यदी कृथ.’ । ‘कुविदङ्ग आसन्’ । ‘अचित्तिभिश्चक्रमा
कचित्’ । ‘पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति’ ॥ ३९३८ । नह प्रत्यारम्भे (८-१-३१) ।
नहेत्यनेन युक्तं तिडन्तं नानुदात्तम् । प्रतिषेधयुक्तं आरम्भः प्रत्यारम्भः । ‘नह भोक्ष्यसे’ ।
‘प्रत्यारम्भे’ किम् । ‘नह वैतस्मिँल्लोके दक्षिणमिच्छन्ति’ ॥ ३९३९ । सत्य प्रश्ने
(८-१-३२) । सत्ययुक्तं तिडन्तं नानुदात्तं प्रश्ने । सत्य भोक्ष्यसे । ‘प्रश्ने’ किम् । ‘सत्य-
मिद्वा उ त वयमिन्द्रं स्तवाम्’ ॥ ३९४० । अङ्गाप्रातिलोम्ये (८-१-३३) । अङ्गेल्यनेन युक्तं
तिडन्तं नानुदात्तम् । अङ्गं कुरु । ‘अप्रातिलोम्ये’ किम् । ‘अङ्गं कूजसि वृषल इदानीं
ज्ञास्यसि जाल्म’ । अनभिप्रेतमसौ कुर्वन्प्रतिलोमो भवति ॥ ३९४१ । हि च (८-१-३४) ।
हियुक्तं तिडन्तं नानुदात्तम् । ‘आ हि ष्मा याति’ । आ हि रहन्तम्’ ॥ ३९४२ ।
छन्दस्यनेकमपि साकाङ्गम् (८-१-३५) । हीत्यनेन युक्तं साकाङ्गमनेकमपि नानुदात्तम् । ‘अनृत
हि मत्तो वदति’ । ‘पाप्मा न चैन पुनाति’ । तिडन्तद्वयमपि न निहन्यते ॥ ३०४३ ।
यावद्यथाभ्याम् (८-१-३६) । आभ्यां योगे तिडन्तं नानुदात्तम् । यावद्भुङ्क्ते ‘यथा चित्कण्व-
मावतम्’ ॥ ३९४४ । पूजाया नानन्तरम् (८-१-३७) । यावद्यथाभ्यां युक्तमनन्तरं तिडन्तं
पूजाया नानुदात्तम् । यावत्पचति शोभनम् । यथा पचति शोभनम् । ‘पूजायाम्’ किम् ।
यावद्भुङ्क्ते । ‘अनन्तरम्’ किम् । यावद्देवदत्तः पचति शोभनम् । पूर्वैणात्र निघातः प्रतिषि-
ध्यते ॥ ३९४५ । उपसर्गव्यपेतं च (८-१-३८) । पूर्वैणानन्तरमित्युक्तम् । उपसर्गव्यवधा-
नार्थं वचनम् । यावत्प्रपचति शोभनम् । अनन्तरमित्येव । यावद्देवदत्तः प्रपचति शोभनम् ॥
३९४६ । तुपश्यपश्यताहैः पूजायाम् (८-१-३९) । एभिर्युक्तं तिडन्तं न निहन्यते पूजायाम् ।
‘आदहं स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे’ ॥ ३९४७ । अहो च (८-१-४०) । एतद्योगे नानुदात्तं
पूजायाम् । अहो देवदत्तं पचति शोभनम् ॥ ३९४८ । शेषे विभाषा (८-१-४१) । अहो
इत्यनेन युक्तं तिडन्तं नानुदात्तं पूजायाम् । अहो कटं करिष्यति ॥ ३९४९ । पुरा च
परीप्सायाम् (८-१-४२) । पुरेल्यनेन युक्तं नानुदात्तं त्वरायाम् । अधीष्व माणवकं पुरा
विद्योतते विद्युत् । निकटागामिन्यत्र पुराशब्दः । ‘परीप्सायाम्’ किम् । न ते स्म पुराधीयते ।
चिरातीतेऽत्र पुरा ॥ ३९५० । नन्वित्यनुज्ञैषणायाम् (८-१-४३) । नन्वित्यनेन युक्तं तिडन्तं
नानुदात्तमनुज्ञाविषयप्रार्थनायाम् । ननु गच्छामि भोः । अनुजानीहि मां गच्छन्तमित्यर्थः ।
‘अनु-’ इति किम् । अकार्षीः कटं त्वम् । ननु करोमि । पृष्ठप्रतिवचनमेतम् ॥ ३९५१ । किं
क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धम् (८-१-४४) । क्रियाप्रश्ने वर्तमानेन किशब्देन युक्तं तिडन्तं

नानुदात्तम् । किं द्विजः पचत्याहोस्विद्रच्छति । 'क्रिया-' इति किम् । साधनप्रश्ने मा भूत् । भक्त पचत्यपूपान्वा । 'प्रश्ने' किम् । किं पठति । 'क्षेपोऽयम् । 'अनुपसर्गम्' किम् । किं प्रपचति उत प्रकरोति । 'अप्रतिषिद्धम्' किम् । किं किं द्विजो न पचति ॥ ३९५२ । लोपे विभाषा (८-१-४५) । किमोऽप्रयोग उक्त वा । देवदत्तः पचत्याहोस्वित्पठति ॥ ३९५३ । एहिमन्ये प्रहासे लट् (८-१-४६) । एहिमन्य इत्यनेन युक्त लृङन्त नानुदात्त क्रीडायाम् । एहि मन्ये भक्त भोक्ष्यसे नहिभोक्ष्यसे भुक्त तत्त्वतिथिभिः । 'प्रहासे' किम् । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्य इति सुष्ठु मन्यसे । गत्यर्थलोटा लट्- (सू ३९५८) इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थोऽयमारम्भः । एहिमन्येयुक्ते प्रहास एव नान्यत्र । 'एहि मन्यसे ओदन भोक्ष्ये' ॥ ३९५४ । जात्वपूर्वम् (८-१-४७) । अविद्यमानपूर्वं यज्जातु तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । जातु भोक्ष्यसे । 'अपूर्वम्' किम् । कट जातु करिष्यसि ॥ ३९५५ । किवृत्त च चिदुत्तरम् (८-१-४८) । अविद्यमानपूर्वं चिदुत्तर यत्किवृत्त तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । विभक्त्यन्त उतरउतमान्त किमो रूपं किवृत्तम् । कश्चिद्भुङ्क्ते । कतरश्चित् । कतमश्चिद्वा । 'चिदुत्तरम्' किम् । को भुङ्क्ते । अपूर्वमित्येव । रामः किञ्चित्पठति ॥ ३९५६ । आहो उताहो चानन्तरम् (८-१-४९) । आहो उताहो इत्याभ्या अपूर्वाभ्याम् युक्त तिङन्तं नानुदात्तम् । आहो उताहो वा भुङ्क्ते । अनन्तरमित्येव । शेषे विभाषा वक्ष्यति । 'अपूर्व-' इति किम् । दिव आहो भुङ्क्ते ॥ ३९५७ । शेषे विभाषा (८-१-५०) । आभ्या युक्तं व्यवहित तिङन्तं वानुदात्तम् । आहो देवः पचति ॥ ३९५८ । गत्यर्थलोटा लृण चेतकारक सर्वाण्यत् (८-१-५१) । गत्यर्थानां लोटा युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । यत्रैव कारके लोट् तत्रैव लृङपि चेत् । आगच्छ देव ग्रामं द्रक्ष्यसि । उद्यन्तां देवदत्तेन शालयः । रामेण भोक्ष्यन्ते । 'गत्यर्थ-' किम् । पच देव ओदनं भोक्ष्यसेऽन्नम् । 'लोटा' किम् । आगच्छेद्देव ग्रामं द्रक्ष्यस्येनम् । 'लट्' किम् । आगच्छ देव देव ग्रामं पश्यस्येनम् । 'न चेत्' इति किम् । आगच्छ देव ग्रामं पिता ते ओदनं भोक्ष्यते । 'सर्वम्' किम् । आगच्छ देव ग्रामं त्वं चाह च द्रक्ष्याव एनमित्यत्रापि निघातनिषेधो यथा स्यात् । यल्लोङन्तस्य कारकं तच्चान्यच्च लृङन्तेनोच्यते ॥ ३९५९ । लोट् च (८-१-५२) । लोङन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं नानुदात्तम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्य । 'गत्यर्थ-' इति किम् । पच देवोदनं भुङ्क्ष्वैनम् । 'लोट्' किम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्यसि । न चेतकारक सर्वाण्यदित्येव । आगच्छ देव ग्रामं पश्यत्वेन रामः । सर्वग्रहणात्विह स्यादेव । आगच्छ देव ग्रामं त्वं चाह च पश्य । योगविभाग उत्तरार्थः ॥ ३९६० । विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् (८-१-५३) । लोङन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं तिङन्तं वानुदात्तम् । आगच्छ देव ग्रामं प्रविश । 'सोपसर्गम्' किम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्य । 'अनुत्तमम्' किम् । आगच्छानि देव ग्रामं प्रविशानि ॥ ३९६१ । हन्त च (८-१-५४) । हन्तेत्यनेन युक्तमनुत्तमं लोङन्तं वानुदात्तम् । हन्त प्रविश । सोपसर्गमित्येव । हन्त कुरु । 'निपातैर्यद्यदि-' (सू ३९३७) इति निघातप्रतिषेधः । 'अनुत्तमम्' किम् । हन्त प्रभुजावहै ॥ ३९६२ । आम् एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके (८-१-५५) । आम् परमेकपदान्तरितमामन्त्रितं नानुदात्तम् । आम् पचसि देवदत्त ३ । 'एकान्तरम्' किम् । आम्पचसि देवदत्त ३ । 'आमन्त्रितम्' किम् । आम्पचति देवदत्तः । 'अनन्तिके' किम् । आम्पचसि देवदत्त ॥

३९६३ । यद्वितुपर छन्दसि (८-१-५६) । तिडन्त नानुदात्तम् । ‘उदसृजो यदङ्गिर’ । उशन्ति हि । आख्यास्यामि तु ते । ‘निपातैर्यत्-’ (सू ३९३७) इति ‘हि च’ (सू ३९४१) इति ‘तुपश्य-’ (सू ३९४६) इति च सिद्धे नियमार्थामेदम् । एतरेव परभूतैर्योगे नान्यैरिति । जाये स्वारोहावैहि । एहीति गत्यर्थलोटा युक्तस्य लोहावेति लोडन्तस्य निघातो भवति ॥ ३९६४ । चनचिदिवगोत्रादितद्विताम्रेडितेष्वगते- (८-१-५७) । एषु षट्सु परतस्तिडन्त नानुदात्तम् । देव पचति चन । देव. पचति चिन । देवः पचतीव । देवः पचति गोत्रम् । देव पचतिकल्पम् । देव. पचतिपचति । ‘अगते.’ किम् । देव. प्रपचति चन ॥ ३९६५ । चादिषु च (८-१-५८) । चवाहाहैवेषु परेषु तिडन्त नानुदात्तम् । देवः पचति च खादति च । अगतेरित्येव । देव. प्रपचति च प्रखादति च । प्रथमस्य ‘चवायोगे-’ (सू ३९६६) इति निघात. प्रतिषिध्यते द्वितीय तु निहन्यत एव ॥ ३९६६ । चवायोगे प्रथमा (८-१-५९) । चवेत्याभ्यां योगे प्रथमा तिङ्भिभक्तिर्नानुदात्ता । गाश्च चारयति वीणा वा वादयति । ‘इतो वा सातिमीमहे’ । उत्तरवाक्ययोरनुषङ्गनीयतिडन्तापेक्षयेय प्राथमिकी । ‘योगे’ किम् । पूर्व-भूतयोरपि योगेऽनिघातार्थम् । प्रथमाग्रहण द्वितीयादेस्तिडन्तस्य मा भूत् ॥ ३९६७ । हेति क्षियायाम् (८-१-६०) । द्युक्ता प्रथमा तिङ्भिभक्तिर्नानुदात्ता धर्मव्यतिक्रमे । स्वयं ह रथेन याति ३ । उपाध्याय पदाति गमयति । ‘क्षियाशी-’ (सू ३६२३) इति प्लुतः ॥ ३९६८ । अहेति विनियोगे च (८-१-६१) । अह्युक्ता प्रथमा तिङ्भिभक्तिर्नानुदात्ता नानाप्रयोजने नियोगे क्षियाया च । त्वमह प्राप्नो गच्छ । त्वमह रथेनारण्य गच्छ । क्षियायां स्वयमह रथेन याति ३ । उपाध्याय पदाति नयति ॥ ३९६९ । चाहलोप एवेत्यवधारणम् (८-१-६२) । ‘च’ ‘अह’ एतयोर्लोपे प्रथमा तिङ्भिभक्तिर्नानुदात्ता । देव एव ग्राम गच्छतु । देव एवारण्य गच्छतु । ग्राममरण्य च गच्छत्वित्यर्थः । देव एव ग्राम गच्छतु । राम एवारण्यं गच्छतु । ग्रामं केवल-मरण्यं केवल गच्छत्वित्यर्थः । इहाहलोपः स च केवलार्थः । ‘अवधारणम्’ किम् । देव केव भोक्ष्यसे । न कचिदित्यर्थः । अनवकल्पविवेकारः ॥ ३९७० । चादिलोपे विभाषा (८-१-६३) चवाहाहैवाना लोपे प्रथमा तिङ्भिभक्तिर्नानुदात्ता । चलोपे । ‘इन्द्र वाजेषु नोऽव’ । शुक्ला व्रीहयो भवन्ति । श्वेता गा आज्याय दुहन्ति । बालोपे । व्रीहिभिर्यजेत । यवैर्यजेत ॥ ३९७१ । वैवावेति च छन्दसि (८-१-६४) । ‘अहवै देवानामासीत्’ । ‘अय वाव हस्त आसीत्’ ॥ ३९७२ । एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम् (८-१-६५) । आभ्या युक्ता प्रथमा तिङ्भिभक्तिर्नानुदात्ता छन्दसि । ‘अजामेका जिन्वति’ । ‘प्रजामेका रक्षति’ । तयोरन्यः पिप्पल स्वाद्वति । ‘समर्थाभ्याम्’ किम् । एको देवानुपातिष्ठत् । एक इति सङ्ख्यापर नान्यार्थम् ॥ ३९७३ । यद्वृत्तात्रिल्यम् (८-१-६६) । यद्वृत्तात् पर तिडन्त नानुदात्तम् । यत्त पदे यच्छब्दः तद्यद्वृत्त यो भुङ्क्ते । यद्वृत्तद्वयवर्त्तति । अत्र ‘व्यवहिते कार्यमिष्यते’ ॥ ३९७४ । पूजनात्पूजित-मनुदात्त काष्ठादिभ्य (८-१-६७) । पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यः पूजितवचनमनुदात्तम् । काष्ठाध्यापकः ‘मलोपश्च वक्तव्यः’ (वा ४७३५) । दारुणाध्यापक । अज्ञाताध्यापक । समासान्तोदात्त-त्वापवादः । ‘एतत्समास इष्यते’ । नेह । दारुणमध्यापक इति वृत्तिमतम् । पूजनादित्येव पूजितग्रहणे सिद्धे पूजितग्रहणमनन्तरपूजितलाभार्थम् । एतदेव ज्ञापकम् ‘अत्र प्रकरणे पञ्चमी-

निर्देशेऽपि नानन्तर्यमाश्रीयते' इति ॥ ३९७५ । सगतिरपि तिङ् (८-१-६८) । पूजनेभ्यः काष्ठादि-
भ्यस्तिङन्तं पूजितमनुदात्तम् । यत्काष्ठं प्रपचति । 'तिङ्ङतिङ्' (सू ३९३५) इति निघातस्य
'निपातैर्यत्' (सू ३९३७) इति निषेधे प्राप्ते विधिरयम् । सगतिग्रहणाच्च गतिरपि निह्न्यते ।
'गतिग्रहणे उपसर्गग्रहणमिष्यते' (वा ४७३२) । नेह । यत्काष्ठं शुष्कीकरोति ॥ ३९७६ । कुत्सने च
सुग्यगोत्रादौ (८-१-६९) । कुत्सने च सुवन्ते परे सगतिरगतिरपि तिङनुदात्तः । पचति पूति ।
प्रपचति पूति । पचति मिथ्या । 'कुत्सने' किम् । प्रपचति शोभनम् । 'सुपि' किम् । पचति
क्लिश्नाति । 'अगोत्रादौ' किम् । पचति गोत्रम् । 'क्रियाकुत्सन इति वाच्यम्' (वा ४७३९) ।
कर्तुः कुत्सने मा भूत् । पचति पूतिर्देवदत्तः । 'पूतिश्चानुबन्ध इति वाच्यम्' (वा ४७४१) ।
तेनायं चकारानुबन्धन्वादनतोदात्तः । 'वा बह्वर्थमनुदात्तामिति वाच्यम्' (वा ४७४२) ।
पचन्तिपूति ॥ ३९७७ । गतिर्गतौ (८-१-७०) । अनुदात्त । अभ्युद्धरति । 'गतिः' किम् ।
दत्तं पचति । 'गतौ' किम् । 'आमन्द्गिरिन्द्र हरिभिर्योहि मयूररोमभि' ॥ ३९७८ । तिङि
चोदात्तवति (८-१-७१) । गतिरनुदात्तः । यत्प्रपचति । तिङ्ग्रहणमुदात्तवतः परिमाणार्थम् ।
अन्यथा हि यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्त प्रत्येव गतिस्तत्र धातावेवोदात्तवति स्यात्प्रत्यये न स्यात् ।
'उदात्तवति' किम् । प्रपचति ॥

इति तिङन्तस्वराः ।

अथ वैदिकवाक्येषु स्वरसञ्चारप्रकारः कथ्यते—'अग्निमीळे' इति प्रथमकू । तत्रा-
ग्निशब्दोऽव्युत्पत्तिपक्षे 'फिप्-' (फिट् १) इत्यन्तोदात्त इति माधवः । वस्तुतस्तु घृतादित्वात् ।
व्युत्पत्तौ तु निप्रत्ययस्वरेण । अम्मुप्त्वादनुदात्तः । 'अमि पूर्वः' (सू १९४) इत्येकादेशस्तु
'एकादेश उदात्तेन-' (सू ३६५८) इत्युदात्तः । ईळे । 'तिङ्ङतिङ्' (सू ३९३५) इति
निघातः । सहिताया तु 'उदात्तादनुदात्तस्य-' (सू ३६६०) इतीकारः स्वरितः । 'स्वरिता-
त्सहितायाम्-' (सू ३६६८) इति 'ळे' इत्यस्य प्रचयापरपर्याया एकश्रुतिः । पुरःशब्दोऽन्तो-
दात्तः 'पूर्वाधरावराणाम्-' (१९७५) इत्यसिप्रत्ययस्वरात् । हितशब्दोऽपि धावो निघायाम्
'दधातेर्हि' (सू ३०७६) इति ह्यादेशे प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । 'पुरोऽव्ययम्' (सू ७६८)
इति गतिसञ्ज्ञाया 'कुगति-' (सू ७६१) इति समासे समासान्तोदात्ते 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ-'
(सू ३७३६) इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे 'गतिकारकोपपदात्कृत्' (सू ३८७३) इति कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरे थायादिस्वरे च पूर्वपूर्वोपमर्देन प्राप्ते 'गतिरनन्तरः' (सू ३७८३) इति पूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरः । पुरःशब्दोदात्तस्य संहिताया प्रचये प्राप्ते 'उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः' (सू ३६६९)
इत्यनुदात्ततरः । यज्ञस्य । नडः प्रत्ययस्वरः । विभक्तेः सुत्वादनुदात्तत्वे स्वरितत्वम् । देवम् ।
पचाद्यच् । फिट्स्वरेण प्रत्ययस्वरेण चित्स्वरेण वान्तोदात्तः । ऋत्विकलब्धः कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरेणान्तोदात्तः । होतृशब्दस्तु नृप्रत्ययान्तो निस्वरेणाद्युदात्तः । रत्नशब्दो 'नन्विषयस्य' (फिट्
२६) इत्याद्युदात्तः । रत्नानि दधातीति रत्नधाः । समासस्वरेण कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण वान्तो-
दात्तः । तमपः पित्वादनुदात्तत्वे स्वरितप्रचयावित्यादि यथाशास्त्रमुन्नेयम् ॥ इति स्वरप्रकरणम् ॥

इत्थं वैदिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ।

तदस्तु प्रीतये श्रीमद्भवानीविश्वनाथयोः ॥

॥ वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी ॥

अथ लिङ्गानुशासनप्रकरणम् ।

१. 'लिङ्गम्' ॥ २. 'स्त्री' । अधिकारसूत्रे एते ॥ ३. 'ऋकारान्ता मातृदुहितृ-
स्वसृयातृनानन्दर.' । ऋकारान्ता एते पञ्चैव स्त्रीलिङ्गाः । स्वस्वादिपञ्चकस्यैव डीङ्निषेधेन
कर्त्रात्यादेर्डीपिकारान्तत्वात् । तिसृचतस्रोस्तु स्त्रियामादेशतया विधानेऽपि प्रकृत्योस्त्रिचतुरो-
र्ऋदन्तत्वाभावात् ॥ ४. 'अन्यूप्रत्ययान्तो धातु.' । अनिप्रत्ययान्त ऊप्रत्ययान्तश्च धातु-
स्त्रिया स्यात् । अवनि. । चमू. । 'प्रत्ययग्रहणम्' किम् । देवयतेः क्तिप् ऊट् वू । विशेष्य-
लिङ्ग ॥ ५. 'अशनिभरण्यरण्य. पुंसि च' । इयमय वाशनिः ॥ ६. 'मिन्यन्तः' । मिप्रत्ययान्तो
निप्रत्ययान्तश्च धातु-स्त्रिया स्यात् । भूमिः । ग्लानिः ॥ ७. 'वह्निवृष्यमय. पुसि' । पूर्वस्या-
पवाद ॥ ८. 'श्रोणियोन्यूर्मयः पुसि च' । इयमय वा श्रोणिः ॥ ९. 'क्तिन्नन्तः' । स्पष्टम् ।
कृतिरित्यादि ॥ १०. 'ईकारान्तश्च' । ईप्रत्ययान्तः स्त्री स्यात् । लक्ष्मी. । ईवन्तश्च स्त्रिया
स्यात् देवी कुरुचरीत्यादि ॥ ११. 'ऊडावन्तश्च' । कुरू. । विद्या ॥ १२. 'ध्वन्तमेकाक्षरम्' ।
श्रीः । भूः । 'एकाक्षरम्' किम् । पृथुश्रीः ॥ १३. 'विशत्यादिरानवते.' । इय विशतिः ।
त्रिशात् । चत्वारिशात् । पञ्चाशत् । षष्टि. । सप्ततिः । अशीतिः । नवति ॥ १४. 'दुन्दुभि-
रक्षेषु' । इय दुन्दुभिः । 'अक्षेषु' किम् । अय दुन्दुभिर्वाद्यविशेषोऽसुरो वेत्यर्थः ॥ १५.
'नाभिरक्षत्रिये' । इय नाभिः ॥ १६. 'उभावप्यन्यत्र पुसि' । दुन्दुभिर्नाभिश्चोक्तविषयादन्यत्र
पुंसि स्तः । नाभि. क्षत्रियः । कथं तर्हि 'समुल्लसत्पङ्कजपत्रकोमलैरुपाहितश्रीण्युपनीविनाभिभिः'
इति भारविः । उच्यते । दृढभक्तिरित्यादाविव कोमलैरिति सामान्ये नपुसक बोध्यम् ।
वस्तुतस्तु 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य' इति भाष्यात्पुंस्त्वमपीह साधु । अत एव
'नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान्' । 'द्वयो. प्राणिप्रतीके स्यात्स्त्रिया कस्तूरिकामदे'
इति मेदिनी । रभसोऽप्याह—'मुख्यराट्क्षत्रिये नाभिः पुसि प्राण्यङ्गके द्वयोः । चक्रमध्ये
प्रधाने च स्त्रिया कस्तूरिकामदे' इति । एवमेवविधेऽन्यत्रापि बोध्यम् ॥ १७. 'तलन्तः' ।
अय स्त्रिया स्यात् । शुक्लस्य भावः शुक्लता । ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मणता । ग्रामस्य समूहो
ग्रामता । देव एव देवता ॥ १८. 'भूमिविद्युत्सरिल्लतावनिताभिधानानि' । भूमिर्भू. । विद्यु-
त्सौदामिनी । सरिन्नग । लता वल्ली । वनिता योषित् । १९. 'यादो नपुसकम्' । याद-
शब्दः सरिद्वाचकोऽपि क्लीब स्यात् ॥ २०. 'भाःसुक्लस्रग्दिगुष्णिगुपानहः' । एते स्त्रिया स्युः ।

तन्त्रेणोपादानमिदम् ॥ ४५. 'इषुबाहू स्त्रिया च' । चात्पुंसि ॥ ४६ 'बाणकाण्डौ नपुसके च' । चात्पुंसि । त्रिविष्टपेत्यादिचतुःसूत्री देवासुरेत्यस्यापवादः ॥ ४७. 'नन्तः' । अयं पुंसि । राजा । तक्षा । न च चर्मवर्मादिष्वतिव्याप्तिः । 'मन्थ्यचकोऽकर्तैरि' इति नपुसकप्रकरणे वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ४८. 'क्रतुपुरुषकपोलगुल्फमेघाभिधानानि' । क्रतुरध्वरः । पुरुषो नरः । कपोलो गण्डः । गुल्फ प्रपदः । मेघो नीरदः ॥ ४९. 'अभ्र नपुंसकम्' । पूर्वस्यापवादः ॥ ५०. 'उकारान्तः' । अयं पुंसि स्यात् । प्रभुः । इक्षु । 'हनुर्हृदविलासिन्या नृत्यारम्भे गदे स्त्रियाम्' । द्वयोः कपोलावयवे' इति मेदिनी । 'करेणुरिभ्या स्त्री नेभे' इत्यमरः । एवजातीयकविशेषवचनानाकान्तस्तु प्रकृतसूत्रस्य विषयः । उक्तं च—'लिङ्गशेषविधिव्यापी विशेषैर्यद्यबाधितः' इति । एवमन्यत्रापि ॥ ५१. धेनुरज्जुकुहुरयुतनुरेणुप्रियङ्गवः स्त्रियाम्' ॥ ५२. 'समासे रज्जु. पुंसि च' । कर्कटरज्ज्वा-कर्कटरज्जुना ॥ ५३. 'श्मश्रुजानुवसुस्वाद्वश्रुजनुत्र-पुताल्लिनि नपुसके' ॥ ५४. 'वसु चार्थवाचि' । 'अर्थवाचि' इति किम् । 'वसुर्मयूखाभिधनाधिपेषु' ॥ ५५. 'मद्गुमधुसीधुशीधुसानुकमण्डल्लिनि नपुसके च' । चात्पुंसि । अयं मद्गुः । इदं मद्गु ॥ ५६. 'रुत्वन्तः' । मेरुः । सेतुः ॥ ५७. 'दारुकसेरुजतुवस्तुमस्तूनि नपुसके' । रुत्वन्त इति पुस्त्वस्यापवादः । इदं दारु ॥ ५८. 'सक्तुर्नपुसके च' । चात्पुंसि । सक्तुः-सक्तु । ५९ 'प्राग्रश्मेरकारान्तः' । 'रश्मिदिवसाभिधानानि' इति वक्ष्यति ततः प्राक् एतस्मादकारान्त इत्यधिक्रियते ॥ ६०. 'कोपधः' । कोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । स्तबकः । कल्कः ॥ ६१ 'चिबुकशालूकप्रातिपदिकांशुकोल्मुकानि नपुसके' । पूर्वसूत्रापवादः ॥ ६२. 'कण्टकानाकसरकमोदकचषकमस्तकपुस्तकतडाकनिष्कशुष्कवर्चस्कपिनाकभाण्डकपिण्डककटकशण्डकपिटक-तालकफलकपुलाकानि नपुसके च' । चात्पुंसि । अयं कण्टकः । इदं कण्टकमित्यादि ॥ ६३. 'टोपधः' । टोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । घटः । पटः ॥ ६४. 'किरीटमुकुटललाटवटविट-शृङ्गाटक्रदारलोष्ठानि नपुसके' । किरीटमित्यादि ॥ ६५. 'कुटकूटकपटकवाटकर्पटनटनिकटकीट-कटानि नपुसके च' । चात्पुंसि । कुटः । कुटमित्यादि ॥ ६६. 'गोपधः' । गोपधोऽकारान्तः पुंसि स्यात् । गुणः । गणः । पाषाणः ॥ ६७. 'ऋणलवणपर्णतोरणरणोष्णानि नपुसके' । पूर्वसूत्रापवादः ॥ ६८. 'कार्षापणस्वर्णसुवर्णव्रणचरणवृषणविषाणचूर्णतृणानि नपुंसके च' । चात्पुंसि ॥ ६९. 'थोपधः' । रथः ॥ ७०. 'काष्ठपृष्ठसिक्थोक्त्यानि नपुसके' । इदं काष्ठ-मित्यादि । 'काष्ठा दिगर्था स्त्रियाम्' । इमाः काष्ठाः ॥ ७१. 'तीर्थप्रोथयूथगाथानि नपुसके च' । चात्पुंसि । अयं तीर्थः । इदं तीर्थम् ॥ ७२. 'नोपधः' । अदन्तः पुंसि । इनः । फेनः ॥ ७३. 'जघनाजिनतुहिनकाननवनवृजिनविपिनवेतनशासनसोपानमिथुनश्मशान-रत्ननिम्नचिह्नानि नपुसके' । पूर्वस्यापवादः ॥ ७४. 'मानयानाभिधाननलिनपुलिनोद्यानशयना-सनस्थानचन्दनालानसम्मानभवनवसनसम्भावनविभावनविमानानि नपुसके च' । चात्पुंसि । अयं मानः । इदं मानम् ॥ ७५. 'पोपधः' । अदन्तः पुंसि । यूपः । दीपः । सर्पः ॥ ७६. 'पापरूपोद्धुपतत्पशिल्पपुष्पशष्पसमीपान्तरीपाणि नपुसके' । इदं पापमित्यादि ॥ ७७. 'शूर्प-कुतपकुणपट्टीपविटपानि नपुंसके च' । अयं शूर्पः । इदं शूर्पमित्यादि ॥ ७८. 'भोपधः' । स्तम्भः । कुम्भः ॥ ७९. 'तलमं नपुंसकम्' । पूर्वस्यापवादः ॥ ८०. 'जृम्भ नपुसके च' ।

जृम्भम्-जृम्भः ॥ ८१. 'भोपधः' । सोमः । भीमः ॥ ८२ 'स्वमसिध्मयुग्मेध्मगुल्माध्यात्म-
कुङ्कुमानि नपुसके' । इद स्वनमित्यादि ॥ ८३. 'सङ्ग्रामदाडिमकुसुमाश्रमक्षेमक्षौमहोमो-
हामानि नपुसके च' । चात्पुसि । अय सङ्ग्रामः । इद सङ्ग्रामम् ॥ ८४. 'योपध' । समयः ।
हयः ॥ ८५ 'किसलयहृदयेन्द्रियोत्तरीयाणि नपुसके' । स्पष्टम् ॥ ८६. 'गोमयकषायमलया-
न्वयाव्ययानि नपुसके च' । गोमयः-गोमयम् ॥ ८७. 'रोपधः' । क्षुरः । अङ्कुरः ॥ ८८.
'द्वाराप्रस्फारतकवक्रवप्रक्षिप्रक्षुद्रनारतीरदूरकुच्छूरन्ध्राश्रश्चभ्रभीरगभीरकूरविचित्रकेयूरकेदारोदरा-
जस्रशरीरकन्दरमन्दारपञ्जरजठराजिरवैरचामरपुष्करगह्वरकुहरकुटीरकुलीरचत्वरकाश्मीरनाराम्बर
शिशिरतन्त्रयन्त्रनक्षत्रक्षेत्रमित्तकलत्रचित्रमूत्रसूत्रवक्त्रनेत्रगोत्राङ्गुलित्रमलत्रशस्त्रास्त्रवक्त्रपत्न्या
क्षत्राणि नपुसके' । इद द्वारमित्यादि ॥ ८९. 'शुकमदेवतायाम्' । इद शुक रेतः ॥ ९०
'चक्रवज्रान्धकारसारावारपारधीरतोमरशृङ्गारशृङ्गारमन्दारोशीरतिमिरशिशिराणि नपुसके च' ।
चात्पुसि । चक्र-चक्रमित्यादि ॥ ९१ 'षोपधः' । वृषः । वृक्षः ॥ ९२. 'शिरीषशीर्षाम्बरीष-
पीयूषपुरीषकिल्बिषकल्माषाणि नपुसके' ॥ ९३. 'यूषकरीषामिषविषवर्षाणि नपुसके च' ।
चात्पुसि । अयं यूषः । इद यूषमित्यादि ॥ ९४ 'सोपधः' । वत्सः । वायसः । महानसः ।
९५. 'पनसबिसबुससाहसानि नपुसके' ॥ ९६ 'चमसासरसनिर्यासोपवासकार्पासवासभासकास-
कांसमांसानि नपुसके च' । इद चमसम् । अय चमस इत्यादि ॥ ९७. 'कस चाप्राणिनि' ।
'कसोऽस्त्री पानभाजनम्' । प्राणिनि तु कसो नाम कश्चिद्राजा ॥ ९८ 'रश्मिदिवसाभि-
धानानि' । एतानि पुसि स्युः । रश्मिर्मयूखः । दिवसो घञ् ॥ ९९. 'दीधितिः स्त्रियाम्'
पूर्वस्यापवादः ॥ १००. 'दिनाहनी नपुसके' । अयमप्यपवादः ॥ १०१. 'मानाभिधानानि' ।
एतानि पुसि स्युः । कुडवः । प्रस्थः ॥ १०२ 'द्रोणाढकौ नपुसके च' । इद द्रोणम् । अय
द्रोणः ॥ १०३. 'खारीमानिके स्त्रियाम्' । इय खारी । इय मानिका ॥ १०४ 'दाराक्षतला-
जासूना बहुत्वं च' । इमे दाराः ॥ १०५ 'नाज्यपजनोपपदानि व्रणाङ्गपदानि' । यथासङ्ख्य
नाज्याद्युपपदानि व्रणादीनि पुंसि स्युः । अय नाडीव्रणः । अपाङ्गः । जनपदः । व्रणादीनामुभय-
लिङ्गत्वेऽपि क्लीबत्वनिवृत्त्यर्थं सूत्रम् ॥ १०६. 'मरुद्रुत्तरदत्विजः' । अय मरुत् ॥ १०७.
'ऋषिराशिदतिप्रन्थिकिमिध्वनिबलिकौलिमौलिरविकविकपिसुनयः' । एते पुसि स्युः । अयमृषिः ।
१०८ 'ध्वजगजमुज्जपुञ्जाः' । एते पुसि ॥ १०९ 'हस्तकुन्तान्तव्रातवातदूतधूर्तसूतचूतमुहूर्ताः' ।
एते पुसि । अमरस्तु 'मुहूर्तौऽस्त्रियाम्' इत्याह ॥ ११० 'षण्डमण्डकरण्डभरण्डवरण्डतुण्डगण्ड-
मुण्डपाषण्डशिखण्डाः' । अयं षण्डः ॥ १११. 'वंशाशपुरोडाशाः' । अय वंशः । पुरो दाश्यते
पुरोडाशः । कर्मणि षञ् । भावव्याख्यानयोः प्रकरणे 'पौरोडाशपुरोडाशात्पठन्' (सू १४४९)
इति, विकारप्रकरणे 'त्रीहेः पुरोडाशे' (सू १५२८) इति च निपातनात्प्रकृतसूत्र एव निपात-
नाद्वा दस्य डत्वम् । 'पुरोडाशमुजामिष्टम्' इति माघः ॥ ११२ 'हृदकन्दकुन्दबुद्बुदशब्दाः' ।
अय हृदः ॥ ११३. 'अर्धपथिमथ्यूभुक्षिस्तम्बनितम्बपूगाः' । अयमर्धः ॥ ११४. 'पल्लवपल्लव-
कफरेफकटाहनिर्व्यूहमठमणितरङ्गतुरङ्गगन्धस्कन्धमृदङ्गसङ्गसमुद्रपुङ्खाः' । अयं पल्लव इत्यादि ॥
११५. 'सारथ्यतिथिकृक्षिबस्तिपाण्यञ्जलयः' । एते पुंसि । अय सारथिः ॥

इति पुंलिङ्गाधिकारः ।

११६. 'नपुसकम्' । अधिकारोऽयम् ॥ ११७ 'भावे ल्युङन्तः' । हसनम् । 'भावे' किम् । पचनोऽग्निः । इध्मवश्चनः कुठारः ॥ ११८ 'निष्ठा च' । भावे या निष्ठा तदन्तः क्लीबं स्यात् । हसितम् । गीतम् ॥ ११९ 'त्वष्यजौ तद्धितौ' । शुक्लत्वम्-शैवल्यम् । व्यजः षित्वसामर्थ्यात्पक्षे स्त्रीत्वम् । चातुर्यम्-चातुरी । सामर्थ्यम्-सामग्री । औचित्यम्- औचित्यौ ॥ १२०. 'कर्मणि च ब्राह्मणादिगुणवचनेभ्यः' । ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मण्यम् ॥ १२१. 'यद्यद्वयगजण्वुञ्छाश्च भावकर्मणि' । एतदन्तानि क्लीबानि । 'स्तेनाद्यन्नलोपश्च' (सू १७९०) स्तेयम् । 'सह्युर्य' (सू १७९१) । सह्यम् । 'कपिज्ञात्योर्दक्' (सू १७९२) । कपेयम् । 'पत्यन्तपुरोहितदिभ्यो यक्' (सू १७९३) । आधिपत्यम् । 'प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्वादिभ्योऽञ्' (सू १७९४) । औष्ठम् । 'हायनान्तयुवादिभ्योऽण्' (सू १७९५) । द्वैहायनम् । द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यो वुञ् । पितापुत्रकम् । 'होत्राभ्यश्छः' (सू १८००) । अच्छावाकीयम् । 'अव्ययीभाव-' (सू ६५९) । अधिलि ॥ १२२ 'द्वन्द्वैकत्वम्' । पाणिपादम् ॥ १२३. 'अभाषायां हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च' । स्पष्टम् ॥ १२४ 'अनञ्कर्मधारयस्तत्पुरुषः' । अधिकारोऽयम् ॥ १२५ 'अनल्पे छाया' । शरच्छायम् ॥ १२६. 'राजामनुष्यपूर्वा सभा' । इनसभमित्यादि ॥ १२७. 'सुरासेनाच्छायाशालानिशा स्त्रिया च' ॥ १२८. 'परवत्' । अन्यस्तत्पुरुषः परवल्लिङ्गः स्यात् । 'रात्राहाहा' पुंसि' (सू ८१४) ॥ १२९. 'अपथपुण्याहे नपुसके' ॥ १३०. 'सङ्ख्यापूर्वा रात्रि' । त्रिरात्रम् । 'सङ्ख्यापूर्वा' इति किम् । सर्वरात्रः । १३१. 'द्विगु स्त्रियां च' । व्यवस्थया । पञ्चफली । त्रिभुवनम् ॥ १३२ 'इसुसन्तः' । हविः । धनुः ॥ १३३ 'अचिः स्त्रिया च' । इसन्तत्वेऽप्यचिः स्त्रिया नपुसके च स्यात् । इयमिदं वार्चिः ॥ १३४ 'छदिः स्त्रियामेव' । इय छदि । छाद्यतेऽनेनेति छदेश्चुरादिप्यन्तात् 'अचिश्चुचि-' इत्यादिना इस् । 'इस्मन्' इत्यादिना ह्रस्वः । 'पटल छदिः' इत्यमरः । तत्र पटलसाहचर्याच्छदिषः क्लीबतां वदन्तोऽमरव्याख्यातार उपेक्ष्याः ॥ १३५. 'मुखनयनलोहवन-माससधिरकार्मुकविवरजलहलधनान्नाभिधानानि' । एतेषामभिधायकानि क्लीबे स्युः । मुखमाननम् । नयन लोचनम् । लोह कालम् । वन गहनम् । मासमासिषम् । रुधिरं रक्तम् । कार्मुक शरासनम् । विवर बिलम् । जल वारि । हल लाङ्गलम् । धनं द्रविणम् । अन्नमशनम् । अस्या-पवादानाह त्रिसूत्रा ॥ १३६. 'सीरार्थोदिना पुंसि' ॥ १३७ वक्रनेत्वारण्यगाण्डीवानि पुंसि च । वक्रो वक्रम् । नेत्रो नेत्रम् । अरण्योऽरण्यम् । गाण्डीवो गाण्डीवम् ॥ १३८. 'अटवी स्त्रियाम्' ॥ १३९. 'लोपध' । कुलम्-कूलम् । स्थलम् ॥ १४०. 'तूलोपलतालकुसूलतरल-कम्बलदेवलवृषला' पुंसि' । अयं तूल ॥ १४१ 'शीलमूलमङ्गलसालकमलतलमुसलकुण्डल-पललमृणालवालबालनिगलपलालविडालखिलशूलाः पुंसि च' । चात्क्लीबे । इदं शीलमित्यादि ॥ १४२. 'शतादिः सङ्ख्या' । शतम् । सहस्रम् । 'शतादिः' इति किम् । एको द्वौ बहवः । 'सङ्ख्या' इति किम् । शतशृङ्गो नाम पर्वतः ॥ १४३. 'शतायुतप्रयुताः पुंसि च' । अयं शतः । इदं शतमित्यादि ॥ १४४ 'लक्षा कोटिः स्त्रियाम्' । इय लक्षा । इय कोटिः । 'वा लक्षा नियुत च तत्' इत्यमरात्क्लीबेऽपि लक्षम् । १४५. 'शङ्कुः पुंसि' । सहस्रः क्वचित् । अयं सहस्रः । इदं सहस्रम् ॥ १४६. 'मन्धचक्रोऽकर्तरि' । मन्प्रत्ययान्तो बह्वचः क्लीबः स्यात्तु

कर्तरि । वर्म । चर्म । ‘व्यच्छ’ किम् । अणिमा । महिमा । ‘अकर्तरि’ किम् । ददाति इति दामा ॥ १४७. ‘ब्रह्मन्पुंसि च’ । अय ब्रह्मा । इदं ब्रह्म ॥ १४८ ‘नामरोमणी नपुसके’ । ‘मन्व्यच्छ’— इत्यस्याय प्रपञ्चः ॥ १४९. ‘असन्तो व्यच्छः’ । यशः । मनः । तपः । ‘व्यच्छ’ किम् । चन्द्रमाः ॥ १५० ‘अप्सरा. स्त्रियाम्’ । एता अप्सरसः । प्रायेणाय बहुवचनान्तः ॥ १५१ ‘वान्तः’ । पत्नम् । छत्तम् ॥ १५२ ‘यात्रामात्राभस्त्रादष्ट्रवरत्राः स्त्रियामेव’ ॥ १५३. ‘शूत्रामित्रछात्तपुत्रमन्त्रवृत्रमेद्रेष्टाः पुंसि’ । अय शूत्रः । न मित्रममित्रः । ‘तस्य मित्राण्यमित्रास्ते’ इति माघः । ‘स्वाताममित्रौ मित्रे च’ इति च । यत्तु ‘द्विषोऽमित्रे’ (सू ३१११) इति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम्— ‘अमेद्विषदित्यौणादिक इत्रच् । अमैरमित्र मित्रस्य व्यथयेत्’ इत्यादौ मध्येदात्तस्तु चिन्त्यः । नञ्समासेऽप्येवम् । परवलिङ्गतापि स्यादिति तु तत्र दोषान्तरम् इति, तत्प्रकृतसूत्रापर्यालोचनमूलकम् । स्वरदोषोद्भावनमपि ‘नञो जरमरमित्रमृता’ (सू ३८५०) इति षाष्टसूत्रास्मरणमूलकमिति दिक् ॥ १५४. ‘पत्रपात्रपवित्रसूत्रच्छत्रा’ पुंसि च’ ॥ १५५. ‘बलकुसुमशुल्बयुद्धपत्तनरणाभिधानानि’ । बल वीर्यम् ॥ १५६. ‘पद्मकमलोत्पलानि पुंसि च’ । पद्मादयः शब्दाः कुसुमाभिधायित्वेऽपि द्विलिङ्गाः स्युः । अमरोऽप्याह— ‘वा पुंसि पद्म नलिनम्’ इति । एव च ‘अर्धर्चादिसूत्रे तु जलजे पद्म नपुसकमेव’ इति वृत्तिग्रन्थो मतान्तरेण ज्ञेयः ॥ १५७. ‘आहवसङ्ग्रामौ पुंसि’ ॥ १५८ ‘आजिः स्त्रियामेव’ ॥ १५९. ‘फलजातिः’ । फलजातिवाचिशब्दो नपुंसकं स्यात् । आमलकम् । आम्रम् ॥ १६० ‘वृक्षजातिः’ । स्त्रियामेव कचिदेवेदम् । हरीतकी ॥ १६१. ‘वियज्जगत्सकृत्शकन्पृषच्छकृद्य-कृदुदक्षितः’ । एते क्लीबाः स्युः ॥ १६२ ‘नवनीतावतानृतामृतनिमित्तवित्तचित्तपित्तव्रतरजत-वृत्तपलितानि’ ॥ १६३. ‘श्राद्धकुलिशदैवपीठकुण्डाङ्गदधिसक्थ्यक्ष्यस्थ्यास्पदाकाशकण्वबीजानि’ । एतानि क्लीबे स्युः ॥ १६४. ‘दैव पुंसि च’ । दैवम्—दैवः ॥ १६५ ‘धान्याज्यसस्यरूप्यपण्य-वर्ण्यधुष्यहृष्यकव्यकाव्यसत्यापत्यमूल्यशिक्यकुड्यमद्यहर्म्यतूर्यसैन्यानि’ । इद धान्यमित्यादि ॥ १६६. ‘द्वन्द्वबर्हुदःखबडिशपिच्छबिम्बकुटुम्बकवचवरशरबृन्दारकाणि’ ॥ १६७. ‘अक्षमिन्द्रिये’ ‘इन्द्रिये’ किम् । रथाज्ञादौ मा भूत् ॥

इति नपुंसकाधिकारः ।

१६८. ‘स्त्रीपुंसयोः’ । अधिकारोऽयम् ॥ १६९. ‘गोमणियष्टिमुष्टिपाटलिवास्तिशास्म-लित्रुटिमसिमरीचयः’ । इयमय वा गौः ॥ १७०. ‘मृत्युसीधुकर्कन्धुकिकुकण्डुरेणवः’ । इयमय वा मृत्युः ॥ १७१. ‘गुणवचनमुकारान्त नपुंसक च’ । त्रिलिङ्गमित्यर्थः । पटु—पटुः—पटुः ॥ १७२ ‘अपत्यार्थतद्धिते’ । औपगवः—औपगवी ॥

इति स्त्रीपुंसाधिकारः ।

१७३. ‘पुनपुसकयोः’ । अधिकारोऽयम् ॥ १७४ ‘घृतभूतमुस्तक्ष्वेलितैरावत-पुस्तकबुस्तलोहिताः’ । अय घृतः । इद घृतम् ॥ १७५ ‘शृङ्गार्धनिदाघोद्यमशल्यहृदाः’ । अय शृङ्गः । इद शृङ्गम् ॥ १७६. ‘व्रजकुञ्जकुथकूर्चप्रस्थदर्पार्मार्धर्चदर्भपुच्छाः’ । अय व्रजः । इद व्रजम् ॥ १७७ ‘कवन्धौषधायुधान्ताः’ । स्पष्टम् ॥ १७८. ‘दण्डमण्डखण्डशवसैन्धवपार्था-काशकुशकाशाङ्कुशकुलिशाः’ । एते पुनपुसकयोः स्युः । ‘कुशो रामसुते दर्भे योके द्वीपे कुश

जले' इति विश्वः । शलाकावाची तु खियाम् । तथा च 'जानपद-' (सू ५००) आदिमूत्रे-
णायोविकारो डीषि । कुशी । दारुणि तु टाप् 'कुशा वानस्पत्याः स्थ ता मा यात' इति श्रुतिः ।
'अतः कृकमि-' (सू १६०) इति सूत्रे 'कुशाकर्णाषु' इति प्रयोगश्च । व्याससूत्रे च—'हानौ
तूपायनशब्दशषत्वात्कुशाच्छन्दः' इति । तत्र शारीरकभाष्येऽप्येवम् । एव च श्रुतिसूत्रभाष्या-
णामेकवाक्यन्वे स्थित आच्छन्द इत्याहुप्रश्लेषादिपरो भामतीग्रन्थः प्रौढिवादसाक्षपर इति
विभावनीय बहुश्रुतैः ॥ १७९ 'गृहमेहेहपट्टपटहाष्टापदाम्बुदककुदाश्च' ॥

इति पुंनपुंसकाधिकारः ।

१८० 'अवशिष्टलिङ्गम्' ॥ १८१. 'अव्यय कतियुष्मदस्मदः' ॥ १८२. 'ष्णान्ता
सङ्ख्या' । शिष्टा परवत् एक पुरुषः । एका स्त्री । एक कुलम् ॥ १८३ 'गुणवचन च' ।
शुक्ल पट । शुक्ला पटी । शुक्ल वस्त्रम् ॥ १८४. 'कृत्याश्च' ॥ १८५. 'करणाधिकरणयोर्युद' ।
१८६. 'सर्वादीनि सर्वनामानि' । स्पष्टार्थेय त्रिमूर्ती ॥

इति लिङ्गानुशासनप्रकरणम् ।

॥ इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचिता वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी समाप्ता ॥

॥ अकाराद्यनुक्रमेण कौमुद्युत्तरार्धगतसूत्रसूचिकाः ॥

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
अ		२१७६ अजादेर्द्वितीयस्य (६-१-२)	१०
३१८६ अकर्तरि च कारके (३-३-१९)	६६८	२८७६ अजिब्रज्योश्च (७-३-६०)	४८९
२६९३ अकर्मकाच्च (१-३-२६)	४०२	२२९२ अजेर्व्यघजपोः (२-४-५६)	७१
२७०८ अकर्मकाच्च (१-३-३५)	४०७	२६१४ अज्झनगमां सनि (६-४-१६)	३२९
२७१८ अकर्मकाच्च (१-३-४५)	४१०	३०४७ अञ्जेः पूजायाम् (७-२-५३)	५४०
३८६४ अकर्मधारये (६-२-१३०)	७५७	३७१६ अञ्जदृच्छन्दस्यसर्व (६-१-१७०)	७४७
२२९८ अकृतसार्वधातुकं (७-४-२५)	७६	३०२४ अञ्जोऽनपादाने (८-२-४८)	५३५
३८०७ अके जीविकार्थे (६-२-७३)	७५३	२५४६ अञ्जेः सिचि (७-२-७१)	२७१
३२४७ अक्षेण गल्हः (३-३-७०)	६८०	२४७६ अङ्गाग्न्यागालवयोः (७-३-९९)	२०९
२३३८ अक्षोऽन्यतरस्याम् (३-१-७५)	१०७	२७५४ अणावकर्मकाच्चित्तं (१-३-८८)	४२७
३२५६ अगारैकदेशे प्रघण ० (३-३-७९)	६८२	३८०९ अणि नियुक्ते (६-२-७५)	७५४
३६११ अग्नीत्प्रेषणे परस्य च (८-२-९२)	७३६	३१८१ अण्कर्मणि च (३-३-१२)	६६६
३००१ अग्नौ च (३-२-९१)	५३०	३२१९ अणिनुणः (५-४-१५)	६७५
२८९२ अग्नौ परिचात्योप ० (३-१-१३१)	४९३	२२४८ अत आदेः (७-४-७०)	४०
३४६२ अप्रायत् (४-४-११६)	७२६	२४६७ अत उत्सार्वधातुके (६-४-११०)	२०६
३५५३ अडितश्च (६-४-१०३)	७३१	२२८२ अत उपधायाः (७-२-११६)	६०
३५२२ अङ्ग इत्यादौ च (६-१-११९)	७२९	२२६० अत एकहल्मध्ये (६-४-१२०)	४९
३६१५ अङ्गयुक्तं तिडाकाङ्क्षम् (८-२-९६)	७३६	३९२५ अतेरकृत्पदे (६-२-१९१)	७६२
३८०४ अङ्गानि मैरये (६-२-७०)	७५३	२१७० अतो दीर्घो याञि (७-३-१०१)	८
३९४० अङ्गाप्रातिलोम्ये (८-१-३३)	७६३	२२१२ अतो ययः (७-२-८०)	२४
३०७८ अच उपसर्गात्तः (७-४-४७)	५५०	२३०८ अतो लोपः (६-४-४८)	८५
३६७८ अचः कर्तृयाकि (६-१-१९५)	७४१	२३३० अतो ल्रान्तस्य (७-२-२)	९९
२७६८ अचः कर्मकर्तरि (३-१-६२)	४४८	२१८४ अतो हलादेर्लोपोः (७-२-७)	६०
२२९४ अचस्तास्त्वथ्य ० (७-२-६१)	७३	२२०२ अतो हेः (६-४-१०५)	२०
२५४१ अचि विभाषा (८-२-२१)	२६३	२६२० अत्र लोपोऽभ्यासस्य (७-४-५८)	३३२
२८४२ अचो यत् (३-१-९७)	४७९	२५६६ अत्समृद्धत्वरप्रथ ० (७-४-९५)	२८७
३८९१ अच्कावशात्तौ (६-२-१५७)	७६०	२४२६ अदः सर्वेषाम् (७-३-१००)	१८१
२८५३ अजर्यं सज्जतम् (३-१-१०५)	४८२	२४७९ अदभ्यस्तात् (७-१-४)	२१२

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
२४२३ अदिप्रभृतिभ्यः शपः (२-४-७२) १८०		२३४९ अनुविपर्यभिनिभ्यः (८-३-७२) ११६	
३०८० अदो जग्धिर्ल्यप्ति० (२-४-३६) ५५१		३६०१ अनो नुट् (८-२-१६) ७३५	
२९७७ अदोऽनत्रे (३-२-६८) ५२२		३८८४ अनो भावकर्म० (६-२-१५०) ७५९	
३४८० अद्भिः सस्कृतम् (४-४-१३४) ७२७		२७२२ अनोरकर्मकात् (१-३-४९) ४१२	
३३६२ अधिकरणे बन्धः (३-४-४१) ७१४		३९२३ अनोरप्रधानक० (६-२-१८९) ७६२	
२९२९ अधिकरणे शेतेः (३-२-१५) ५०९		३०१० अनौ कर्मणि (३-२-१००) ५३१	
२८२० अधीष्टे च (३-३-१६६) ४६८		३८२६ अन्तः (६-६-९२) ७५५	
२७०६ अधेः प्रसहने (१-३-३३) ४०७		३८७७ अन्तः (६-२-१४३) ७५८	
३९२२ अधेरुपरिस्थम् (६-२-१८८) ७६१		३९१३ अन्तः (६-२-१७९) ७६१	
३३०१ अध्यायन्यायो० (३-३-१२२) ६९६		२९८४ अन्त (८-४-२०) ५२३	
३७४४ अध्वर्युक्षाययोर्जातौ (६-२-१०) ७४९		३२९४ अन्तरदेशे (८-४-२४) ६९५	
२२०५ अनद्यतने लङ् (३-२-१११) २०		३२५५ अन्तर्घनो देशे (३-३-७८) ६८२	
२१८५ अनद्यतने लुट् (३-३-१५) १४		३९१४ अन्तश्च (६-२-१८०) ७६१	
३६२४ अनन्यस्यापि० (८-२-१०५) ७३७		३६८८ अन्तश्च तवै० (६-१-२००) ७४२	
२८०२ अनवक्लृप्त्यमर्ष० (३-३-१४५) ४६३		२९६५ अन्तात्यन्ताध्वदूर० (३-२-४८) ५१८	
३५०५ अनसन्तान्त्रपुंस० (५-४-१०३) ७२८		३७१५ अन्तोदात्तादुत्तर० (६-१-१६९) ७४७	
३७८६ अनिगन्तोऽञ्चतौ० (६-२-५२) ७५२		३७०६ अन्तोऽवत्या (६-१-२२०) ७४३	
२४७८ अनितेः (८-४-१९) २११		३८१७ अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः (६-२-८३) ७५४	
२१५७ अनुदात्तङित० (१-३-१२) ५		३३४८ अन्यथैवकथ० (३-४-२७) ७११	
३६७० अनुदात्तं च (८-१-३) ७४१		३१५८ अन्येभ्योऽपि० (३-२-१७८) ५७१	
३६५० अनुदात्त पदमेक० (६-१-१५८) ७३९		३४२२ अन्येभ्योऽपि० (३-३-१३०) ७२३	
३६१९ अनुदात्तं प्रश्ना० (८-२-१००) ७३६		२९८० अन्येभ्योऽपि० (३-२-७५) ५२३	
३६५१ अनुदात्तस्य च० (६-१-१६१) ७३९		३५३९ अन्येषामपि दृश्यते (६-३-१३७) ७३०	
२४०२ अनुदात्तस्य चर्दु० (६-१-५९) १६४		३०११ अन्येष्वपि दृश्यते (३-२-१०१) ५३१	
३६७४ अनुदात्ते च (६-१-१९०) ७४१		३३८६ अन्वच्यानुलोम्ये (३-४-६४) ७२०	
३५२३ अनुदात्ते च कुध० (६-१-१२०) ७२९		३३७५ अपगुरो णमुलि (६-१-५३) ७१७	
३१२९ अनुदात्तेतश्च० (३-२-१४९) ५६४		३२५८ अपघनोऽङ्गम् (३-३-८१) ६८२	
२४२८ अनुदात्तोपदेश० (६-४-३७) १८२		३०७१ अपाचतश्च (७-२-३०) ५४८	
३७०९ अनुदात्तौ सुप्पितौ (३-१-४) ७४६		३५८० अपरिहृताश्च (७-२-३२) ७३३	
२६६६ अनुनासिकस्य क्ति० (६-४-१५) ३७७		२७७९ अपरोक्षे च (३-२-११९) ४५६	
२७४५ अनुपराभ्यां कृजः (१-३-७९) ४२४		३५१२ अपसृष्टेयामानृ० (६-१-३६) ७२९	
२७४३ अनुपसर्गाज्ज्ञः (१-३-७६) ४२२		२७१७ अपहवे ज्ञः (१-३-४४) ४१०	
३०३५ अनुपसर्गात्फुल्ल० (८-२-५५) ५३७		३९२० अपाच (६-२-१८६) ७६१	
२७१६ अनुपसर्गाद्वा (१-३-४३) ४१०		२६८८ अपाच्चनुष्पाच्छकु० (६-१-१४२) ४००	
२९०० अनुपसर्गाल्लिप० (३-१-१३८) ५००		३३७३ अपादाने परी० (३-४-५२) ७१७	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
२७४१ अपाद्दः (१-३-७३)	४२२	२८५१ अर्यः स्वामि० (३-१-१०३)	४८२
२९६७ अपे क्लेशतमसोः (३-२-५०)	५१९	२९२६ अर्हः (३-२-१२)	५०८
३१२४ अपे च लषः (३-२-१४४)	५६३	३११३ अर्हः प्रशसायाम् (३-२-१३३)	५६०
३२७९ अ प्रत्ययात् (३-३-१०२)	६८९	२८२२ अर्हं कृत्यतृचश्च (३-३-१६९)	४६९
२७७३ अभिज्ञावचने लट् (३-२-११२)	४५४	३११६ अलकृन्निराकृन्० (३-२-१३६)	५६०
३१९३ अभिनिसः स्तनः० (८-३-८६)	६७०	३३१६ अलखल्वोः प्रति० (३-४-१८)	७००
२७४६ अभिप्रत्यतिभ्यः० (१-३-८०)	४२५	३४४२ अवचक्षे च (३-४-१५)	७२५
३२१८ अभिविधौ भाव० (३-३-४४)	६७५	२८४९ अवद्यपण्यवर्या० (३-१-१०१)	४८१
३९१९ अभेर्मुखम् (६-२-१८५)	७६१	३५२४ अवपथासि च (६-१-१२१)	७३०
३०६५ अभेश्चाविदूर्ये (७-२-२५)	५४६	३४१६ अवयाः श्वेतवाः० (८-२-६७)	७२३
२४१७ अभ्यस्तश्च च (६-१-३३)	१७६	२२७३ अवाच्चालम्बना० (८-३-६८)	५७
३६७३ अभ्यस्तानामादिः (६-१-१८९)	७४१	२७२४ अब्राह्मः (१-३-५१)	४१२
२२९० अभ्यासस्यासवर्णे (६-४-७८)	६६	३२२६ अवे प्रहो वर्षप्रति० (३-३-५१)	६७६
२४३० अभ्यासाच्च (७-३-५५)	१८३	३२९९ अवे तृन्त्रोर्ध्व् (३-३-१२०)	६९६
२१८२ अभ्यासे चर्च (८-४-५४)	१२	३४१५ अवे यजः (३-२-७२)	७२३
३४०३ अभ्युत्साद्या० (३-१-४२)	७२२	३१८९ अवोदैधौप्रप्रथ० (६-४-२९)	६६८
२९७० अमनुष्यकर्तृके च (३-२-५३)	५१९	३१९७ अवोदोर्नियः (३-३-२६)	६७१
३८२३ अमहन्नव नगरे० (६-२-८९)	७५४	३३८१ अव्ययेऽयथाभिप्रे० (३-४-५९)	७१८
२८७४ अमावस्यदन्यतर० (३-१-१२२)	४८८	३५१९ अव्यादवद्यादव० (६-१-११६)	७२९
३५०३ अमु च च्छन्दसि (५-४-१२)	७२८	२६६१ अशानायोदन्य० (७-४-३४)	३७०
३५६२ अमो मश् (७-१-४०)	७३२	२५३३ अश्रोतेश्च (७-४-७२)	२५४
३६०४ अम्ररुधरवरि० (८-२-७०)	७३५	२६६२ अश्वक्षीरवृषलवणा० (७-१-५१)	३७१
२९१८ अम्बाम्बगोभूमि० (८-३-९७)	५०६	३५९० अश्वाघस्यात् (७-४-३७)	७३४
२६४९ अयङ्यि किङिति (७-४-२२)	३४८	३४७२ अश्विमानण् (४-४-१२६)	७२७
३२९५ अयन च (८-४-२५)	६९५	३७१८ अष्टनो दीघात् (६-१-१७२)	७४७
३३९० अयस्मयादीनि० (१-४-२०)	७२१	२२४२ असयोगाङ्गिङ्कित् (१-२-५)	३६
२३११ अयामन्ताल्वाद्ये० (६-४-५५)	८८	२१८३ असिद्धवदन्नाभात् (६-४-२२)	१३
३८३४ अरिष्टगौडपूर्वे च (६-२-१००)	७५५	३४६९ असुरस्य स्वम् (४-४-१२३)	७२६
२९४२ अरुर्द्विषदजन्तस्य० (६-३-६७)	५१३	२९५१ असूर्यललाटयोर्ह० (३-२-३६)	५१५
२४९३ अर्तिपितृयोश्च (७-४-७७)	२२२	२२२५ अस्तिसिचोऽष्टृक्ते (७-३-९६)	२८
३१६५ अर्तिलधूसूखन० (३-२-१८४)	५७३	२४७० अस्तेर्भू (२-४-५२)	२०७
२५७० अर्तिह्रीवलीरी० (७-३-३६)	२९१	२१६४ अस्मद्युत्तमः (१-४-१०७)	७
३७७८ अर्थे (६-२-४४)	७५२	३३७९ अस्यतितृषोः० (३-४-५७)	७१८
३०६४ अर्देः सनिविभ्यः (७-२-२४)	५४६	२४३८ अस्यतिवक्ति० (३-१-५२)	१८८
३८२४ अर्मे चावर्णी० (६-२-९०)	७५४	२५२० अस्यतेस्त्युक् (७-४-१७)	२४६

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
३७८१ अहीने द्वितीया (६-२-४७)	७५२	२६९६ आत्मनेपदेष्वन्य० (२-४-४४)	४०३
३९६८ अहेति विनियोगे च (८-१-६१) ७६५		२४१९ आत्मनेपदेष्वन्य० (३-१-५४)	१७६
३९४७ अहो च (८-१-४०)	७६३	२९९३ आत्ममाने खश्च (३-२-८३)	५२७
आ		३७६१ आदिः प्रत्येनासि (६-२-२७)	७५०
३८९२ आक्रोशे च (६-२-१५८)	७६०	३७३१ आदिः सिचोऽन्य० (६-१-१८७) ७४८	
३२८९ आक्रोशे नञ्यनिः (३-३-११२) ६९३		३०५३ आदिकर्मणि क्त० (३-४-७१)	५४२
३२२० आक्रोशेऽवन्यो० (३-३-४५)	६७५	३०३६ आदितश्च (७-२-१६)	५३८
३११४ आ केस्तच्छीलत० (३-२-१३४) ५६०		३७९८ आदिश्रुदात्त (६-२-६४)	७५३
२७१३ आड उद्गमने (१-३-४०)	४१०	२२८९ आदिर्जिदुडवः (१-३-५)	६३
२९२५ आडि ताच्छील्ये (३-२-११)	५०८	३६७७ आदिर्णमुल्यन्य० (६-१-१९४) ७४१	
३२५० आडि युद्धे (३-३-७३)	६८१	३८५९ आदिश्चिहणादी० (६-२-१२५)	७५७
२६८६ आडो दोऽनास्य० (१-३-२०) ३९९		३१५१ आहगमहनजनः (३-२-१७१)	५६८
३५२५ आडोऽनुनासिक० (६-१-१२६) ७३०		२३७० आदेच उपदेशे० (६-१-४५)	१४१
२६९५ आडो यमहन० (१-३-२८)	४०३	३८५३ आयुदात्त० (६-२-११९)	७५६
२८४५ आडो यि (७-१-६५)	४८०	३७०८ आयुदात्तश्च (३-१-३)	७४६
२४९९ आ च हौ (६-४-११७)	२२५	२८८८ आनाय्योऽनित्ये (३-१-१२७) ४९१	
३८३८ आचार्योपसर्जन० (६-२-१०४) ७५५		२२३१ आनि लोट् (८-४-१६)	३१
३७७० आचार्योपसर्जन० (६-२-३६) ७५१		३१०१ आने मुक् (७-२-८२)	५५७
३५७२ आज्ञासेरमुक् (७-१-५०)	७३३	३५२१ आपो जुषाणो० (६-१-११८) ७२९	
२२५४ आडजादीनाम् (६-४-७२)	४२	२६१९ आङ्गप्युधामीत् (७-४-५५)	३३२
२२०४ आहुतमस्य पिच (३-४-९२)	२०	३३४३ आभीक्ष्ण्ये णमुल्व (३-४-२२) ७०८	
२९७३ आढ्यसुभगस्थूल० (३-२-५६) ५२०		३९६२ आम एकान्तर० (८-१-५५) ७६४	
३४२९ आत ऐ (३-४-९५)	७२४	२२३८ आमः (२-४-८१)	३४
२३७१ आत औ णलः (७-१-३४) १४१		३६५३ आमन्त्रितस्य च (६-१-१९८) ७३९	
२२२७ आतः (३-४-११०)	२९	३६५४ आमन्त्रितस्य च (८-१-१९) ७३९	
२८९८ आतश्चोपसर्गे (३-१-१३६) ४९९		२२५१ आमेतः (३-४-९०)	४२
३२८३ आतश्चोपसर्गे (३-३-१०६) ६९०		२२४० आमप्रत्ययवत्कृजो० (१-३-६३) ३५	
२२३५ आतो डितः (७-२-८१)	३३	३६१४ आमेडित भर्त्सने (८-२-९५) ७३६	
३६३२ आतोऽटि नित्यम् (८-३-३) ७३७		२३०५ आयादय आर्ध० (३-१-३१) ८४	
२९१५ आतोऽनुपसर्गे कः (३-२-३) ५०५		२१८७ आर्धधातुक शेषः (३-४-११४) १५	
३४१८ आतो मनिन्कनि० (३-२-७४) ७२३		२१८४ आर्धधातुकस्येड्वला० (७-२-३५) १४	
२७६१ आतो युक्चिष्कृतो (७-३-३३) ४३५		२४३२ आर्धधातुके (२-४-३५)	१८३
३३०९ आतो युच् (३-३-१२८) ६९८		२३०७ आर्धधातुके (६-४-४६)	८५
२३७२ आतो लोप इटि च (६-४-६४) १४१		३७९२ आर्यो ब्राह्मण० (६-२-५८) ७५२	
२२५८ आत्मनेपदेष्वनतः (७-१-५)	४४	३३११ आवश्यकध० (३-३-१७०) ६९९	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
२७९० आशसाया० (३-३ १३२)	४५९	२६८२ इतरेतरान्योन्यो० (१-३-१६)	३९८
२७९२ आशसावचने लिङ् (३-३ १३४)	४६०	२२०७ इतश्च (३-४-१००)	२१
३७५५ आशङ्काबाध० (६-२-२१)	७५०	३४२६ इतश्च लोप० (३-४-९७)	७२४
३६९५ आशितः कर्ता (६-१-२०७)	७४२	३८८३ इत्थभूतेन कृत० (६-२-१४९)	७५९
२९६२ आशिते भुव० (३-२-४५)	५१७	३५६८ इदन्तो मसि (७-१-४६)	७३२
२९१२ आशिषि च (३-१-१५०)	५०४	२२६२ इदितो नुम्धातोः (७-१-५८)	५१
२१९५ औशिषि लिङ्लोटौ (३ ३-१७३)	१७	२४८२ इहरिद्रव्य (६-४-११४)	२१३
२९६६ आशिषि हन (३ २-४९)	५१९	३३९३ इन्धिभवतिभ्या च (१ २-६)	७२१
२८८७ आसुयुवपिरपि० (३-१-१२६)	४९१	३५४७ इरयो रे (६-४-७६)	७३१
२४५१ आहस्थ (८-२-३५)	१९६	२२६९ इरितो वा (३-१-५७)	५६
३९५६ आहो उताहो० (८-१-४९)	७६४	२४०० इषुगमियमा छः (७-३-७७)	१६३
इ		३५७० इष्टानिमिति च (७-१-४८)	७३२
३५३६ इक सुजि (६-३-१३४)	७३०	२९८५ इस्मन्त्रन्किषु च (६-४-९७)	५२४
२६१२ इको झल् (१-२-९)	३२८	ई	
३७६३ इगन्तकालक० (६-२ २९)	७५०	२६४८ ई प्राध्मोः (७-४-३१)	३४८
२८९७ इगुपधक्षप्रीकिरः० (३-१-१३५)	४९९	२८६० ई च खन. (३-१-१११)	४८५
२६१६ इडश्च (२-४-४८)	३३०	२५७३ ई च गण. (७ ४-९७)	३०१
३१९१ इडश्च (३-३ २१)	६७०	३५७६ ई च द्विवचने (७-१-७७)	७३३
३११० इड्धार्योः शत्रुक० (३-२-१३०)	५५९	२४४० ईडजनोर्वै च (७-२-७८)	१८८
२९९४ इच एकाचोऽ० (६-३-६८)	५२७	३७०२ ईडवन्दवृशस० (६-१-२१४)	७४२
३२७८ इच्छा (३-३-१०१)	६८८	३१०४ ईदासः (७-२-८३)	५५८
२८१६ इच्छार्थेभ्यो वि० (३-३ १६०)	४६७	२८४३ ईद्यति (६-४-६५)	४७९
२८१४ इच्छार्थेषु लिङ्० (३-३-१५७)	४६७	३७०७ ईवत्याः (६-१-२२१)	७४३
२८३८ इजादे सनुम० (८ ४-३२)	४७८	२४३९ ईशः से (७-२-७७)	१८८
२२३७ इजादेश्च गुरुमतो० (३ १-३६)	३३	३४४० ईश्वरे तोसुन्कसुनौ (३-४-१३)	७२५
२२६६ इट ईटि (८-२-२८)	५५	३७८८ ईषदन्यतरस्याम् (६-२-५४)	७५२
२२५७ इटोऽत् (३ ४-१०६)	४३	३३०५ ईषहुःसुषु कृच्छ्रा० (३-३-१२६)	६९७
२६२५ इट् सनि वा (७-२-४१)	३३६	२४९७ ई हल्यघोः (६-४-११३)	२२४
२३८४ इडत्यतिव्यय० (७-२-६६)	१४९	उ	
३६३९ इडाया वा (८-३-५४)	७३८	२९५२ उप्रपश्येरमद० (३-२-३७)	५१५
२२४७ इणः षीध्वलुङ्० (८-३ ७८)	४०	३६६४ उचैस्तरा वा० (१-२-३५)	७४०
२४५८ इणो गा लुङि (२-४ ४५)	१९८	३६८१ उच्छादीनां च (६-१-१६०)	७४१
२४५५ इणो यण् (६-४ ८१)	१९७	३१६९ उणादयो बहुलम् (३-३-१)	६६३
३१४३ इणनशिजिसर्ति० (३-२-१६३)	५६७	२३३४ उतश्च प्रत्यया० (६-४-१०६)	१०३
३०४५ इणिष्ठायाम् (७-२-४७)	५४०	२८०९ उताप्योः समर्थ० (३-३-१५२)	४६५

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
२४४३ उतो वृद्धिर्लुकि० (७-३-८९)	१९१	३९४५ उपसर्गव्यपेत च (८ १-३८)	७६३
३८३९ उत्तरपदवृद्धौ० (६-२-१०५)	७५५	२३२६ उपसर्गास्यायतौ (८-२-१९)	९७
३८४५ उत्तरपदादि० (६-२-१११)	७५६	३४९६ उपसर्गाच्छन्दसि० (५-१-११८)	७२८
२६३७ उत्तरस्यातः (७-४-८८)	३४४	३३०६ उपसर्गात्खल्वधोः (७-१-६७)	६९७
३८३० उदकेऽकेवले (६-२-९६)	७५५	२२७० उपसर्गात्सुनोति० (८-३-६५)	५७
३३०२ उदङ्कोऽनुदके (३ ३-१२३)	६९६	३९११ उपसर्गात्स्वाङ्ग० (६-२-१७७)	७६१
३८४१ उदराश्वेषु (६-२-१०७)	७५६	२२८७ उपसर्गादसमासे० (८ ४-१४)	६२
२७२६ उदश्वरः सकर्मकात् (१-३-५३)	४१३	२७०२ उपसर्गाद्भस्व ऊहतेः (७ ४ २३)	४०६
३७२० उदात्तयणो ह० (६-१-१७४)	७४७	३२७० उपसर्गे घो. कि. (३-३-९२)	६८५
३६६९ उदात्तस्वरित० (१-२-४०)	७४१	३००९ उपसर्गे च संज्ञायाम् (३-२-९९)	५३१
३६५७ उदात्तस्वरितयो० (८-२-४)	७४०	३२३५ उपसर्गेऽद (३-३-५९)	६७८
३६६० उदात्तादनुदात्तस्य० (८-४-६६)	७४०	३१९२ उपसर्गे ह्रवः (३-३ २२)	६७०
२९४६ उदि कूले रजिवहो (३-२-३१)	५१४	२८५२ उपसर्गा काल्या० (३-१ १०४)	४८२
३२०७ उदि ग्रहः (३-३-३५)	६७२	२७५० उपाच्च (१-३-८४)	४२५
३३२८ उदितो वा (७-२-५६)	७०४	२५५२ उपात्प्रतियल्वै० (६-१ १३९)	२७४
३२२४ उदि श्रयति० (३-३-४९)	६७६	२८४६ उपात्प्रशसायाम् (७-१-६६)	४८०
३३१७ उदीचां माहो० (३-४-१९)	७००	३९२८ उपाद्द्वयजनि० (६-२-१९४)	७६२
३०५६ उदुपधाद्वादि० (१ २ २१)	५४२	२७२९ उपाद्यम् स्वकरणे (१-३-५६)	४१४
२६९१ उदोऽनूर्ध्वकर्मणि (१-३ २४)	४०१	२६९२ उपान्मन्त्रकरणे (१-३-२५)	४०२
२४९४ उदोऽप्यपूर्वस्य (७-१-१०२)	२२२	३०९८ उपेयिवाननाश्वा० (३-२-१०९)	५५६
३२५७ उद्वनोऽस्याधानम् (३-३-८०)	६८२	३७३३ उपात्तम् रिति (६-१ २१७)	७४८
२६९४ उद्विभ्या तपः (१ ३-२७)	४०२	३६३० उभयथर्क्षु (८-३-८)	७३७
३२०० उन्नयोर्ग्रः (३-३ २९)	६७१	३८७४ उभे वनस्पत्यादि० (६ २-१४०)	७५८
३२६३ उपन्न आश्रये (३-३-८५)	६८३	२६०६ उभौ साम्यासस्य (८-४-२१)	३२४
३३६८ उपदशस्तृतीयायाम् (३-४-४७)	७१५	२२४४ उरत् (७ ४ ६६)	३७
२२९५ उपदेशोऽत्वतः (७-२-६२)	७३	२५६७ उर्ध्वत् (७ ४ ७)	२८७
२२६५ उपधायां च (८-२-७८)	५२	२३६८ उश्च (१-२-१२)	१४०
२५७१ उपधायाश्च (७-१-१०१)	२९२	२३४१ उषविदजागृभ्या० (३-१ ३८)	११०
२७१२ उपपराभ्याम् (१-३-३९)	४०९	३७७४ उष्ट्रः सादिवाभ्योः (६-२-४०)	७५१
३८१४ उपमान शब्दार्थ० (६-२-८०)	७५४	२२१४ उख्यपदान्तात् (६-१-९६)	२५
२६६४ उपमानादाचारे (३-१-१०)	३७२	ऊ	
३३६६ उपमाने कर्मणि च (३-४-४५)	७१४	३७१७ ऊडिदपदाद्यप्पु० (६-१-१७१)	७४७
३६२१ उपरिस्विदासी० (८-२-१०२)	७३६	३२७४ ऊतियूतिजृति० (३-३-९७)	६८७
३४३१ उपसवादाशङ्कयोश्च (३-४-८)	७२४	२३६४ ऊदुपधाया गोहः (६-४-८९)	१३७
२४७२ उपसर्गप्रादुभ्या० (८-३-८७)	२०७	३८८७ ऊनार्थकलहं० (६-२-१५३)	७५९

सूत्रम्	पार्श्वम्
२४४९ ऊर्णोतेर्विभाषा (७-२-६)	१९४
२४४५ ऊर्णोतेर्विभाषा (७-३-९०)	१९३
३३६५ ऊर्ध्वे शुषिपूरोः (३-४-४४)	७१४
ऋ	
३५३५ ऋचि तुनुषमक्षु० (६-३-१३३)	७३०
२३८३ ऋच्छत्युताम् (७-४-११)	१४९
३०४३ ऋणमाधमण्ये (८-२-६०)	५४०
२६५३ ऋतश्च (७-४-९२)	३५९
२५२६ ऋतश्च सयोगादेः (७-२-४३)	२५१
२३७९ ऋतश्च सयोगादेर्गुणः (७-४-१०)	१४६
३५०८ ऋतश्छन्दसि (५-४-१५८)	७२८
२४२२ ऋतेरीयद् (३-१-२९)	१७८
१२९६ ऋतो भारद्वाजस्य (७-२-६३)	७३
३५५६ ऋत्व्यवास्त्व्यवा० (६-४-१७५)	७३१
२८५९ ऋदुपधाच्चाकल० (३-१-११०)	४८४
२४०६ ऋदशोऽडि गुण (७-४-१६)	१६६
२३६६ ऋद्धनोः स्ये (७-२-७०)	१३९
२८७२ ऋहलोर्ण्यत् (३-१-१२४)	४८८
ॠ	
२३९० ॠत इद्धातोः (७-१-१००)	१५६
३२३२ ॠदोरप् (३-३-५७)	६७७
ए	
३६६२ एकश्रुति दुरात्सबुद्धौ (१-२-३३)	७४०
२२४६ एकाच उपदेशे० (७-२-१०)	३८
२१७५ एकाचो द्वे प्रथमस्य (६-१-१)	१०
३६५८ एकादेश उदात्तेनोदात्त (८-२-५)	७४०
३९७२ एकान्याभ्या० (८-१-६५)	७६५
३६२६ एचोऽप्रग्रहस्या० (८-२-१०७)	७३७
२९४१ एजेः खश् (३-२-२८)	५१२
२२५३ एत ऐ (३-४-९३)	४२
२८५७ एतिस्तुशास्वट्० (३-१-१०९)	४८३
२४५७ एतेलिङि (७-४-२४)	१९८
३२३१ एरच् (३-३-५६)	६७७
२१९६ एरुः (३-४-८६)	१७
२३७४ एलिङि (६-४-६७)	१४२

सूत्रम्	पार्श्वम्
३९५३ एहिमन्ये प्रहासे० (८-१-४६)	७६४
ओ	
२५७७ ओ पुयण्यपरे (७-४-८०)	३१२
२८८० ओक उचः के (७-३-६४)	४९०
३४७६ ओजसोऽहनि० (४-४-१३०)	७२७
२५१० ओत इयनि (७-३-७१)	२३५
३०१९ ओदितश्च (८-२-४५)	५३४
३६०६ ओमभ्यादाने (८-२-८७)	७३६
२८८६ ओरावश्यके (३-१-१२५)	४९१
३५३४ ओषधेश्च विभक्ता० (६-३-१३२)	७३०
क	
३६३५ कः कर्त्तराति० (८-३-५०)	७३८
३८५६ कसमन्थश्चूर्ण० (६-२-१२२)	७५७
३८४८ कण्ठपृष्ठग्रीवा० (६-२-११४)	७५६
२६७८ कण्ठादिभ्यो यक् (३-१-२७)	३९३
३७९१ कतरकतमौ० (६-२-५७)	७५२
३४४९ कद्रुकमण्डलो० (४-१-७१)	७२६
३८५८ कन्था च (६-२-१२४)	७५७
३९०७ कपि पूर्वम् (६-२-१७३)	७६१
३०८४ कपिष्ठलो गात्रे (८-३-९१)	५५२
२३१० कमेणिद् (३-१-३०)	८८
३२९३ करणाधिकरणयोश्च (३-३-११७)	६९५
२९९६ करणे यजः (३-२-८५)	५२९
३२५९ करणेऽयोविष्टुषु (३-३-८२)	६८२
३३५८ करणे हनः (३-४-३७)	७१३
३८४६ कर्णो वर्णलक्षणात् (६-२-११२)	७५६
२६८० कर्तरि कर्मव्यतिहारे (१-३-१४)	३९७
२८३२ कर्तरि कृत् (३-४-६७)	४७६
३१६७ कर्तरि चर्षि० (३-२-१८६)	५७३
२९७४ कर्तरि भुवः० (३-२-५७)	५२१
२१६७ कर्तरि शप् (३-१-६८)	७
२९८९ कर्तर्युपमाने (३-२-७९)	५२६
२६६५ कर्तुः क्यङ्० (३-१-११)	३७२
३३०८ कर्तृकर्मणोश्च० (३-३-१२७)	६९८
२७१० कर्तृस्थे चाशरीरे (१-३-३७)	४०९

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
३३६४ कर्त्रोर्जीवपुरुषयो० (३-४-४३) ७१४		३८७० कुण्ड वनम् (६-२-१३६) ७५८	
३२९१ कर्मणि च० (३-३-११६) ६९४		३९७६ कुत्सने च सुप्य० (८-१-६९) ७६६	
३३५० कर्मणि दृशिर्विदोः० (३-४-२९) ७११		२९६८ कुमारशीर्षयोर्णिनिः (३-२-५१) ५१९	
२९३६ कर्मणि भृतौ (३-२-२२) ५११		३७६० कुमारश्च (६-२-२६) ७५०	
२९९७ कर्मणि हन. (३-२-८६) ५२९		३८२९ कुमार्या वयसि (६-२-९५) ७५५	
३००३ कर्मणीनिविक्रियः (३-२-९३) ५३०		३७७६ कुरुगार्हपत० (६-२-४२) ७५१	
२६७१ कर्मणो रोमन्थ० (३-१-१५) ३८२		२७७२ कुषिरजो प्राचां० (३-१-९०) ४५३	
३००२ कर्मण्यग्न्याख्यायाम् (३-२-९२) ५२०		३८३६ कुसूलकूपकुम्भ० (६-२-१०२) ७५५	
२९१३ कर्मण्यण् (३-२-१) ५०४		२२४५ कुहोरिचु (७-४-६२) ३७	
३२७१ कर्मण्यधिकरणे च (३-३-९३) ६८५		३८५५ कूलतीरतूल० (६-२-१२१) ७५७	
३३४६ कर्मण्याक्रोशे० (३-४-२५) ७१०		३८६३ कूलसूदस्थल० (६-२-१२९) ७५७	
३७८० कर्मधारयेऽनिष्ठा (६-२-४६) ७५२		३०६२ कृच्छ्रगाहनयो० (७-२-२२) ५४६	
२७६६ कर्मवत्कर्मणा० (३-१-८७) ४४४		३२७७ कृजः श च (३-३-१००) ६८८	
३२१५ कर्मव्यतिहारे० (३-३-४३) ६७४		२९३४ कृजो हेतुताच्छी० (३-२-२०) ५१०	
३६८० कर्षाऽऽत्वतो घ० (६-१-१५९) ७४१		२२३९ कृच्चानुप्रयुज्यते० (३-१-४०) ३४	
३५९२ कव्यध्वरपृतनस्यर्चि० (७-४-३९) ७३४		२८३५ कृत्यचः (८-४-२९) ४७७	
३४११ कव्यपुरीषपु० (३-२-६५) ७२३		२८४१ कृत्यल्युटो बहुलम् (३-३-११३) ४७९	
३३६७ कषादिषु यथावि० (३-४-४६) ७१५		२८३१ कृत्याः (३-१-९५) ४७६	
२६७० कष्टाय क्रमणे (३-१-१४) ३८२		३४४१ कृत्यार्थे तवैके० (३-४-१४) ७२५	
२८१० कामप्रवेदनेऽक० (३-३-१५३) ४६६		३३१२ कृत्याश्च (३-३-१७१) ६९९	
२६६३ काम्यच्च (३-१-९) ३७१		३८९४ कृत्योक्तेष्णुच्चा० (६-२-१६०) ७६०	
३८८२ कारकाद्वत्श्रुतयो० (६-२-१४८) ७५९		२३५० कृपो रा ल० (८-२-१८) ११७	
३७७१ कार्तकौजपादयश्च (६-२-३७) ७५१		३४०६ कृमृदृष्टिभ्य० (३-१-५९) ७२२	
२७९५ कालविभागे चान० (३-३-१३७) ४६१		३५९५ कृषेऽच्छन्दसि (७-४-६४) ७३५	
३१७९ कालसमयवेलामु० (३-३-१६७) ६६५		२२९३ कृष्टभृत्सुदुस्तु० (७-२-१३) ७२	
२३०६ कास्प्रत्ययादाम० (३-१-३५) ८४		३२०१ कृ धान्ये (३-३-३०) ६७१	
३९५५ किं वृत्तं च चि० (८-१-४८) ७६४		२२१७ किडति च (१-१-५) २६	
२८०१ किं वृत्ते लिङ्लटौ (३-३-१४४) ४६३		३०१२ कृजवत् निष्ठा (१-१-२६) ५३२	
२७८५ किं वृत्ते लिप्सायाम् (३-३-६) ४५८		३३१३ किञ्चित् च स० (३-३-१७४) ६९९	
२८०३ किंकिलास्त्यर्थेषु० (३-३-१४६) ४६४		३७७९ के च (६-२-४५) ७५२	
३९५१ कि क्रियाप्रश्ने० (८-१-४४) ७६३		३७९५ केन नित्यार्थे (६-२-६१) ७५३	
३७१२ कित. (६-१-१६५) ७४६		३०८७ कोऽधिकरणे च० (३-४-७६) ५५३	
२२१६ किदाशिषि (३-४-१०४) २६		३५६० क्वापि च्छन्दसि (७-१-३८) ७३२	
२५३९ किरतौ लवने (६-१-१४०) २६३		३३२१ क्ति स्कन्दिस्त्यन्दोः (६-४-३१) ७०२	
२६११ किरश्च पञ्चभ्यः (७-२-७५) ३२७		३५६९ क्लो यक् (७-१-४७) ७३२	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
२६५८ क्यचि च (७-४-३३)	३६८	ग	
२६६० क्यस्य विभाषा (६-४-५०)	३७०	३८७३ गतिकारकोप० (६-२-१३९)	७५८
३१५० कयाच्छन्दसि (३-२-१७०)	५६८	३७८३ गतिरनन्तरः (६-२-४९)	७५२
२८९१ क्रतौ कुण्डपाय० (३-१-१३०)	४९२	३९७७ गतिर्गतौ (८-१-७०)	७६६
३८५२ क्रत्वादयश्च (६-२-११८)	७५६	३९५८ गत्यर्थलोटा लृण० (८-१-५१)	७६४
२३२२ क्रम परस्मैपदेषु (७-३-७६)	९६	३०८६ गत्यर्थाकर्मक० (३-४-७२)	५५२
३३२९ क्रमश्च क्ति (६-४-१८)	७०४	३१४४ गत्वरश्च (३-२-१६४)	५६७
२९७८ क्रव्ये च (३-२-६९)	५२२	२८४८ गदमदचर० (३-१-१००)	४८१
२८२५ क्रियासमभिहारे० (३-४-२)	४७०	३७४७ गन्तव्यपण्यं वाणिजे (६-२-१३) ७४९	
२६०० क्रीडजीना णौ (६-१-४८)	३२१	२७०५ गन्धनावक्षेपण० (१-३-३२)	४०६
२६८७ क्रीडोऽनुसपरिभ्यश्च (१-३-२१) ३९९		२९८६ गम. कौ (६-४-४०)	५२५
३१३१ क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च (३-२-१५१) ५६४		२९६४ गमश्च (३-२-४७)	५१८
२५५४ कथादिभ्यः श्रा (३-१-८१)	२७७	२३६३ गमहनजनखन० (६-४-९८)	१३७
३०४९ क्लिशः क्लानिष्ठयोः (७-२-५०)	५४१	२४०१ गमेरिट् परस्मै० (७-२-५८)	१६३
३२४२ कणो वीणाया च (३-३-६५)	६७९	२७९९ गर्हायां लङपि० (३-३-१४२)	४६२
३०९५ कसुश्च (३-२-१०७)	५५५	२८०६ गर्हाया च (३-३-१४९)	४६५
२९८३ क्तिप्च (३-२-७६)	५२३	२९०८ गस्थकन् (३-१-१४६)	५०३
३६८९ क्षयो निवासे (६-१-२०१)	७४२	२४६१ गाङ्गुटादिभ्यो० (१-२-१)	२००
३०३२ क्षायो मः (८-२-५३)	५३७	२४५९ गाङ् लिटि (२-४-४९)	१९९
२७९१ क्षिप्रवचने लट् (३-३-१३३)	४६०	२२२३ गातिस्थाधुपाभूम्य० (२-४-७७)	२८
३३३८ क्षियः (६-४-५९)	७०७	३७३८ गाधलवणयोः प्रमाणे (६-२-४)	७४८
३६२३ क्षियाशीःप्रैषेषु० (८-२-१०४)	७३७	२९२२ गापोष्ठक् (३-२-८)	५०७
३०१५ क्षियो दीर्घात् (८-२-४६)	५३२	२४४८ गुणोऽपृक्ते (७-३-९१)	१९४
३०५८ क्षुब्धस्वान्त० (७-२-१८)	५४४	२६३० गुणो यङ्लुकोः (७-४-८२)	३४१
३७७३ क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे (६-२-३९)	७५१	२३८० गुणोऽर्तिसयोगाद्यो (७-४-२९)	१४७
३८४२ क्षेपे (६-२-१०८)	७५६	२३०३ गुप्धूपविच्छि० (३-१-२८)	८४
२९६१ क्षेमप्रियमद्रेऽण्व (३-२-४४)	५१७	३४०४ गुपेश्छन्दसि (३-१-५०)	७२२
२३३७ कसस्याचि (७-३-७२)	१०६	२३९३ गुसिज्जिह्वः सन् (३-१-५)	१५८
ख		३२८० गुरोश्च हलः (३-३-१०३)	६८९
३४७८ ख च (४-४-१३२)	७२७	२७३९ गृधिवञ्चयोः० (१-३-६९)	४२१
३९५५ खचि ह्रस्वः (६-४-९४)	५१६	२९०६ गेहे कः (३-१-१४४)	५०३
३३०४ खनो घ च (३-३-१२५)	६९६	३५७४ गो. पादान्ते (७-१-५७)	७३३
२९४३ खिल्यनव्ययस्य (६-३-६६)	५१३	३२९८ गोचरसञ्चर० (३-३-११९)	६९५
३५१३ खिदेश्छन्दसि (६-१-५२)	७२९	३८१२ गोतन्तियवं पाले (६-२-७८)	७५४
		३८०३ गोत्रान्तेवासि० (६-२-६९)	७५३

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
३८०६ गोविडालसिंह० (६-२-७२)	७५३	३१२८ चलनशब्दार्था० (३-२-१४८)	५६४
३७७५ गौः सादसादि० (६-२-४१)	७५१	३९६६ च्वायोगे प्रथमा (८-१-५९)	७६५
३५८२ प्रसितस्कभित० (७-२-३४)	७३३	३९७० चादिलोपे विभाषा (८-१-६३)	७६५
३२३४ ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च (३-३-५८)	६७७	३९६५ चादिषु च (८-१-५८)	७६५
२४१२ ग्रहज्यावयि० (६-१-१६)	१७३	२६४७ चायः की (६-१-२१)	३४७
२५६२ ग्रहोऽलिटि दीर्घः (७-२-३७)	२८३	३५११ चायः की (६-१-३५)	७२९
३७९६ ग्रामः शिल्पिनि (६-२-६२)	७५३	३९६९ चाहलोप एवे० (८-१-६२)	७६५
३८१८ ग्रामेऽनिवसन्तः (६-२-८४)	७५४	२३२९ चिणो लुक् (६-१-१०४)	९८
२६३९ ग्रो यडि (८-२-२०)	३४५	२७६२ चिणमुलोर्दीर्घो० (६-४-९३)	४३८
३११९ ग्लाजिस्थश्च ग्स्तुः (३-२-१३९)	५६१	२५१३ चिण्टे पदः (३-१-६०)	२३७
घ		२७५८ चिणभावकर्मणोः (३-१-६६)	४३२
३४६३ घच्छौ च (४-४-११७)	७२६	३७१० चितः (६-१-१६३)	७४६
३२३६ घञपोश्च (२-४-३८)	६७८	२८९३ चित्वाग्निचित्ये च (३-१-१३२)	४९३
३१८७ घञि च भावकरणयोः (६-४-२७)	६६८	२८०७ चित्रीकरणे च (३-३-१५०)	४६५
३५५० घसिभसोर्हलि च (६-४-१००)	७३१	३६२० चिदिति चोप० (८-२-१०१)	७३६
२४६२ घुमास्थागापाज० (६-४-६६)	२०१	३२८२ चिन्तिपूजिक० (३-३-१०५)	६९०
३०६३ घुषिरविशब्दने (७-२-२३)	५४६	२५६९ चिस्फुरोणौ (६-१-५४)	२९१
३५८४ घोर्लोपो लेटि वा (७-२-७०)	७३४	३८६१ चीरमुपमानम् (६-२-१२७)	७५७
३८१९ घोषादिषु च (६-२-८५)	७५४	३८६८ चूर्णादीन्यप्रा० (६-२-१३४)	७५७
२४७१ घ्वसोरेद्धाव० (६-४-११९)	२०७	३८६० चेल्लखेटकटु० (६-१-१२६)	७५७
ङ		३३५४ चेल्ले क्रोपेः (३-४-३३)	७१२
३७०० ङयि च (६-१-२१२)	७४२	३६५२ चौ (६-२-२२२)	७३९
३७२४ ङयादछन्दसि० (६-१-१७८)	७४७	२५६१ च्छोः शृङ्गनुना० (६-४-१९)	२८२
च		२२२१ च्लि लुङि (३-१-४३)	२८
२४३६ चक्षिङः ख्याजू (२-४-५४)	१८७	२२२२ च्लेः सिच् (३-१-४४)	२८
२३१५ चङि (६-१-११)	९०	छ	
३६७७ चङ्यन्यतरस्याम् (६-१-२१८)	७४१	३४२१ छन्दसि गत्यर्थेभ्यः (३-३-१२९)	७२३
२८६३ चजोः कृ णिण्यतोः (७-३-५२)	४८६	३४९५ छन्दसि घस् (५-१-१०६)	७२८
३६८२ चतुरः शसि (६-१-१६७)	७४१	३४९२ छन्दसि च (५-१-६७)	७२८
३७७७ चतुर्थी तदर्थे (६-२-४३)	७५२	३५०७ छन्दसि च (५-४-१४२)	७२८
३३९६ चतुर्थ्यर्थे बहुलं० (२-३-६२)	७२२	३५३२ छन्दसि च (६-३-१२६)	७३०
३९६४ चनचिदिबगोत्रादि० (८-१-५७)	७६५	३४५० छन्दसि ठञ् (४-३-१९)	७२६
२६३६ चरफलोश्च (७-४-८७)	३४४	३४०७ छन्दसि निष्ठकर्म्य० (३-१-१२३)	७२२
२९३० चरेष्टः (३-२-१६)	५०९	३३९१ छन्दसि परेऽपि (१-४-८१)	७२१
३३५२ चर्मोदरयोः पूरेः (३-४-३१)	७१२	३३८७ छन्दसि पुनर्वस्वो० (१-२-६१)	७२१

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
३०९३ छन्दसि लिट् (३-२-१०५)	५५५	२५८९ जिघ्रतेर्वा (७-४-६)	३१८
३४२३ छन्दसि छुड्लङ् (३-४-६)	७२४	३१३७ जिहृक्षिविथ्री० (३-२-१५७)	५६६
३४०८ छन्दसि वनसन० (३-२-२७)	७२३	३०९२ जीर्यतेरत्नृन् (३-२-१०४)	५५४
३६३४ छन्दसि बाप्राप्ते० (८-३-४९)	७३८	३१३० जुचङ्कम्य० (३-२-१५०)	५६४
३४३२ छन्दसि शायजपि (३-१-८४)	७२४	३६९७ जुष्टापिते च० (६-१-२०९)	७४२
३४०९ छन्दसि सहः (३-२-६३)	७२३	२४८१ जुसि च (७-३-८३)	२१३
३६०० छन्दसीरः (८-२-१५)	७३५	२४८९ जुहोत्यादिभ्यःश्छुः (२-४-७५)	२२०
३९४२ छन्दस्यनेकम० (८-१-३५)	७६३	३३२७ जूवदच्योः क्ति (७-२-५५)	७०३
३५४५ छन्दस्यपि दृश्यते (६-४-७३)	७३१	२२९१ जूस्त्वम्भु० (३-१-५८)	६९
३५७५ छन्दस्यपि दृश्यते (७-१-७६)	७३३	२५११ ज्ञाजनोर्जा (७-३-७९)	२३६
३४३५ छन्दस्युभयथा (३-४-११७)	७२५	२७३१ ज्ञाश्रुस्मृदशा सन. (१-३-५७)	४१४
३५४० छन्दस्युभयथा (६-४-५)	७३१	३३४० ज्यश्च (६-१-४२)	७०८
३५४८ छन्दस्युभयथा (६-४-८६)	७३१	२६५४ ज्वरत्वरस्मि० (६-४-२०)	३६५
३६४८ छन्दस्युदवप्रहात् (८-४-२६)	७३८	२९०२ ज्वलितिकसन्ते० (३-१-१४०)	५०१
३२०५ छन्दोनास्ति च (३-३-३४)	६७२	झ	
३२०६ छन्दोनास्ति च (८-३-९४)	६७२	२२८१ झलो झलि (८-२-२६)	६०
३८२० छात्र्यादयः० (६-२-८६)	७५४	३६८३ झल्युपोत्तमम् (६-१-१८०)	७४१
३२९७ छादेर्धेऽद्र्युप० (६-४-९६)	६९५	२२८० झषस्तथोर्धोऽधः (८-२-४०)	५९
ज		२२५६ झस्य रन् (३-४-१०५)	४३
३४१३ जनसनखन० (३-२-६७)	७२३	२२१३ झेर्जुस् (३-४-१०८)	२५
२५०४ जनसनखनां० (६-४-४२)	२३०	२१६९ झोऽन्तः (७-१-३)	८
३५४२ जनिता मन्त्रे (६-४-५३)	७३१	ञ	
२५१२ जनिवध्योश्च (७-३-३५)	२३६	३०८८ ञीतः क्तः (३-२-१८७)	५५४
२६३८ जपजमदहदश० (७-४-८६)	३४४	३६८६ ञ्नित्यादिर्नित्यम् (६-१-१९७)	७४२
३६९० जयः करणम् (६-१-२०२)	७४२	ट	
३१३५ जल्पभिक्षुकृ० (३-२-१५५)	५६५	२२३३ टित आत्मनेपदानां० (३-४-७९)	३२
२४९८ जहातेश्च (६-४-११६)	२२५	३२६७ द्वितोऽथुच् (३-३-८९)	६८४
३३३१ जहातेश्च क्ति (७-४-४३)	७०५	ड	
३१४५ जागरूकः (३-२-१६५)	५६७	३२६६ द्वितः क्तिः (३-३-८८)	६८४
२४८० जाग्रोऽविचिण्ण० (७-३-८५)	२१२	ढ	
३९०४ जातिकालसुखा० (६-२-१७०)	७६१	३४५५ ढश्छन्दसि (४-४-१०६)	७२६
२८०४ जातुयदोर्लिङ् (३-३-१४७)	४६४	२३३५ ढो ढे लोपः (८-३-१३)	१०५
३९५४ जात्वपूर्वम् (८-१-४७)	७६४	ण	
३३३० जान्तनशां विभाषा (६-४-३२)	७०४	३२१६ णचः स्त्रियाम् (५-४-१४)	६७४
३३०३ जालमानायः (३-३-१२४)	६९६	२२८३ णळुत्तमो वा (७-१-९१)	६०

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
२५६४ णिचश्च (१-३-७४)	२८४	३६२७ तयोर्वाविचि स० (८-२-१०८)	७३७
३८१३ णिनि (६-२-७९)	७५४	३७८५ तवै चान्तश्च० (६-२-५१)	७५२
२३१२ णिश्रिदुसुभ्यः० (३-१-४८)	८९	२८३४ तव्यतव्यानीयरः (३-१-९६)	४७६
२७३८ णेरणौ यत्कर्म० (१-३-६७)	४१६	२१९९ तस्थस्थमिपां० (३-४-१०१)	१९
३०६६ णेरध्ययने वृत्तम् (७-२-२६)	५४७	२२८८ तस्मान्नुद् द्विहलः (७-४-७१)	६२
२३१३ णेरनिटि (६-४-५१)	८९	३५६६ तस्य तात् (७-१-४४)	७३२
२८३६ णेर्विभाषा (८-४-३०)	४७७	३१०९ ताच्छील्यवयो० (३-२-१२९)	५५९
३११७ णेरुच्छन्दसि (३-२-१३७)	५६०	३७८४ तादौ च निति० (६-२-५०)	७५२
२२८६ णो नः (६-१-६५)	६१	२१६१ तान्येकवचनद्वि० (१-४-१०२)	६
२६०७ णौ गमिरबोधने (२-४-४६)	३२४	३१७४ ताभ्यामन्यत्रोणादयः (३-४-७५)	६६४
२३१४ णौ चड्युपधायाम् (७-४-१)	९०	२१९१ तासस्स्योलोपः (७-४-५०)	१६
२५७९ णौ च सश्चडोः (६-१-३१)	३१३	२३५२ तासि च क्लृपः (७-२-६०)	११८
२६०१ णौ च संश्चडोः (२-४-५१)	३२२	३७३० तास्यनुदात्तेन्डि० (६-१-१८६)	७४८
२८८१ ण्य आवश्यके (७-३-६५)	४९०	२१६० तिङ्छ्राणि० (१-४-१०१)	६
३२८४ ण्यासश्चन्यो युच् (३-३-१०७)	६९१	३९७८ तिङि चोदात्तवति (८-१-७१)	७६६
२९०९ ण्युट् च (३-१-१४७)	५०३	३९३४ तिङो गोत्रादीनि० (८-१-२७)	७६३
२८९५ ण्वुल्लुचौ (३-१-१३३)	४९५	३९३५ तिङ्ङतिङ (८-१-२८)	७६३
त		२१६६ तिङ्शित्सार्व० (३-४-११३)	७
२१५६ तडानावात्मनेपदम् (१-४-१००)	४	३०३७ ति च (७-४-८९)	५३८
३७३६ तत्पुरुषे तुल्यार्थ० (६-२-२)	७४८	३१६३ तितुत्रतथसि० (७-२-९)	५७२
३८५७ तत्पुरुषे शालायाम् (६-२-१२३)	७५७	३७२९ तित्स्वरितम् (६-१-१८५)	७४८
२५७५ तत्प्रयोजको हेतुश्च (१-४-५५)	३११	२१५४ तिस्रिंशसिन्धु० (३-४-७८)	४
३७११ तद्धितस्य (६-१-१६४)	७४६	२४८४ तिप्यनस्ते (८-२-७३)	२१५
३४७१ तद्वानासामुप० (४-४-१२५)	७२६	३३८२ तिर्यच्यपवर्गे (३-४-६०)	७१९
२४६६ तनादिकृञ्भ्य उः (३-१-७९)	२०५	२५८८ तिष्ठतेरित् (७-४-५)	३१८
२५४७ तनादिभ्यस्तथासोः (२-४-७९)	२७२	३७१३ तिसृभ्यो जसः (६-१-१६६)	७४६
३५४९ तनिपत्योऽरुच्छन्दसि (६-४-९९)	७३१	२३४० तीषसहस्रभ० (७-२-४८)	११०
२३३९ तनूकरणे तक्षः (३-१-७६)	१०८	३४६१ तुगाद्वन् (४-४-११५)	७२६
२७५९ तनोतेर्यकि (६-४-४४)	४३४	३५०९ तुजादीनां दीर्घो० (६-१-७)	७२८
२६२२ तनोतेर्विभाषा (६-४-१७)	३३४	२५३४ तुदादिभ्यः शः (३-१-७७)	२५५
२७७१ तपस्तपःकर्मकस्यैव (३-१-८८)	४५०	२११९ तुन्दशोकयो० (३-२-५)	५०७
२७६० तपोऽनुतापे च (३-१-६५)	४३४	३९४६ तुपश्यपश्यताहै० (८-१-३९)	७६३
३५६७ तप्तनप्तनथनाश्च (७-१-४५)	७३२	३४३६ तुमर्थे सेसेनसेऽ० (३-४-९)	७२५
२८३३ तयोरेव कृत्यक्त० (३-४-७०)	४७६	३१७५ तुमुन्बुलौ क्रिया० (३-३-१०)	६६४
३४९९ तयोर्दाहिँलौ च० (५-३-२०)	७२८	२४४४ तुरुस्तुशम्यमः सा० (७-३-९५)	१९२

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
२१९७ तुह्योस्तातड्डाशि० (७-१-३५)	१८	३१७२ दाशगोत्रौ सप्र० (३-४ ७३)	६६३
३३८५ तूष्णीमि भुव० (३-४-६३)	७१९	३६२९ दाशान्साह्वान्मी० (६-१-१२)	७३७
२५४५ तृणह इम् (७-३ ९२)	२७०	३८३७ दिक्छन्दा ग्राम० (६-२-१०३)	७५५
३७८२ तृतीया कर्मणि (६-२-४८)	७५२	२५०५ दिवादिभ्यः श्यन् (३-१-६९)	२३२
३३९४ तृतीया च हो० (२-३-३)	७२१	२९३५ दिवाविभानिशा० (३-२-२१)	५१०
३११५ तृन् (३-२-१३५)	५६०	३७२७ दिवो झल् (६-१-१८३)	७४७
३३२६ तृषिमृषिकृषे० (१-२-२५)	७०३	३०२८ दिवाऽविजिगीषा० (८-२-४९)	५३६
२३०१ तृफलभजत्रपश्च (६-४-१२२)	८२	३७६५ दिष्टिवितस्त्योश्च (६-२-३१)	७५०
२२३० त प्रागधातोः (१-४-८०)	३१	२५०७ दीडो युडचि० (६-४-६३)	२३४
३१०६ तौ सत् (३-२-१२७)	५५८	२१९० दीर्धोवेवीटाम् (१-१-६)	१६
३७०४ त्यागरागहास० (६-१-२१६)	७४२	२३२८ दीपजनबुध० (३-१ ६१)	९८
३१२० त्रसिगृधिघृषि० (३-२-१४०)	५६१	२४५६ दीर्घ इण किति (७-४-६९)	१९७
थ		३८१६ दीर्घकाशतुष० (६-२-८२)	७५४
३४९७ थत् च च्छन्दसि (५-२ ५०)	७२८	३४४८ दीर्घजिह्वी च० (४-१-५९)	७२५
२२६१ थलि च सेटि (६-४-१२१)	५०	३६३१ दीर्घादति समानपादे (८-३-९)	७३७
३७३२ थलि च सेटी० (६-१-१९६)	७४८	२६३२ दीर्घोऽकित० (७-४-८३)	३४३
३८७८ थाथघञ्क्ताज० (६-२-१४४)	७५८	२३१८ दीर्घो लघो० (७-४-९४)	९२
२२३६ थास. से (३-४-८०)	३३	२९०४ दुन्योरनुपसर्गे (३-१ १४२)	५०२
३५०० था हेतौ च० (५-३-२६)	७२८	३५८९ दुरस्युर्द्विण० (७-४-३६)	७३४
द		२९७९ दुहः कव्यश्च (३-२-७०)	५२२
२३९६ दशसञ्जस्वजां शपि (६-४-२५)	१६०	२७६९ दुहश्च (३-१ ६३)	४४८
२९०१ ददातिदधात्यो० (३-१-१३९)	५०१	३४६६ दूतस्य भागकर्मणी (४-४ १२०)	७२६
२५०१ दधस्तथोश्च (८-२-३८)	२२६	३५७७ दृक्स्ववः स्वव० (७-१ ८३)	७३३
३०७६ दधातेर्हिः (७-४-४२)	५४९	३०६० दृढः स्थूलबलयोः (७-२-२०)	५४५
२६२१ दम्भ इच्च (७-४-५६)	३३२	३००४ दशोः कनिप् (३-२-९४)	५३०
२३८८ दयतेर्दिगि लिटि (७-४-९)	१५५	३४३८ दशो बिल्ये च (३-४-११)	७२५
२३२४ दयायासश्च (३-१-३७)	९६	३८७५ देवताद्वन्द्वे च (६-२-१४१)	७५८
२४६८ दश्च (८-२-७५)	२०६	३६६७ देवब्रह्माणोरनुदात्त० (१-२-३८)	७४०
३०७९ दस्ति (६-३-१२४)	५५१	३५९१ देवसुप्रयोर्यजुषि० (७-४ ३८)	७३४
२७२८ दाणश्च सा चे० (१-३-५५)	४१३	३१२७ देविकुशोश्चोपसर्गे (३-२-१४७)	५६३
३५९६ दाधर्तिर्दधर्ति० (७-४-६५)	७३५	३०७७ दो दद्रोः (७-४-४६)	५५०
२३७३ दाधा ध्वदाप् (१-१-२०)	१४२	२६०४ दोषो णौ (६-४-९०)	३२३
३१३९ दाधेट्सिादस० (३-२-१५९)	५६६	३०७४ द्यतिस्यतिमास्था० (७-४ ४०)	५४९
३१६२ दाम्रीशसयुयुज० (३-२-१८२)	५७२	२३४४ द्युतिस्वाप्योः सप्र० (७-४ ६७)	११३
३७३९ दयाय दयादे (६-२-५)	७४८	२३४५ द्युज्यो लुडि (१ ३-९१)	११३

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
३०२० द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः (६-१-२४) ५३४		३५८८ न च्छन्दस्यपुत्रस्य (७-४-३५) ७३४	
३८३१ द्विगौ क्रतौ (६-२-९७) ७५५		३८८९ नञो गुणप्रति (६-२-१५५) ७५९	
३७४६ द्विगौ प्रमाणे (६-२-१२) ७४९		३८५० नञो जरमर० (६-२-११६) ७५६	
३३९५ द्वितीया ब्राह्मणे (२-३-६०) ७२२		३९०६ नञ्सुभ्याम् (६-२-१७२) ७६१	
३३७४ द्वितीयायां च (३-४-५३) ७१७		३८४३ नदी बन्धुनि (६-२-१०९) ७५६	
३९३१ द्वित्रिभ्या पाद० (६-२-१९७) ७६२		२७६७ न दुहस्तुनमां० (३-१-८९) ४४७	
२२४३ द्विर्वचनेऽचि (१-१-५९) ३६		२४०७ न दशः (३-१-४७) १६६	
२९५४ द्विषत्परयोस्तापेः (३-२-३९) ५१६		२६५६ न धातुलोप० (१-१-४) ३६६	
२४३५ द्विषश्च (३-४-११२) १८४		३०४० न ध्याख्यापृ० (८-२-५७) ५३९	
३१११ द्विषोऽमित्रे (३-२-१३१) ५५९		३९१५ न निविभ्याम् (६-२-१८१) ७६१	
३४५३ द्यच्चच्छन्दसि (४-३-१५०) ७२६		२७८० ननौ पृष्ठप्रतिवचने (३-२-१२०) ४५६	
३५३७ द्यचोऽतस्तितः (६-३-१३५) ७३०		२८९६ नन्दिग्रहिपचादि० (३-१-१३४) ४९७	
ध		२४४६ नन्द्रा सयोगादय (६-१-३) १९३	
३१६१ धः कर्मणि घृन् (३-२-१८१) ५७२		३९५० नन्वित्यनुज्ञैषणायाम् (८-१-४३) ७६३	
२८२४ धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः (३-४-१) ४६९		२७८१ नन्वोर्विभाषा (३-२-१२१) ४५६	
२८२९ धातोः (३-१-९१) ५७५		२७५५ न पादम्याड्य० (१-३-८९) ४२७	
३६७१ धातोः (६-१-१६२) ७४१		३०९० नपुसके भावे क्तः (३-३-११४) ५५४	
२६०८ धातोः कर्मण० (३-१-७) ३२६		२८४० न भाभूपकमि० (८-४-३४) ४७८	
२६२९ धातोरेकाच्चा० (३-१-२२) ३४१		३८२५ न भूताधिकसजीव० (६-२-९२) ७५५	
२२६४ धात्वादेः घ. सः (६-१-६४) ५२		३७५३ न भूवाक्चिद्विधेषु (६-२-१९) ७४९	
२२४९ धि च (८-२-२५) ४१		२२२८ न माडयोगे (६-४-७४) ३०	
२३३२ धिन्विक्कृण्वोर च (३-१-८०) १०२		३१४७ नमिकम्पिस्म्य० (३-२-१६७) ५६७	
३०५९ धृषिशसी वैयाले (७-२-१९) ५४५		२६७५ नमोवरिवश्चित्रडः (३-१-१९) ३८४	
३५६४ ध्वमो ध्वात् (७-१-४२) ७३२		३१३२ न यः (३-२-१५२) ५६५	
न		२७७४ न यदि (३-२-११३) ४५५	
२६५९ नः क्ये (१-४-१५) ३६९		३३४४ न यद्यनाकाङ्क्षे (३-४-२३) ७०९	
३२१७ न कर्मव्यतिहारे (७-३-६) ६७४		३१६८ न रपरसृपिसृजि० (८-३-११०) ५९८	
२६४१ न कवतेर्यङि (७-४-६३) ३४५		२७७० न रुधः (३-१-६४) ४५०	
३३१४ न क्तिचि दीर्घश्च (६-४-३९) ६९९		२५२९ न लिङि (७-२-३९) २५२	
३३२२ न क्त्वा सेट् (१-२-१८) ७०२		३९३६ न लुट् (८-१-२९) ७६३	
२८७५ न क्वादेः (७-३-५९) ४८९		३३३५ न ल्यपि (६-४-६९) ७०७	
३४८७ नक्षत्राद्धः (४-४-१४१) ७२७		२६४६ न वशः (६-१-२०) ३४७	
२६८१ न गतिहिंसार्थेभ्यः (१-३-१५) ३९८		२३४८ न वृज्यश्चतुर्भ्यः (७-२-५९) ११५	
३९१० न गुणादयोऽ० (६-२-१७६) ७६१		२४१६ न व्यो लिटि (६-१-४६) १७५	
३७२६ न गोश्वन्साववर्ण० (६-१-१८२) ७४७		२९३७ न शब्दश्लोककलह० (३-२-२३) ५१२	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
२२६३ न शसददवादि० (६-४-१२६)	५२	३९३७ निपातैर्यद्यदि० (८-१-३०)	७६३
२५१८ नशोः षान्तस्य (८-४-३६)	२४३	३२५१ निपानमाहावः (३-३-७४)	६८१
३६४९ नश्च धातुस्थो० (८-४-२७)	७३८	३३५५ निमूलसमूलयोः कष (३-४-३४)	७१२
३६०३ नसत्तनिषत्ता० (८-२-६१)	७३५	२५६० निरः कुषः (७-२-४६)	२८१
३३०७ न सुदुर्भ्यां के० (७-१-६८)	६९७	३१९९ निरभ्योः पूल्वोः (३-३-२८)	६७१
३६६६ न सुब्रह्मण्याया० (१-२-३७)	७४०	३९१८ निरुदकादीनि च (६-२-१८४)	७६१
३९३८ नह प्रत्यारम्भे (८-१-३१)	७६३	३०२९ निर्वाणोऽवाते (८-२-५०)	५३६
३८३५ न हास्तिनफलक० (६-२-१०१)	७५५	३७४२ निवाते वातत्राणे (६-२-८)	७४९
२५७२ नागलोपिशाष्ट्र० (७-४-२)	२९७	३२१३ निवासचितिशरी० (३-३-४१)	६७३
३८६७ नाचार्यरार्जित्वि० (६-२-१३३)	७५७	३६४७ निव्यविभ्यो० (८-३-११९)	७३८
२९४५ नाडीमुष्ट्याश्च (३-२-३०)	५१४	३०१३ निष्ठा (३-२-१०२)	५३२
३६०२ नाद्वस्य (८-२-१७)	७३५	३६९३ निष्ठा च ह्यजनात् (६-१-२०५)	७४२
३३८४ नाधार्थप्रत्यये च्यर्थे (३-४-६२)	७१९	३०५७ निष्ठाया सेटि (६-४-५२)	५४३
२७९३ नानद्यतनव० (३-३-१३५)	४६०	३०१४ निष्ठायामण्यदर्थे (६-४-६०)	५३२
२७३२ नानोर्ज्ञे (१-३-५८)	४१४	३०५२ निष्ठा शीङ्स्विदि० (१-२-१९)	५४१
२५०३ नाभ्यस्तस्याचि० (७-३-८७)	२२७	३९०३ निष्ठोपमानादन्य० (६-२-१६९)	७६०
३७२३ नामन्यतरस्याम् (६-१-१७७)	७४७	३८४४ निष्ठोपसर्गपूर्व० (६-२-११०)	७५६
३३८० नाम्न्यादिशिप्रहो (३-४-५८)	७१८	२७०३ निसमुपविभ्यो ह्रः (१-३-३०)	४०६
३९०२ नाव्ययदिकछन्द० (६-२-१६८)	७६०	२४०३ निसस्तपतावना० (८-३-१०२)	१६४
२९४४ नासिकास्तनयो० (३-२-२९)	५१३	२६४२ नाग्वञ्चुस्त्रसु० (७-४-८४)	३४६
२७५३ निगरणचलनार्थे० (१-३-८७)	४२६	२६४३ नुगतोऽनुनासि० (७-४-८५)	३४६
३६१३ निगृह्यानुयोगे च (८-२-९४)	७३६	३०३८ नुदविदोन्दत्रा० (८-२-५६)	५३८
३२६५ निषो निमित्तम् (३-३-८७)	६८३	३७२८ नृ चान्यतरस्याम् (६-१-१८४)	७४८
२५०२ निजां त्रयाणा० (७-४-७५)	२२७	२२६८ नेटि (७-२-४)	५५
२५९६ नित्य स्मयतेः (६-१-५७)	३२०	२५१६ नेत्र्यालिटि रधेः (७-१-६२)	२४३
२५४८ नित्य करोते (६-४-१०८)	२७३	२९८१ नेड्वाशि कृति (७-२-८)	५२३
२६३४ नित्य कौटिल्ये० (३-१-२३)	३४३	३५५९ नेतराच्छन्दसि (७-१-२६)	७३१
२२०० नित्य डितः (३-४-९९)	१९	३९२६ नेरनिधाने (६-२-१९२)	७६२
३४४६ नित्य छन्दसि (४-१-४६)	७२५	२२८५ नेर्गदनदपतपद० (८-४-१७)	६१
३५८७ नित्यं छन्दसि (७-४-८)	७३४	२६८३ नेर्विशः (१-३-१७)	३९८
३२४३ नित्य पणः० (३-३-६६)	६७९	३७२१ नोड्धात्वोः (६-१-१७५)	७४७
३६९८ नित्य मन्त्रे (६-१-२१०)	७४२	३८७६ नोत्तरपदेऽनु० (६-२-१४२)	७५८
३०८२ निनदीभ्यां स्तातेः० (८-३-८९)	५५२	३४५४ नोत्वद्वर्गबिल्वात् (४-३-१५१)	७२६
३१२६ निन्दद्विसक्लिश० (३-२-१४६)	५६३	३६६१ नोदात्तस्वरितोदय० (८-४-६७)	७४०
३५३८ निपातस्य च (६-३-१३६)	७३०	२७६३ नोदात्तोपदेशश्च० (७-३-३४)	४४०

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
३४०५ नोनयतिध्वनय० (३-१-५१)	७२२	३२६१ परौ घः (३-३-८४)	६८३
३३२४ नोपधात्थफान्ताद्वा (१-२-२३)	७०२	३२३० परौ भुवोऽवज्ञाने (३-३-५५)	६७७
३२४१ नौ गदनपठस्वन (३-३-६४)	६७९	३२२२ परौ यज्ञे (३-३-४७)	६७५
३२३७ नौ ण च (३-३-६०)	६७८	३१७८ पर्यासिवचनेध्व० (३-४-६६)	६६५
३२२३ नौ वृ धान्ये (३-३-४८)	६७५	३२८८ पर्यायार्हणो० (३-३-१११)	६९३
२८६४ न्यड्कादीना च (७-३-५३)	४८६	३८६२ पललसूपशाक० (६-२-१२८)	७५७
३७८७ न्यधी च (६-२-५३)	७५२	३५०१ पश्च पश्चा च० (५-३-३३)	७२८
प		२८९९ पाग्राध्माधेट्० (३-१-१३७)	५००
३०३१ पचो व० (८-२-५२)	५३७	२३६० पाग्राध्मास्था० (७-३-७८)	१३४
३६३६ पञ्चम्याः परावध्यर्थे (८-३-५१)	७३८	२९७२ पाणिघताड्यौ० (३-२-५५)	५२०
३००८ पञ्चम्यामजातौ (३-२-९८)	५३१	३६३७ पातौ च बहुलम् (८-३-५२)	७३८
२३५५ पतः पुम् (७-४-१९)	१३२	३४५७ पाथोनदीभ्या० (४-४-१११)	७२६
३५३० पथि च च्छन्दसि (६-३-१०८)	७३०	३८०२ पाप च शिल्पिनि (६-२-६८)	७५३
३६८७ पथिमथो सर्व० (६-१-१९९)	७४२	२८९० पाय्यसानाय्य० (३-१-१२९)	४९२
३१८२ पदरुजविश० (३-३-१६)	६६७	३५२८ पितरामातरा च० (६-३-३३)	७३०
२८७० पदास्वैरिबाह्या० (३-१-११९)	४८८	३२९६ पुसि सज्ञायां घः (३-३-११८)	६९५
३७४१ पदेऽपदेशे (६-२-७)	७४९	२१८९ पुगन्तलघूपधस्य च (७-३-८६)	१५
२७९६ परस्मिन्विभाषा (३-३-१३८)	४६२	२६७६ पुच्छभाण्डचीवरा० (३-१-२०)	३८४
२१७३ परस्मैपदानां णल० (३-४-८२)	१०	३८६६ पुत्रः पुम्भ्यः (६-२-१३२)	७५७
३९३३ परादिश्छन्दसि० (६-२-१९९)	७६२	३९४९ पुरा च परीप्सायाम् (८-१-४२)	७६३
३२१० परावनुपाल्यय इण० (३-३-३८)	६७३	२७८२ पुरि लुङ् चास्से (३-२-१२२)	४५७
३३१९ परावरयोगे च (३-४-२०)	७००	३९२४ पुरुषश्चान्वादिष्टः (६-२-१९०)	७६२
३३७७ परिक्रियमाने च (३-४-५५)	७१७	३८३३ पुरे प्राचाम् (६-२-९९)	७५५
२२७५ परिनिविभ्यः सेव० (८-३-७०)	५८	२९३२ पुरोऽप्रतोऽप्रेषु० (३-२-१८)	५१०
३२०९ परिन्योर्नीणोर्द्युता० (३-३-३७)	६७३	३१६६ पुवः सज्ञायाम् (३-२-१८५)	५७३
३७६७ परिप्रत्युपापा० (६-२-३३)	७५०	२३४३ पुषादिद्युताद्युल० (३-१-५५)	११२
३१९० परिमाणाख्यायां० (३-३-२०)	६६९	२८६७ पुष्यसिद्धौ नक्षत्रे (३-१-११६)	४८७
२९४८ परिमाणे पचः (३-२-३३)	५१४	२९५८ पू सर्वयोर्दारिसहो० (३-२-४१)	५१६
२६८४ परिव्ययेभ्यः क्रिय० (१-३-१८)	३९८	३७६२ पूग्वन्व्यतरस्याम् (६-२-२८)	७५०
३०२६ परिस्कन्दः प्राच्य० (८-३-७५)	५३६	३०५१ पूडः क्ता च (१-२-२२)	५४१
३९१६ परेरभितोभावि० (६-२-१८२)	७६१	३०५० पूडश्च (७-१-५१)	५४१
२७४८ परेर्मृषः (१-३-८२)	४२५	३१०८ पूड्यजोः शानन् (३-२-१२८)	५५९
२३९९ परेश्च (८-३-७४)	१६२	३९७४ पूजनात्पूजितम्० (८-१-६७)	७६५
३२६२ परेश्च घाङ्क्यो० (८-२-२२)	६८३	३९४४ पूजाया नानन्तरम् (८-१-३७)	७६३
२१७१ परोक्षे लिट् (३-२-११५)	९	३६१७ पूर्वं तु भाषायाम् (८-२-९८)	७३६

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
३६४३ पूर्वपदात् (८-३-१०६)	७३८	३५९९ प्रसमुपोदः पादपूरणे (८-१-६)	७३५
२७३४ पूर्ववत्सनः (१-३-६२)	४१५	३०३४ प्रस्थोऽन्यतरस्याम् (८-२-५४)	५३७
२९३३ पूर्वे कर्तरि (३-२-१९)	५१०	३८२१ प्रस्थेऽशुद्धमकक्यां (६-२-८७)	७५४
३७५६ पूर्वे भूतपूर्वे (६-२-२२)	७५०	२१६३ प्रहासं च मन्यो (१-४-१०६)	६
३४७९ पूर्वैः कृतमिनयौ च (४-४-१३३)	७२७	२२७६ प्राक्सितादङ्व्यं (८-३-६३)	५८
२१७८ पूर्वोऽभ्यासः (६-१-४)	११	३८०८ प्राचां क्रीडायाम् (६-२-७४)	७५४
२८४४ पोरदुपधात् (३-१-९८)	४८०	३९१७ प्रादस्वाङ्गं (६-२-१८३)	७६१
३०७२ प्यायः पी (६-१-२८)	५४९	२७४७ प्राद्वहः (१-३-८१)	४२५
२६९० प्रकाशनस्थेयाख्यं (१-३-२३)	४०१	२९५३ प्रियवशे वदः खश् (३-२-३८)	५१५
३५१८ प्रकृत्यान्तःपादं (६-१-११५)	७२९	३७५० प्रीतौ च (६-२-१६)	७४९
३८७१ प्रकृत्या भगालम् (६-२-१३७)	७५८	२९११ प्रुसुत्वः समभिः (३-१-१४९)	५०४
२६०३ प्रजने वीयतेः (६-१-५५)	३२२	२९२० प्रे दाङ्गः (३-२-६)	५०७
३२४८ प्रजने सर्वैः (३-३-७१)	६८०	३१९८ प्रे द्रुस्तुवः (३-३-२७)	६७१
३१३६ प्रजोरिनिः (३-२-१५६)	५६५	३२२७ प्रे वणिजाम् (३-३-५२)	६७६
३६०८ प्रणवष्टे (८-२-८९)	७३६	३१२५ प्रे लपसुद्धमथं (३-२-१४५)	५६३
२८८९ प्रणाध्योऽसम्मत्तौ (३-१-१२८)	४९२	३२२१ प्रे लिप्सायाम् (३-३-४६)	६७५
३७४० प्रतिबन्धि चिरं (६-२-६)	७४८	३२०३ प्रे स्त्रोऽयज्ञे (३-३-३२)	६७२
३६१८ प्रतिश्रवणे च (८-२-९९)	७३६	२८१७ प्रैषातिसर्गं (३-३-१६३)	४६८
३०२७ प्रतिस्तब्धानिस्तं (८-३-११४)	५३६	२७३५ प्रोपाभ्यां युजे (१-३-६४)	४१६
३९२७ प्रतेरश्वादयं (६-२-१९३)	७६२	२७१५ प्रोपाभ्यां समं (१-३-४२)	४१०
३०२२ प्रतेश्च (६-१-२५)	५३५	३६२५ प्लुतावैच इदुतौ (८-२-१०६)	७३७
३५०२ प्रत्नपूर्वविश्वे (५-३-१११)	७२८	२५५८ प्वादीनां ह्रस्वः (७-३-८०)	२७८
२८६९ प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः (३-१-११८)	४८७	फ	
२७३३ प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः (१-३-५९)	४१५		
३२०४ प्रथने वावशब्दे (३-३-३३)	६७२	२३५४ फणा च सप्तानाम् (६-४-१२५)	१३१
३७९० प्रथमोऽचिरोपं (६-२-५६)	७५२	२९४० फलेग्रहिरात्मं (३-२-२६)	५१२
३०६१ प्रभौ परिवृढः (७-२-२१)	५४६	ब	
३२४५ प्रमदसम्मदौ हर्षे (३-३-६८)	६७९		
३३७२ प्रमाणे च (३-४-५१)	७१६	२५२७ बभूथाततन्थं (७-२-६४)	२५२
२८७८ प्रयाजानुयाजौ (७-३-६२)	४८९	३४६५ बर्हिषि दत्तम् (४-४-११९)	७२६
३४३७ प्रयै रोहिष्यै (३-४-१०)	७२५	३५०६ बहुप्रजाश्छन्दसि (५-४-१२३)	७२८
२८८४ प्रयोज्यनियोज्यौ (७-३-६८)	४९०	३३९८ बहुलं छन्दसि (२-४-३९)	७२२
३८८१ प्रवृद्धादीनां च (६-२-१४७)	७५९	३४०० बहुलं छन्दसि (२-४-७३)	७२२
२७७७ प्रश्ने चासन्नकाले (३-२-११७)	४५६	३४०१ बहुलं छन्दसि (२-४-७६)	७२२
२९१७ प्रष्टोऽप्रगामिनि (८-३-९२)	५०६	३४१९ बहुलं छन्दसि (३-२-८८)	७२३
		३४९८ बहुलं छन्दसि (५-२-१२२)	७२८
		३५१० बहुलं छन्दसि (६-१-३४)	७२८

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
३५५७ बहुल छन्दसि (७-१-८)	७३१	३४९० भावे च (४-४-१४४)	७२७
३५५८ बहुल छन्दसि (७-१-१०)	७३१	३२५२ भावेऽनुपसर्गस्य (३-३-७५)	६८१
३५७८ बहुल छन्दसि (७-१-१०३)	७३३	३५९७ भाषाया सदं (३-२-१०८)	५५६
३५८६ बहुलं छन्दसि (७-३-९७)	७३४	२७२० भासनोपसम्भाषा (१-३-४७)	४११
३५९८ बहुलं छन्दसि (७-४-७८)	७३५	२९३१ भिक्षासेनादायेषु च (३-२-१७)	५०९
३५४६ बहुल छन्दस्य० (६-४-७५)	७३१	३०४२ भित्त शकलम् (८-२-५९)	५३९
२९९१ बहुलमाभीक्ष्ण्ये (३-२-८१)	५२७	२८६६ भिद्योऽहौ नदे (३-१-११५)	४८७
३८९६ बहुव्रीह्याविदं (६-२-१६२)	७६०	३१५४ भिग्यः कुक्कुलकनौ (३-२-१७४)	५६९
३७३५ बहुव्रीहौ प्रकृत्या० (६-२-१)	७४८	२४९२ भियोऽन्यतरस्याम् (६-४-११५)	२२१
३८४० बहुव्रीहौ विश्व० (६-२-१०६)	७५६	२५९५ भियो हेतुभये० (७-३-४०)	३२०
३९०९ बहोर्नञ्वदुत्तर० (६-२-१७५)	७६१	३१७३ भीमादयोऽपादाने (३-४-७४)	६६४
३७६४ बह्वन्यतरस्याम् (६-२-३०)	७५०	२५९४ भीस्म्योर्हेतुभये (१-३-६८)	३१९
२६७२ बाष्पोष्मभ्या० (३-१-१६)	३८३	३६७५ भीहीभृहुमदं (६-१-१९२)	७४१
२५९३ बिभेतेर्हेतुभये (६-१-५६)	३१९	२४९१ भीहीभृहुवां० (३-१-३९)	२२०
२७५२ बुधयुधनराजने० (१-३-८६)	४२६	२८७७ भुजन्बुजौ पाण्यु० (७-३-६१)	४८९
२९९८ ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु किप् (३-२-८७)	५२९	२७३७ भुजोऽनवने (१-३-६६)	४१६
२४५२ ब्रुव ईट् (७-३-९३)	१९६	३१५९ भुव सज्ञान्तरयो (३-२-१७९)	५७१
२४५० ब्रुवः पञ्चाना० (३-४-८४)	१९५	३११८ भुवश्च (३-२-१३८)	५६१
२४५३ ब्रुवो वचिः (२-४-५३)	१९६	३४४७ भुवश्च (४-१-४७)	७२५
३६१० ब्रूहिप्रेष्यश्रौष० (८-२-९१)	७३६	३६०५ भुवश्च महाव्याहतेः (८-२-७१)	७३५
भ		२८५५ भुवो भावे (३-१-१०७)	४८३
३८०५ भक्ताख्यास्तदर्थेषु (६-२-७१)	७५३	२१७४ भुवो बुग्लुङ्लिटो (६-४-८८)	१०
२९७६ भजो णिवः (३-२-६२)	५२२	२९९५ भूते (३-२-८४)	५२८
३१४१ भजभासमिदो० (३-२-१६१)	५६६	२७९७ भूते च (३-३-१४०)	४६२
२७६४ भज्जेश्च चिणि (६-४-३३)	४४०	३१७० भूतेऽपि दृश्यन्ते (३-३-२)	६६३
३५१७ भय्यप्रवय्ये च० (६-१-८३)	७२९	२२२४ भूसुवोस्तिडि (७-३-८८)	२८
२१८१ भवतेरः (७-४-७३)	१२	२४९६ भृजामित् (७-४-७६)	२२३
३१७१ भविष्यति गम्यादयः (३-३-३) ६६३		२८६१ भृजोऽसंज्ञायाम् (३-१-११२)	४८५
२७९४ भविष्यति मर्या० (३-३-१३६) ४६१		२६६७ भृशादिभ्यो भु० (३-१-१२)	३७८
३४५६ भवे छन्दसि (४-४-११०)	७२६	२८८५ भोज्य भक्ष्ये (७-३-६९)	४९१
२८९४ भव्यगेयप्रवच० (३-४-६८)	४९४	२५३५ अस्जो रोपघयो० (६-४-४७)	२५६
२६७९ भावकर्मणोः (१-३-१३)	३९७	३१५७ आजभासधु० (३-२-१७७)	५७०
३४४३ भावलक्षणे स्थेकृ० (३-४-१६) ७२५		२५६५ आजभासभाष० (७-४-३)	२८६
३१८९ भाववचनाश्च (३-३-११)	६६६	म	
३१८४ भावे (३-३-१८)	६६७	३०८९ मतिबुद्धिपूजा० (३-२-१८८)	५५४

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
३६०८ मतुवसो रु० (८-३-१)	७३७	२४७३ मृजेवृद्धिः (७-२-११४)	२०८
३७०५ मतोः पूर्वमासंज्ञा० (६-१-२१९) ७४२		३३२३ मृडमृदयुध० (१-२-७)	७०२
३४८२ मतौ च (४-४-१३६)	७२७	३०५५ मृषस्तिक्षायाम् (१-२-२०)	५४२
३४७४ मत्वर्थे मासतन्वोः (४-४-१२८) ७२७		२९६० मेघार्तिभयेषु कृजः (३-२-४३)	५१७
३२४४ मदोऽनुपसर्गे (३-३-६७)	६७९	२२०३ मेर्नि. (३-४-८९)	२०
३४८५ मधो (४-४-१३९)	७२७	२५३८ म्रियतेर्लुङ्लिटोश्च (१-३-६१)	२६२
३४७५ मधोर्ज च (४-४-१२९)	७२७	२३०९ म्वोश्च (८-२-६५)	८८
२९९२ मनः (३-२-८२)	५२७	य	
३८८५ मन्क्तिन्व्याख्यान० (६-२-१५१) ७५९		२६३३ यडि च (७-४-३०)	३४३
३४०२ मन्त्रे घसह्वरण० (२-४-८०) ७२२		२६५० यडोऽचि च (२-४-७४)	३४९
३४२० मन्त्रे वृषेषपच० (३-३-९६) ७२३		२६५१ यडो वा (७-३-९४)	३५१
३४१४ मन्त्रे श्वेतवहोवथ० (३-२-७१) ७२३		२८०५ यच्चयत्रयोः (३-३-१४८)	४६४
३५५४ मन्त्रेष्वड्यादे० (६-४-१४१) ७३१		३१४६ यजजपदशां यडः (३-२-१६६) ५६७	
३५३३ मन्त्रे सोमाश्वे० (६-३-१३१) ७३०		३५६५ यजध्वैनमिति च (७-१-४३)	७३२
३३१८ मयतेरिदन्य० (६-४-७०)	७००	३२६८ यजयाचयत० (३-३-९०)	६८५
३४८४ मये च (४-४-१३८)	७२७	२८८२ यजयाचरुच० (७-३-६६)	४९०
२५१७ मस्जिनशोर्झलि (७-१-६०)	२४३	३५२० यजुष्युरः (६-१-११७)	७६९
३७७२ महान्त्रिद्वि० (६-२-३८)	७५१	३६४१ यजुष्यैकेषाम् (८-३-१०४)	७३८
२२१९ माडि लुङ् (३-३-१७५)	२७	३३९७ यजेश्च करणे (२-३-६३)	७२२
३७४८ मात्रोपज्ञोपक्रम० (६-२-१४)	७४९	३६६३ यज्ञकर्मण्य० (१-२-३४)	७४०
२३९४ मान्वधदान्शा० (३-१-६)	१५८	३२०२ यज्ञे समि स्तुवः (३-३-३१)	६७२
३४७० मायायामण् (४-४-१२४)	७२६	३७०१ यतोऽनावः (६-१-२१३)	७४२
३८२२ मालादीनां च (६-२-८८)	७५४	३३४९ यथातथयोरसूया० (३-४-२८) ७११	
२९४९ मितनखे च (३-२-३४)	५१४	२८२७ यथाविध्यनुप्रयोग० (३-४-४) ४७२	
२५६८ मितां ह्रस्वः (६-४-९२)	२९०	३९६३ यद्वितुपर छन्दसि (८-१-५६) ७६५	
२७४० मिथ्योपपदात्० (१-३-७१)	४२२	३९७३ यद्वृत्तान्निल्यम् (८-१-६६)	७६५
२३४६ मिदेर्गुणः (७-३-८२)	११३	३२४० यमः समुपनिविषु च (३-३-६३) ६७९	
३८८८ मिश्र चानुपस० (६-२-१५४) ७५९		२३७७ यमरमनमातां सक्च (७-२-७३) १४३	
२५०८ मीनातिमिनोति० (६-१-५०)	२३४	२६९८ यमो गन्धने (१-२-१५)	४०४
३५८५ मीनातेर्निगमे (७-३-८१)	७३४	३८९० ययतोश्चातदर्थे (६-२-१५६)	७६०
३९०१ मुख स्वाङ्गम् (६-२-१६७)	७६०	३१५६ यश्च यड. (३-२-१७६)	५६९
२६२४ मुचोऽकर्मकस्य० (७-४-५७)	३३६	२५२१ यसोऽनुपसर्गात् (३-१-७१)	२४६
२६७७ मुण्डमिश्र० (३-१-२१)	३८५	३०२५ यस्य विभाषा (७-२-१५)	५३५
३२५४ मूर्तौ घनः (३-३-७७)	६८१	२६३१ यस्य हलः (६-४-४९)	३४२
२८६२ मृजेर्विभाषा (३-१-११३)	४८६	३६०९ याज्यान्तः (८-२-९०)	७३६

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
३३५१ यावति विन्दजीवोः (३-४-३०) ७१२		२६४४ रीगृदुपधस्य च (७-४-९०) ३४६	
२७८३ यावत्पुरा० (३-३-४) ४५७		२६५२ रुप्रिकौ च लुकि (७-४-९१) ३५९	
३९४३ यावद्यथाम्याम् (८-१-३६) ७६३		२६०९ रुदविदमुष० (१-२-८) ३२७	
२२०९ यासुट् परस्मैपदे० (३-४-१०३) २२		२४७५ रुदश्च पञ्चम्यः (७-३-९८) २०९	
२४८८ यीवर्णयोर्दो० (७-४-५३) २१७		२४७४ रुदादिभ्यः सार्व० (७-२-७६) २०९	
३८१५ युक्तारोह्यादयश्च (६-२-८१) ७५४		२५४३ रुधादिभ्यः श्रम् (३-१-७८) २६७	
३८०० युक्ते च (६-२-६६) ७५३		३०६९ रुघ्यमत्वर० (७-२-२८) ५४८	
२८७३ युग्य च पत्रे (३-१-१२१) ४८८		२५९९ रुहः पोऽन्यतर० (७-३-४३) ३२१	
३५४४ युप्लुबोर्दीर्घश्छन्दसि (६-४-५८) ७३१		३४६८ रेवतीजगती० (४-४-१२२) ७२६	
३६४० युष्मत्तत्तक्षु० (८-३-१०३) ७३८		३२८५ रोगाख्याया ण्वु० (३-३-१०८) ६९१	
३६९९ युष्मदस्मदोर्दसि (६-१-२११) ७४२			
२१६२ युष्मद्युपपदे समा० (१-४-१०५) ६		ल	
२५४९ ये च (६-४-१०९) २७४		२१५२ ल. कर्मणि च० (३-४-६९) ३	
३६०७ ये यज्ञकर्मणि (८-२-८८) ७३६		२१५५ लः परस्मैपदम् (१-४-९९) ४	
२३१९ ये विभाषा (६-४-४३) ९५		३१०३ लक्षणहेत्वोः० (३-२-१२६) ५५८	
		२९६९ लक्षणे जाया० (३-२-५२) ५१९	
र		२४६३ लटः शाकटायन० (३-४-१११) २०२	
३४६७ रक्षोयातूना० (४-४-१२१) ७२६		३१०० लटः शतृशान० (३-२-१२४) ५५७	
२३९७ रज्जेश्च (६-४-२६) १६०		२७७८ लट् स्मे (३-२-११८) ४५६	
३०१६ रदाभ्या निष्ठातो० (८-२-४२) ५३३		२५८२ लभेश्च (७-१-६४) ३१५	
२५१५ रधादिभ्यश्च (७-२-४५) २४३		३१३४ लषपतपदस्था० (३-२-१५४) ५६५	
२३०२ रधिजभोरचि (७-१-६१) ८३		२१५३ लस्य (३-४-७७) ४	
२५८१ रभेरशान्लिटोः (७-१-६३) ३१५		२२११ लिङः सलोपोऽ० (७-२-७९) २३	
२६१७ रलो व्युपधाद्धला० (१-२-२६) ३३०		२२५५ लिङः सीयुट् (३-४-१०२) ४३	
३२२८ रझौ च (३-३-५३) ६७६		३४२४ लिङर्थे लेट् (३-४-७) ७२४	
३००५ राजनि युधिकृजः (३-२-९५) ५३१		२२१५ लिङाशिषि (३-४-११६) २६	
३७६८ राजन्यबहुवचन० (६-२-३४) ७५१		२८१५ लिङ् च (३-३-१५९) ४६७	
२८६५ राजसूयसूर्य० (३-१-११४) ४८६		२७८८ लिङ् चोर्ध्व० (३-३-९) ४५८	
३७९३ राजा च (६-२-५९) ७५३		२८१८ लिङ् चोर्ध्वमौ० (३-३-१६९) ४६८	
३७९७ राजा च प्रश० (६-२-६३) ७५३		२२२९ लिङ्निमित्ते० (३-३-१३९) ३०	
३४४५ रात्रेश्चाजसौ (४-१-३१) ७२५		२८२१ लिङ्यदि (३-३-१६८) ४६९	
२५३२ राधो हिसायाम् (६-४-१२३) २५३		३४३४ लिङ्याशिष्यङ् (३-१-८६) ७२५	
२६५५ राहोपः (६-४-२१) ३६६		२३०० लिङ्सिचवात्मने० (१-२-११) ८१	
३६९६ रिक्ते विभाषा (६-१-२०८) ७४२		२५२८ लिङ्सिचोरात्मने० (७-२-४२) २५२	
२३६७ रिडशयगिल्डक्षु (७-४-२८) १३९		३०९४ लिटः कानज्वा (३-२-१०६) ५५५	
२१९२ रि च (७-४-५१) १६		२२४१ लिटस्तज्ञयोरेशिरेच् (३-४-८१) ३६	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
२१७७ लिटि धातो० (६-१-८)	११	३२९० ल्युट् च (३-३-११५)	६९४
२४१३ लिटि वयो य० (६-१-३८)	१७३	३०१८ ल्वादिभ्य० (८-२-४४)	५३३
२१७२ लिट् च (३-४-११५)	९	व	
२४२४ लिट्यन्यतरस्याम् (२-४-४०)	१८०	२४५४ वच उम् (७-४-२०)	१९७
२४०८ लिट्यभ्यासस्यो० (६-१-१७)	१७०	२४०९ वचिस्वपि० (६-१-१५)	१७०
२३२७ लिट्यडोश्च (६-१-२९)	९८	२८८३ वचोऽशब्द० (७-३-६७)	४९०
३६७६ लिति (६-१-१९३)	७४१	३३२५ वचिःखुञ्ज्यतश्च (१-२-२४)	७०३
२४१८ लिपिसिचिह्नश्च (३-१-५३)	१७६	२८७९ वच्चेर्गतौ (७-३-६३)	४८९
२७८६ लिप्स्यमानसिद्धौ च (३-३-७)	४५८	३४९३ वत्सरान्ताच्छ० (५-१-९१)	७२८
२५९२ लिय समानन० (१-३-७०)	३१९	२८५४ वदः सुपि क्यप्च (३-१-१०६)	४८३
२५९१ लीलोर्नुग्लुका० (७-३-३९)	३१९	२२६७ वदव्रजहलन्तस्याचः (७-२-३)	५५
२३६५ लुगवा दुहदिह० (७-३-७३)	१३८	३९१२ वनं समासे (६-२-१७८)	७६१
२२१८ लुङ् (३-२-११०)	२७	२४२९ वमोर्वा (८-४-२३)	१८२
२४३४ लुङि च (२-४-४३)	१८३	२९२४ वयसि च (३-२-१०)	५०८
२२०६ लुङ्लङ्लुङ् (६-४-७१)	२१	३४७३ वयस्यासु मूर्ध्नो० (४-४-१२७)	७२७
२४२७ लुङ्सनोर्घस्तु (२-४-३७)	१८१	३८६५ वर्यादयश्च (६-२-१३१)	७५७
२१८८ लुट् प्रथमस्य० (२-४-८५)	१५	३७३७ वर्णो वर्णेष्वनेते (६-२-३)	७४८
२३५१ लुटि च क्लृपः (१-३-९३)	११७	२७८९ वर्तमानसामीप्ये० (३-३-१३१)	४५९
२६३५ लुपसदचरजप० (३-१-२४)	३४४	२१५१ वर्तमाने लट् (३-२-१२३)	३
३०४८ लुभो विमोहने (७-२-५४)	५४०	३३५३ वर्षप्रमाण ऊलोप० (३-४-३२)	७१२
३१०७ लृट्. सद्वा (३-३-१४)	५५८	२४१४ वश्चास्यान्यतर० (६-१-३९)	१७३
२१९३ लृट् शेषे च (३-३-१३)	१७	३०४६ वसतिक्षुधोरिट् (७-२-५२)	५४०
३४२७ लोटोऽडाटौ (३-४-९४)	७२४	३४५१ वसन्ताच्च (४-३-२०)	७२६
२१९८ लोटा लङुत् (३-४-८५)	१९	३४८६ वसोः समूहे च (४-४-१४०)	७२७
२१९४ लोट् च (३-३-१६२)	१७	३०९६ वस्वेकाजाद्धसाम् (७-२-६७)	५५५
३९५९ लोट् च (८-१-५२)	७६४	३४१० वहश्च (३-२-६४)	७२३
२७८७ लोडर्थलक्षणे च (३-३-८)	४५८	२९४७ वहाम्रे लिङ् (३-२-३२)	५१४
२५८७ लोप. पिबतेरी० (७-४-४)	३१७	२८५० वह्य करणम् (३-१-१०२)	४८२
२३३३ लोपश्चास्यान्य० (६-४-१०७)	१०३	२६६९ वा क्यषः (१-३-९०)	३८१
३५६३ लोपस्त आत्मने० (७-१-४१)	७३२	३०८१ वा क्रीडादैन्ययोः (६-४-६१)	५५१
३९५२ लोपे विभाषा (८-१-४५)	७६४	२७०० वा गमः (१-२-१३)	४०४
२५०० लोपो यि (६-४-११८)	२२५	२९५७ वाचंयमपुरन्दरौ च (६-३-६९)	५१६
२६६८ लोहितादिडाज्भ्यः (३-१-१३)	३८१	२६०५ वा चित्तविरागे (६-४-९१)	३२३
३३३९ ल्यपि च (६-१-४१)	७०८	२९५६ वाचि यमो व्रते (३-२-४०)	५१६
३३३६ ल्यपि लघुपूर्वात् (६-४-५६)	७०७	३५५२ वा छन्दसि (३-४-८८)	७३१

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
३५१५ वा छन्दसि (६-१-१०६)	७२९	३०९९ विभाषा गमहनं (७-२-६८)	५५७
३९०५ वा जाते (६-२-१७१)	७६१	२९०५ विभाषा ग्रहः (३-१-१४३)	५०२
२३५६ वा जृम्भमुत्रसाम् (६-४-१२४)	१३३	३३४५ विभाषात्रेप्रथमं (३-४-२४)	७०९
३०६८ वा दान्तशान्तं (७-२-२७)	५४७	२३७६ विभाषा घ्राधेट् (२-४-७८)	१४२
२८३९ वा निसिनिक्षिन्दिनाम् (८-४-३३)	४७८	३२२५ विभाषाडि राखुवा (३-३-५०)	६७६
२३७८ वाऽन्यस्त्वस्योगादे (६-४-६८)	१४३	२७६५ विभाषा चिणःमुलोः (७-१-६९)	४४०
३७५४ वा भुवनम् (६-२-२०)	७५०	२५२५ विभाषा चे (७-३-५८)	२५१
२३२१ वा भ्राशभ्लाशं (३-१-७०)	९६	३६६५ विभाषा छन्दसि (१-२-३६)	७४०
३२९२ वाथौ (२-४-५७)	६९५	३८९८ विभाषा छन्दसि (६-२-१६४)	७६०
२४३७ वा लिटि (२-४-५५)	१८७	३५९३ विभाषा छन्दसि (७-४-४४)	७३४
३३३४ वा ल्यपि (६-४-३८)	७०६	३८९५ विभाषा तृन्नक्षत्री (६-२-१६१)	७६०
३५४१ वा षपूर्वस्य निगमे (६-४-९)	७३१	२८१२ विभाषा धातौ (३-३-१५५)	४६६
२८३० वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् (३-१-९४)	४७५	२३७५ विभाषा धेट्स्वो (३-१-४९)	१४२
३०८५ विकुशमिपरिभ्यः (८-३-९६)	५५२	३८०१ विभाषाध्यक्षे (६-२-६७)	७५३
३६१६ विचार्यमाणानाम् (८-२-९७)	७३६	३३३७ विभाषाऽऽपः (६-४-५७)	७०७
२५३६ विज इट् (१-२-२)	२५८	३३४२ विभाषा परेः (६-१-४४)	७०८
३४१७ विजुपे छन्दसि (३-२-७३)	७२३	३६१२ विभाषा पृष्ठप्रति (८-२-९३)	७३६
२९८२ विड्नोरनुनासिकं (६-४-४१)	५२३	३०५४ विभाषा भावादि (७-२-१७)	५४२
३०४१ वित्तो भोगप्रत्यययोः (८-२-५८)	५३९	३६८४ विभाषा भाषायाम् (६-१-१८१)	७४२
२४६५ विदाकुर्वन्ति (३-१-४१)	२०५	३०२३ विभाषाभ्यव (६-१-२६)	५३५
३१४२ विदिभिदिच्छिदेः (३-२-१६२)	५६७	२५०९ विभाषा लीयतेः (६-१-५१)	२३४
३१०५ विदेः शतुर्वसुः (७-१-३६)	५५८	२४६० विभाषा लुङ्लोटो (२-४-५०)	२००
२४६४ विदो लटो वा (३-४-८३)	२०४	२७२३ विभाषा विप्रलापे (१-३-५०)	४१२
२२०८ विधिनिमन्त्रणां (३-३-१६१)	२१	३७०३ विभाषा वेष्णिन्धा (६-१-२१५)	७४२
२९५० विध्वरुषोस्तुदः (३-२-३५)	५१४	२५८३ विभाषा वेष्टिन्वेष्ट्योः (७-४-९६)	३१४
३१४९ विन्दुरिच्छु (३-२-१६९)	५६८	२४२० विभाषा श्वेः (६-१-३०)	१७७
२६८५ विपराभ्या जेः (१-३-१९)	३९८	२७७५ विभाषा साकाङ्क्षे (३-२-११४)	४५५
२८६८ विपूयविनीयं (३-१-११७)	४८७	२४०४ विभाषा सृजिहशो (७-२-६५)	१६५
३१६० विप्रसंभ्यो द्वसंज्ञां (३-२-१८०)	५७२	३६५५ विभाषितं विशेषं (८-१-७४)	७३९
३५५५ विभाषजोऽछन्दसि (६-४-१६२)	७३१	३९६० विभाषितं सोपसर्गं (८-१-५३)	७६४
२८०० विभाषा कथं (३-३-१४३)	४६३	२३२५ विभाषेटः (८-३-७९)	९७
२७८४ विभाषा कदाकह्योः (३-३-५)	४५७	३९३० विभाषोत्पुच्छे (६-२-१९६)	७६२
२७५१ विभाषाऽकर्मकात् (१-३-८५)	४२६	२७४४ विभाषोपपदेनं (१-३-७७)	४२३
२८७१ विभाषा कृष्टोः (३-१-१२०)	४८८	२७३० विभाषोपयमने (१-२-१६)	४१४
३२८७ विभाषाख्यानं (३-३-११०)	६९२	२४४७ विभाषोर्णोः (१-२-३)	१९४

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
३३८८ विशाखयोश्च (१-२-६२)	७२१	३२११ व्युपयोः शेते ० (३३-३९)	६७३
३३७८ विशिपतिपदि० (३-४-५६)	७१७	३२७५ व्रजयजोर्भावे० (३-३-९८)	६८७
३७५८ विस्पष्टादीनि० (६-२-२४)	७५०	२९९० व्रते (३-२-८०)	५२६
३८५४ वीरवीर्यौ च (६-२-१२०)	७५६	शा	
३५०४ वृकज्येष्ठाभ्यां० (५-४-४१)	७२८	३१७७ शकधृषज्ञा० (३-४-६५)	६६५
३२३३ वृक्षासनयोर्विष्टरः (८-३-९३)	६७७	३४३९ शकि णमुल्कमुलौ (३-४-१२)	७२५
३२२९ वृणोतेराच्छादने (३-३-५४)	६७७	२८२३ शकि लिङ् च (३-३-१७२)	४६९
२७११ श्रुतिसर्गतायनेषु० (१-३-३८)	४०९	२८४७ शकिसहोश्च (३१-९९)	४८०
२३४७ वृद्धः स्यसना (१-३-९२)	११५	२९७१ शक्तौ हस्तिकवाटयोः (३-२-५४)	५२०
३६९१ वृषादीना च (६-१-२०३)	७४२	३७१९ शतुरनुमो नद्य० (६-१-१७३)	७४७
२३९१ वृत्तो वा (७-२-३८)	१५७	२३६२ शदे शितः (१३-६०)	१३५
२७१४ वेः पादविहरणे (१-३-४१)	४१०	२५९८ शदेरगतौ (७-३-४२)	३२१
२७०७ वेः शब्दकर्मणः (१-३-३४)	४०७	२६७३ शब्दवैरकलहा० (३-१-१७)	३८३
२३९८ वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् (७-३-७३)	१६२	२५१९ शमामष्टानां० (७-३-७४)	२४५
२५५६ वेः स्कन्नातेर्नित्यम् (८-३-७७)	२७८	३५४३ शमिता यज्ञे (६-४-५४)	७३१
२४१५ वेजः (६-१-४०)	१७४	३१२१ शमित्यष्टाभ्यो० (३-२-१४१)	५६१
२४११ वेजो वयि (२-४-४१)	१७३	२९२८ शमि धातो० (३-२-१४)	५०९
२७०१ वेत्तेर्विभाषा (७-१-७)	४०४	२२५९ शर्पूर्वा. खयः (७-४-६१)	४८
३४५८ वेशन्तहिमवद्भ्यां० (४-४-११२)	७२६	२३३६ शल इगुपधा० (३-१-४५)	१०६
३४७७ वेशोयशादे० (४-४-१३१)	७२७	२५८५ शाच्छासाह्वा० (७-३-३७)	३१७
२२७४ वेश्व स्वनो भोजने (८-३-६९)	५८	३०७५ शाच्छारन्य० (७-४-४१)	५४९
३४३० वैतोऽन्यत्र (३-४-९६)	७२४	३७४३ शारदेऽनार्तवे (६-२-९)	६२९
३९७१ वैवावेति च च्छन्दसि (८-१-६४)	७६५	२४८६ शास इदद्दह्लोः (६-४-३४)	२१६
२७९८ वोताप्योः (३-३-१४१)	४०६	२४१० शासिवासि० (८-३-६०)	७७२
२५९० वो विधूनने जुक् (७-३-३८)	३१८	२४८७ शा हौ (६-४-३५)	२१६
३१२३ वौ कषलसकत्थ० (३-२-१४३)	५६२	३८७२ शितेर्नित्या० (६-२-१३८)	७५८
३१९६ वौ क्षुश्रुव. (३-३-२५)	६७१	३८१० शिल्पिनि चाकृजः (६-२-७६)	७५४
२७२१ व्यक्तवाचांसमुच्चारणे (१-३-४८)	४१२	२९०७ शिल्पिनि घृनु (३-१-१४५)	५०३
३४३३ व्यत्ययो बहुलम् (३१-८५)	७२४	३४८९ शिवशमरिष्टस्य० (४-४-१४३)	७२७
२३५३ व्यथो लिटि (७-४-६८)	१२०	२४४१ शीङः सार्वधातुके० (७-४-२१)	१९१
३२३८ व्यधजपोरनुपसर्गे (३३-६१)	६७८	२४४२ शीङो सट् (७-१-६)	१९१
३३९२ व्यवहिताश्च (१-४-८२)	७२१	३५१४ शीर्षश्छन्दसि (६-१-६०)	७२९
३९०० व्यवायिनोऽ० (६-२-१६६)	७६०	३०३० शुषः कः (८-२-५१)	५३७
३३४१ व्यश्च (६-१-४३)	७०८	३३५६ शुष्कचूर्णरूपेषु० (३-४-३५)	७१३
२७४९ व्याडपरिभ्यो रमः (१-३-८३)	४२५	३६९४ शुष्कधृष्टौ (६-१-२०६)	७४२

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
३८४९ शृङ्गमवस्थाया च (६-२-११५) ७५६		३२८१ षिद्विदादिभ्यो० (३-३-१०४) ६८९	
३०६७ श्रुत पाके (६-१-२७) ५४७		२३२० ष्रिवुक्कमुचमा शिति (७-३-७५) ९५	
२४९५ शृट्प्रां ह्रस्वो वा (७-४-१२) २२२		स	
३१५३ श्रुवन्धोरासु (३-२-१७३) ५६९		३४२८ स उत्तमस्य (३-४-९८) ७२४	
२५४२ शो मुचादीनाम् (७-१-५९) २६६		२३४२ सः स्यार्धधातुके (७-४-४९) १११	
३५१६ शोश्छन्दसि० (६-१-७०) ७२९		२६२८ सः स्विदि० (८-३-६२) ३४०	
२१५९ शोषात्कर्तरि० (१-३-७८) ५		२५२२ सयसश्च (३-१-७२) २४६	
२१६५ शोषे प्रथम (१-४-१०८) ७		३०१७ संयोगादेरातो० (८-२-४३) ५३३	
२८०८ शोषे लृज्यदौ (३-३-१५१) ४६५		३९३२ सक्थं चाक्रान्तात् (६-२-१९८) ७६२	
३९४८ शोषे विभाषा (८-१-४१) ७६३		३९७५ सगतिरपि तिङ् (८-१-६८) ७६६	
३९५७ शोषे विभाषा (८-१-५०) ७६४		३४६० सगर्भसयूथ० (४-४-११४) ७२६	
२२३२ शोषे विभाषाऽक० (८-४-१८) ३१		३७६९ सख्या (६-२-३५) ७५१	
२४६९ श्रसोरल्लाप. (६-४-१११) २०६		३८९७ सख्यायाः स्तनः (६-२-१६३) ७६०	
२५४४ श्रान्नलोप (६-४-२३) २६८		३२१४ सधे चानौत्तराधये (३-३-४२) ६७४	
२४८३ श्राम्यस्तयोरात् (६-४-११२) २१४		३२६४ सघोद्धौ गण० (३-३-८६) ६८३	
२९०३ श्याद्यधासु० (३-१-१४१) ५०२		३२८६ रुज्ञायाम् (३-३-१०९) ६९२	
३०२१ श्योऽस्पशै (८-२-४७) ५३४		३३६३ सज्ञायाम् (३-४-४२) ७१४	
३७५९ श्रज्यावमकन्पा० (६-२-२५) ७५०		३८९३ सज्ञायाम् (६-२-१५९) ७६०	
३१९५ श्रिणी भुवोऽनुपसर्गे (३-३-२४) ६७१		३२७६ सज्ञाया समज० (३-३-९९) ६८७	
३५७३ श्रीग्रामण्योश्छन्दसि (७-१-५६) ७३३		३८२८ सज्ञायां गिरि० (६-२-९४) ७५५	
२३८६ श्रुव श्र च (३-१-७४) १५१		३८११ सज्ञाया च (६-२-७७) ७५४	
३५५१ श्रुष्टुणुपृक्कृभ्य० (६-४-१०२) ७३१		३८८० सज्ञायामना० (६-२-१४६) ७५८	
२३८१ श्रयुक् किति (७-२-११) १४७		३६९२ सज्ञायामुपमानम् (६-१-२०४) ७४२	
२५१४ श्लिष आलिङ्गने (३-१-४६) २४०		२९६३ सज्ञाया भृत० (३-२-४६) ५१७	
२४९० श्लौ (६-१-१०) २२०		३८९९ सज्ञाया मित्रा० (६-२-१६५) ७६०	
२४२१ श्रयतेर (७-४-१८) १७८		३८४७ संज्ञौपम्ययोश्च (६-२-११३) ७५६	
३०३९ श्रीदितो निष्ठायाम् (७-२-१४) ५३९		३९३९ सत्य प्रश्ने (८-१-३२) ७६३	
ष		२५६३ सत्यापपाश० (३-१-२५) २८४	
३८६९ षट् च काण्डादीनि (६-२-१३५) ७५७		२९७५ सत्सूद्विषद्वहुहु० (३-२-६१) ५२१	
३७२५ षट्त्रिचतुर्भ्यो० (६-१-१७९) ७४७		२२७१ सदिरप्रते (८-३-६६) ५७	
३३३३ षत्वतुकोरसिद्धः (६-१-८६) ७०५		३७४५ सदृशप्रतिरूपयोः० (६-२-११) ७४९	
३७९४ षष्ठी प्रत्येनसि (६-२-६०) ७५३		२३६१ सदेः परस्य लिटि (८-३-११८) १३५	
३३८९ षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा (१-४-९) ७२१		३५२९ सध मादस्थयो० (६-३-९६) ७३०	
३६३८ षष्ठ्याः पतिपुल० (८-३-५३) ७३८		३३१५ सनः क्तिचि लो० (६-४-४५) ६९९	
३३१० षात्पदान्तात् (८-४-३५) ६९९		२३०४ सनाद्यन्ता धातवः (३-१-३२) ८४	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
३१४८ सनाशसमिक्ष उः (३-२-१६८) ५६८		३४६४ समुद्राभ्राद्धः (४-४-११८) ७२६	
३५८३ सनिससनिवासम् (७-२-६९) ७३३		३३५७ समूलाकृतजीविषु० (३४-३६) ७१३	
२६१० सनि ग्रहगुहोश्च (७-२-१२) ३२७		२६९९ समो गम्यृच्छिभ्याम् (१-३-२९) ४०४	
२६१५ सनि च (२-४-४७) ३२९		३४९४ सपरिपूर्वात्ख च (५-१-९२) ७२८	
२६२३ सनि मीमाधुर० (७-४-५४) ३३५		२५५० सपरिभ्या करोतौ (६१-१३७) २७४	
२६१८ सनीवन्तर्ध० (७-२-४९) ३३१		३१२२ संपृचानुस्था० (३२-१४२) ५६२	
३६४५ सनोत्तरनः (८-३-१०८) ७३८		२७१९ सप्रतिभ्यामनाध्याने (१३४६) ४११	
२३९५ सन्यडोः (६-१-९) १५८		३१०२ संबोधने च (३-२-१२५) ५५७	
२३१७ सन्यतः (७-४-७९) ९१		२८११ सभावनेऽलमिति० (३३-१५४) ४६६	
२३३१ सन्लिटोर्जेः (७-३-५७) १०१		२७०९ संमानोत्सज० (१३३६) ४०८	
२३१६ सन्वल्लघुनि चड्० (७-४-९३) ९१		२३८२ सर्तिशास्त्यर्ति० (३-१-५६) १४८	
३४९१ सप्तनोऽञ्छन्दसि (५-१-६१) ७२७		२९५९ सर्वकूलाभ्रकरी० (३-२-४२) ५१७	
३७६६ सप्तमी सिद्धशुक्ल० (६-२-३२) ७५०		३८२७ सर्व गुणकात्स्न्ये (६२-९३) ७५५	
३७९९ सप्तमीहारिणी० (६-२-६५) ७५३		३४८८ सर्वदेवात्तातिल् (४४१४२) ७२७	
३८८६ सप्तम्याः पुण्यम् (६-२-१५२) ७५९		३६८५ सर्वस्य सुपि (६-१-१९१) ७४२	
३३७० सप्तम्यां चोपपीड० (३४-४९) ७१६		२२५२ सवाभ्यां वामौ (३-४-९१) ४२	
३००७ सप्तम्यां जनेर्ड (३-२-९७) ५३१		३७५७ सविधसनीड० (६-२-२३) ७५०	
३८३२ सभायां नपुसके (६-२-९८) ७५५		३५९७ ससूवेति निगमे (७४-७४) ७३५	
२७३६ समः क्षणवः (१-३-६५) ४१६		३४८१ सहलेण समितौ घ. (४-४-१३५) ७२७	
२७२५ समः प्रतिज्ञाने (१-३-५२) ४१३		२३५७ सहिवहोरोद० (६३-११२) १३३	
२६८९ समवप्रविभ्यः स्थः (१-३-२२) ४०१		३६४६ सहेः पृतनता० (८३-१०९) ७३८	
२५५१ समवाये च (६-१-१३८) २७४		३००६ सहे च (३-२-९६) ५३१	
२७२७ समस्तृतीयायुक्तात् (१-३-५४) ४१३		३५३१ साब्धौ साढ्वा० (६-३-११३) ७३०	
३३२० समानकर्तृकयो० (३-४-२१) ७०१		३६५५ सामान्यवचन० (८-१-७४) ७३९	
३१७६ समानकर्तृकेषु० (३-३-१५८) ६६४		२२३४ सार्वधातुकमपित (१-२-४) ३३	
३३७१ समासत्तौ (३-४-५०) ७१६		२१६८ सार्वधातुकार्ध० (७-३-८४) ८	
३७३४ समासस्य (६-१-२२३) ७४८		२७५६ सार्वधातुके यक (३१६७) ४२९	
३३३२ समासेऽनञ्पूर्वे० (७१३७) ७०५		३७१४ सावेकाचस्तृतीया० (६१-१६८) ७४६	
२९२१ समि ख्य (३२-७) ५०७		२३९२ सिचि च पर० (७-२-४०) १५७	
३२०८ समि मुष्टौ (३३-३६) ६७३		२२९७ सिचि वृद्धिः पर० (७-२-१) ७५	
३१९४ समि युद्धदुवः (३-३-२३) ६७१		२६४० सिचो यडि (८३-११२) ३४५	
२८२६ समुच्चयऽन्य० (३-४-३) ४७१		२२२६ सिजभ्यस्तविदि० (३-४-१०९) २९	
२८२८ समुच्चये सामान्य० (३-४-५) ४७२		२६०२ सिध्यतेरपारलौकिके (६-१-४९) ३२२	
२७४२ समुदाद्भ्यो० (१-३-७५) ४२२		२४८५ सिपि धातो र्वा (८-२-७४) २१६	
३२४६ समुदोरजः पशुषु (३-३-६९) ६८०		३४२५ सिब्वहुल लेटि (३-१-३४) ७२४	

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
२३५९ सिवादीनां वाङ् (८-३-७१) १३४		२९३८ स्तम्बशकृतोरिन् (३-२-२४) ५१२	
२९९९ सुकर्मपापमन्त्रं (३-२-८९) ५२९		३२६० स्तम्बे क च (३-३-८३) ६८३	
३७४९ सुखप्रिययोर्हिते (६-२-१५) ७४९		२५८० स्तम्भुसिबुसहां (८-३-११६) ३१४	
२६७४ सुखादिभ्यः कर्तुं (३-१-१८) ३८४		२२७३ स्तन्भे (८-३-६७) ५७	
३६४४ सुज. (८-३-१०७) ७३८		३६४२ स्तुतस्तोमयो (८-३-१०५) ७३८	
३११२ सुजो यज्ञसयोगे (३-२-१३२) ५५९		२३८५ स्तुसुधूञ्भ्यं (७-२-७२) १५१	
२५५३ सुट्कात्पूर्वः (६-१-१३५) २७५		२६२७ स्तौतिष्यारेव षण्यं (८-३-६१) ३३९	
२२१० सुट् तिथो (३-४-१०७) २३		३०३३ स्तयः प्रपूर्वस्य (६-१-२३) ५३७	
३५९४ सुधितवसुधितं (७-४-४५) ७३४		३२७२ स्त्रियां क्तिन् (३-३-९४) ६८५	
२५२४ सुनोतेः स्यसनोः (८-३-११७) २५०		२९८७ स्थः क च (३-२-७७) ५२५	
२६५७ सुप आत्मनः क्यच् (३-१-८) ३६८		३२७३ स्थागापापचो (३-३-९५) ६८६	
३५६१ सुपां सुलुक्पूर्व (७-१-३९) ७३२		२३८९ स्थाष्वाोरिञ्च (१-२-१७) १५६	
२९१६ सुपि स्थः (३-२-४) ५०५		२२७७ स्थादिष्वभ्यासेन (८-३-६४) ५८	
२९८८ सुप्यजातौ (३-२-७८) ५२५		३१५५ स्थेशभासपिसं (३-२-१७५) ५६९	
३६५६ सुवामन्त्रिते परां (२-१-२) ७३९		३५७१ स्नात्वाद्यश्च (७-१-४९) ७३२	
३०९१ सुयजोर्द्वनिप् (३-२-१०३) ५५४		२३२३ स्नुकमोरनात्मनं (७-२-३६) ९६	
२४७७ सुविनिर्द्व्यः (८-३-८८) २१०		३३५९ स्नेहने पिष (३-४-३८) ७१३	
३०८३ सूत्रं प्रतिष्ठाताम् (८-३-९०) ५५२		२७०४ स्पर्धायामाङ् (१-३-३१) ४०६	
३१३३ सूददीपदीक्षश्च (३-२-१५३) ५६५		३१३८ स्पृहिगृहिपतिं (३-२-१५८) ५६६	
३८७९ सूपमानात्कः (६-२-१४५) ७५८		३०४४ स्फायः स्फी (६-१-२२) ५४०	
३१४० सूघस्यदः कमरच् (३-२-१६०) ५६६		२५९७ स्फायो व (७-३-४१) ३२१	
२४०५ सृजिदशोर्ज्ञत्यमं (६-१-५८) १६५		३९२१ स्फिगपूतं (६-२-१८७) ७६१	
३४४४ सृपितृदोः कसुन् (३-४-१७) ७२५		३१८५ स्फुरतिस्फुलत्यो (६-१-४७) ६६७	
३१८३ सृ स्थिरे (३-३-१७) ६६७		२५३७ स्फुरतिस्फुलत्यांनि (८-३-७६) २६२	
२२७८ सैघतेर्गतौ (८-३-११३) ५९		२६२६ स्मिपूङ्खञ्जशां (७-२-७४) ३३६	
२२०१ सैह्यपिच (३-४-८७) १९		२८१९ स्मे लोट् (३-३-१६५) ४६८	
२५०६ सैऽसिचि कृतं (७-२-५७) २३३		२२२० स्मोत्तरे लङ् च (३-३-१७६) २८	
२३५८ सोढः (८-३-११५) १३४		२१८६ स्यतासी लृट्दोः (३-१-३३) १४	
३४८३ सोममर्हति यः (४-४-१३७) ७२७		३१८८ स्यदो जवे (६-४-२८) ६६८	
३००० सोमे सुजः (३-२-९०) ५३०		३५२६ स्यश्छन्दसि (६-१-१३३) ७३०	
३५८१ सोमे हुरितः (७-२-३३) ७३३		२७५७ स्यसिचसीयुट् (६-४-६२) ४३१	
३९२९ सोरवक्षेपणे (६-२-१९५) ७६२		२५७८ स्रवतिशृणोति (७-४-८१) ३१२	
३८५१ सोर्मनसी अलो (६-२-११७) ७५६		३४५९ स्रोतसो विभाषा (४-४-११३) ७२६	
२५५५ स्तन्भुस्तन्भु (३-१-८२) २७८		३७५१ खं स्वामिनि (६-२-१७) ७४९	
२९२७ स्तम्बकर्णयो (३-२-१३) ५०८		३६३३ स्वतवान्पायौ (८-३-११) ७३७	

धातुः				धातुः			
३८० कबृ	(भ्वा.	आ.	से.)	१५८४ कुडि	(चु.	उ.	से.)
१०२४ कश (पा.)	(अ.	”	”)	२७० कुडि	(भ्वा.	आ.	”)
६८५ कष	(भ्वा.	प.	”)	१३३६ कुण	(तु.	प.	”)
८६० कस	(”	”	”)	१८९४ कुण	(चु.	उ.	”)
१०२४ कस (पा.)	(अ.	आ.	”)	(१८९७ कुण	”	”	”)
१०२४ कसि	(”	”	”)	१५४० कुद्रि	(”	”	”)
६६७ काक्षि	(भ्वा.	प.	”)	१६९८ कुत्स	(”	आ.	”)
१७० काचि	(”	आ.	”)	१११८ कुथ	(दि.	प.	”)
१८८१ काल (पा.)	(चु.	उ.	”)	१५१५ कुथ (पा.)	(कथा.	”	”)
६४७ काशृ	(भ्वा.	आ.	”)	४३ कुथि	(भ्वा.	”	”)
११६२ काश्ट	(दि.	”	”)	१८५ कुञ्च	(”	”	”)
६२३ कासृ	(भ्वा.	”	”)	१५१५ कुन्थ	(कथा.	”	”)
११०१ कि	(चु.	प	अ.)	१२३४ कुप	(दि.	”	”)
३०१ किट	(भ्वा.	”	से.)	१७८० कुप	(चु.	उ.	”)
३१९ किट	(”	”	”)	४२६ कुबि	(भ्वा.	प.	”)
९९३ कित	(”	”	”)	१६५६ कुबि	(चु.	उ.	”)
१३५४ किल	(तु.	”	”)	१६५६ कुभि (पा.)	(”	”	”)
१६४१ कीट	(चु.	उ.	”)	१८७८ कुमार	(”	”	”)
५२४ कील	(भ्वा.	प.	”)	१३४२ कुर	(तु.	प.	”)
१०४२ कु	(अ.	”	अ.)	२१ कुर्द	(भ्वा.	आ.	”)
९१ कुक	(भ्वा.	आ.	से.)	८४२ कुल	(”	प.	”)
९५१ कुङ्	(”	”	अ.)	१७६६ कुशि	(चु.	उ.	”)
१४०२ कुङ्	(तु.	”	”)	१५१९ कुष	(कथा.	प.	”)
१८४ कुच	(भ्वा.	प.	से.)	१२१९ कुस	(दि.	”	”)
८५७ कुच	(”	”	”)	१७६४ कुसि	(चु.	उ.	”)
१३६९ कुच	(तु.	”	”)	१७१२ कुस्म	(”	आ.	”)
१९९ कुजु	(भ्वा.	”	”)	१९०२ कुह	(”	”	”)
१३६७ कुट	(तु.	”	”)	२२३ कूज	(भ्वा.	प.	”)
१६९९ कुट (पा.)	(चु.	आ.	”)	१७०२ कूट	(चु.	आ.	”)
१५५९ कुट्ट	(”	उ.	”)	१८९१ कूट	(”	उ.	”)
१७०३ कुट्ट	(”	आ.	”)	१६८९ कूण	(”	आ.	”)
३४२ कुठि	(भ्वा.	प.	”)	५२५ कूल	(भ्वा.	प.	”)
१५८५ कुठि (पा.)	(चु.	उ.	”)	१२५४ कूल्	(स्वा.	उ.	अ.)
१३८४ कुड	(तु.	प.	”)	१४७३ (ड) कूल्	(त.	”	”)
३२२ कुडि	(भ्वा.	”	”)	१३८३ कूड	(तु.	प.	से.)

धातुः				धातुः			
१४३६ कृती	(तु.	प.	से.)	७२ कृदि	(भ्वा.	प.	से.)
१४४८ कृती	(रु.	"	"	७७४ कृदि	(" आ.	"	"
१८७० कृप	(चु.	उ.	"	१६५९ कृप	(चु.	उ.	"
७६२ कृपू	(भ्वा.	आ.	वे.)	१२०८ कृमु	(दि.	प.	"
१७४९ कृप्	(चु.	उ.	से.)	१५ कृदि	(भ्वा.	आ.	"
५९८ कृवि	(भ्वा.	प.	"	७३ कृदि	(" प.	"	"
१२२८ कृश	(दि.	"	"	१२४३ कृिद्	(दि.	"	वे.)
९९० कृष	(भ्वा.	"	अ.)	११६१ कृिश	(" आ.	से.)	"
१२८७ कृष	(तु.	उ.	अ.)	१५२३ कृिशू	(क्रया.	प.	"
१४१० कृ	(" प.	से.)	"	३८१ कृीवृ	(भ्वा.	आ.	"
१४९७ कृ	(क्रया.	"	"	९५८ कृुड् (पा.)	(" " अ.)	"	"
१४८६ कृञ्	(" उ.	"	"	६०७ कृेश	(" " से.)	"	"
१६५४ कृत	(चु.	"	"	५०३ कृेवृ (पा.)	(" " "	"	"
१८९६ केत	(" आ.	"	"	४५० कण	(" प.	"	"
३६४ केष्ट	(भ्वा.	"	"	८४६ कथे	(" " "	"	"
५३७ केल्	(" प.	"	"	७६९ क्षजि	(" आ.	"	"
९१६ कै	(" " "	"	"	१४६६ क्षणु	(त.	उ.	"
१११३ कृमु	(दि.	"	"	१९४२ क्षप	(चु.	"	"
१४८१ कृनूञ्	(क्रया.	उ.	"	८१६ क्षपिः (पा.)	(भ्वा.	प.	"
४८५ कृनूयी	(भ्वा.	आ.	"	१६२१ क्षपि	(चु.	उ.	"
५५५ कृमर	(भ्वा.	प.	"	१२०७ क्षमू	(दि.	प.	वे.)
८०१ कृथ	(" " "	"	"	४४२ क्षमूष्	(भ्वा.	आ.	"
७७३ कृद (पा.)	(" आ.	"	"	८५१ क्षर	(" प.	से.)	"
७१ कृदि	(" प.	"	"	१५९८ क्षल	(चु.	उ.	"
७७३ कृदि	(" आ.	"	"	२३६ क्षि	(भ्वा.	प.	अ.)
७७१ कृप	(" " "	"	"	१२७७ क्षि	(त्वा.	"	"
४७३ कृमु	(" प.	"	"	१४०८ क्षि	(तु.	"	"
१४७४ (डु) कृीञ्	(क्रया.	उ.	अ.)	१४६७ क्षिणु	(त.	उ.	से.)
३५० कृीटृ	(भ्वा.	प.	से.)	११२१ क्षिप	(दि.	प.	अ.)
१३९५ कृुड	(तु.	"	"	१२८६ क्षिप	(तु.	उ.	"
११९० कृुध	(दि.	"	अ.)	२३७ क्षीज	(भ्वा.	प.	से.)
१८६ कृुन्व	(भ्वा.	"	से.)	३८२ क्षीवृ	(" आ.	"	"
८५६ कृुश	(" " "	"	"	५६७ क्षीवु	(" प.	"	"
८०२ कृुथ	(" " "	"	"	१५०७ क्षीष्	(क्रया.	"	"
७७३ कृुद (पा.)	(" आ.	"	"	१४४४ क्षुदिर्	(रु.	उ.	अ.)

धातुः

१०३६ (डु) धु	(अ. प. से.)
११९१ धुध	(दि. " अ.)
७५१ धुभ	(भ्वा. आ. से.)
१२४० धुभ	(दि. प. ")
१५२० धुभ	(क्रया " ")
१३४५ धुर	(तु " ")
५६८ क्षेवु	(भ्वा. " ")
९१३ क्षे	(" " ")
१८७६ क्षोट	(चु. उ. ")
१०३७ क्षणु	(अ. प. ")
४८६ क्षमायी	(भ्वा. आ. ")
५२० क्षमील	(" प. ")
७४४ (वि) क्षिदा	(पा.) (भ्वा. आ. ")
१२४५ " क्षिदा	(दि. प. ")
५३९ क्ष्वेल	(भ्वा. प. ")
ख	
१५३३ खच	(क्रया. प. से.)
२३२ खज	(भ्वा. " ")
२३३ खजि	(" " ")
३०९ खट	(" " ")
१६३३ खट्ट	(चु. उ. ")
१५८१ खड	(" " ")
२८३ खडि	(भ्वा. आ. ")
१५८२ खडि	(चु. उ. ")
५० खद	(भ्वा. प. ")
८७८ खनु	(" उ. ")
२२९ खर्ज	(" प. ")
६० खर्द	(" " ")
४२१ खर्ब	(" " ")
५८२ खर्व	(" " ")
१५३२ खव (पा.)	(क्रया " ")
५४५ खल	(भ्वा. " ")
६८६ खष	(" " ")
४९ खाह	(" " ")
३०२ खिट	(" " ")

धातुः

११७१ खिद	(दि. आ. अ.)
१४३७ खिद	(तु. उ. ")
१४५० खिद	(रु. आ. ")
९५४ खुद् (पा.)	(भ्वा. " ")
२०० खुजु	(" प. से)
१३८९ खुड (पा.)	(तु. " ")
१५८६ खुडि	(चु. उ. ")
१३४३ खुर	(तु. प. ")
२२ खुर्द	(भ्वा. आ. ")
१८७५ खेट	(चु. उ. ")
५३८ खेल	(भ्वा. प. ")
५०६ खेवृ (पा.)	(" आ. ")
९१२ खै	(" प. अ.)
१८७५ खोट (पा.)	(चु. उ. से.)
५५२ खोर्क	(भ्वा. प. ")
५५१ खोल	(" " ")
२०६० ख्या	(अ. " अ.)
ग	
२४६ गज	(भ्वा. " से)
१६४८ गज	(चु. उ. ")
२४७ गजि	(भ्वा. प. ")
७७७ गड	(" " ")
६५ गडि	(" " ")
३६१ गडि	(" " ")
१८५४ गण	(चु. उ. ")
१८८३ गति (पा.)	(" " ")
५२ गद	(भ्वा. प. ")
१८६१ गदी	(चु. उ. ")
१६८५ गन्ध	(चु. आ. ")
९८२ गम्ल	(भ्वा. प. अ.)
२२६ गर्ज	(" " से.)
१६६५ गर्ज (पा.)	(चु. उ. ")
५७ गर्द	(भ्वा. प. ")
१६६५ गर्द (पा.)	(चु. उ. ")
१६६५ गर्ध (पा.)	(" " ")

धातुः			धातुः		
४२२ गर्ब	(भ्वा.	प. से.)	८९६ गुह्	(भ्वा.	उ. वे.)
५८३ गर्व	(" "	")	१६९५ गूर	(चु.	आ. से.)
१९०८ गर्व	(चु.	आ. ")	११५४ गूरी	(दि.	" ")
६३६ गर्ह	(भ्वा.	आ. ")	९३७ गृ	(भ्वा.	प. अ.)
१८४६ गर्ह	(चु.	उ. ")	१७०८ गृ	(चु.	आ. से.)
५४६ गल	(भ्वा.	प. ")	२४८ गृज	(भ्वा.	प. ")
१७०० गल	(चु.	आ. ")	२४९ गृजि	(" "	")
३९२ गल्भ	(भ्वा.	" ")	१२४७ गृधु	(दि.	" ")
६३७ गल्ह	(" "	")	१९०० गृह	(चु.	आ. ")
१८८४ गवेष	(चु.	उ. ")	६५० गृह्	(भ्वा.	आ. वे.)
११०६ गा	(जु.	प. अ.)	१४११ गृ	(तु.	प. से.)
९५० गाड्	(भ्वा.	आ. ")	१४९९ गृ	(कथा.	" ")
४ गाधृ	(" "	से.)	३६४ गेष्टृ	(भ्वा.	आ. ")
६४९ गाह्	(" "	वे.)	५०२ गेवृ	(" "	")
१४०० गु	(तु.	प. अ.)	६१४ गेष्टृ	(" "	")
९४९ गुड्	(भ्वा.	आ. अ.)	९१७ गै	(भ्वा.	प. अ.)
१३७० गुज	(तु.	प. से.)	१८७७ गोम	(चु.	उ. से.)
२०३ गुजि	(भ्वा.	" ")	२५७ गोष्ट	(भ्वा.	आ. ")
१५८५ गुठि (पा.)	(चु.	उ. ")	३६ ग्रथि	(" "	")
१३७१ गुड	(तु.	प. ")	१५१४ ग्रन्थ	(कथा.	प. ")
१५८५ गुडि	(चु.	उ. ")	१८२६ ग्रन्थ	(चु.	उ. ")
१८९५ गुण	(" "	")	१८३९ ग्रन्थ	(" "	")
२४ गुद	(भ्वा.	आ. ")	१७५० प्रस	(" "	")
११२० गुध	(दि.	प. ")	६३० प्रसु	(भ्वा.	आ. ")
१५१८ गुध	(कथा.	" ")	१५३४ ग्रह	(कथा.	उ. ")
१३१९ गुन्फ	(तु.	" ")	१८९३ ग्राम	(चु.	" ")
९७० गुप	(भ्वा.	आ. ")	१९७ मुचु	(भ्वा.	प. ")
१२३५ गुप	(दि.	प. ")	६३१ ग्लसु	(" आ.	")
१७७२ गुप	(चु.	उ. से.)	६५१ ग्लह	(" "	")
३९५ गुपू	(भ्वा.	प. वे.)	१९८ ग्लुचु	(" प.	")
१३१८ गुफ	(तु.	" से.)	२०१ ग्लुन्नु	(" "	")
१३९७ गुरी	(" आ.	")	३६६ ग्लेष्टृ	(" आ.	")
२३ गुर्द	(भ्वा.	" ")	५०३ ग्लेवृ	(" "	")
१६६६ गुर्द	(चु.	उ. ")	३७० ग्लेवृ	(" "	")
५७४ गुर्वी	(भ्वा.	प. ")	६१४ ग्लेष्टृ (पा.)	(" "	")

धातुः				धातुः			
९०३ ग्लै	(भ्वा.	प.	अ.)	७८३ चक	(भ्वा.	प.	से.)
	घ			१०७४ चकासु	(अ.	"	"
१५९ घघ	("	"	से.)	१५९६ चक्क	(चु.	उ.	"
७६३ घट	("	आ.	"	१०१७ चक्षिड्	(अ.	आ.	"
१७२४ घट	(चु.	उ	"	१७२२ चट	(चु.	उ.	"
१७६७ घट	("	"	"	२९४ चेट (पा.)	(भ्वा.	प.	"
१७६८ घटि	("	"	"	२७८ चडि	("	आ.	"
२५९ घट्ट	(भ्वा.	आ.	"	७९६ चण	("	प.	"
१६३१ घट्ट	(चु.	उ	"	८६५ चते	("	"	"
६५२ घष (पा.)	(भ्वा.	आ.	"	६८ चदि	("	"	"
७१५ घस्ल्ल	("	प.	अ.)	८६६ चदे	("	उ.	"
४३४ घिणि	("	आ.	से.)	१८४१ चन (पा.)	(चु.	"	"
९५२ घुङ्	("	"	अ.)	१९० चन्वु	(भ्वा.	प.	"
७४६ घुट	("	"	से)	३९९ चप	("	"	"
१३८६ घुट	(तु.	प.	"	१६२७ चप (पा.)	(चु.	उ.	"
४३७ घुण	(भ्वा.	आ.	"	१६२० चपि	("	"	"
१३३९ घुण	(तु.	प.	"	४६९ चमु	(भ्वा.	प.	"
४३५ घुणि	(भ्वा.	आ.	"	१२७५ चमु	(खा.	"	"
१३४६ घुर	(तु.	प	"	४७८ चय	(भ्वा.	आ.	"
६५२ घुषि	(भ्वा.	आ	"	५५९ चर	("	प.	"
६५३ घुषिर्	("	प.	"	१७४६ चर	(चु.	उ.	"
१७२७ घुषिर्	(चु.	उ.	"	१०८१ चर्करीति	(अ.	आ.	"
४३८ घूर्ण	(भ्वा.	आ.	"	७१७ चर्व	(भ्वा.	प.	"
१३४० घूर्ण	(तु.	प.	"	१७१३ चर्व	(चु.	उ.	"
११५५ घूरी	(दि.	आ.	"	१३०० चर्व	(तु.	प.	"
१६५१ घृ	(चु.	उ.	"	४२५ चर्व	(भ्वा.	"	"
१०९६ घृ	(चु.	प.	अ.)	५७९ चर्व	("	"	"
४३६ घृणि	(भ्वा.	आ.	से.)	८३२ चल	("	"	"
१४७० घृणु	(त.	उ.	"	१३५७ चल	(तु.	प.	"
७०८ घृषु	(भ्वा.	प.	"	१६०९ चल	(चु.	उ.	"
९२६ घ्रा.	("	"	अ.)	८१२ चलिः	(भ्वा.	प.	"
	ङ			८८९ चष	("	उ.	"
९५४ डुङ्	("	आ.	"	७२९ चह	("	प.	"
	च			१६२७ चह	(चु.	उ.	"
९३ चक	("	"	से.)	१८६७ चह	("	"	"

धातुः

८८० चायृ	(भ्वा.	उ.	से.)
१७९५ चि	(चु.	”	”)
१६३० चिञ्	(”	”	”)
१२५२ चिञ्	(स्वा.	”	अ.)
३१५ चिट	(भ्वा.	प.	से.)
१६७४ चित	(चु	आ.	”)
१५३६ चिति	(”	उ.	”)
३९ चिती	(भ्वा	प.	”)
१९१८ चित्र	(चु.	उ	”)
१२७८ चिरि	(स्वा.	प.	”)
१३५६ चिल	(तु.	”	”)
५३३ चिल्ल	(भ्वा.	”	”)
१८२८ चीक	(चु.	उ.	”)
३८४ चीमृ	(भ्वा.	आ.	”)
१७७५ चीव	(चु.	उ.	”)
८७९ चीवृ	(भ्वा.	प.	”)
१५७९ चुक्	(चु.	उ.	”)
५१३ चुच्य (पा.)	(भ्वा.	प.	”)
१६१४ चुट	(चु.	उ.	”)
१३७८ चुट	(तु.	प.	”)
१५६१ चुट्ट	(चु.	उ.	”)
१६६० चुटि	(”	”	”)
१३९३ चुड	(तु.	प.	”)
३२५ चुडि	(भ्वा.	”	”)
३४७ चुड्	(”	”	”)
१५९३ चुद	(चु.	उ.	”)
४०३ चुप	(भ्वा.	प.	”)
४२९ चुबि	(”	”	”)
१६३६ चुबि	(चु.	उ.	”)
१५३५ चुर	(”	”	”)
११५८ चुरी	(दि.	आ.	”)
१६३६ चुर्ब	(चु.	उ.	”)
१६०३ चुल	(”	”	”)
५३१ चुल्ल	(भ्वा.	प.	”)
१५५३ चूर्ण	(चु.	उ.	”)

धातुः

१६४२ चूर्ण	(चु.	उ.	से.)
६७३ चूष	(भ्वा.	प.	”)
१३२५ चृती	(तु.	”	”)
१८२१ चृप (पा.)	(चु.	उ.	”)
५३६ चैल	(भ्वा.	प.	”)
२५६ चैष्ट	(”	आ.	”)
१७४७ च्यु	(चु.	उ.	”)
९५५ च्युद्	(भ्वा.	आ.	”)
४० च्युतिर्	(”	प.	”)
छ			
१६२२ छजि	(चु.	उ.	”)
१८३४ छद	(”	”	”)
१९३६ छद	(”	”	”)
८१३ छदिर्	(भ्वा.	प.	”)
१५७८ छदि	(चु.	उ.	”)
४७० छमु	(भ्वा.	प.	”)
१५९० छदे	(चु.	उ.	”)
८९० छष	(भ्वा.	”	”)
१४४१ छिदिर्	(रु.	”	अ.)
१९२५ छिद्र	(चु.	”	से.)
१३७९ छुट	(तु.	प.	”)
१३८९ छुड (पा.)	(”	”	”)
१४१९ छुप	(”	”	अ.)
१३७३ छुर	(”	”	से.)
१८२१ छृप (पा.)	(चु.	उ.	”)
१४४६ (उ) छृदिर्	(रु.	”	”)
१८२१ छृदी	(चु.	”	”)
१९३५ छेद	(”	”	”)
११४६ छो	(दि.	प.	अ.)
ज			
१०७१ जक्ष	(अ.	प.	से.)
२४२ जज	(भ्वा.	”	”)
२४३ जजि	(”	”	”)
३०५ जट	(”	”	”)
११०५ जन	(चु.	आ.	”)

धातुः			धातुः		
११४९ जनी	(दि.	आ. से.)	१८१५ जृ	(चु.	उ.)
३९७ जप	(भ्वा.	प.)	११३० जृष्	(दि.	प.)
१७१७ जभि	(चु.	उ.)	६४४ जेह	(भ्वा.	आ.)
३८८ जभि	(भ्वा.	आ.)	६१६ जेषृ	(" ")
४७१ जमु	(" "	प.)	९१४ जै	(" "	प. अ.)
७१६ जर्ज	(" ")	१६२५ झप	(चु.	उ. से.)
१२९९ जर्ज	(तु.)	८११ झा	(भ्वा.	प. अ.)
१५४४ जल	(भ्वा.)	१५०८ झा	(क्रया.)
८३३ जल	(चु.	उ.)	१७३३ झा	(चु.	उ. से.)
३९८ जल्प	(भ्वा.	प.)	१५०० ज्या	(क्रया	प. अ.)
६८८ जष	(" ")	९५६ ज्युड्	(भ्वा.	आ.)
१६६७ जसि	(चु.	उ.)	९४७ जि	(" ")
१६६९ जसु	(" ")	१८१६ जि	(चु.	उ. से.)
१७१९ जसु	(" ")	७७६ ज्वर	(भ्वा.	प.)
१२१२ जसु	(दि.	प.)	८०४ ज्वल	(" ")
१०७२ जागृ	(अ.)	८३१ ज्वल	(" ")
५६१ जि	(भ्वा.	अ.)	झ		
९४६ जि	(" ")	३०६ झट	(" ")
१७९४ जि	(चु	उ. से.)	४७२ झमु	(" ")
५९४ जिवि	(भ्वा.	प.)	१३०१ झर्झ	(तु.)
१२७९ जिरि	(स्वा.)	७१८ झर्झ	(भ्वा.)
६९७ जिष्ठ	(भ्वा.)	६८९ झष	(" ")
५६२ जीव	(" ")	८९१ झष	(" "	उ.)
१५७ जुगि	(" "	से.)	१४९५ झृ (पा.)	(क्रया.	प)
१३८० जुट	(तु.)	११३१ झृष्	(दि.)
१३२७ जुड	(" ")	ट		
१६४७ जुड	(चु	उ.)	१६३९ टकि	(चु.	उ.)
३२ जुटृ	(भ्वा.	आ.)	८३४ टल	(भ्वा.	प.)
१३२७ जुन (पा.)	(तु.	प.)	१०३ टिक्	(" "	आ.)
१८३५ जुष	(चु.	उ.)	१०४ टीक्	(" ")
१२८९ जुषी	(तु.	आ.)	८३५ ट्वल	(" "	प.)
११५६ जूरी	(दि.)	ड		
६८१ जूष	(भ्वा.	प.)	१६७७ डप	(चु.	आ.)
३८९ जृभि	(" "	आ.)	१६७२ डिप	(" ")
१४९५ जृ	(क्रया.	प.)	१६७८ डिप	(" ")

धातुः				धातुः			
१३७२ डिप	(तु.	प.	से.)	१०३५ णु	(अ.	प.	से.)
१२३३ डिप	(दि.	प.	„)	१२८३ णुद	(तु.	उ.	अ.)
९६८ डीङ्	(भ्वा.	आ.	„)	१४२७ णुद	(„	प.	„)
११३५ डीङ्	(दि.	„	„)	१३९८ णू	(„	„	से.)
	ढ			८७२ णेह	(भ्वा.	उ.	„)
९८ ढौकृ	(भ्वा.	„	„)	६१७ णेषृ	(„	„	„)
	ण			त			
६६२ णक्ष	(„	प.	„)	११७ तक	(„	प.	„)
१३४ णख	(„	„	„)	११८ तकि	(„	„	„)
१३५ णखि	(„	„	„)	६६५ तक्ष	(„	„	„)
३१० णट	(„	„	„)	६५५ तक्षू	(„	„	वे.)
७८१ णट	(„	„	„)	१४९ तगि	(„	„	से.)
५४ णद	(„	„	„)	३०८ तट	(„	„	„)
१७७९ णद	(चु.	उ.	„)	१५८० तड	(चु.	उ.	„)
१५२१ णभ	(क्रया.	प.	„)	१८०२ तड	(„	„	„)
७५२ णभ	(भ्वा.	आ.	„)	२८० तडि	(भ्वा.	आ.	„)
१२४१ णभ	(दि.	प.	„)	१६७९ तत्रि	(चु.	„	„)
९८१ णम	(भ्वा.	„	अ.)	१४६४ तनु	(त.	उ.	„)
४८० णय	(„	आ.	से.)	१८४१ तनु	(चु.	„	„)
८३८ णल	(„	प.	„)	१९१ तन्चु	(भ्वा.	प.	„)
११९५ णश	(दि.	„	„)	१४६० तन्चु	(रु.	„	„)
६२७ णस	(भ्वा.	आ.	„)	११५९ तप	(दि.	आ.	अ.)
११६७ णह	(दि.	उ.	अ.)	९८५ तप	(भ्वा.	प.	„)
६२५ णासृ	(भ्वा.	आ.	से.)	१८१९ तप	(चु.	उ.	से.)
६५९ णेक्ष	(„	प.	„)	१२०३ तसु	(दि.	प.	„)
१०२६ णिजि	(अ.	आ.	„)	४७९ तय	(भ्वा.	आ.	„)
१०९३ णिजिर्	(चु.	उ.	अ.)	१७८१ तर्क	(चु.	उ.	„)
६६ णिदि	(भ्वा.	प.	से.)	२२७ तर्ज	(भ्वा.	प.	„)
८७१ णिट्	(„	उ.	„)	१६८२ तर्ज	(चु.	आ.	„)
५९० णिवि	(„	प.	„)	५८ तर्द	(भ्वा.	प.	„)
१३६१ णिल	(तु.	„	„)	१५९९ तल	(चु.	उ.	„)
७२२ णिश	(भ्वा.	„	„)	१७३० तसि	(„	„	„)
१०२५ णिसि	(अ.	आ.	„)	१२१३ तसु	(दि.	प.	„)
९०१ णीञ्	(भ्वा.	उ.	अ.)	४८९ तायृ	(भ्वा.	आ.	„)
५६६ णीव	(„	प.	से.)	१२६७ तिक	(स्वा.	प.	„)

धातुः			धातुः		
१०५ तिक्	(भ्वा.	आ. से.)	७५३ तुभ	(भ्वा.	आ. से.)
१२६८ तिग	(स्वा.	प. ,,)	१५२२ तुभ	(कथा.	प. ,,)
९७१ तिज	(भ्वा.	आ. ,,)	१२४२ तुभ	(दि.	,, ,,)
१६५३ तिज	(चु.	उ. ,,)	११०२ तुर	(चु.	,, ,,)
३६२ तिपृ	(भ्वा.	आ. अ.)	५७० तुर्वी	(भ्वा.	,, ,,)
११२३ तिम	(दि.	प. से.)	१६०० तुल	(चु.	उ. ,,)
५३४ तिल	(भ्वा.	,, ,,)	११८५ तुष	(दि.	प. ,,)
१३५५ तिल	(तु.	,, ,,)	७१० तुप्त	(भ्वा.	,, ,,)
१६०८ तिल	(चु.	उ. ,,)	७३७ तुहिर	(,,	,, ,,)
५३४ तिल्ल (पा.)	(भ्वा.	प. ,,)	३५१ तुडू (पा)	(,,	,, ,,)
१०६ तीक्	(,,	आ. ,,)	१६९० तूण	(चु.	आ. ,,)
१९१३ तीर	(चु	उ. ,,)	११५२ तूरी	(दि.	,, ,,)
५६५ तीव	(भ्वा.	प. ,,)	५२७ तूल	(भ्वा.	प. ,,)
२४४ तुज	(,,	,, ,,)	६७४ तूष	(,,	,, ,,)
१५६७ तुज (पा.)	(चु.	उ. ,,)	१४६९ तृण	(त.	उ. ,,)
२४५ तुजि	(भ्वा.	प. ,,)	१४४७ (उ) तृदिर	(रु.	,, ,,)
१५६७ तुजि	(चु.	उ. ,,)	१३०९ तृन्फ	(तु.	प. ,,)
१७५६ तुजि	(,,	,, ,,)	११९६ तृप	(दि.	,, ,,)
१३७७ तुट	(तु.	प. ,,)	१२७२ तृप (पा.)	(स्वा.	,, ,,)
१३८७ तुड	(,,	,, ,,)	१८२० तृप	(चु.	उ. ,,)
२७६ तुडि	(भ्वा.	आ. ,,)	१३०८ तृप	(तु.	प. ,,)
३५१ तुडू	(,,	प. ,,)	१३०८ तृफ (पा.)	(,,	,, ,,)
१३३३ तुण	(तु.	,, ,,)	१२२९ (जि) तृषा	(दि.	,, ,,)
१९४४ तुत्थ	(चु.	उ. ,,)	१४५६ तृह	(रु.	,, ,,)
१२८२ तुद	(तु.	,, अ.)	१३४९ तृह्	(तु.	,, ,,)
४०५ तुन्य	(भ्वा.	प. से.)	१३५१ तृन्ह	(,,	,, वे.)
१३११ तुन्य	(तु.	,, ,,)	९६९ तृ	(भ्वा.	,, से.)
४०९ तुन्फ	(भ्वा.	,, ,,)	२३१ तेज	(,,	,, ,,)
१३१३ तुन्फ	(तु	,, ,,)	३६३ तेपृ	(,,	आ. ,,)
४०४ तुप	(भ्वा.	,, ,,)	४९९ तेवृ	(,,	,, ,,)
१३१० तुप	(तु.	,, ,,)	९८६ त्यज	(,,	प. अ.)
४०८ तुफ	(भ्वा.	,, ,,)	६६० त्रक्ष	(,,	,, से.)
१३१२ तुफ	(तु.	,, ,,)	९७ त्रकि	(,,	आ. ,,)
१६५८ तुबि	(चु.	उ. ,,)	१५५ त्रख (पा)	(,,	प. ,,)
४२८ तुबि	(भ्वा.	प. ,,)	६९ त्रदि	(,,	,, ,,)

धातुः			धातुः		
८१६ त्रपि (पा.)	(भ्वा	प. से.)	१०७३ दरिद्रा	(अ.	प. से.)
३७४ त्रपूष	("	आ. वे.)	१७५२ दल	(चु.	उ. ")
१७४२ तस	(चु	उ. से.)	५४८ दल	(भ्वा.	प. ")
१७६२ तसि	("	" ")	८१६ दलि (पा.)	("	" ")
१११७ त्रसी	(दि.	प. ")	१६७५ दशि	(चु.	आ. ")
१५५ त्रिखि (पा.)	(भ्वा.	" ")	१७६५ दशि	("	उ. ")
१३७६ त्रुट	(तु.	" ")	१६७६ दस (पा.)	("	आ. ")
१६९९ त्रुट	(चु	आ. ")	१६७६ दसि	("	" ")
४०७ त्रुन्प	(भ्वा.	प ")	१७८७ दसि	("	उ. ")
४११ त्रुन्फ	("	" ")	१२१४ दसु	(दि.	प ")
४०६ त्रुप	("	" ")	९९१ दह	(भ्वा.	" अ.)
४१० त्रुफ	("	" ")	१०९१ (ङ्) दाञ्	(चु.	उ. ")
९६५ त्रैद्	("	आ अ)	९३० दाण्	(भ्वा.	प. ")
९९ त्रौक्	("	" से.)	९९४ दान	("	उ. से.)
६५६ त्वक्ष्	("	प. वे.)	१०५९ दाप्	(अ.	प. अ)
१५० त्वगि	("	" से.)	१२८० दाश	(स्वा.	प. से.)
१३०२ त्वच	(तु.	" ")	८८२ दाशृ	(भ्वा.	उ. ")
१९२ त्वन्चु	(भ्वा.	" ")	८९४ दासृ	("	" ")
७७५ (जि) त्वरा	("	आ. ")	५९२ दिवि	("	प. ")
१००१ त्विष	("	उ. अ.)	११०७ दिवु	(दि	" ")
५५४ त्सर	("	प. से.)	१७०७ दिवु	(चु.	आ. ")
थ			१७२५ दिवु	("	उ. ")
१३८८ थुड	(तु.	" ")	१२८४ दिश	(तु.	" अ.)
५७१ थुर्वी	(भ्वा.	" ")	१०१५ दिह	(अ.	" ")
द			६०९ दीक्ष	(भ्वा.	आ. से.)
६०८ दक्ष	("	आ. ")	११३४ दीहृ	(दि.	आ. अ.)
७७० दक्ष	("	" ")	१०७६ दीधीहृ	(अ.	" से.)
१२७४ दघ	(स्वा.	प. ")	११५० दीपी	(दि.	" ")
१९२७ दण्ड	(चु.	उ. ")	९४४ दु	(भ्वा.	प. अ.)
१७ दद	(भ्वा.	आ. ")	१२५७ (ङ्) दु	(स्वा.	" ")
८ दध	("	" ")	१९३१ दुख	(चु.	उ. से.)
१२७१ दन्मु	(स्वा.	प. ")	१६०१ दुल	("	" ")
९८९ दन्वा	(भ्वा.	" अ.)	५७२ दुर्वी	(भ्वा.	प. ")
१२०४ दमु	(दि.	" से.)	११८६ दुष	(दि.	" अ.)
४८१ दय	(भ्वा.	आ. ")	१०१४ दुह	(अ.	उ. ")

धातुः

धातुः

७३८ दुहिर्	(भ्वा. प. से.)	९०६ द्वै	(भ्वा. प. अ.)
११३३ दूड्	(दि. आ. „)	१०१३ द्विष	(अ उ. „)
१२८१ दृ	(स्वा. „ अ)	ध	
१४१२ दृड्	(तु. „ „)	१५९५ धक्क	(चु. „ से.)
१३१५ दृन्फ	(„ प. से.)	४५३ धणि (पा.)	(भ्वा. प. „)
११९७ दृप	(दि. „ अ)	११०४ धन	(जु. „ „)
१८२१ दृप (पा.)	(चु. उ. से.)	५९७ धवि	(भ्वा. „ „)
१३१४ दृप	(तु. प. „)	१०९२ (डु) धाञ्	(जु. उ. अ.)
१८२३ दृभ	(चु. उ. „)	६०१ धाबु	(भ्वा. „ से.)
१३२४ दृभी	(तु. प. „)	१४०७ धि	(तु. प. अ.)
१८२२ दृभी	(चु. उ. „)	६०३ धिह	(भ्वा. आ. से.)
९८८ दृशिर्	(भ्वा. प. अ.)	५९३ धिवि	(„ प. „)
७३३ दृह	(„ „ से.)	११०३ धिष	(जु. „ „)
७३४ दृहि	(„ „ „)	११३६ धीङ्	(दि. आ. अ.)
८०८ दृ	(„ „ „)	६०२ धुक्ष	(भ्वा. „ से.)
१४९४ दृ	(क्रया. „ „)	१२५६ धुञ्	(स्वा. उ. अ.)
९६२ देड्	(„ „ अ.)	५७३ धुर्वी	(भ्वा. प. से.)
५०० देवृ	(„ „ से.)	१३९९ धू	(तु. „ „)
९२४ दैप्	(„ प. अ.)	१२५६ धूञ् (पा.)	(स्वा. उ. „)
११४८ दो	(दि. प. अ.)	१४८८ धूञ्	(क्रया. „ „)
१०४० द्यु	(अ „ „)	१८३६ धूञ्	(चु. „ „)
७४१ द्युत	(भ्वा. आ. से.)	३९६ धूप	(भ्वा. प. „)
९०५ द्यै	(„ प. अ.)	१७७३ धूप	(चु. उ. „)
४६६ द्रम	(„ „ से.)	११५३ धूरी	(दि. आ. „)
१०५४ द्रा	(अ. प. अ.)	१६४० धूरा (पा.)	(चु. उ. „)
६७० द्राक्षि	(भ्वा. „ से.)	१६४० धूष (पा.)	(„ „ „)
१२४ द्राखृ	(„ „ „)	१६४० धूस	(„ „ „)
११४ द्राष्टृ	(„ आ. „)	९३८ धृ	(भ्वा. प. „)
२८७ द्राड्	(„ „ „)	९६० धृड्	(„ आ. अ.)
६४६ द्राह	(„ „ „)	१४१३ धृड्	(तु. „ „)
९४५ द्रु	(„ प. अ.)	२१९ धृज	(भ्वा. प. से.)
१३३८ द्रुण	(तु. „ से.)	२२० धृजि	(„ „ „)
११९८ द्रुह	(दि. „ „)	९०० धृञ्	(„ उ. अ.)
१४८२ द्रूञ्	(क्रया. उ. „)	१८५१ धृष	(चु. „ से.)
७८ द्रेकु	(भ्वा. आ. „)	१२७० (जि) धृषा	(स्वा. प. „)

धातुः				धातुः			
१४९५ धृ (पा)	(क्रया.	प.	से.)	५६ नर्द	(भ्वा.	प.	से.)
१९१५ धेक	(चु.	उ.	")	१८०३ नल	(चु.	उ.	")
९०२ धेद	(भ्वा.	प.	अ.)	६ नाथृ	(भ्वा.	आ.	")
५५३ धोर्कृ	(" "	" "	से.)	७ नाथृ	(" "	" "	")
९२७ ध्मा	(" "	" "	अ.)	१८८६ निवास	(चु.	उ.	")
९०८ ध्यै	(" "	" "	")	६८७ निष्क	(" "	आ.	")
२१७ ध्रज	(" "	" "	से.)	५२२ नील	(भ्वा.	प.	")
२१८ ध्रजि	(" "	" "	")	१११६ ठृती	(दि.	" "	")
४५९ ध्रण	(" "	" "	")	८०९ नृ	(भ्वा.	" "	")
१५२५ (उ) ध्रस	(क्रया.	" "	")	१४९६ नृ	(क्रया.	" "	")
१७४३ (उ) ध्रस	(चु.	उ.	")	प			
६७१ ध्राक्षि	(भ्वा.	प.	")	१५५१ पक्ष	(चु.	उ.	")
१२५ ध्राखृ	(" "	" "	")	२९६ पट	(भ्वा.	प.	")
२८८ ध्राडृ	(" "	आ.	")	१७५३ पट	(चु.	उ.	")
११४ ध्राष्टृ (पा.)	(" "	" "	")	१८५७ पट	(" "	" "	")
९४३ ध्रु	(" "	प.	अ.)	३३० पठ	(भ्वा.	प.	")
१४०१ ध्रु	(तु.	" "	")	२८१ पडि	(" "	आ.	")
१४०१ ध्रुव (पा.)	(" "	" "	से.)	१६१६ पडि	(चु.	उ.	")
७९ ध्रुकृ	(भ्वा.	आ.	")	९९६ (डु) पचषू	(भ्वा.	" "	अ.)
९०७ ध्रै	(" "	प.	अ.)	१७४ पचि	(" "	आ.	से.)
२२१ ध्वज	(" "	" "	से.)	१६५२ पचि	(चु.	उ.	")
२२२ ध्वजि	(" "	" "	")	१५७७ पछि	(" "	" "	")
४५३ ध्वण	(" "	" "	")	४३९ पण	(भ्वा.	आ.	")
८१६ ध्वन	(" "	" "	")	१८६२ पत	(चु.	उ.	")
८२८ ध्वन	(" "	" "	")	८४५ पतल्ल	(भ्वा.	प.	")
१८९० ध्वन	(चु.	उ.	")	१५५५ पथ (पा.)	(चु.	उ.	")
८१६ ध्वनि (पा.)	(भ्वा.	प.	")	१५७६ पथि	(" "	" "	")
७५५ ध्वन्सु	(" "	आ.	")	८४७ पथे	(भ्वा.	प.	")
६७२ ध्वाक्षि	(" "	प.	")	११७० पद	(दि.	आ.	अ.)
९३९ धृ	(" "	" "	अ.)	१८९९ पद	(चु.	" "	से.)
न				४४० पन	(भ्वा.	" "	")
१५९४ नक्	(चु.	उ.	से.)	४७६ पय	(" "	" "	")
१५४६ नट	(" "	" "	")	१९४० पर्ण	(चु.	उ.	")
१७९२ नट	(" "	" "	")	२९ पर्द	(भ्वा.	आ.	")
६७ (डु) नदि	(भ्वा.	प.	")	४१२ पर्प	(" "	प.	")

धातुः

४१६ पर्व	(भ्वा.	प	से.)
५७७ पर्व	("	"	")
८३९ पल	("	"	")
१८८२ पल्पूल	(चु.	उ.	")
१७२० पश	("	"	")
१८६३ पष	("	"	")
१६१७ पसि	("	"	")
९२५ पा	(भ्वा.	प.	अ.)
१०५६ पा	(अ.	"	")
१९१२ पार	(चु.	उ.	से.)
१६१० पाल	("	"	")
१४०६ पि	(तु.	प.	अ.)
१५७७ पिच्छ	(चु.	उ.	से.)
१५६८ पिज [पा.]	("	"	")
१०२८ पिजि	(अ.	आ.	")
१५६८ पिजि	(चु.	उ.	")
१७५८ पिजि	("	"	")
३११ पिट	(भ्वा.	प.	")
३३९ पिठ	("	"	")
२७४ पिडि	("	आ.	")
१६७० पिडि	(चु.	उ.	")
५८८ पिवि	(भ्वा.	प.	")
१४३८ पिशि	(तु.	"	")
१४५३ पिष्ळ	(रु.	"	अ.)
१५६९ पिस	(चु.	उ.	से.)
१७६३ पिसि	("	"	")
७१९ पिसृ	(भ्वा.	प.	")
११४१ पीड्	(दि.	आ.	अ.)
१५४५ पीडि	(चु.	उ.	से.)
५२१ पील	(भ्वा.	प.	")
५६३ पीव	("	"	")
१३६८ पुट	(तु.	"	")
१७५४ पुट	(चु.	उ.	")
१९१४ पुट	("	"	")
१७९३ पुटि	("	"	")

धातुः

१५६० पुट्ट	(चु.	उ.	से.)
१३८५ पुड	(तु.	प.	")
३२६ पुडि [पा.]	(भ्वा.	"	")
१३३४ पुण	(तु.	"	")
१६३७ पुण [पा.]	(चु.	उ.	")
१११९ पुथ	(दि.	प.	")
१७७६ पुथ	(चु.	उ	")
४४ पुथि	(भ्वा.	प.	")
१३४७ पुर	(तु.	"	")
५७६ पुर्व	(भ्वा.	"	")
८४१ पुल	("	"	")
१६०२ पुल	(चु.	उ.	")
१६३७ पुल	("	"	")
७०० पुष	(भ्वा.	प.	")
११८३ पुष	(दि.	"	अ.)
१५३० पुष	(क्रया.	"	से.)
१७५१ पुष	(चु.	उ.	")
११२२ पुष्प	(दि.	प.	")
१६३८ पुंस	(चु.	उ.	")
१५९१ पुस्त	("	"	")
९६६ पुड्	(भ्वा.	आ.	")
१६४३ पूज	(चु.	उ.	")
१४८३ पूज्	(क्रया.	"	")
४८४ पूयी	(भ्वा.	आ.	")
११५१ पूरी	(दि.	"	")
१८०४ पूरी	(चु.	उ.	")
१६३७ पूर्ण [पा.]	("	"	")
५२८ पूल	(भ्वा.	प.	")
६७५ पूष	("	"	")
१०८६ पृ [पा.]	(चु.	"	अ.)
१२५९ पृ	(स्वा.	"	")
१४०३ पृड्	(तु.	आ.	")
१८०८ पृच	(चु.	उ.	से.)
१०३० पृची	(अ.	आ.	")
१४६३ पृची	(रु.	प.	")

धातुः				धातुः			
१०२८ पृजि (पा.)	(अ.	आ.	से.)	१५२९ प्लुष	(क्रया.	प.	से.)
१३२९ पृड	(तु.	प.	")	७०४ प्लुषु	(भ्वा.	" "	")
१३३० पृण	("	" "	")	१०५५ प्ला	(अ.	" अ.)	
१५५५ पृथ	(चु.	उ.	")	फ			
७०५ पृषु	(भ्वा	" "	")	११६ फक्क	(भ्वा.	" से.)	
१०८६ पृ	(चु.	प.	")	८२१ फण	("	" "	")
१४९० पृ	(क्रया.	" "	")	५३० फल	("	" "	")
१५४९ पृ	(चु.	उ.	")	५१६ (जि) फला	("	" "	")
४४१ पेल्ल	(भ्वा.	प.	")	१३९१ फुल	(तु.	" "	")
५०४ पेवृ	("	आ.	")	५३२ फुल्ल	(भ्वा	" "	")
६१५ पेवृ	("	" "	")	५४२ फेल्	("	" "	")
७२० पेस्	("	प.	")	ब			
९२० पै	("	" अ.)		४५९ बण (पा.)	("	" "	")
४५८ पैण	("	" से.)		५१ बद्	("	" "	")
४८८ (आ) प्यायी	("	आ.	")	९७३ बध	("	आ.	")
९६४ प्यैड्	("	" "	")	१५४८ बध	(चु.	उ.	")
१४१४ प्रच्छ	(तु.	प.	अ.)	१५४८ बन्ध (पा.)	("	" "	")
७६५ प्रथ	(भ्वा.	आ.	से.)	१५०९ बन्ध	(क्रया.	प.	अ.)
१५५४ प्रथ	(चु.	उ.	")	४१८ बर्ब	(भ्वा.	" से.)	
७६६ प्रस	(भ्वा.	आ.	")	६३८ बर्ह	("	आ.	")
१०६१ प्रा	(अ.	प.	अ.)	१६६५ बर्ह	(चु	उ.	")
११४४ प्रीड्	(दि.	आ.	")	१७७० बर्ह	("	" "	")
१४७५ प्रीज्	(क्रया.	उ.	अ.)	८४० बल	(भ्वा.	प.	")
१८३७ प्रीज्	(चु.	उ.	से.)	१६२९ बल	(चु.	उ.	")
९५७ मुड्	(भ्वा.	आ.	अ.)	६३९ बल्ह	(भ्वा.	आ.	")
३२४ मुड	("	प.	से.)	१७७१ बल्ह	(चु.	उ.	")
१५२८ मुष	(क्रया.	" "	")	२८६ बाड्	(भ्वा.	आ.	")
७०३ मुषु	(भ्वा.	" "	")	५ बाधृ	("	" "	")
६१९ प्रेषृ	("	आ	")	६४५ बाहृ	("	" "	")
८६७ प्रोथृ	("	उ.	")	३१६ बिट	("	प.	")
६४२ लिह	("	आ	")	६४ बिदि	("	" "	")
१५०४ ली	(क्रया.	प.	अ.)	१३६० बिल	(तु.	" "	")
९५८ प्लड्	(भ्वा.	आ.	")	१६०७ बिल	(चु.	उ.	")
१११५ प्लुष	(दि	प.	से.)	११९ बुक्क	(भ्वा.	प.	")
१२१७ प्लुष	("	" "	")	१७१४ बुक्क	(चु.	उ.	")

धातुः			धातुः		
८५८ बुध	(भ्वा.	प. से.)	६२४ भासृ	(भ्वा	आ. से.)
११७३ बुध	(दि.	आ. अ.)	६०६ भिक्ष	(" "	" "
८७५ बुधिरू	(भ्वा.	उ. से.)	६४ भिदि (पा.)	(" "	प. "
१५९२ बुस्त	(चु.	प. ")	१४४० भिदिर्	(रु.	उ. अ.)
७३५ बृह	(भ्वा.	" ")	१०८४ (जि) भी	(चु.	प. ")
७३६ बृहि	(" "	" ")	१४५५ भुज	(रु.	" से)
१७६९ बृहि	(चु.	उ. ")	१४१८ भुजो	(तु.	" ")
७३६ बृहिरू (पा.)	(भ्वा.	प. ")	१७४८ भुवः	(चु.	उ. ")
१३४८ बृहू (पा.)	(तु	" ")	१ भू	(भ्वा.	प. ")
१०४४ ब्रूञ्	(अ.	उ. ")	१८४५ भू	(चु.	आ. ")
१६६४ ब्रूस	(चु.	" ")	६८२ भूष	(भ्वा.	प. ")
भ			१७३१ भूष	(चु.	उ. ")
१५५८ भक्ष	(" "	" ")	१७८ भृजी	(भ्वा.	आ. ")
९९८ भज	(भ्वा.	" अ.)	८९८ भृञ्	(" "	उ. अ.)
१७३४ भज	(चु.	" से.)	१०८७ (ङ) भृञ्	(चु.	" ")
१७६० भजि	(" "	" ")	१३९६ भृड	(तु.	प. से.)
३०७ भट	(भ्वा.	प. ")	१७८८ भृशि	(चु	उ. ")
७८० भट	(" "	" ")	१२२५ भृशु	(दि.	प. ")
२७३ भडि	(" आ.	" ")	१४९२ भृ	(क्रया.	" ")
१५८९ भडि	(चु.	उ. ")	८८३ भृषृ	(भ्वा.	उ. ")
४४७ भण	(भ्वा.	प. ")	६२८ भ्यस	(" "	आ. ")
१२ भदि	(" आ.	" ")	८९२ अक्ष	(" "	उ. ")
१४५४ भन्जो	(रु.	प. ")	४५२ अण	(" "	प. ")
१६८३ भर्त्स	(चु.	आ. ")	७५६ अन्शु (पा.)	(" "	आ. ")
५८० भर्व	(भ्वा.	प. ")	१२२६ अन्शु	(दि.	प. ")
४९५ भल	(" आ.	" ")	७५६ अन्सु	(भ्वा.	आ. ")
१७०१ भल	(चु.	" ")	८५० अमु	(" "	प. ")
४९६ भल्ल	(भ्वा.	" ")	१२०६ अमु	(दि.	" ")
६९५ भष	(" प.	" ")	१२८५ अस्ज	(तु.	उ. अ.)
११०० भस	(चु.	" ")	१८१ भ्राजृ	(भ्वा.	आ. से.)
१०५१ भा	(अ.	प. अ.)	८२३ (ङ) भ्राजृ	(" "	" ")
१८८७ भाज	(चु.	उ. से.)	८२४ (ङ) भ्राशृ	(" "	" ")
४४१ भाम	(भ्वा.	आ. ")	१५०६ श्री	(क्रया.	प. अ.)
१८७३ भाम	(चु.	उ. ")	१६९१ श्रूण	(चु.	आ. से.)
६१२ भाष	(भ्वा.	आ. ")	१८० श्रेजृ	(भ्वा.	आ. ")

धातुः			धातुः		
८८४ भ्रेषृ	(भ्वा.	उ. से.)	४९३ मल	(भ्वा.	आ. से.)
८९३ भ्लक्ष	(" "	")	४९४ मल्ल	(" "	")
८२५ [डु] भ्लाशृ	(" आ.	")	५९९ मव	(" प.	")
८८५ भ्लेषृ	(" उ.	")	५०८ मव्य	(" "	")
म			७२४ मश	(" "	")
८९ मकि	(" आ.	")	६९२ मष	(" "	")
१३२ मख	(" प.	")	१२२२ मसी	(दि.	")
१३३ मखि	(" "	")	१०२ मस्क	(भ्वा.	आ.)
१४८ मगि	(" "	")	१४१६ (डु) मस्जो	(तु.	प. अ.)
१११ मधि	(" आ.	")	७३० मह	(भ्वा.	" से.)
१६० मधि	(" प.	")	१८६८ मह	(चु.	उ.)
१७१ मच	(" आ.	")	६३४ महि	(भ्वा.	आ.)
१७३ मचि	(" "	")	१८०० महि	(चु.	उ.)
३३२ मठ	(" प.	")	१०६२ मा	(अ.	प. अ.)
२६३ मठि	(" आ.	")	६६९ माक्षि	(भ्वा.	" से.)
२७२ मडि	(" "	")	१०८८ माड्	(जु.	आ. अ.)
३२१ मडि	(" प.	")	११४२ माड्	(दि.	")
१५८८ माडे	(चु.	उ.)	९७२ मान	(भ्वा.	" से.)
४४८ मण	(भ्वा.	प.)	१७१० मान	(चु.	आ.)
१६८० मन्नि	(चु.	आ.)	१८४४ मान	(" उ.	")
४६ मथि	(भ्वा.	प.)	१८४७ मार्ग	(" "	")
८४८ मथे	(" "	")	१६४९ मार्ज	(" "	")
१७०६ मद	(चु.	आ.)	८९५ माह	(भ्वा.	")
१३ मदि	(भ्वा.	")	१२९८ मिछ	(तु.	प.)
८१५ मदी	(" प	")	१७५७ मिजि	(चु.	उ.)
१२०९ मदी	(दि.	")	१२५१ (डु) मिजू	(स्वा.	" अ.)
११७७ मन	(दि.	आ. अ.)	८६८ मिथृ [पा.]	(भ्वा.	" से.)
१४७२ मनु	(त.	" से.)	७४३ (जि) मिदा	(" आ.	")
४२ मन्थ	(भ्वा.	प.)	१२४४ (जि) मिदा	(दि.	प)
१५१२ मन्थ	(क्रथा.	आ.)	१५४२ मिदि	(चु.	उ.)
५५८ मभ्र	(भ्वा.	प.)	८६८ मिट	(भ्वा.	")
४७७ मय	(" आ.	")	८६८ मिथृ [पा.]	(" "	")
१६५० मर्च	(चु.	उ.)	१३६५ मिल	(तु.	प.)
४९९ मर्ब	(भ्वा.	प.)	१४३० मिल	(रु.	उ.)
५७८ मर्व	(" "	")	५८९ मिवि	(भ्वा.	प.)

धातुः			धातुः		
७२३ मिश	(भ्वा.	प. से.)	१६०४ मूल	(चु.	उ. से.)
१९२२ मिश्र	(चु.	उ. ,,)	६७६ मूष	(भ्वा.	प. ,,)
१३५३ मिष	(तु.	प. ,,)	६६४ मृक्ष	(,,	,, ,,)
६९९ मिषु	(भ्वा.	,, ,,)	१९०१ मृग	(चु.	आ. ,,)
९९२ मिह	(,,	,, अ.)	१४०४ मृद्	(तु.	,, अ.)
१८२५ मी	(चु.	उ. से.)	१८४९ मृजू	(चु.	उ. से.)
११३७ मीद्	(दि.	आ. अ)	१०६६ मृजू	(अ.	प. वे.)
१४७७ मीज्	(क्रया.	उ. ,,)	१३२८ मृड	(तु.	,, से.)
४६८ मीमृ	(भ्वा.	प. से.)	१५१७ मृड	(क्रया.	,, ,,)
५१७ मील	(,,	,, ,,)	१३३२ मृण	(तु.	,, ,,)
५६४ मीव	(,,	,, ,,)	१५१६ मृद	(क्रया.	,, ,,)
१७४४ मुच	(चु.	उ. ,,)	८७४ मृधु	(भ्वा.	उ. ,,)
१७२ मुचि	(भ्वा.	आ. ,,)	१४२६ मृश	(तु.	प. अ.)
१४३१ मुच्छ	(तु.	उ. अ.)	११६४ मृष	(दि.	उ. से.)
२५० मुज	(भ्वा.	प. से.)	१८५० मृष	(चु.	,, ,,)
२५१ मुजि	(,,	,, ,,)	७०७ मृषु	(भ्वा.	प. ,,)
१३७५ मुट	(तु.	,, ,,)	१४९३ मृ	(क्रया.	,, ,,)
१६१५ मुट	(चु.	उ. ,,)	९६१ मेद्	(भ्वा.	आ. ,,)
२६५ मुठि	(भ्वा.	आ. ,,)	८६९ मेधृ (पा.)	(,,	उ. ,,)
३२३ मुड	(,,	प. ,,)	८६९ मेह	(,,	,, ,,)
२७५ मुडि	(,,	आ. ,,)	८७० मेधृ	(,,	,, ,,)
३२६ मुडि	(,,	प. ,,)	८६९ मेधृ (पा.)	(,,	,, ,,)
१३३५ मुण	(तु.	,, ,,)	३७१ मेपृ	(,,	आ. ,,)
१६ मुद	(भ्वा.	आ. ,,)	५०५ मेवृ	(,,	,, ,,)
१७४१ मुद	(चु.	उ. ,,)	९२९ म्ना	(,,	प. अ.)
१३४४ मुर	(तु.	प. ,,)	६६४ म्रक्ष (पा.)	(,,	,, से.)
२१२ मुर्छा	(भ्वा.	,, ,,)	१६६२ म्रक्ष	(चु.	उ. ,,)
५७५ मुर्वा	(,,	,, ,,)	७६७ म्रद	(भ्वा.	आ. ,,)
१५३१ मुष	(क्रया.	,, ,,)	१९५ मुचु	(,,	प. ,,)
१२२१ मुस	(दि.	,, ,,)	१९३ मुन्चु	(,,	,, ,,)
१६३२ मुस्त	(चु.	उ. ,,)	२९३ म्रेहृ	(,,	,, ,,)
११९९ मुह	(दि.	प. वे.)	१९६ म्रुचु	(,,	,, ,,)
९६७ मूद्	(भ्वा.	आ. से.)	१९४ म्रुन्चु	(,,	,, ,,)
१९१० मूत्र	(चु.	उ. ,,)	२०५ म्लेच्छ	(,,	,, ,,)
५२९ मूल	(भ्वा.	प. ,,)	१६६३ म्लेच्छ	(चु.	उ. ,,)

धातुः				धातुः			
२९२ म्लेष्टृ	(भ्वा.	प.	से.)	१७३८ रग (पा.)	(चु.	उ.	से.)
५०६ म्लेष्टृ	(„	आ.	„)	१४४ रगि	(भ्वा.	प.	„)
९०४ म्लै	(„	प.	अ.)	७८५ रगे	(„	„	„)
य				१७३८ रघ (पा.)	(चु.	उ.	„)
१६९३ यक्ष	(चु.	आ.	से.)	१०७ रधि	(भ्वा.	आ.	„)
१००२ यज	(भ्वा.	उ.	अ.)	१७९६ रधि	(चु.	उ.	„)
१७३६ यत	(चु.	„	से.)	१८६५ रुच	(„	„	„)
३० यती	(भ्वा.	आ.	„)	२९७ रट	(भ्वा.	प.	„)
१५३७ यत्रि	(चु.	उ.	„)	३३४ रट	(„	„	„)
९८० यम	(भ्वा.	प.	अ.)	३३४ रठ (पा.)	(„	„	„)
९८४ यम	(„	„	„)	४४५ रण	(„	„	„)
८१९ यमः	(„	„	से.)	७९५ रण	(„	„	„)
१६२६ यम	(चु.	उ.	„)	८१६ रणि (पा.)	(„	„	„)
१२११ यसु	(दि.	प.	से.)	५३ रद	(„	„	„)
१०४९ या	(अ.	„	अ.)	११९४ रध	(दि.	„	वे.)
८६३ (ड) याचृ	(भ्वा.	उ.	से.)	९९९ रझ	(भ्वा.	उ.	अ.)
१०३३ यु	(अ.	प.	„)	११६८ रन्ज	(दि.	„	„)
१७११ यु	(चु.	आ.	„)	४०१ रप	(भ्वा.	प.	से.)
१५६ युगि	(भ्वा.	प.	„)	४१३ रफ	(„	„	„)
२१४ युछ	(„	„	„)	४१४ रफि	(„	„	„)
११७८ युज	(दि.	आ.	अ.)	३७६ रबि	(„	आ.	„)
१८०७ युज	(चु.	उ.	से.)	९७४ रभ	(„	आ.	अ.)
१४४५ युजिर्	(रु.	„	अ.)	३८५ रभि (पा.)	(„	„	से.)
१४८० युञ्	(क्रधा.	„	„)	८५३ रसु	(„	„	अ.)
३१ युत्	(भ्वा.	आ.	से.)	४८२ रय	(„	„	से.)
११७४ युध	(दि.	„	अ.)	५९६ रवि	(„	प.	„)
१२३६ युप	(„	प.	से.)	७१३ रस	(„	प.	„)
१२१६ युस (पा.)	(„	„	„)	१९३२ रस	(चु.	उ.	„)
६८० यूष	(भ्वा.	„	„)	७३१ रह	(भ्वा.	प.	„)
२९१ यूटृ	(„	„	„)	१६२८ रह	(चु.	उ.	„)
र				१८५९ रह	(„	„	„)
१७३७ रक	(चु.	उ.	„)	७३२ रहि	(भ्वा.	प.	„)
६५८ रक्ष	(भ्वा.	प.	„)	१७९९ रहि	(चु.	उ.	„)
१३६ रख	(„	„	„)	१०५७ रा	(अ.	प.	अ.)
१३७ रखि	(„	„	„)	१२२ राखृ	(भ्वा.	„	से.)

धातुः

११२ राघृ	(भ्वा.	आ.	से.)
८२२ राजृ	("	उ.	")
११८१ राधः	(दि	प.	अ.)
१२६३ राध	(स्वा.	"	")
६२६ रासृ	(भ्वा.	आ.	")
१४०५ रि	(तु.	प	अ.)
१२७६ रि	(स्वा.	"	")
१५५ रिख (पा.)	(भ्वा.	"	से.)
१५४ रिगि	("	"	")
१८१७ रिन्व	(चु.	उ.	")
१४४२ रिचिर्	(रु.	"	अ.)
१३०७ रिफ	(तु.	प.	से.)
५९५ रिबि	(भ्वा.	"	")
१४२१ रिज्ञ	(तु.	"	अ.)
६९४ रिष	(भ्वा.	"	से.)
१२३२ रिष	(दि.	"	")
१३०७ रिह (पा.)	(तु.	"	")
१५०१ री	(क्रथा.	"	अ.)
११३८ रीड्	(दि.	आ.	")
१०३४ रु	(अ.	प.	से.)
९५९ रुङ्	(भ्वा.	आ.	")
७४५ रुच	("	"	")
१८०५ रुज	(चु.	उ.	")
१४१७ रुजो	(तु.	प.	अ.)
७४७ रुट	(भ्वा.	आ.	से.)
१६७१ रुट (पा.)	(चु.	उ.	")
१७८४ रुट	("	"	")
३२७ रुटि	(भ्वा.	प.	")
३३६ रुठ	("	"	")
३२७ रुठि (पा.)	("	"	")
३४५ रुठि	("	"	")
३२७ रुठि (पा.)	("	"	")
१०६७ रुदिर	(अ.	"	")
११७५ (अनो) रुध	(दि.	आ.	अ.)
१४३९ रुधिर	(रु.	उ.	")

धातुः

१२३७ रुप	(दि.	प.	से.)
१४२० रुश	(तु.	"	अ.)
१७८९ रुशि	(चु.	उ.	से.)
६९३ रुष	(भ्वा.	प.	")
१२३१ रुष	(दि.	"	")
१६७१ रुष	(चु.	उ.	")
१७९१ रुसि	("	"	")
८५९ रुह	(भ्वा.	प.	अ.)
१९११ रुक्ष	(चु.	उ.	से.)
१९३४ रूप	("	"	")
६७८ रुष	(भ्वा.	प.	")
८० रेकृ	("	आ.	")
८६४ रेटृ	("	उ.	")
३७२ रेपृ	("	आ.	")
३८५ रेभृ	("	"	")
५०७ रेवृ	("	"	")
६२० रेष्	("	"	")
९०९ रै	("	प.	अ.)
३५६ रोडृ	("	"	से.)
३५५ रौडृ	("	"	")
ल			
१६९७ लक्ष	(चु.	आ.	")
१५३९ लक्ष	("	उ.	")
१३८ लख	(भ्वा.	प.	")
१३९ लखि	("	"	")
१७३८ लग	(चु.	उ.	")
१४५ लगि	(भ्वा.	प.	")
७८६ लगे	("	"	")
१०८ लधि	("	आ.	")
१७६१ लधि	(चु.	उ.	")
१७९७ लधि	("	"	")
२०६ लछ	(भ्वा.	प.	")
२३८ लज	("	"	")
१५४४ लज (पा.)	(चु.	उ.	")
१९२१ लज	("	"	")

धातुः				धातुः			
२३९ लजि	(भ्वा.	प.	से.)	१०१६ लिह्	(अ.	उ.	अ.)
१५६७ लजि (पा.)	(चु.	उ.	,,))	१८१२ ली	(चु	,,	,,))
१७८५ लजि	(,,	,,	,,))	१५०२ ली	(क्रया.	प.	,,))
१९२१ लजि (पा.)	(,,	,,	,,))	११३९ लीङ्	(दि.	आ.	,,))
१२९१ (ओ) लजी	(तु.	आ.	,,))	१५६८ लुजि (पा.)	(चु.	उ.	से.)
२९८ लट	(भ्वा.	प.	,,))	१७५९ लुजि	(,,	,,	,,))
३५९ लड	(,,	,,	,,))	३१४ लुट	(भ्वा.	प.	,,))
१५४१ लड	(चु.	उ	,,))	७४८ लुट	(,,	आ.	,,))
८१४ लडि	(भ्वा.	प.	,,))	१३८२ लुट	(तु.	प.	,,))
१८०१ लडि	(चु.	उ.	,,))	१७५५ लुट	(चु.	उ.	,,))
१५४३ (ओ) लडि	(,,	,,	,,))	३२८ लुटि	(भ्वा.	प.	,,))
४०२ लप	(भ्वा.	प.	,,))	३३७ लुठ	(,,	,,	,,))
३७७ लबि	(,,	आ.	,,))	७४९ लुठ	(,,	आ.	,,))
३७९ लबि	(,,	,,	,,))	१२२३ लुठ	(दि.	प.	,,))
९७५ (ङु) लभष्	(,,	,,	अ.)	३२८ लुठि (पा.)	(भ्वा.	,,	,,))
४१७ लर्ब	(,,	प.	से.)	३४३ लुठि	(,,	,,	,,))
३५९ लल (पा.)	(,,	,,	,,))	३४६ लुठि	(,,	,,	,,))
१६८८ लल	(चु.	आ.	,,))	३१४ लुड (पा)	(,,	,,	,,))
८८८ लष	(भ्वा.	उ.	,,))	३२८ लुडि (पा.)	(,,	,,	,,))
७१४ लस	(,,	प.	,,))	१५६४ लुण्ठ	(चु	उ.	,,))
१७२९ लस	(चु.	उ.	,,))	४५ लुथि	(भ्वा.	प.	,,))
१२९२ (ओ) ल र्जी	(तु.	आ.	,,))	१८७ लुन्व	(,,	,,	,,))
१०५८ ला	(अ.	प.	अ.)	१२३८ लुप	(दि.	,,	,,))
१२३ लाख्	(भ्वा.	,,	से.)	१४३२ लु	(तु	उ.	अ.)
११३ लाघृ	(,,	आ.	,,))	४२७ लुबि	(भ्वा.	प.	से.)
२०७ लाछ	(,,	प.	,,))	१६५७ लुबि	(चु.	उ.	,,))
२४० लाज	(,,	,,	,,))	१२३९ लुभ	(दि.	प.	,,))
२४१ लाजि	(,,	,,	,,))	१३०६ लुभ	(तु.	,,	,,))
१९३७ लाभ	(चु.	उ.	,,))	१४८४ लृच्	(क्रया.	उ.	,,))
१३६६ लिख्	(तु.	प.	,,))	६७७ लृष	(भ्वा.	प.	,,))
१५५ लिगि	(भ्वा.	,,	,,))	१६११ लृष	(चु.	उ.	,,))
१७४० लिगि	(चु.	उ.	,,))	३७३ लेष्टृ	(भ्वा.	आ.	,,))
१४३४ लिप	(तु.	,,	अ.)	७६ लोक्	(,,	,,	,,))
११८० लिश	(दि.	आ.	,,))	१७७७ लोक्	(चु.	उ.	,,))
१४२२ लिश	(तु.	प.	,,))	१६४ लोच्	(भ्वा.	आ.	,,))

धातुः			धातुः		
१७७८ लोचृ	(चु.	उ	१७०४ वन्तु	(चु.	आ. से.)
३५७ लोङ्	(भ्वा.	प. "	१००३ (ङु) वप्	(भ्वा.	उ. अ.)
२५८ लोष्ट	("	आ. "	५५७ वभ्र	("	प. से.)
	व		८४९ (टु) वम्	("	" "
६६३ वक्ष	("	प. "	४७५ वय	("	आ. "
८८ वकि	("	आ. "	१८५३ वर	(चु.	उ. "
९५ वकि	("	" "	१६२ वर्च	(भ्वा.	आ. "
१३० वख	("	प. "	१५५२ वर्ण	(चु.	उ. "
१३१ वखि	("	" "	१९३९ वर्ण	("	" "
१४७ वगि	("	" "	१६५५ वर्ध	("	" "
११० वधि	("	आ. "	६१३ वर्ष	(भ्वा.	आ. "
१०६३ वच	(अ.	प. अ.)	६४० वर्ह	("	" "
१८४३ वच	(चु.	उ. से.)	४९१ वल	("	" "
२५२ वज	(भ्वा.	प. "	८१६ वलि (पा.)	("	प. "
१६१८ वज	(चु.	उ. "	१५७२ वल्क	(चु.	उ. "
७७९ वट	(भ्वा.	प. "	१९१७ वल्क	("	" "
१८५८ वट	(चु.	उ. "	१४३ वल्ग	(भ्वा.	प. "
१९२० वट	("	" "	३९१ वल्भ	("	आ. "
३०० वट	(भ्वा.	आ. "	४९२ वल्ल	("	" "
१५८७ वटि	(चु.	उ. "	६४१ वल्ह	("	" "
१९२० वटि (पा.)	("	" "	१०८० वश	(अ.	प. "
३३१ वठ	(भ्वा.	प. "	६९१ वष	(भ्वा.	" "
२६२ वठि	("	आ. "	१००५ वस	("	" अ.)
२७१ वडि	("	" "	१०२३ वस	(अ.	आ. "
१५८७ वडि (पा.)	(चु.	उ. "	१७४५ वस	(चु.	उ. से.)
४४६ वण	(भ्वा.	प. "	१९४३ वस	("	" अ.)
१००९ वद	("	" "	१२१५ वसु	(दि.	प. से.)
१८४२ वद	(चु.	उ. "	१०१ वस्क	(भ्वा.	आ. ,)
११ वदि	(भ्वा.	आ. "	१६८४ वस्त	(चु.	" "
४६२ वन	("	प. "	१००४ वह	(भ्वा.	उ. अ.)
४६३ वन	("	" "	६३३ वहि	("	आ. ,)
८०३ वन	("	" "	१०५० वा	(अ.	प. ,)
८०३ वसु (पा.)	("	" "	६६८ वाक्षि	(भ्वा.	" से.)
१४७१ वसु	(त.	आ. "	२०८ वाछि	("	" "
१८९ वन्तु	(भ्वा.	प. "	१८८३ वात	(चु.	उ. "

धातुः			धातुः		
११६३ वाभृ	(दि.	आ. से.)	१४६२ वृजी	(रु.	प. से.)
१८८५ वास	(उ.	उ. ")	१८१३ वृजी	(उ.	उ. ")
१४२४ विच्छ	(तु.	प. ")	१२५५ वृञ्	(स्वा.	" ")
१७७४ विच्छ	(उ.	उ. ")	१८१४ वृञ्	(उ.	उ. ")
१४४३ विचिर्	(रु	" अ.)	१३३१ वृण	(तु.	प. ")
१०९४ विजिर्	(जु.	" ")	७५८ वृतु	(भ्वा.	आ. से.)
१२९० (ओ) विजी	(तु.	आ. से.)	११६० वृतु	(दि.	" ")
१४६१ (ओ) विजी	(रु.	प. ")	१७८२ वृतु	(उ.	उ. ")
३१७ विट	(भ्वा.	" ")	७५९ वृधु	(भ्वा.	आ. ")
३३ विथृ	("	आ. ")	१७८३ वृधु	(उ.	उ. ")
१०६४ विद	(अ.	प. ")	१२२७ वृश	(दि.	प. ")
११७२ विद	(दि.	आ. अ.)	१७०५ वृष	(उ.	आ. ")
१४५१ विद	(रु.	" ")	७०६ वृषु	(भ्वा.	प. ")
१७०९ विद	(उ.	" से.)	१३४८ वृह्	(तु.	" ")
१४३३ विद्ल	(तु.	उ. ")	१४९१ वृ	(कथा.	" ")
१३२६ विध	("	प. ")	१४८७ वृञ्	("	उ. ")
१३५९ विल	("	" ")	१००६ वेञ्	(भ्वा.	" अ.)
१६०६ विल	(उ.	उ. ")	८७७ वेणृ	("	" से.)
१४२५ विश	(तु.	प अ.)	३४ वेथृ	("	आ. ")
१५२७ विष	(कथा.	" ")	८७७ वेनृ (पा.)	("	उ. ")
६९८ विषु	(भ्वा.	" ")	३६७ (ड) वेष्टृ	(भ्वा.	आ. ")
१६८६ विष्क	(उ.	आ. से.)	१८८१ वेल	(उ.	उ. ")
१९४१ विष्क	("	उ. ")	५३५ वेल्ल	(भ्वा.	प. ")
१०९५ विष्लृ	(जु.	" अ.)	५४० वेल्ल	("	" ")
१२१८ विस	(दि.	प. से.)	१०७७ वेवीङ्	(अ.	आ. ")
१०४८ वी	(अ.	" अ.)	२५५ वेष्ट	(भ्वा.	आ. से.)
१९०४ वीर	(उ.	आ. से.)	६४३ वेह	("	" ")
१५८ वुगि	(भ्वा.	प. ")	९२१ (ओ) वै	("	प. अ.)
८७८ (उ) वुन्दिर्	("	उ. ")	१२९४ व्यच	(तु.	" से.)
१२२० वुस	(दि.	प. ")	७६४ व्यथ	(भ्वा.	आ. ")
९२ वृक	(भ्वा.	आ. ")	११८२ व्यध	(दि.	प. अ.)
६०४ वृक्ष	("	" ")	८८१ व्यय	(भ्वा.	उ. से.)
१५१० वृङ्	(कथा.	आ. ")	१९३३ व्यय	(उ.	" ")
१०२९ वृजि (पा.)	(अ.	" ")	१११४ व्युष	(दि.	प. ")
१०२९ वृजी	("	" ")	१२१६ व्युष	("	" ")

धातुः

१२१६ व्युस (पा.)	(दि.	प.	से.)
१००७ व्येज्	(भ्वा.	उ.	अ.)
२५३ व्रज	("	प.	से.)
४५१ व्रण	("	"	")
१९३८ व्रण	(चु.	उ.	")
१२९३ (ओ) व्रश्चू	(तु.	प.	")
१५०५ व्री	(कथा.	"	अ.)
११२६ व्रीड्	(दि.	आ.	अ.)
११४० व्रीड	("	प.	से.)
१३९४ व्रुड	(तु.	"	")
१५०३ व्ली	(कथा.	"	अ.)
श			
११८८ शक	(दि.	"	")
८६ शकि	(भ्वा.	आ.	से.)
१२६२ शक्ल	(स्वा.	प.	अ.)
१६५ शच्च	(भ्वा.	आ.	से.)
२९९ शट	("	प.	")
३४० शठ	("	"	")
१५६५ शठ	(चु.	उ.	")
१६९२ शठ	("	आ.	")
१८५५ शठ	("	उ.	")
२७९ शडि	(भ्वा.	आ.	")
७९७ शण	("	प.	")
८५५ शद्ल	("	"	अ.)
१४२९ शद्ल	(तु.	"	से.)
१००० शप	(भ्वा.	उ.	अ.)
११६९ शप	(दि.	"	")
१७१५ शब्द	(चु.	"	से.)
८१८ शमो	(भ्वा.	प.	")
१६९६ शम	(चु.	आ.	")
१२०२ शमु	(दि.	प.	")
१५५७ शम्ब	(चु.	उ.	")
४२३ शर्व	(भ्वा.	प.	")
५८५ शर्व	("	"	")
४९० शल	("	आ.	")

धातुः

८४३ शल	(भ्वा.	प.	से.)
३९० शल्भ	("	आ.	")
७२५ शव	("	प.	")
७२६ शश	("	"	")
६९० शष	("	"	")
६२९ (आड्) शसि	("	आ.	")
७२७ शसु	("	प.	")
७२८ शसु	("	"	")
१२६ शाखृ	("	"	")
२८९ शाटृ	("	आ.	")
९९५ शान	("	उ.	")
१०२२ (आड्) शासु	(अ.	आ.	")
१०७५ शासु	("	प.	")
६०५ शिक्ष	(भ्वा.	"	")
१५५ शिखि (पा.)	("	प.	")
१६१ शिधि	("	"	")
१०२७ शिजि	(अ.	आ.	")
१२५० शिन्	(स्वा.	उ.	अ.)
३०३ शिट	(भ्वा.	प.	से.)
१३६३ शिल	(तु.	"	")
६८७ शिष	(भ्वा.	"	अ.)
१८१८ शिष	(चु.	उ.	से.)
१४५२ शिष्ट	(रु.	प.	अ.)
१७९० शीक	(चु.	उ.	से.)
१८२७ शीक	("	"	")
७५ शीकृ	(भ्वा.	आ.	")
१०३२ शीड्	(अ.	"	")
३८३ शीभृ	(भ्वा.	"	")
५२३ शील	("	प.	")
१८७९ शील	(चु.	उ.	")
१८३ शुच	(भ्वा.	प.	")
११६५ शुचिर्	(दि.	उ.	")
५१३ शुच्य	(भ्वा.	प.	")
३४१ शुठ	("	"	")
१६४५ शुठ	(चु.	उ.	")

धातुः			धातुः		
३४१ झुठि	(भ्वा.	प. से.)	७९८ श्रण	(भ्वा.	प. से.)
३४४ झुठि [पा.]	(„	„ „)	१५७९ श्रण	(चु.	उ. „)
१६४६ झुठि	(चु.	उ. „)	७९९ श्रथ	(भ्वा.	प. „)
११९२ झुध	(दि.	प. अ.)	१५४७ श्रथ	(चु.	उ. „)
१३३७ झुन	(तु.	„ से.)	१८२४ श्रथ	(„	„ „)
७४ झुन्ध	(भ्वा.	„ „)	१८७१ श्रथ	(„	„ „)
१८३३ झुन्ध	(चु.	उ. „)	३५ श्रथि	(भ्वा.	आ. „)
४३३ झुन्भ	(भ्वा.	प. „)	१५११ श्रन्थ	(कया.	प. „)
१३२३ झुन्भ	(तु.	„ „)	१५१३ श्रन्थ	(„	„ „)
४३२ झुभ	(भ्वा.	„ „)	१८३८ श्रन्थ	(चु.	उ. „)
७५० झुभ	(„	आ. „)	३९३ श्रन्भु	(भ्वा.	आ. „)
१३२२ झुभ	(तु.	„ „)	१६२४ श्रभ्र	(चु.	उ. „)
१६१९ झुल्क	(चु.	उ. „)	१२०५ श्रमु	(दि.	प. „)
१६१२ झुल्ब	(„	„ „)	८१० श्रा	(भ्वा.	„ अ.)
११८४ झुष	(दि.	प. अ.)	१०५३ श्रा	(अ.	„ „)
१९०३ श्रर	(चु.	आ. से.)	८९७ श्रिञ्	(भ्वा.	उ. से.)
११५७ श्ररी	(दि.	„ „)	७०१ श्रिषु	(„	प. „)
१६१३ श्रर्प	(चु.	उ. „)	१४७६ श्रीञ्	(कया.	उ. अ.)
५२६ श्रल	(भ्वा.	प. „)	९४२ श्रु	(भ्वा.	प. „)
६७९ श्रष	(„	„ „)	९१९ श्रै	(„	„ „)
७६० श्रधु	(„	आ. „)	४५६ श्रोणृ	(„	„ „)
८७३ श्रधु	(„	उ. „)	८५ श्लकि	(„	आ. „)
१७३५ श्रधु	(चु.	„ „)	१५२ श्लगि	(„	प. „)
१४८९ शृ	(कया.	प. „)	८०० श्लथ [क्रथ]	(„	„ „)
५४३ शैल	(भ्वा.	„ „)	१२७ श्लाखृ	(„	„ „)
५०१ शैवृ [पा.]	(„	आ. „)	११५ श्लाघृ	(„	आ. „)
९१८ शै	(„	प. अ.)	११८७ श्लिष	(दि.	प. अ.)
११४५ शो	(दि.	„ „)	१५७५ श्लिष	(चु.	उ. „)
४५५ शोणृ	(भ्वा.	„ „)	७०२ श्लिषु	(भ्वा.	प. से.)
२९० शौटृ	(„	„ „)	७७ श्लोकृ	(„	आ. „)
४१ श्च्युतिर्	(„	„ „)	४५७ श्लोणृ	(„	प. „)
५१८ श्मील	(„	„ „)	९६ श्वकि	(„	आ. „)
९६३ श्यैङ्	(„	आ. अ.)	१६६ श्वच	(„	„ „)
८४ श्रकि	(„	„ „)	१६७ श्वचि	(„	„ „)
१५१ श्रगि	(„	प. „)	१५६६ श्वठ	(चु.	उ. „)

धातुः			धातुः		
१८५६ श्वठ	(तु.	उ. से.)	१८१० षह	(तु.	उ. से.)
१५६६ श्वठि (पा.)	(,,	,, ,,)	१५७० षान्त्व	(,,	,, ,,)
१६२४ श्वअ	(,,	,, ,,)	१४३५ षिच	(तु.	,, ,,)
१६२३ श्वर्त	(,,	,, ,,)	१२४९ षिञ्	(स्वा.	,, अ.)
५४९ श्वल	(भ्वा.	प. ,,)	१४७८ षिञ्	(क्रया.	,, ,,)
१५७१ श्वल्क	(तु.	उ. ,,)	३०४ षिट	(भ्वा.	प. से.)
५५० श्वल्ल	(भ्वा.	प. ,,)	४७ षिध	(,,	,, ,,)
१०६९ श्वस	(अ.	,, ,,)	११९३ षिधु	(दि.	,, ,,)
१०१० (टुओ) श्वि	(भ्वा.	,, ,,)	४८ षिधू	(भ्वा.	,, ,,)
७४२ श्विता	(,,	आ. ,,)	४३१ षिभि (पा.)	(,,	,, ,,)
१० श्विदि	(,,	,, ,,)	४३० षिभु (पा.)	(,,	,, ,,)
ष			१३६४ षिल	(तु.	,, ,,)
७८९ षगे	(,,	प. ,,)	११०८ षिवु	(दि.	,, ,,)
१२६९ षघ	(स्वा.	,, ,,)	९४१ षु	(भ्वा.	,, अ.)
१६३ षच	(भ्वा.	आ. ,,)	१०४१ षु	(अ.	,, ,,)
९९७ षच	(,,	उ. ,,)	१२४८ षुञ्	(स्वा.	उ. ,,)
३१३ षट	(,,	प. ,,)	१५६३ षुष्ट	(तु.	उ. से.)
४६४ षण	(,,	,, ,,)	१३४१ षुर	(तु.	प. ,,)
१६३४ षट्	(तु.	उ. ,,)	११२९ षुह	(दि.	,, ,,)
१४६५ षणु	(त.	,, ,,)	१४०९ षू	(तु.	,, ,,)
१८३२ (आङः) षद	(तु.	,, ,,)	१०३१ षूद्	(अ.	आ. ,,)
८५४ षदल्ल	(भ्वा.	प. अ.)	११३२ षूड्	(दि.	,, ,,)
१४२८ षद्ल	(तु.	,, ,,)	२५ षूद	(भ्वा.	आ. से.)
९८७ षन्ज	(भ्वा.	,, ,,)	१७१८ षूद	(तु.	उ. ,,)
४०० षप	(,,	,, से.)	४३१ षृन्मु	(भ्वा.	प. ,,)
८२९ षम	(,,	,, ,,)	४३० षृभु	(,,	,, ,,)
१५५६ षम्ब	(तु.	उ. ,,)	५४३ षेल (पा.)	(,,	,, ,,)
२२५ षर्ज	(भ्वा.	प. ,,)	५०१ षेवृ	(,,	आ. ,,)
४२४ षर्ब	(,,	,, ,,)	९१५ षै	(,,	प. अ.)
५८६ षर्व	(,,	,, ,,)	११४७ षो	(दि.	,, ,,)
५४७ षल	(,,	,, ,,)	७८२ षक	(भ्वा.	,, से.)
२०२ षरुज	(,,	,, ,,)	७९० षगे	(,,	,, ,,)
१०७८ षस	(अ.	,, ,,)	४६१ षन	(,,	,, ,,)
८५२ षह	(भ्वा.	आ. से.)	३८६ षमि	(,,	आ. ,,)
११२८ षह	(दि.	प. ,,)	८३० षम	(,,	प. ,,)

धातुः			धातुः		
१२६६ छिघ	(स्वा.	आ. से.)	१९२३ सङ्ग्राम	(चु.	उ. से.)
३६४ छिष्ट	(भ्वा.	" "	१९०७ सत्र	("	आ. "
११२४ छिम	(दि.	प "	१८८८ सभाज	("	उ. "
११२५ छीम	("	" "	१२२२ समी (पा.)	(दि.	प. "
१७५ छुच	(भ्वा.	आ "	१०७९ सस्ति	(अ.	" "
१०४३ छुञ्	(अ.	प. अ.)	१२६४ साध	(स्वा.	" अ.)
१६७३ छुप	(चु.	उ. से.)	१८८० साम	(चु.	उ. से.)
३९४ छुभु	(भ्वा.	आ. "	१५५७ साम्भ (पा.)	("	" "
३६५ छेष्ट	("	" "	१८६९ सार	("	" "
९२२ छै	("	प अ.)	१९३० सुख	("	" "
९११ छ्यै	("	" "	१८७४ सूच	("	" "
६६१ छृक्ष	("	" से.)	१९०९ सूत्र	("	" "
९२८ छा	("	" अ.)	६६६ सूर्क्ष	(भ्वा.	प. "
५६० छिवु	("	" से.)	५०९ सूर्क्ष्य	("	" "
१११० छिवु	(दि.	" "	९३५ सृ	("	" अ.)
१११२ छणसु	("	" "	१०९९ सृ	(चु.	" "
१०५२ छा	(अ.	" अ.)	११७९ सृज	(दि.	आ. "
१२०१ छिह	(दि.	" से.)	१४१५ सृज	(तु.	प. "
१५७३ छिह	(चु.	उ. "	९८३ सृल	(भ्वा.	" से.)
१०३८ छण	(अ.	प. "	८१ सेकृ	("	आ. "
११११ छणुसु	(दि.	" "	९७९ स्कन्दिर्	("	प. "
१२०० छणुह	("	" "	३८७ स्कमि	("	आ. "
९२३ छ्यै	(भ्वा.	" अ.)	१४७९ स्कुन्	(क्रया.	उ. अ.)
९४८ छिङ्	("	आ. से.)	९ स्कुदि	(भ्वा.	आ. से.)
१५७४ छिङ् (पा.)	(चु.	उ. "	७६८ स्वद	("	" "
९७६ छ्वन्ज	(भ्वा.	आ अ.)	८०० स्वदिर्	("	प. "
१८ छ्वद	("	" से.)	५४४ स्वल	("	" "
१८०६ छ्वद	(चु.	उ. "	८१६ स्वलि (पा.)	("	" "
१०६८ (जि) छ्वप्	(अ.	प. अ.)	१२५३ स्तृन्	(स्वा.	उ. अ.)
१०० छ्वष्क	(भ्वा.	आ. से.)	१३५० स्तृह्	(तु.	प. वे.)
७४४ (जि) छ्विदा	("	" "	१४८५ स्तृन्	(क्रया.	उ. "
९७८ (जि) छ्विदा	("	प "	१८६० स्तन	(चु.	" "
११८९ छ्विदा	(दि.	" अ.)	१८९८ स्तन	("	" "
स			९१० स्तै	(भ्वा.	प. अ.)
१८९२ सङ्केत	(चु.	उ. से.)	१९२४ स्तोम	(चु.	उ. से.)

धातुः

८३६ स्थल (ष्ठल)	(भ्वा.	प.	से.)
१३८९ स्थुड	(तु.	"	"
१९०५ स्थूल	(चु.	आ.	"
३ स्पर्ध	(भ्वा.	"	"
१४ स्पर्दि	("	"	"
८८७ स्पर्श	("	उ.	"
१६८१ स्पर्श	(चु.	आ.	"
१२६० स्पृ	(स्वा.	प.	अ.)
१४२३ स्पृश	(तु.	"	"
१८७२ स्पृह	(चु.	उ.	से.)
१३९० स्फर (पा.)	(तु.	प.	"
४८७ स्फायी	(भ्वा.	आ.	"
१५७३ स्फिट (पा.)	(चु.	उ.	"
१६३५ स्फिट	("	"	"
२६० स्फुट	(भ्वा.	आ.	"
१३७४ स्फुट	(तु.	प.	"
१७२३ स्फुट	(चु.	उ.	"
३२९ स्फुटि (पा.)	(भ्वा.	प.	"
३२९ स्फुटिर्	("	"	"
१३९२ स्फुड	(तु.	"	"
१५३८ स्फुडि	(चु.	उ.	"
१३९० स्फुर	(तु.	प.	"
२१३ स्फूर्छा	(भ्वा.	"	"
१३९० स्कुल (पा.)	(तु.	"	"
२३५ (टुओ) स्फूर्जा	(भ्वा.	"	"
१५७४ स्मिट	(चु.	उ.	"
५१९ स्मील	(भ्वा.	प.	"
८०७ स्मृ	("	"	अ.)
९३३ स्मृ	("	"	"
१२६० स्मृ (पा.)	(स्वा.	"	"
७६१ स्यन्द	(भ्वा.	आ.	से.)
१६९४ स्यम	(चु.	"	"
८२६ स्यमु	(भ्वा.	प.	"
८३ स्रकि	("	आ.	"
७५७ सन्धु	("	"	"

धातुः

७५७ स्रमु	(भ्वा.	आ.	से.)
११०९ स्रितु	(दि.	प	"
९४० स्रु	(भ्वा.	"	अ.)
८२ सेकृ	("	आ.	से.)
८१७ स्वन	("	प.	"
८२७ स्वन	("	"	"
१८६४ स्वर	(चु.	उ.	"
१९ स्वरि	(भ्वा.	आ.	"
२८ स्वाद	("	"	"
१८०६ स्वाद (पा.)	(चु.	उ	"
९३२ स्मृ	(भ्वा.	प.	अ.)
ह	("	"	से.)
३१२ हट	("	"	"
३३५ हठ	("	"	"
९७७ हद	("	आ.	अ.)
१०१२ हन	(अ.	प.	"
४६७ हम्म	(भ्वा.	"	से.)
५१२ हय	("	"	"
५१४ हर्य	("	"	"
८३७ हल	("	"	"
७२१ हसे	("	"	"
१०९० (ओ) हाक्	(चु.	"	अ.)
१०८९ (ओ) हाड्	("	आ.	"
१२५८ हि	(स्वा.	प.	"
८६१ हिक्	(भ्वा.	उ.	से.)
३१७ हिट (पा.)	("	प.	"
२६८ हिडि	("	आ.	"
१३६२ हिल	(तु.	प.	"
५९१ हिवि	(भ्वा.	"	"
१६८६ हिष्क (पा.)	(चु.	आ.	"
१४५७ हिसि	(रु.	प.	"
१८३० हिसि	(चु.	उ.	"
१०८३ हु	(चु.	प.	अ.)
२६९ हुडि	(भ्वा.	आ.	से.)
२७७ हुडि	("	"	"

धातुः			धातुः		
३५२ हुड्	(भ्वा.	प. से.)	८०६ हल	(भ्वा.	प. से.)
२११ हुछी	(" "	")	७८७ हगे	(" "	")
८४४ हुल	(" "	")	७११ हस	(" "	")
३५३ हुड्	(" "	")	२६ ह्राद	(" आ.	")
१०९७ ह	(जु.	" अ.)	१०८५ ही	(जु.	प. अ.)
८९९ हज्	(भ्वा.	उ. ")	२१० हीच्छ	(भ्वा.	" से.)
१२३० हष	(दि.	प. से.)	६२२ हेष्	(" आ.	")
७०९ हषु	(भ्वा.	" ")	७८८ हगे	(" प.	")
१५३३ हेठ	(कथा.	" ")	१६५९ हप	(जु.	उ. ")
२६६ हेठ	(भ्वा.	आ. ")	७१२ हस	(भ्वा.	प. ")
७७८ हेड	(" प.	")	२७ ह्रादी	(" आ.	")
२८४ हेड्	(" आ.	")	८०५ हल	(" प.	")
६२१ हेष्	(" "	")	९३१ ह्रस्व	(" "	अ.)
२८५ होड्	(" "	")	९३४ ह्रस्व	(" "	")
३५४ होड्	(" प.	")	१००८ ह्रस्व	(" उ.	")
१०८२ हुड्	(अ.	आ. अ.)			

॥ सौत्रधातवः ॥

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
२४२२ ऋतिः (३-१-२९)	१७८	३५६ पीयुः (३-७६ उ०)	६१९
४१७ कञिः (३-१-३७ उ०)	६२६	५४ भढः (१-५४ उ०)	५८३
५२२ कडिः (४-८२ उ०)	६३७	९७ युषः (१-९७ उ०)	५८७
५२२ कदिः (४-८२ उ०)	६३७	५६३ वणिः (४-१२३ उ०)	६४४
२५० क्षदिः (२-९२ उ०)	६०७	१८३ शुः (२-२५ उ०)	६००
३१३० जुः (३-२-१५०)	५६४	२९०० सातिः (३-१-१३८)	५००
५०६ तदिः (४-६६ उ०)	६३६	२५५५ स्कम्भुः (३-१-८२)	२७८
४८ तव (१-४८ उ०)	५८२	” स्कुम्भुः (”)	”
२४४४ तुः (७-३-९५)	१९२	” स्तम्भुः (”)	”
दभिः (वा)		” स्तुम्भुः (”)	”

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
३२३९ स्वनहसोर्वा (३-३-६२)	६७८	३१६४ हलसूकरयोः पुवः (३-२-१८३) ५७३	
३६७२ स्वपादिहिंसाम् (६-१-१८८) ७४१		२१७९ हलादिः शेषः (७-४-६०) १२	
३१५२ स्वपितृषोर्नाजिड् (३-२-१७२) ५६९		३४१२ हव्येऽनन्तः पादम् (३-२-६६) ७२३	
२६४५ स्वपितृमिव्येजा० (६-१-१९) ३४७		२७७६ दशश्वतोर्लङ् च (३-२-११६) ४५६	
३२६९ स्वपो नन् (३-३-९१) ६८५		२९१० हश्च व्रीहि० (३-१-१४८) ५०३	
२२७९ स्वरतिसूति० (७-२-४४) ५९		३२१२ हस्तादाने चेर० (३-३-४०) ६७३	
२१५८ स्वरितमितः कर्त्रे० (१-३-७२) ५		३३६० हस्ते वर्तिग्रहोः (३-४-३९) ७१४	
३६२२ स्वरितमात्रेष्ठिते० (८-२-१०३) ७३६		२५४० हिसायां प्रतेश्च (६-१-१४१) २६३	
३६६८ स्वरितात्संहिता० (१-२-३९) ७४०		३३६९ हिसार्थानां च० (३-४-४८) ७१६	
३६५९ स्वरितो वानुदात्ते० (८-२-६) ७४०		३९४१ हि च (८-१-३४) ७६३	
३३८३ स्वाङ्गे तस्प्रत्यये० (३-४-६१) ७१९		२५३० हिनुमीना (८-४-१५) २५३	
३३८६ स्वाङ्गेऽध्रुवे (३-४-५४) ७१७		३७८९ हिरण्यपरिमाण धने (६-२-५५) ७५२	
२५२३ स्वादिभ्यः श्रुः (३-१-७३) २४९		२४२५ हुञ्जल्भ्यो हेर्धिः (६-४-१०१) १८१	
३३४७ स्वादुमि णमुल् (३-४-२६) ७१०		२३८७ हुञ्जुवोः सार्वधातुके (६-४-८७) १५१	
२५८४ स्वापेश्चडि (६-१-१८) ३१६		३०७० हृषेर्लोमसु (७-२-२९) ५४८	
३३६१ स्वे पुषः (३-४-४०) ७१४		३९६७ ह्येति क्षियायाम् (८-१-६०) ७६५	
ह		२५७६ हेतुमति च (३-१-२६) ३११	
		२८१३ हेतुहेतुमतोर्लङ् (३-३-१५६) ४६७	
२२५० ह एति (७-४-५२) ४१		३३९९ हेमन्तशिशिरा० (२-४-२८) ७२२	
२६९७ हनः सिच् (१-२-१४) ४०४		३४५२ हेमन्ताच्च (४-३-२१) ७२६	
३२५३ हनश्च वधः (३-३-७६) ६८१		२५३१ हेरचडि (७-३-५६) २५३	
२८५६ हनस्त च (३-१-१०८) ४८३		२२९९ ह्ययन्तक्षणश्वस० (७-२-५) ७८	
२५७४ हनस्तोऽचिण्णलोः (७-३-३२) ३०७		२१८० हस्वः (७-४-५९) १२	
२४३३ हनो वध लिङि (२-४-४२) १८३		३७२२ हस्वजुड्भ्यामतुप् (६-१-१७६) ७४७	
३९६१ हन्त च (८-१-५४) ७६४		२८५८ हस्वस्य पिति० (६-१-७१) ४८४	
२४३१ हन्तेर्ज. (६-४-३६) १८३		३५२७ हस्वाच्चन्द्रोत्तर० (६-१-१५१) ७३०	
२९२३ हरतेरनुद्यमनेऽच् (३-२-९) ५०८		२३६९ हस्वादज्ञात् (८-२-२७) १४०	
२९३९ हरतेर्दृतिनाथयोः० (३-२-२५) ५१२		३९०८ हस्वान्तेऽन्या० (६-२-१७४) ७६१	
२५५९ हल. (६-४-२) २८०		३५७९ ह्रस्वरेऽछन्दसि (७-२-३१) ७३३	
२५५७ हलः श्रः० (३-१-८३) २७८		३०७३ ह्रादो निष्ठायाम् (६-४-९५) ५४९	
२६१३ हलन्ताच्च (१-२-१०) ३२८		२५८६ ह्रः सम्प्रसारणम् (६-१-३२) ३१७	
३३०० हलश्च (३-३-१२१) ६९६		३२४९ ह्रः सम्प्रसारणं च० (३-३-७२) ६८१	
२८३७ हलश्चेजुपधात् (८-४-३१) ४७८		२९१४ ह्रावामश्च (३-२-२) ५०५	

॥ अकाराद्यनुक्रमेण कौमुद्युत्तरार्धगतवार्तिकसूचिकाः ॥

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
अ		९१२ आडः प्रतिज्ञाया०	
२९८३ अक्षरसमूहे छन्दस०	३४८६	४५६२ आडिचम इति०	२३२०
१५९६ अजेः क्यपि बीभा०	३२७६	९०९ आडि नु प्रच्छयोः	२६८८
३६९८-९ अडभ्यासव्यवा०	२५५३	३४६१ आडपूर्वस्या०	३०७२
३७८९ अतद्धित इति०	३६५२	१९२५ आडपूर्वाद्भेः०	२८५८
३८६३ अतेर्धातुलोप इ०	३९२५	१७२१ आचरेऽवगल्भ०	२६६५
२०८४ अत्यन्तापह्वे०	२७७५	२०५१ आदिकर्मणि०	३०५२
९५९ अदेः प्रतिषेधः	२७५३	११०९ आदिखाद्योर्न	२७५३
१७१७ अधिकरणाच्चेति व०	२६६४	३८४० आद्युदात्त०	३८२५
४५१८ अनाचमिकमिव०	२७६३	(४६९२ आनुपूर्व्ये द्वे वा० (पूर्वा) २१४७)	
५०६४ अग्रग्रामाभ्यां नयते०	२९७५	४८८९ आमन्त्रिते छन्दसि०	३६२६
१२३० अनव्ययीभावस्य०	३६५६	२७८५ आविष्ट्यस्योप०	३४४९
३८२१ अनुपसर्ग०	३७८१	१७०७ आशङ्कया सन्व०	२६२२
११४१ अन्तशब्दस्याङ्कि०	२२३१	४०७० आशासः कौ०	२९८४
२०१८ अन्यत्रापि द०	२९६५	९१० आशिषि नाथ०	२२५९, २६८७
२१८४ अपादाने स्त्रि०	३१९१	इ	
६५२ अमुष्येत्यन्तः	३६६६	२२३२ इक्कृष्यादिभ्यः	३२८५
९२६ अर्तिश्रुदृशिभ्य०	२७०१	२२२६ इक्षितपौ धातुनि०	३२८५
१७५८ अर्थवेदयोर०	२६७७	२२३१ इज्वपादिभ्यः	३२८५
२२३६ अवहाराधारा०	३३०१	४३७३ इत्वोत्वा०	२३९०
१२२९ अव्ययानां न	३६५६	५९४ इन्धेरछन्दोनिषयत्वा०	३३९३
३८०८ अव्यये नञ्कु०	३७३६	२२३० इणजादिभ्यः	३२८५
४३०९ अश्ववृषयोर्मै०	२६६२	१५७७ इण्वदिकः २४६२, २६०७, २६१५	
६५१ असावित्यन्तः	३६६६	८३५ इर इत्स्ना वा०	२२६८
४०६७ असि अकेऽने च०	२९०७	२२२३ इषेरनिच्छार्थ०	३२८४
आ		४४३५ इषेस्त०	२५६०
१७६६ आख्यानात्कृत०	२५७३	ई	
९०५ आगमेः क्षमा०	२६८७	१९८१ ईक्षिभ्यः	२९१३
४३०९ आडयाजयारासु०	३५६१	४७९५ ईद्रथिनः	३६०२

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
४३०८ ईयाडीयाजीकारा०	३५६१	२०२१ कर्मणि समि च	२९६६
३४०३ ईर्ष्यतेस्तृतीय०	२६०७, २६०८	१९८४ कविधौ सर्वत्र०	२११५
३६८५ ईषा अक्षादीना०	३५२५	४६१३ काण्यादीनां चे०	२५८३
९१३ ईहायामेव	२६९१	१६८९ कितेर्व्याधि०	२३९४
उ		९०७ किरतेर्हर्षजी०	२६८७
४८० उत्तरपदत्वे चा० (पूर्वार्धम्)	२६३	२००२ कियत्तद्बहुषु०	२९३५
१९९८ उत्तानादिषु	२९२९	२०४७ कुत्सितग्रहण०	३००३
४८४३ उतफुल्लसफुल्ल०	३०३७	४४०१ कृजो०	२५५३
९२० उपसर्गादस्य०	२७०१	१९१९ केलिमरउप०	२८३४
९१४ उपादेवपूजा०	२६९२	४०७८ किडाते०	२५३५
१०६० उभयसज्ञान्य०	३३९०	५०५७ किडत्य०	२४७३
२०१५ उरसो लोपश्च	२९६५	४४२२ } क्रमेः कर्तर्या०	२८९५
३६३६ उस्योमाङ्क्षाटः०	२६६७	४४२३ }	
ऊ		४६९५ क्रियासमभिहारे०	२८२८
४०७३ } ऊङ् च गमा०	२९८६	२१४७ } क्रिञ्चचिप्रच्छयो०	३१५८
४०७४ }		२१४८ }	
३७५७ ऊठयुपधाग्रहण०	३७१७	१५८४ कशाज शस्य०	२८४०
१८०२ ऊर्णोतिराम्नेति०	२४४५	४३१५ क्षीरलवणयो०	२६६२
१७५१ ऊर्णोतिर्गुब्ज्वा०	३०१५	२०३० क्सोऽपि वाच्यः	२९७४
ऊ		ख	
३४७२ ऊचित्रेत्तरपदा०	३५१०	२०११ खच्च डिद्वा वा०	२९५३
५९३ ऊदुपधेभ्यो लिट् ० २२८९, २३३५		२२३८ खनेर्डडरे०	३३०४
४८२६ ऊल्वादिभ्यः०	३२७२	ग	
३८५७ ऊषिप्रतिषेधो०	३८९९	४७३२ गतिग्रहणे०	३९७५
ए		४०७६ गमादीनामि०	२९८६
३६३५ एमन्नादिषु छन्द०	३५१६	२००९ गमेः सुपि वा०	२९५३
२२०० एरजधिकारे०	३४१९	१२४७ गम्यादीनामुपसख्यानम् (पू०)	६८६
ओ		१९६९ गवादिषु विन्देः०	२९००
१७१९ } ओजसोऽप्सरसो०	२६६५	१९९९ गिरौ ङश्छन्दसि०	२९२९
१७२० }		२५०४ गुग्गुलुमधु०	३४४९
क		१६८७ गुपेर्निन्दायाम्	२३९४
३४०४ कण्ठादेस्तृतीय०		घ	
१९८९ कप्रकरणे मूल०	२९१९	२२०४ घञर्थे क०	३२३४
१८३९ कमेश्चलेश्चङ्कव्यः	२३१८	२००८ घटीखारीखरी०	२९४५
२२४१ कर्तृकर्मणोश्च्यर्थः०	३३०८	२२२२ घट्टिवन्दिविदि०	३२८४

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
१९६७ ग्रः सज्ञायां न	२८९९	४११५ तन्वादीनां छन्दसि	३५४८
च		१७३३ तपसः परस्मै०	२६७१
५०२३ चयो द्वितीयाः०	२४३७	१७४४ तमधीष्ठो०	३७६३
३४३० चरिचलिपतिव०	२८९६	१६८८ तिजेः क्षमायाम्	२३९४
१९२५ चरेराडि चा०	२८४८	४३९३ तितुत्रेष्वप्रहादी०	३२८०
४४१८ चायतेः किनि०	३२७२	४५५८ त्यजेश्च	२८८२
२०२० चारौ वा	२९६६	द	
३७४९ चितः सप्रकृते०	३७१०	४१५३ दम्भे०	२५३३
१७४५ चीवरादार्जने०	२६७६	४१४६ दरिद्रा०	२४८३
३८४७ चेलराज्य०	३८६४	२१२९ दशेऽछन्दस्युप०	३११९
छ		१६९४ दाने रा०	२३९४
३९९४ छन्दसि स्त्रिया०	३५२८	२१८२ दारजारौ कर्त०	३१९०
१९४४ छन्दसीति व०	२८६९	४८३२ दुग्बोर्दीर्घश्च	३०१८
३२०२ छन्दसीवनिपौ०	३४९८	११३८ दुरः षत्वणत्वयो०	२२३१
१७११ छन्दस्यघश०	३४१९	१८७६ दुहिपच्योर्बहुल	२७६६
३२११ छन्दोविन्प्र०	३४९८	४४५२ दशेश्च	३०९९
ज		२१४९ द्युतिगमिजु०	३१५८
४५९६ जसादिषु छन्दसि वा	३५८६	१७४६ द्विगोर्घप्	३७६३
२२१६ जागर्तेरकारो०	३२७८	३४२९ द्वित्वप्रकरणे०	३२३४
२१४९ जुहोतेर्दी०	३१५८	ध	
९२१ ज्योतिरुद्गमन०	२७१३	२२२५ धात्वर्थनिर्देशे०	३२८५
झ		४५१९ धृष्प्री०	२५७२
५०६६ झलादाबिति०	३३३०	९६२ धेट उपसङ्ख्यानम्	२७५५
ड		२१५१ ध्यायतेः संप्र०	३१५८
२०१२ डेच विहायसो०	२९६५	न	
ण		१०५८ नभोजिरो मनुषां०	३३८९
१८८२ णिप्रन्थिप्रन्थि०	२७७१	३४८७ निमिमिलिया	३३०५
४५५८ ण्यत्प्रकरणे त्यजे०	२८८२	५००४ निर्विण्णस्योप०	२८३५
१९५८ ण्यत्प्रकरणे ल०	२८८५	४७७३ निष्ठादेशः ष०	३०२५
५०१२ ण्यन्तभादीनामु०	२८४०	४५५१ निष्ठायामनिट०	२८६३
४०८० ण्यल्लोपाविद्यद्	२३१३	२२०८ निष्ठायां सेट०	३२८०
त		१९७१ नृतिखनिरज्जि०	२९०७
१९२२ तकिशसिचति०	२८४३	१९६८ नौ लिम्पेर्वाच्यः	२९००
१९३० तत्र न भवेद्वि०	२८४८	प	
५०५९ तनिपतिदरिद्रा०	२६२१	३८२० पण्यकम्बलः	३७७६
१९७० तनोतेरुपस०	२९०२	९०० परस्परोपप०	२६८२

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
९०३ पराङ्गकर्मका०	२६८६	४७९६ भूरिदात्रः स्तुट्०	३६०२
३८६८ } परादिश्च परा०	३९३३	१८८० भूषाकर्मकिरा०	२७६९
३८६९ }		म	
२२१५ परिचर्यापरि०	३२७८	४७३५ मलोपश्च०	३९७४
२२२४ परेर्वा	३२८४	३२१ मस्जे रन्यात्पूर्वो०	२५४१
३४३२ पाठेर्णिलुक्च०	२८९६	२१०९ माड्याक्रोशे०	३१०१
२४८० पाणिगृहीती भार्यायाम्	१६९२ मानेर्जिज्ञासा०	२३९४
१९४६ पाणौ सृजेर्ण्य०	२८७४	१७१४ मान्तप्रकृतिक०	२६६०
४५२० पातेर्णौ लुक्च०	२५८९	४६३३ मासश्छन्दसीति०	३५९४
१९९६ पार्श्वोद्विषूप०	२९२९	२१५२ मितद्वादिभ्य०	३१६०
४५२७ पावकादीनां छ०	३५८३	२४७६ मुद्रलाच्छन्दसि०	३४४७
१९९० पिबते सुराशी०	२९२२	य	
१७४६ पुच्छादुदसने०	२६७६	२२७२ यदायथोरुपस०	२८०४
५०११ पूज एवेह०	२८४०	३१३८ युष्मदस्मदोः०	३४९१
४८३३ पूजो विनाशे	३०१८	र	
४७४१ पूतिश्चानुबन्ध०	३९७६	४०६७ रञ्जेर्णौ मृगरमणे०	२६०५
१२२८ पूर्वाङ्गवच्चेति व०	३६५६	३४७३ रयेर्मतौ बहुलम्	३५१०
८९८ प्रतिषेधे हसादीना०	२६८१	२०२२ राजघ उप०	२९७२
३१२८ } प्रमाणे लो०	३७४६	२२२८ रादिफः	३२८५
३१२९ }		४६३५ राधो हिंसायां०	२६२३
३४८३ प्रलम्भनाभि०	२५९१	४६६२ रीगृत्वत इति०	२६४४
४८८८ प्रश्नान्ताभिपूजित०	३६२६	ल	
फ		४१४२ लुङि वा	२४८३
१७३४ फेनाच्चेति	२६७२	१७२९ } लोहितडाज्भ्यः०	२६६९
व		१७३० }	
४५८६ बहुल छन्दसीति०	३५८६	घ	
४७९८ बालमूललघ्व०	३१६७	१६९३ वधेश्चित्तविकारे	२३९४
२०३९ ब्रह्मणि वदः	२९८८	४८९० वन उपसख्यानम्	३६२९
भ		१५९२ वर्जने०	२४३८
२०१३ भगे च दारेः	२९५८	२२२७ वर्णात्कारः	३२८५
२१९७ } भयादीनामु०	३२३१	१५९७ वलादावार्धधा०	२२९२
२१९८ }		२२०३ वशिरण्योरु०	३२३४
२२७५ भविष्यत्येवेष्ट्यते	२८१३	१९२० वसेस्तव्यत्कर्तरि०	२८३४
१७४४ भण्डात्समाच०	२६७६	५०६१ वस्त्रात्समा०	२६७७
२१४४ भाषायां धाञ्कृ०	३१५१	२००५ वातशुनीतिल०	२९४२
२२४३ भाषायां शासि०	३३०९	६५४ वा नामधेयस्य	३६६६

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
४७४२ वा बह्वर्थमनु०	३८७६	२२३३ सपदादिभ्य०	३२७२
९१९ वा लिप्सायामिति०	२६९२	१८७३ सकर्मकाणां प्र०	२७६६
९१८ विदिप्रच्छिस्वरती०	२७००	३७३० सतिशिष्टस्वर०	३६५०
३७४२ विधीन्धिखिदि०	३७३०	१७३१ सत्तकक्षकष्टकृच्छ्र०	२६७०
३१३२ विंशतेश्चेति०	३४९१	१९४७ समपूर्वाच्च	२८७४
४४१७ विस्मितप्रति०	३०७०	१९४० समश्च बहुलम्	२८६१
२०१० विहायसो विह०	२९५३	२०२९ समानान्ययोश्चे०	२९७४
४०६२ वुग्युदावुवडय०	२१८३, २५०७	९०४ समोऽकूजने	२६८७
३८११ वृजेरिति०	३७७६	२०१४ सर्वत्रपन्नयोरुप०	२९६५
१०५९ वृष्यण्वस्वश्वयोः	३३८९	१७२२ सर्वप्रातिपदिके०	२६६५
२१७४ व्याधिमत्स्यबलेषु०	३१८३	४३१६ } सर्वप्रातिपदि०	२६६२
५०६० व्रताद्भोजनतन्निवृत्त्योः	२६७७	४३१७ }	
२००३ व्रीहिवत्सयोरि०	२९३८	१५९१ सस्थानत्व नमः	२४६३
श		२०३८ साधुकारिण्यु०	२९८८
		२१४४ सासहिवावहि०	३१५१
१९९२ शक्तिलाङ्गला०	२९२३	४७७१ सिज्जोप एकादेशे०	२२६६
३१४१ शतसहस्रयो० (पूर्वा०)	१८४६	४८३४ सिनोतेप्रांसक०	३०१८
९११ शप उपालम्भे	२६८८	३७०६ सुडपि हर्षा०	२६८८
६२६ शब्बिकरणे०	३०५६	१७३६ } सुदिनदुर्दिन०	२६७३
१८३५ शंसिदुहिगुहि०	२८५८	१७३७ }	
१५८६ शस्य यो वा	२४३७	२०१६ सुदुरोरधिकर०	२९६५
१६९५ शानेर्निशाने	२३९४	३२८४ सुबन्तस्य टे० (पूर्वा०)	२०२८
९०५ शोक्षेर्जिज्ञासा०	२६८७	३४९९ सुब्धातुष्ठिवु०	२२८९
२१४० शोडो वाच्यः	३१३८	१७५१ सूचिसूत्रिमूत्र्य०	२६३०
१९८० शीलिकामिभ०	२९१३	१९९३ सूत्रे च धार्य०	२९२३
२१८५ शृवायुवर्ण०	३१९१	१८१७ सृजियज्योः श्यंस्तु०	२७६९
११३१ } श्रदन्तरोरुप०	३२८३	५०५४ सृजे श्रद्धोपपन्ने०	२७६९
११४७ }		५०६५ सोपसर्गस्य न	३०७२
२२११ श्रूयजीषि०	३२७२	२००६ } स्तने धेटो०	२९४४
३४६२ श्रयते०	२४२०	२००७ }	
२०३५ } श्वेतवहादीनां०	३४१४	१८२६ स्पृशमृश०	२४०७
२०३६ }		६५३ स्यान्तस्योपोत्तमं च	३६६६
ष		४९६८ स्वज्ञेरुपस०	२३९७
१५०९ षष्ठ्यर्थे चतु०	३३९६	४३१ स्वर दीर्घयलोपे०	२२९२
१२२३ षष्ठ्यामन्त्रित०	३६५६	९३९ स्वराद्यन्तोपसर्गा०	२७३५
स			
३०३७ सन्निपाताच्चेति०	२७०४		

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
४६३४ स्ववः स्वतवसो०	३५९४	९०८ हरतेर्गतिता०	२६८७
९१६ स्वाङ्गकर्मकाच्चे०	२६९४	१७४७ हलिकल्योर०	२६७७
ह		५०६२ हल्यादिभ्यो०	२६७७
१७३२ हनुचलन इति०	२६७१	१९९४ हस्तिमूचकयो०	२९२७
१९२३ हनोवायद्वध०	२८४३	१९४५ हिरण्य इति०	३४०७
३४३१ हन्तेर्ध०	२८९६	१८८१ हेतुमणिश्रि०	२७७१
४६२१ हन्तेर्हिंसायां०	२६४३	४८२३ ह्रप्रहोर्भश्छ०	३४३२
८९९ हरतेरप्रति०	२६८१	३५४५ हृदय्या आप उप०	३५१७

॥ कौमुद्युत्तरार्धगतपरिभाषासूचिकाः ॥

९३ अङ्गवृत्ते पु०	१२८ एकास्याआकृते०
९७ अनुदात्ते० २३२६, २४३५, २५१३	५ एकान्ताः
४ अनेकान्ता अनु०	१३१ औपदेशिक०
१२३ अनिर्दिष्टा०	३ कार्यकाल संज्ञा०
५८ अन्तरङ्गादपि०	११ कार्यमनुभवन्हि०
५५ अन्तरङ्गान०	४३ कृताकृतप्रस०
६६ अपवादो यद्यन्यत्न०	९ कृत्रिमाकृत्रिमयोः०
६७ अभ्यासविका०	६९ कल्युट्त्तुमुन्०
११८ अभेदका गुणाः	४७ क्वचित्कृताकृत०
१३४ अर्धमात्रालाघव०	५९ क्वचिदपवा०
१०७ अवयवप्रसिद्धेः	१३० क्वचिद्विकृतिः०
९५ आगमशास्त्र०	११७ क्वचित्समुदा०
९९ आतिदेशिकम०	८४ क्वचित्स्वार्थिकाः
२३ उणादयो व्युत्पन्ना०	९६ गणकार्यम०
६५ उपसजनिध्य०	११५ गामादाप्रहणे०
१० उभयगतिरिह०	१६ गौणमुख्ययोर्मु०
७१ उभयनिर्देशे०	३२ ग्रहणवताप्रा०
३८ एकदेशविकृत०	७९ चानुकृष्ट नोत्तर०
१८ एकयोगनिर्दि०	१२६ ज्ञापकसिद्धं न०
१९ एकयोगनिर्दिष्टा०	८३ तदनुबन्धक०

१० तन्मध्यपतित०	५८ येन नाप्राप्ते यो०
८८ ताच्छीलिके णेऽण्०	१२४ योगविभा०
८९ धातोः कार्यमुच्य०	११४ लक्षण० २३५
७५ नधिवयुक्तम०	४६ लक्षणान्तरेण०
९८ नञ्घटितम०	१२१ लक्ष्ये लक्षणं०
५२ नाजानन्तर्ये०	७० लादेशेषु वासरू०
७ नानुबन्धकृतम०	९१ लुग्विकरणाहु०
८ नानुबन्धकृ०	२२ वर्णाश्रये नास्ति०
८२ निरनुबन्धक०	५६ वर्णादाङ्गं बलीयः २२९०, २३८७
१२२ निषेधाश्च बली०	४२ विकरणेभ्यो निय०
१३३ पदगौरवाद्योग०	१०९ विधिनियमसंभवे०
१२० पर्जन्यवल्लक्षण०	१०२ विधौ परिभाषो०
१२५ पर्यायशब्दानां०	७३ विभक्तौ लिङ्गवि०
४० पुनः प्रसङ्गविज्ञा०	३१ व्यपदेशिवदे०
१२७ पूर्वत्रासिद्धीय० २४४६, २४७७	३३ व्यपदेशिवद्भावो०
(३९ पूर्वपरनित्यान्त०)	१०८ व्यवस्थितविभाष०
६३ पूर्व ह्यपवादा०	१ व्याख्यानतो विशेष०
५४ पूर्वोत्तरपदनि०	४४ शब्दान्तरस्य०
६४ प्रकल्प्य बापवा०	४५ शब्दान्तरात्प्रा०
१०१ प्रकृतिग्रहणे० २६५१	१३२ श्रितपाशपा० २२४६, २६५०, २६५१
९२ प्रकृतिग्रहणे०	११३ श्रुतानुमितयोः०
१११ प्रत्ययाप्रत्यययोः०	९४ सङ्गापूर्वको वि० २५४७
२५ प्रत्ययग्रहणे चा०	४१ सकृद्गतौ० २४७१
११६ प्रत्येकं वाक्य०	१२९ सप्रसारण त० २५७९
१०६ प्रधानाप्रधान०	८५ समासान्तविधि०
७८ बहुव्रीहौ तद्गुण०	१०० सर्वविधिभ्यो०
११९ बाधकान्येव०	३६ सर्वे विधयश्च०
२० भाव्यमानेन स०	३५ सर्वो द्वन्द्वो विभा०
२१ भाव्यमानोऽप्यु०	११२ सहचरितासह०
६१ मध्येऽपवादाः	७७ सांप्रतिकाभावे०
२ यथोद्देशं संज्ञा०	११० सामान्यातिदेशे०
१२ यदागमास्तद्गुणी०	७४ सूत्रे लिङ्गवचन०
३४ यस्मिन्विधिस्त०	५० स्वरभिन्नस्य च०
४८ यस्य च लक्षणा०	८० स्वरविधौ व्य०
४९ यस्य च लक्षणा०	८१ हल्स्वरप्राप्तौ०

॥ श्रीरस्तु ॥

॥ अथोणादिसूत्रसूचिकाः ॥

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
अ		६४५ अदेर्नुम्धौ च	६५३
७६ अगारे णिच्च	५८५	४५७ अनिहृषिभ्या किञ्च	६३०
५५१ अग्नयादयश्च	६४१	३३२ अनुङ् नदेश्च	६१६
६७५ अङ्गतेरसिरिस्	६५५	९३ अन्दहम्भूजम्बूकफेल्	५८६
४१४ अङ्गिमदिमन्दिभ्यः	६२६	६४४ अन्ने च	६५३
४९० अङ्गेर्नलोपश्च	६३४	५४५ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते	६४०
५७८ अच् इः	६४६	२५ अपदुःसुषु स्थः	५७८
७०९ अच् तस्य जङ्गच्	६५८	५३८ अब्दादयश्च	६३९
३४१ अजियमिशीङ्भ्यश्च	६१७	३८५ अमिनक्षियजिवधि०	६२३
३२७ अजियुधुनीभ्यो०	६१६	६०३ अमिचमिदिशि०	६४९
५६ अजिरशिशिरशिथिल०	५८२	६५२ अमेर्हुक्च	६५३
३१८ अजिवृरीभ्यो निच्च	६१४	७३८ अमेस्तुट् च	६६०
२०६ अजेरज च	६०२	६९९ अमेः सन्	६५७
५७० अज्यतिभ्यां च	६४५	४६ अमेर्दाधश्च	५८१
५०१ अच्चेः को वा	६३५	६१३ अमेर्द्विषति चित्	६५०
६५५ अञ्चयजियुजि०	६५४	१७३ अमितम्योर्दाधश्च	५९९
३६९ अङ्गिघसिभ्यः क्तः	६२१	४९९ अमेरतिः	६३५
८ अणश्च	५७६	४६९ अम्बरीषः	६३२
८६ अणोडश्च	५८६	२६५ अर्चिश्चिहुस्	६०९
१२६ अण्डन्कृसृष्टृजः	५९२	२७ अर्जिदशिकम्यमि०	५७८
३९७ अत्यविचमितमि०	६२४	४६८ अजेर्ऋज च	६३१
६७९ अदिभुवो डुतच्	६५६	३३८ अर्जेर्णिङ्क् च	६१७
५०५ अदिशदिभूशुभि०	६३६	२७४ अर्तिपृवपियजी	६०९
५५५ अदेर्ध च	६४२	२५९ अर्तिसृष्टृधम्य०	६०८
२६२ अदेर्मुट् च	६०९	१३७ अर्तिसुसुहु०	५९२
१७५ अदेर्दाधश्च	५९९	४३२ अर्तिगृभ्या भन्	६२७
५०८ अदेस्त्रिनिश्च	६३६	२०९ अर्तेः किदिच्च	६०३

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
४१२ अर्तिकमिश्रमि०	६२६	आ	
३८२ अर्तेर्निच	६२२	३३ आङ्परयोः खनि०	५७९
२४५ अर्तेर्गुण शुद् च	६०६	५७७ आङि श्रिहनिभ्या०	६४६
४८४ अर्तेरुच	६३३	२६० आङिशुषेः सनश्छन्दसि	६०८
१६५ अर्तेर्निरि	५९७	२०३ आङिपणिपनि०	६०२
३४० अर्तेश्च	६१७	४४७ आङि णित्	६२९
७१ अर्तेश्च तुः	५८४	३६३ आणको लुधू०	६२०
६८५ अर्तेश्च	६५६	८० आतृकन्वृद्धिश्च	५८५
६९५ अर्ते क्युरुच	६५७	३६२ आनकः शीङ्भियः	६२०
६३४ अर्तेरुच	६५२	६४७ आपः कर्माख्यायाम्	६५३
५१९ अर्तेरु	६३७	२१६ आप्रोतेर्हस्वश्च	६०३
७३१ अर्भकपृथुक०	६६०	६१४ आसमिण् निकषिभ्याम्	६५०
३४५ अशेर्देवने	६१८	इ	
४६५ अलीकादयश्च	६३१	५५९ इगुपधात् कित्	६४३
१३९ अवर्तोष्ट्रलोपश्च	५९३	६५१ इण आगोऽपराधं च	६५३
७३२ अवद्यावमाधमा०	६६०	६३७ इण आगसि	६५२
४५ अविमह्योष्टिषच्	५८१	६६१ इण आसि	६५४
१४१ अविसिविसिषु०	५९३	४३३ इणः कित्	६२७
४३८ अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ई.	६२८	४२९ इणस्तशन्तशसुनौ	६२७
१६० अवे मृञ्	५९७	२८२ इणित्जिदीडुष्य०	६११
६१२ अशिन्नादिभ्य इलोत्रौ	६५०	३२३ इणभीकापाश०	६१५
५८६ अशिशक्तिभ्या०	६४७	१५० इणशीभ्यां वण्	५९४
५७२ अशिपणायोरुडा०	६४५	५९६ इन्दे. कर्मिर्नलोपश्च	६४८
१४९ अशूष्मिलटिकाणि०	५९४	५१ इषिमदिमुदिखिदि०	५८२
३३७ अशोर्लेशश्च	६१७	१४२ इषियुधीन्धिदसि०	५९३
५२ अशोर्णित्	५८२	४३७ इषेः कसु	६२८
२३३ अशोरश च	६०५	४२८ इष्यशिभ्या तकन्	६२७
३५० अशोः सरः	६१८	ई	
४३६ अशोर्नित्	६२८	४६१ ईषेः किङ्गस्वश्च	६३१
६३० अशोर्देवने युद् च	६५१	१३ ईषे. किञ्च	५७७
७३५ अश्रोतेराशु०	६६०	उ	
४८६ अश्रोतेरश्च	६३३	१९७ उदकं च	६०२
७०७ अश्वदायश्च	६५८	६४९ उदके नुम्भौ च	६५५
४३४ असिसज्जिभ्यां विथन्	६२७	६४३ उदके युद् च	६५३
४२ असेहरन्	५८१	६३६ उदके युद् च	६५२

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
६९० उदि चेडैसिः	६५७	क	
६९७ उदि हणातेर०	६५७	४१७ कजिमृजिभ्या चित्	६२६
५२८ उद्यतेस्थित्	६३८	३५७ कठिकुषिभ्या काकुः	६१९
२४८ उन्दि०थुकिथिभ्यश्च	६१८	६४ कठिचकिभ्यामोरन्	५८४
१२ उन्देरिच्चादे.	५७७	१०३ कणेष्टः	५८८
२३४ उन्देर्नलोपश्च	६०५	५२३ कदेर्नित्पक्षिणि हि	६३७
३९६ उपसर्गे वसे	६२४	१५४ कनिन्युवृषितक्षि०	५९५
६३१ उब्जेर्बले बलोपश्च	६५१	३३१ कन्युत्क्षिपेश्च	६१६
४८१ उल्लकादयश्च	६३३	४२४ कपश्चाक्कवर्मणस्य	६२७
३६४ उल्मुकदर्विहोमिनः	६२०	६६ कपिगाडिगाण्डिकाटि०	५८४
५३५ उल्बादयश्च	६३९	६२ कबेरोत्तपश्च	५८३
६०१ उषिखनिभ्यां कित्	६४८	७२ कमिमनिजनिगा०	५८५
१६१ उषिकुषिगार्ति०	५९७	४१८ कमे किदुच्चोपधायाः	६२६
४२२ उषिकुटिदलिकचि०	६२७	५५ कमे पश्च	५८३
६७३ उषः कित्	६५५	१०० कमेरठ	५८८
ऊ		५२४ कलिकयोरैरम्	६३८
७१८ ऊर्जिहणाते०	६५९	४४५ कलश्च	६२९
७२५ ऊर्णोतेर्डः	६५९	१०४ कलस्तृपश्च	५८८
३० ऊर्णोतेर्नुलोपश्च	५७९	७०४ कलिगलिभ्या०	६५७
ऊ		४७२ कशेर्मुट् च	६३२
४११ ऋच्छेररः	६२६	४५६ कषिदूषिभ्यामीकन्	६३०
४६२ ऋजेश्च	६३१	८४ कषेष्टश्च	५८६
७२९ ऋजे. कीकन्	६६०	५९७ कायतेर्डिमिः	६४८
१८६ ऋज्रेन्द्राप्रवज्र	६००	५० किलेर्बुक् च	५८२
२४४ ऋज्जिवृधिमन्दि०	६०६	६५ किशोरादयश्च	५८४
४४२ ऋतन्यजिवन्यञ्ज्य०	६२८	४ किंजरयो' ध्रिणः	५७५
९२ ऋतेरम्च	५८६	५२० कुट किच्च	६३७
३४७ ऋषेर्जातौ	६१८	६२६ कुटिकुषिभ्या०	६५१
४०३ ऋषिवृषिभ्यां कित्	६२५	५८३ कुडिकम्प्योर्नलोपश्च	६४७
५१३ ऋहनिभ्यामूषन्	६३६	५२५ कुणितुल्यो' किन्दच्	६३८
ए		५२६ कुपेर्वा वश्च	६३८
७८ एधिवह्योश्चतुः	५८५	५९ कुम्बेर्नलोपश्च	५८३
२७५ एतेर्णिच्च	६१०	३०७ कुयुभ्यां च	६१३
१३० एतेस्तुट् च	५९२	२२ कुर्धश्च	५७८
		५३१ कुवश्चट्दीर्घश्च	६३९

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
४१३ कुवः करन्	६२६	३३३ कृवृदारिभ्य उनन्	६१६
६२७ कुषेर्लश्च	६५१	२९० कृवृजृसिदुपन्यनि०	६१२
५४६ कुसेरुभोमेदेताः	६४०	४७० कृशृपृकटिपटिशौदि०	६३२
५२२ कृकदिकडिकटि०	६३७	४०२ कृशृशलिकलिकदि०	६२५
६ कृके वच कश्च	५७५	८८ केश्र एरड् चाख्य	६५६
२४ कृग्रोरुच्च	५७८	५९४ कोररन्	६४८
४७३ कृज उच्च	६३२	७२१ कमिगमिक्षमि०	६५९
५६८ कृज उदीचां कारुषु	६४४	५६१ कमितमिशतिस्त०	६४३
७१३ कृयादिभ्यः सज्ञायां वुन्	६५८	२०२ क्रिय इकन्	६०२
७७ कृजः क्रतुः	५८५	७११ क्लिशेरन्लो लोपश्च	६५८
७२३ कृजः पासः	६५९	७३४ क्लिशेरीच्चोप०	६६०
४२७ कृतिभिदिलतिभ्यः कित्	६२७	४२३ क्लणः सप्रसारण च	६२७
१७८ कृतेरृछः कू च	५९९	११२ क्लादिभ्य कित्	५९०
४९६ कृविघृष्विच्छवि०	६३५	२१५ क्लिच्चिप्रच्छि०	६०३
१६ कृतेराद्यन्तविपर्य०	५७७	१९० क्लुन्शिल्पिसज्ञ०	६०१
३८९ कृतेर्नुम् च	६२३	७४३ क्षमेरुपधालोपश्च	६६१
२९७ कृत्यशूभ्यां वस्नः	६१३	२६४ क्षिपेः किच्च	६०९
७१९ कृदरादयश्च	६५९	३३५ क्षुधिपिशिमिथि०	६१७
३२० कृदाधारार्चिकलि०	६१५	ख	
३५३ कृधूमदिभ्यः कित्	६१९	४५३ खजेराकः	६३०
१ कृवापाजिमिस्वाद०	५७४	५७९ खनिकष्यज्यसि०	६४६
४९६ कृविघृष्विच्छ०	६३५	३६ खरुशङ्कुपीयु०	५८०
८१ कृषिचमितनिधानि०	५८५	५३० खर्जिपिञ्जादिभ्य०	६३८
२६१ कृषेरादेश्च चः	६०८	३९२ खलति.	६२३
२८४ कृषेर्वर्णे	६११	३०८ खष्पशिल्पशाष्प०	६१३
१९६ कृषेर्दृक्षिश्चोदीचाम्	६०२	ग	
५६६ कृषेर्दृक्षिश्छन्दसि	६४४	५१८ गडेश्च	६३७
३१० कृहनिभ्यां क्तुः	६१४	३८६ गडोरादेश्च क	६२३
१५८ कृहभ्यासेणुः	५९६	४१५ गडः कड च	६२६
५८२ कृशृशृपृकुटि०	६४६	१२४ गणशकुनौ	५९२
१५३ कृशृशृदृभ्यो वः	५९५	६६६ गतिकारकोप०	६५५
२७९ कृशृशृवृञ्चतिभ्यः	६१०	४७५ गभीरगम्भीरौ	६३२
६२४ कृतृकृपिभ्यः कीटन्	६५१	१२० गन्गाम्ययोः	५९१
४६६ कृतृभ्यामीषन्	६३१	२३५ गमेर्गश्च	६०५
२३९ कृतृभ्यामिन्द०	६०५	६०८ गमेरा च	६४९

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
२२५ गमेर्लोः	६०४	१०८ चुपेरञ्चोपधायाः	५८९
३११ गमेः सन्वच्च	६१४	३०४ च्युवः किच्च	६१३
४४६ गमेरिनिः	६२९	२२३ चिवरव्ययम्	६०४
२१२ गर्वेरत उच्च	६०३		
१६७ गश्चोदि	५९७	छ	
२९६ गादाभ्यामिण्णुच्	६१२	२४३ छन्दस्यसानच् शु०	६०६
५९५ गिर उडच्	६४८	२ छन्दसीणः	५७५
६०६ गृध्रवीपचिवचिय०	६४९	१२१ छापूखडिभ्यः कित्	५९१
६८० गुधेरूम.	६५६	२८१ छित्वरछत्वरधीवर०	६१०
५६ गुपादिभ्यः कित्	५८३	११० छो गुग्गुलुस्वश्च	५८९
३४९ गुधिपण्योर्दिकौ च	६१८	ज	
१४० ग्रसेरा च	५९३	५४२ जन्वाद्यश्च	६३९
७४५ ग्रहेरनिः	६६१	५४४ जनिदाच्युसृष्टमदिष०	६४०
१४७ ग्रीष्मः	५९४	५८८ जनिमृद्भ्यामिमानिन्	६४७
९५ गो मुट् च	५८७	५६९ जनिघसिभ्यामिण्	६४४
२२२ ग्लानुदिभ्यां डौः	६०४	२७२ जनेरुसिः	६०९
घ		५५० जनेर्यक्	६४१
१४६ घर्मः	५९४	७२४ जनेस्तु रश्च	६५९
४७४ घसेः किच्च	६३२	७१६ जनेररष्ठ च	६५९
४९२ घृणिघृणिपार्णि०	६३४	७०८ जनेष्टन् लोपश्च	६५८
च		२३१ जसिसहोरुनिन्	६०४
१७१ चकिरभ्योरुच्चो०	५९९	३१६ जहातेर्द्वेऽन्तलो०	६१४
२७६ चक्षेः शिच्च	६१०	१९२ जहातेर्द्वे च	६०१
६७२ चक्षेर्बहुलं शिच्च	६५५	१३८ जहातेः सन्वदा०	५९३
४५८ चङ्कणः कङ्कणश्च	६३०	७२७ जीर्यतेः क्रिप्रश्च वः	६५९
७३६ चतेरुर्न	६६०	७९ जीवेरातुः	५८५
६५८ चन्देरादेश्च छः	६५४	४०६ जृविशिभ्यां झच्	६२५
६६७ चन्द्रे मो डित्	६५५	१६३ जृवृभ्यामूथन्	५९७
६११ चरेर्युते	६४९	४९४ जृशूस्तृजागृभ्यः क्तिन्	६३४
७४७ चरेश्च	६६१	३७१ जेर्मूट् चोदात्तः	६२१
६३९ चायतेरन्ने हस्वश्च	६५२	१८१ जोरी च	६००
७३ चायः किः	५८५	ञ	
२२० चिक् च	६०४	१११ जमन्ताङ्कः	५८९
६१५ चित्तेः कणः कश्च	६५०	ड	
७१४ चीकयतेराद्य०	६५९	६९८ डित्खनेर्मुट् स०	६५७
		८५ गित्कसिपद्यर्तेः	५८६

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
त			
३६८ तनिमृद्भ्यां किञ्च	६२१	२५६ दिवेर्क्तः	६०८
२२१ तनोतेरनश्च व	६०४	४०१ दिवः कित्	६२५
७३० तनोतेर्ड उः सन्वच्च	६६०	६०० दिवेर्द्यु च	६४८
३५५ तन्यृषिभ्यां कसरन्	६१९	४९५ दिवो द्वे दीर्घश्चा०	६३४
११५ तमिविशिबिडिमृणि०	५९०	४२० दीडो नुट् च	६२७
७४४ तरतेर्डिः	६६१	३७० दुतनिभ्यां दीर्घश्च	६२१
११७ तरत्यादिभ्यश्च	५९१	१७७ दुरीणो लोपश्च	५९९
२११ तलिपुलिभ्या च	६०३	६२३ दृणातेर्ह्रस्वश्च	६५०
४८ तवेर्णिद्वा	५८२	१२८ दृणातेः घुग्नस्वश्च	५९२
९८ ताडर्णिङ्लुक्च	५८७	४३१ दृदलिभ्यां भः	६२७
२९८ तिजेर्दीर्घश्च	६१३	३ दसनिजनिचरि०	५७५
१६९ तिथष्टृग्रूथयूथ०	५९८	६५४ देशेह च	६५३
४१९ तुषारादयश्च	६२६	२६७ युतेरिसिन्नादेश्च जः	६०९
३३९ तृणाख्यायां चित्	६१७	२०८ वृदक्षिभ्यामिनन्	६०३
२५० तृन्तृचौ शंसि क्षदा०	६०७	ध	
२९२ तृषि शुषिरसि०	६१२	९ धान्ये नित्	५७६
६८६ तृहेः क्रो हलोपश्च	६५६	२८६ धाष्टृवस्यज्यतिभ्यो०	६११
४०८ तृभूवहिवसिभासि०	६२५	३१४ धेट इच्च	६१४
१२९ त्यजितनियजिभ्यो०	५९२	२४० धृषेर्धिष् च स०	६०६
५ त्रौ रश्च लः	५७५	२९१ धेट इच्च	६१२
८९ त्रौ डुट् च	५८६	१९३ ध्मौ धम च	६०१
३३४ त्रौ रश्च लो वा	६१७	५५४ ध्याप्योः सप्रसारण च	६४२
द		न	
६७४ देमरुनसिः	६५५	४९ नजि व्यथेः	५८२
७२६ दधातेर्यन्नुट् च	६५९	२५५ नजि च नन्देः	६०८
२२७ दमेर्डोसिः	६०४	८७ नजि लम्बेर्नलोपश्च	५८६
९० दरिद्रातेर्यालोपश्च	५८६	१५६ नजि जहातेः	५९५
४८७ दल्मिः	६३३	६६३ नजि हन एह च	६५४
६८९ दशेश्च	६५७	२५२ नप्तृनेष्टृत्ष्टृहोत्	६०७
६८८ दसेष्टनौ०	६५६	२५७ नयतेर्डिच्च	६०८
७३९ दहेर्गो लोपो०	६६१	६५० नहेर्दिविभश्च	६५३
६०९ दादिभ्यश्छन्दसि	६४९	७०१ नहेर्हलोपश्च	६५७
३१२ दाभाभ्यां नुः	६१४	५६५ नहो भश्च	६४४
३७७ दिधिषाय्यः	६२२	५९० नामन्सीमन्व्यो०	६४७
		१७ नावञ्चेः	५७७

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
१७४ निन्देर्नलोपश्च	५९९	४९७ पातेर्डितिः	६३५
४८३ नियो मि	६३३	१६४ पातृतुदिवदिरिचि०	५९७
१६६ निशीथगोपीथा०	५९७	५७१ पादे च	६४५
६६५ नुवो धुट् च	६५५	३०३ पानीविषिभ्यः पः	६१३
९१ नृतिश्रृध्योः कूः	५८६	१३३ पारयतेरजिः	५९२
३६७ नैऋयाप् इट् च	६२१	४५५ पिनाकादयश्च	६३०
६९१ नौदीर्घश्च	६५७	२७१ पिबतेस्थुक्	६०९
५७५ नौ व्यो यलोपः पू०	६४५	३७५ पिशेः किञ्च	६२३
५२७ नौ षज्जेर्घथिन्	६३८	५१६ पीयोरूपन्	६३७
३२५ नौ सदेर्डिञ्च	६१६	३५६ पीयुक्कणिभ्या०	६१९
२८० नौ सदेः	६१०	५१४ पुरः कुषन्	६३७
३२४ नौ हः	६१६	६७० पुरसि च	६५५
प		६७१ पुरुरवाः	६५५
७० प. किञ्च	५८४	६०४ पुवो ह्रस्वश्च	६४९
६५९ पचिवचिभ्यां सुट् च	६५४	४४४ पुषः कित्	६२९
४७७ पच एलिमच्	६३२	६९३ पूवो यण्गुग्रस्वश्च	६५७
१८८ पचिनशोर्णुकन्क०	६०१	३९१ पृषिरजिभ्यां कित्	६२३
७१५ पचिमच्योरिच्चो०	६५९	५१५ पृनहिकलिभ्य०	६३७
२२८ पणेरिज्यादेश्च वः	६०४	२३ पृभिदिव्यधिगृधि०	५७८
४५२ पतस्थ च	६२९	५५६ प्र ईर शदोस्तुट् च	६४२
५८ पतिकठिकुठिगाडि०	५८३	२८ प्रथिभ्रदिभ्रस्वा०	५७९
११४ पतिचण्डिभ्यामालञ्	५९०	७४६ प्रथेरमच्	६६१
११६ पतेरङ्गचपक्षिणि	५९१	१३४ प्रथः कित्सप्रसारण च	५९२
३५४ पतेरश्च ल.	६१९	१४८ प्रथेः विवन्सप्र०	५९४
५०९ पतेरत्रिन्	६३६	१९९ प्राडिपणिकषः	६०२
६२२ पदिप्रथिभ्यां नित्	६३७	७३७ प्रा (प्रे) ततेररन्	६६०
६६९ पयसि च	६५५	४४९ प्रे स्थः	६२९
४५० परमे कित्	६२९	५७४ प्रे हरतेः कूपे	६४५
२१७ परौ व्रजेः षः पदान्ते	६०३	४३५ प्लुषिकुषिः सुषिभ्यः०	६२७
३८३ पर्जन्यः	६२२	३४३ प्लुषेरच्चोपधायाः	६१८
३६० पर्देर्नित्सप्रसार०	६२०	फ	
४६० पर्फरीकादयश्च	६३०	१८ फलिपाटिनमिमनि०	५७७
६१७ पातेर्डुम्मुन्	६५०	७१२ फलेरितजादेश्च पः	६५८
६८३ पातेरतिः	६५६	३३६ फलेर्गुक् च	६१७
६४२ पातेर्बले जुट् च	६५२	२८३ फेनमीनौ	६११

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
ब		म	
२८५ बन्धेर्ध्रधिवुधी च	६११	४१ मधुरादयश्च	५८१
४५४ बलाकादयश्च	६३०	५६२ मनेरुच्च	६४३
२७८ बहुलमन्यत्रापि	६१०	२७३ मनेर्ध्रच्छन्दसि	६०९
१८० बहुलमन्यत्रापि०	५९९	३४४ मनेर्ध्रश्च	६१८
१९५ बहुलमन्यत्रापि	६०२	७४८ मङ्गेरलच्	६६१
२०७ बहुलमन्यत्रापि	६०३	४५१ मन्थः	६२९
२३६ बहुलमन्यत्रापि	६०५	३८ मन्दिवाशिमथिच०	५८०
२५१ बहुलमन्यत्रापि	६०७	७२८ मव्यतेर्यलोपो०	६५९
११८ विडादिभ्यः कित्	५९१	६८१ मसेरुनन्	६५६
५८५ बृहेर्नोऽच्च	६४७	४३ मसेश्च	५८१
२६६ बृहेर्नलोपश्च	६०९	५१७ मस्जेर्नुम् च	६३७
भ		३१ महति ह्रस्वश्च	५७९
४१० भन्देर्नलोपश्च	६२६	२१४ महेरिनण्व	६०३
६३ भातेर्भवतुः	५८४	७०३ माड ऊखो मय् च	६५७
१३५ भिय षुग्नस्वश्च	५९२	५४९ माछाशसिभ्यो यः	६४१
१४५ भियः षुग्वा	५९४	५७ मिथिलादयश्च	५८३
१८९ भियः कृकन्	६०१	५९१ मिथुने मनिः	६४८
३०१ भुजिमृद्भ्या०	६१३	६६२ मिथुोऽसि०	६५४
५८१ भुजेः कित्	६४६	५४१ मिपीभ्या रुः	६३९
३३० भुवो क्षिच्	६१६	६७ मीनातेरुनन्	५८४
४४८ भुवश्च	६२९	४० मुकुरदर्दुरौ	५८१
२६९ भुवः कित्	६०९	१२५ मुदिप्रोर्गगौ	५९२
४८५ भुवः कित्	६३३	२०० मुषेर्ध्रश्च	६०२
६५६ भूरजिभ्यां कित्	६५४	२७७ मुहेः कित्	६१०
६१० भूवादिगृभ्यो०	६४९	७०० मुहेः खो मूर्च०	६५७
२३० भृज ऊच्च	६०४	६१ मूलोरादयः	५८३
१२२ भृजः किन्नुट् च	५९१	५४८ मूशक्यबिभ्यः क्लः	६४१
३९४ भृजश्चित्	६२४	५१० मृकणिभ्यामीचिः	६३६
७ भृमृशीतृचरित्स०	५७६	३७ मृगय्वादयश्च	५८०
३९० भृमृदृशियजिपर्विप०	६२३	९४ मृप्रोरुतिः	५८७
२२६ भ्रमेश्चङ्गः	६०४	८२ मृजेर्गुणश्च	५८५
५६० भ्रमेः सप्रसारण च	६४३	१०७ मृजेष्टिलोपश्च	५८९
२३८ भ्रसूधूभ्रस्तिभ्य०	६०५	४६४ मृडः कीकन् कङ्कणौ	६३१
५९९ भ्रस्तिगमिनमिहनि०	६४८	४७९ मृकणिभ्यामूको०	६३३

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
य		ल	
३०० यजिमनिशुन्धि०	६१३	२८७ लक्षेरट् च	६११
२५४ यतेष्टृदिश्च	६०८	२९ लङ्घिबह्व्योर्नलोपश्च	५७९
४३९ यापोः किट्टे च	६२८	१३२ लङ्घेर्नलोपश्च	५९२
१४३ युजिरुचितिजा०	५९४	७३३ लीरीडोर्हस्वः०	६६०
२४७ युधिबुधितशि०	६०७	३७२ लोष्टपलितौ	६२१
१३६ युष्मसिभ्यां मदिक्	५९२	व	
२१ यो द्वे च	५७८	५०६ वड्क्यादयश्च	६३६
र		७१७ वचिमनिभ्यां चिच्च	६५९
२३७ रज्जेः क्युन्	६०५	३१३ वचेर्गश्च	६१४
६२९ रपेरत एच्च	६५१	३८४ वदेरान्यः	६२२
२६ ररेरिच्चोपधायाः	५७८	२८८ वनेरिच्चोपधायाः	६१२
१०१ रमेष्टृदिश्च	५८८	४०० वयश्च	६२५
१९१ रमे रश्च लो वा	६०१	६६८ वयसि धावः	६५५
२९४ रमेस्त च	६१२	५६३ वर्णेर्बलिश्चाहिरण्ये	६४४
५०३ रमेर्नित्	६३५	२४१ वर्तमाने पृषद्व०	६०६
६५३ रमेश्च	६५३	५३९ वलिमलितनिभ्य०	६३९
३८० राजेरन्यः	६२२	४८० वलेरूकः	६३३
२२४ रातेर्दैः	६०४	१९ वलेर्गुक्च	५७८
५०७ राशदिभ्यां त्रिप्	६३६	६७८ वशेः कनसिः	६५६
४०५ रासिवलिभ्यां च	६२५	४७१ वशेः कित्	६३२
२९५ रास्नासास्नास्थूणा०	६१२	२२९ वशेः कित्	६०४
६३८ रिचेर्धने धिच्च	६५२	५६४ वसिवापियजिराजि०	६४४
६१८ रुचिभुजिभ्यां०	६५०	६५७ वसेर्णित्	६५४
६२५ रुचिवचिकुचि०	६५१	६१९ वसेस्तिः	६५०
३९५ रुदिविदिभ्या डित्	६२४	३५१ वसेश्च	६१८
५४३ रुशातिभ्यां कुन्	६४०	७५ वसेस्तुन्	५८५
४०४ रुषोर्निल्लुष् च	६२५	२६८ वसौ रुचेः संज्ञायाम्	६०९
४०७ रुहिनन्दिजीवि०	६२५	३९९ वहियुभ्यां णित्	६२५
४७ रुहेष्टृदिश्च	५८१	५०० वहिवस्यर्तिभ्यश्चित्	६३५
२१३ रुहेश्च	६०३	४९१ वहिश्चिभ्युड्गला०	६३४
३७४ रुहेरश्च लो वा	६२२	६६० वहिहाधाञ्य०	६५४
६४८ रूपे जुट् च	६५३	८३ वहो धश्च	५८५
१७९ रोदेर्णिल्लुक् च	५९९	४४१ वातप्रमीः	६२८
		५७३ वातेर्दिच्च	६४५

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
६८४ बातेर्नित्	६५६	श	
१८४ बाविन्धेः	६००	५२१ शकादिभ्योऽटन्	६३७
४२५ विटपपिष्टपविशिपोलपाः	६२७	१०९ शकिशम्योर्नित्	५८९
११८ विडादिभ्यः कित्	५९१	३२९ शकेरुनोन्तोन्त्यु०	६१६
६७७ विदिभुजिभ्यां विश्वे	६५६	४९८ शकेर्ऋतिन्	६३५
६६४ विधाञो वेध च	६५४	३५ शते च	५७९
४७६ विषाविहा	६३२	६० शदेस्त च	५८३
३१९ विषेः किच्च	६१५	१०५ शपेर्बश्च	५८८
४८८ बीज्वाज्वरिभ्यो नि	६३४	९९ शमेर्ठः	५८७
४३० वीपतिभ्यां तकन्	६२७	५३४ शमेर्बन्	६३९
६४० वृद्धशीङ्भ्यां०	६५२	१०२ शमेः खः	५८८
२०५ वृजेः किच्च	६०२	४८२ शलिमण्डिभ्या०	६३३
३७८ वृज एण्यः	६२२	४४ शावशेरासौ	५८१
३८७ वृजश्चित्	६२३	५३७ शाशपिभ्या ददनौ	६३९
६८७ वृञ्छुटितनि०	६५६	४७८ शीडो धुक्कल०	१३२
३५९ वृतेर्द्विश्च	६१९	७०२ शीडो ह्रस्वश्च	६५७
५८० वृतेश्छन्दसि	६४६	५५३ शीडुशिखि०	६४२
४२६ वृतेस्तिकन्	६२७	३९३ शीडुशपिरुगमिव०	६२४
२६३ वृतेश्च	६०९	३२२ शुक्वल्कोल्काः	६१५
४९३ वृदभ्यां विन्	६३४	१७६ शुचेर्दश्च	५९९
१८५ वृधिवपिभ्यां रन्	६००	१८३ शुसिचिमीनां दीर्घश्च	६००
१९८ वृश्चिक्रपोः किकन्	६०२	४१६ शृङ्गारशृङ्गारौ	६२६
१०६ वृषादिभ्यश्चित्	५८८	१२३ शृणातेर्ह्रस्वश्च	५९२
५४० वृहोः घुग्दुक्चौ च	६३९	१० शृष्टृनिहित्रप्यसिव०	५७७
३४२ वृतृवादिह्निकमि०	६१७	१२७ शृदृभसोऽदिः	५९२
२१० वेपितुह्योर्ह्रस्वश्च	६०३	४६७ शृपृभ्यां किच्च	६३१
३९८ वेजस्तुट् च	६२४	४५९ शृपृवृजां द्वे०	६३०
५१२ वेजो डिच्च	६३६	३८१ शूरम्योश्च	६२२
५८९ वेजः सर्वत्र	६४७	१५२ शैवयह्वजिह्वा०	५९५
१७२ वौ कसेः	५९९	२० शोः कित्सन्वच्च	५७८
६२१ वौ तसेः	६५०	७०६ श्मनिश्रयते०	६५८
३९ व्यथेः संप्रसारण किच्च	५८०	२०४ श्यास्त्याह्व०	६०२
७४१ व्याडिः घ्रातेश्च०	६६१	६३३ श्रयतेः स्वाङ्गे०	६५२
६३५ व्याघौ शुट् च	६५२	३७६ श्रुदक्षिष्टृहिण्दिभ्य०	६२२
		४४३ श्रः करन्	६२९

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
५६७ श्रः शकुनौ	६४४	७४० सिचेः सज्ञायाम्०	६६१
२९९ श्लिषेरञोपधायाः	६१३	६९ सितनिगमिमसि०	५८४
३२ श्लिषेः कश्च	५७९	६०२ सिविमुच्योष्टेरूच०	६४९
१५७ श्वन्नुक्षन्पूषन्०	५९५	२८९ सिवेष्टेरू च	६१२
५११ श्वयतेश्चित्	६३६	५३३ सिवेष्टेरूच	६३९
२४९ श्वितेर्दश्च	६०७	२९३ सुञो दीर्घश्च	६१२
६३२ श्वेः संप्रसारण च	६५१	२५३ सुञ्यसेर्कन्	६०८
स		२३२ सुयुस्त्वञो युच्	६०५
३५२ सपूर्वाचित्	६१९	३८८ सुविदेः कत्रः	६२३
१५५ सप्यश्रभ्यां तुट् च	५९५	३१५ सुव. कित्	६१४
५३२ समीणः	६३९	२१९ सुव क	६०४
१८७ ससि कस उकन्	६०१	३०६ सुश्रभ्यां निच्च	६१३
२४६ मभ्यान्चस्तुवः	६०६	१८२ सुसूधाणुधिभ्यः कन्	६००
१६८ समीणः	५९७	५०४ सूडः क्रिः	६३५
५७६ समाने ह्यः स चोदात्त	६४५	६१६ सूचेः स्मन्	६५०
१६२ सतैर्णिच्	५९७	१५ सुजेरसुम्ब	५७७
६७६ सतैरप्पूर्वादासि	६५५	३६१ सुयुवचिभ्यो०	६२०
१३१ सतैरटिः	५९२	११९ सुवृजोर्द्विश्च	५९१
३०२ सतैरयुः	६१३	४८९ सुवृषिभ्या कित्	६३४
३५८ सतैर्दुक्च	६१९	३२१ सुवृभूशुषि०	६१५
४२१ सतैरपः शुक्च	६२७	६९२ सौ रमेः क्तो दमे	६५७
४६३ सतैर्दुम्ब	६३१	१४ स्कन्देः सलोपश्च	५७७
५२९ सतैर्णिच्च	६३८	६४६ स्कन्देश्च स्वाङ्गे	६५३
५९८ सर्वधातुभ्यः श्रून्	६४८	३०९ स्तनिहृषिपुषिगदि०	६१४
५५७ सर्वधातुभ्य इन्	६४२	३०५ स्तुवो दीर्घश्च	६१३
५८४ सर्वधातुभ्यो मनिन्	६४७	३७९ स्तुवः क्सेय्यश्छन्दसि	६२२
६२८ सर्वधातुभ्योऽसुन्	६५१	६०५ स्त्यायतेर्द्विट्	६४९
१५१ सर्वनीघृष्वरि०	५९४	६८२ स्थः किच्च	६५६
५४ सलिकल्यनिमहिभडिभण्डि०	५८३	११३ स्थाचित्मृजेराल०	५९०
२५८ सव्ये स्थश्छन्दसि	६०८	३१७ स्थो णुः	६१४
२४२ सश्चत्पद्वेहत्	६०६	५३६ स्थः स्तोऽम्बजबकौ	६३९
२७० सहो धश्च	६०९	५५२ स्नामदिपद्यति०	६४२
५९२ सातिभ्यामनिन्०	६४८	३४६ स्तुवश्चिकृत्यृषिः	६१८
५४७ सानसिबर्णसिपर्ण०	६४०	७०५ स्मृशेः शण्मुनौ०	६५८
६२० सावसेः	६५०	१७० स्फायितस्त्रिवश्चिशकि०	५९८

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
६८ स्यन्देः संप्रसारण च	५८४	७१० हन्ते. शरीरावयवे०	६५८
११ स्यन्देः संप्रसारण०	५७७	३४ हरिमितयोर्द्विवः	५७९
३२६ स्यमेरीद् च	६१६	७२२ हर्यतेः कन्यान्हे०	६५९
२०१ स्यमेः संप्रसारण च	६०२	३६६ हसिमृग्निष्वामि०	६२०
६९४ संसेः शि कुट्	६५७	६९६ हिंसैरीरन्नीरचौ	६५७
६४१ सुरीभ्यां तुट् च	६५२	६०७ हुयामाश्रुमसिभ्य०	६४९
ह		२४८ हुछैः सनो लुक्०	६४७
१५९ हनिकुषिनीरमि०	५९६	२१८ हुवः लुक् च	६०४
५९३ हनिमाशिभ्यां सिकन्	६४८	५५८ हपिषिरुहिद्विति०	६४३
१९४ हनो वध च	६०२	५८७ हभृष्टस्तृशृभ्य०	६४७
१४४ हन्तेर्हि च	५९४	९६ हषेरुलच्	५८७
७४२ हन्तेरच् घुरच्	६६१	३७३ हव्यसिभ्यामितन्	६२२
५०२ हन्तेरह च	६३५	९७ हसृरुहियुषिभ्य०	५८७
४०९ हन्तेर्मुद् हि च	६२५	३२८ हियो रथ लो वा	६१६
७२० हन्तेर्युनाद्य०	६५९	३६५ हियः कुप्रश्च लो वा	६२०

॥ अथ फिट्सूत्रसूचिकाः ॥

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
३५ अक्षस्यादेवन०	७४४	३२ उनर्वन्नन्तानाम्	७४४
१४ अङ्गुष्ठोदकबक०	७४४	८१ उपसर्गाश्चा०	७४६
५० अथ द्वितीयं०	७४५	६७ उशीरदाशेर०	७४५
२४ अथादिः प्राक्श०	७४४	८२ एवादीनामन्तः	७४६
१६ अर्जुनस्य तृ०	७४४	७३ कपिकेशहरि०	७४६
३६ अर्धस्यासम०	७४४	५९ कर्दमादीनां च	७४५
१७ आर्यस्य स्वा०	७४४	११ कृष्णस्यामृगाख्या चेतृ	७४४
१८ आशाया अदि०	७४४	३१ खय्युवर्ण कृति०	७४४
४९ इगन्तानां च०	७४५	६ खान्तस्याश्मादेः	७४३
६६ ईषान्तस्य ह०	७४५	४ गुदस्य च	७४३

सूत्रम्	पार्श्वम्	सूत्रम्	पार्श्वम्
३ गेहार्थानामस्त्रि०	७४३	३० प्राणिनां कुपूर्वम्	७४४
७० गोष्ठजस्य त्रा०	७४६	१ फिषोऽन्त उदात्तः	७४३
३८ ग्रामादीनां च	७४५	७ ब्रंहिष्ठवत्सर०	७४३
२१ घृतादीनां च	७४४	२३ बिल्वतिष्ठयोः०	७४४
८४ चादयोऽनुदात्ताः	७४६	७७ बिल्वभक्ष्यवी०	७४६
५८ छन्दसि च	७४५	५७ मकरवल्क०	७४५
१० छन्दसि च	७४३	६८ महिष्याषाढयो०	७४५
४७ जनपदशब्दा०	७४५	५३ मादीनां च	७४५
२२ ज्येष्ठकनिष्ठ०	७४४	८५ यथेति पादान्ते	७४६
५६ तिल्यशिक्यम्०	७४६	६२ यान्तस्यान्त्या०	७४५
२७ तृणधान्यानां०	७४४	५६ युतान्यप्यन्ता०	७४५
१ त्र्यचां प्राङ्म०	७४५	४१ राजविशेषस्य०	७४५
८ त्वत्वसमसिमे०	७४६	४२ लघावन्ते द्व०	७४५
)थान्तस्य च०	७४५	३९ लुबन्तस्योपमे०	७४५
„)क्षिणस्य साधौ	७४३	३३ चर्णानां तणति०	७४४
„)ान्यानां च०	७४५	८३ वाचादीनामु०	७४६
„)मृजानु०	७४६	१२ वा नामधेयस्य०	७४४
„)पूर्वस्य स्त्री०	७४३	६९ शकटिशकट्यो०	७४६
„)कुपूर्वस्य०	७४४	४४ शकुनीनां च०	७४५
अग्नि	७४४	५४ शादीनां शा०	७४५
उगानाम्	७४५	६४ शिशुमारोदु०	७४५
पा०	७४४	१३ शुक्लगौरयोरदिः	७४४
ऽबुदा०	७४६	८७ शेष सर्वमनुदात्तम्	७४६
व्या०	७४५	६५ सांकाश्यकाम्पि०	७४४
त०	७४५	७९ सिमस्याथर्वणे०	७४६
स्व०	७४६	६० सुगन्धितेज०	७४५
ह०	७४६	४३ स्त्रीविषयवर्णा०	७४५
।:	७४४	२९ स्वाङ्गशिटाम०	७४४
ङ्गा०	७४३	९ स्वाङ्गाख्याया०	७४३
ि०	७४५	५२ स्वाङ्गानामकु०	७४५
०	७४६	४८ ह्यादीनामसंयु०	७४५
	७४४	२५ ह्रस्वान्तस्य स्त्री०	७४४
	७४४	३४ ह्रस्वान्तस्य ह०	७४४
१	७४६		

॥ अकाराद्यनुक्रमेण कौमुद्युत्तरार्धगतधातुसूचिकाः ॥

धातुः	अ	धातुः	भ्वा.	प.	से
७९२ अक	(भ्वा. प. से.)	१८८ अन्वु	(भ्वा.	प.	से
८७ अकि	(" आ. ")	८६२ अन्वु	(" उ. ")		
६५४ अक्षू	(" प. वे.)	१७३९ अन्वु	(चु. " ")		
७९३ अग	(" " से.)	१४५९ अन्वू	(रु. प. ")		
१४६ अगि	(" " ")	१९२६ अन्ध	(चु. उ. ")		
१०९ अधि	(" आ ")	३७८ अवि	(भ्वा. आ. ")		
१९२८ अङ्क	(चु. उ. ")	५५६ अघ्न	(" प. ")		
१९२९ अङ्ग	(" " ")	३८५ अभि (पा.)	(" आ ")		
८६२ अचि (पा.)	(भ्वा. " ")	३८५ अभी (पा.)	(" " ")		
८६२ अचु (पा.)	(" " ")	४६५ अम	(" प. ")		
२३० अज	(" प. ")	१७२१ अम	(चु. उ. ")		
१७८६ अजि	(चु. उ. ")	४७४ अय	(भ्वा. " ")		
२९५ अट	(भ्वा. प. ")	१६४४ अर्क	(चु. " ")		
२५४ अट्ट	(" आ. ")	२०४ अर्च	(भ्वा. " ")		
१५६२ अट्ट	(चु. उ. ")	१८०९ अर्च	(चु. " ")		
२६१ अठि	(भ्वा. आ. ")	२२४ अर्ज	(भ्वा. " ")		
३५८ अड	(" प. ")	१७२६ अर्ज	(चु. " ")		
३४८ अड्ड	(" " ")	१९०६ अर्थ	(" " ")		
४४४ अण	(" " ")	५५ अर्द	(भ्वा. " ")		
११७६ अण	(दि. आ. ")	१८२९ अर्द	(चु. " ")		
३८ अत	(भ्वा. प. ")	४१५ अर्व	(भ्वा. " ")		
६१ अति	(" " ")	५८४ अर्व	(" " ")		
१०११ अद	(अ. " अ.)	७४० अर्ह	(" " ")		
६२ अदि	(भ्वा. " से.)	१७३२ अर्ह	(चु. " ")		
१०७० अन	(अ. " ")	१८३१ अर्ह	(" " ")		
११७६ अन (पा.)	(दि. आ. ")	५१५ अल	(भ्वा. " ")		
		६०० अव	(" " ")		

धातुः				धातुः			
१५२४ अश	(कृषा.	प.	से)	११४३ ईह्	(दि.	आ.	अ.)
१२६५ अशू	(स्वा.	आ.	„)	१८२ ईज	(भ्वा.	„	से)
८८६ अष (पा)	(भ्वा	उ.	„)	१०१९ ईड	(अ.	„	„)
८८६ अस	(„	„	„)	१६६८ ईढ	(तु.	उ.	„)
१०६५ अस	(अ.	प.	„)	१०१८ ईर	(अ.	आ.	„)
१९१९ अस	(तु.	उ.	„)	१८११ ईर	(तु	उ.	„)
१२१० असु	(दि.	प.	„)	५१० ईर्ष्य	(भ्वा	प.	„)
१२७३ अह	(स्वा.	„	„)	५११ ईर्ष्य	(„	„	„)
६३५ अहि	(भ्वा.	आ.	„)	१०२० ईश	(अ.	आ.	„)
१७९८ अहि	(तु	उ.	„)	६११ ईष	(भ्वा	प.	„)
आ				६८४ ईष	(„	„	„)
१७२८ आङः कन्द	(तु.	उ.	„)	६३२ ईह	(„	आ.	„)
२०९ आछि	(भ्वा.	प.	„)	उ			
१२६१ आप्ल	(स्वा.	„	अ)	६५७ उक्ष	(भ्वा.	प.	से.)
१८४० आप्ल	(तु	उ.	„)	१२८ उख	(„	„	„)
१०२१ आस	(अ.	आ.	„)	१२९ उखि	(„	„	„)
इ				९५३ उह्	(„	आ.	अ.)
१०४७ ईक्	(अ.	प.	„)	१२२४ उच	(दि. ^६	प.	से.)
१४० इख	(भ्वा.	„	से)	२१५ उछि	(भ्वा.	„	„)
१४१ इखि	(„	„	„)	१२९५ उछि	(तु.	„	„)
१५३ इगि	(„	„	„)	२१६ उछी	(भ्वा	„	„)
१०४६ इह्	(अ.	आ.	अ.)	१२९६ उछी	(तु.	„	„)
३१८ इट	(भ्वा.	प.	से.)	१३०५ उज्झ	(„	„	„)
१०४५ इण्	(अ.	„	अ.)	३३८ उठ	(भ्वा.	„	„)
६३ इदि	(भ्वा.	„	से.)	१४५८ उन्दी	(र.	„	„)
१४४९ (वि) इन्धी	(र.	आ.	„)	१३२१ उन्म	(तु.	„	„)
१३५८ इल	(तु.	प.	„)	१३०४ उन्ज	(„	„	„)
१६६१ इल	(तु.	उ.	„)	१३२० उभ	(„	„	„)
५८७ इवि	(भ्वा.	प.	„)	२० उर्द	(भ्वा.	आ.	„)
११२७ इष	(दि.	„	„)	५६९ उर्वा	(„	प.	„)
१३५२ इष	(तु.	„	„)	६९६ उष	(„	„	„)
१५२६ इष	(कृषा.	„	„)	७३९ उहिर्	(„	„	„)
ई				ऊ			
६१० ईछ	(भ्वा.	आ.	„)	३३८ ऊठ (पा.)	(„	„	„)
१४२ ईखि	(„	प.	„)	१८८९ ऊन	(तु.	उ.	„)

धातुः				धातुः			
४८३ ऊयी	(भ्वा	आ.	से)	७९१ कगे	(भ्वा.	प.	से.)
१५५० ऊर्ज	(तु	प.	”)	१६८ कच	(”	आ	”)
१०३९ ऊर्णञ्	(अ	उ.	”)	१६९ कचि	(”	”	”)
६८३ ऊष	(भ्वा.	प	”)	३२० कटी	(भ्वा	प.	”)
६४८ ऊह	(”	आ.	”)	२९४ कटे	(”	”	”)
	ऋ			३३३ कठ	(”	”	”)
१३६ ऋ	(भ्वा	प	अ)	२६४ कठि	(”	आ.	”)
१०९८ ऋ	(तु	”	”)	१८४८ कठि	(तु	उ	”)
१३०३ ऋच	(तु	”	से)	० कड	(भ्वा.	प	”)
१२९७ ऋछ	(”	”	”)	१३८ कड	(तु.	”	”)
१७६ ऋज	(भ्वा.	आ.	”)	३४९ कडु	(भ्वा.	”	”)
१७७ ऋजि	(”	”	”)	२८२ कडि	(”	आ	”)
१४६८ ऋण	(तु	उ	”)	३६० कडि (पा)	(”	प.	”)
१२४६ ऋधु	(दि.	प	”)	१५८३ कडि	(तु.	उ.	”)
१२७२ ऋधु	(स्वा	”	”)	४४९ कण	(भ्वा.	प.	”)
१३१७ ऋन्फ	(तु	”	”)	७९४ कण	(”	”	”)
१३१६ ऋफ	(”	”	”)	१७१६ कण	(तु	उ.	”)
१२८८ ऋषी	(”	”	”)	३७ कत्य	(भ्वा.	आ.	”)
	ऋ			१९१६ कत्र	(तु	उ	”)
१४९८ ऋ	(क्या	”	”)	१८५२ कथ	(”	”	”)
	ए			७० कदि	(भ्वा.	प.	”)
१७९ एजृ	(भ्वा.	आ.	”)	७७२ कदि	(”	आ.	”)
२३४ एजृ	(”	प.	”)	४६० कनी	(”	प.	”)
२६७ एठ	(”	आ.	”)	३७५ कपि	(”	आ	”)
२ एष	(”	”	”)	४४३ कमु	(”	”	”)
६१८ एषृ	(”	”	”)	२२८ कर्ज	(”	प.	”)
	ओ			१९२५ कर्ण (पा)	(तु.	उ.	”)
१२१ ओखृ	(भ्वा	प.	”)	१९१६ कर्त (पा)	(”	”	”)
४५४ ओणृ	(”	”	”)	५९ कर्द	(भ्वा.	प.	”)
१०१० (ङ) ओ धि	(”	”	”)	४२० कर्ब	(”	”	”)
	क			५८१ कर्ब	(”	”	”)
९० कक	(भ्वा.	आ.	”)	४९७ कल	(”	आ.	”)
९४ ककि	(”	”	”)	१६०५ कल	(तु.	उ.	”)
१२० कख	(”	प.	”)	१८६६ कल	(”	”	”)
७८४ कखे	(”	”	”)	४९८ कल्ल	(भ्वा.	आ.	से.)

